

MEGATREND REVIJA

MEGATREND REVIEW

4 | 2021

MEGATREND REVIJA MEGATREND REVIEW

4/2021

Megatrend univerzitet, Beograd
Megatrend University, Belgrade

MEGATREND REVIJA • MEGATREND REVIEW

№ 4/2021

Izdavački savet / Publishing Council:

Predsednik izdavačnog saveta / President of the Publishing Council:

Professor Mića JOVANOVIĆ, PhD

Članovi iz inostranstva / International Members:

Yossef BODANSKY – Director of Research, The International Strategic Studies Associations, USA;

Director of Global panel America (Global panel foundation)

Professor Jean-Jacques CHANARON, PhD – Grenoble Ecole de Management, France

Academician Vlado KAMBOVSKI – Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje, FYR Macedonia

Professor Žarko LAZAREVIĆ, PhD – Institute for Contemporary History, Ljubljana, Slovenia

Professor Norbert PAP, PhD – University of Pécs, Hungary

Professor Sung Jo PARK, PhD – Free University, Berlin, Germany

Članovi iz Srbije / Members from Serbia:

Professor Milojko BAZIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Dragan NIKODIJEVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Milivoje PAVLOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Vladimir PRVULOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Professor Milan STAMATOVIĆ, PhD – Metropolitan University, Belgrade

Professor Slobodan STAMENKOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Izdaje / Published by:

Megatrend univerzitet, Beograd / Megatrend University, Belgrade

Štampa / Printed by:

Tercija DOO, Bor

ISSN 1820-3159

UDK / UDC 33

Svi članci su recenzirani od strane dva recenzenta.

All papers have been reviewed by two reviewers.

Adresa redakcije / Editorial Address:

Megatrend revija / Megatrend Review

Bulevar maršala Tolbuhina 8

11070 Novi Beograd, Srbija

Tel.: (381 11) 220 31 50

Fax: (381 11) 220 30 47

E-mail: megatrendrevija@megatrend.edu.rs

<http://megatrendreview.megatrend.edu.rs>

Redakcija / Editorial Board:

Glavni urednik / Editor-in-chief:

Professor Vesna BALTEZAREVIĆ, PhD

Članovi iz inostranstva / International Members:

Doc. dr Zijad BEĆIROVIĆ, IFIMES, Ljubljana, Slovenia

Professor Igor BOGDANOFF, PhD, University of Burgundy, France

Professor Grichka BOGDANOFF, PhD, University of Burgundy, France

Professor Vladimir DAVIDOV, PhD – Institute for Latin America, Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russia

Dr. Christophe de JAEGER, Institute de Jaeger, France

Associate Researcher Yury V. KULINTSEV, PhD – North-East Asian Strategic Issues and SCO Center,
Institute of Far Eastern Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia

Professor Jana LENGHARTOVÁ, PhD – The University of Economics, Bratislava, Slovakia

Professor Maria de MONSERRAT LLAIRÓ, PhD – Faculty of Economic Sciences, Buenos Aires University,
Argentina

Research Professor Domenico MORRONE, PhD – LUM Jean Monnet University, Bari – Casamassima, Italy

Professor Kevin V. OZGERCIN, PhD – Department of Politics, Economics & Law, The State University of
New York, USA

Research Fellow & Centre Coordinator Jagannath P. PANDA, PhD – East Asia Institute for Defence Studies
and Analyses (IDSA), New Delhi, India

Članovi iz Srbije: / Members from Serbia:

Professor Tatjana CVETKOVSKI, PhD – Faculty of Business Studies, Megatrend University, Belgrade

Professor Vladimir GRBIĆ, PhD – Faculty of International Economy, Megatrend University, Belgrade

Assistant Professor Ratko LJUBOJEVIĆ, PhD, The Faculty of Law, Megatrend University, Belgrade

Professor Emeritus Mijat DAMJANOVIĆ, PhD, Megatrend University, Belgrade

Professor Vladan PAVLOVIĆ, PhD – Faculty of Economics, Kosovska Mitrovica, University of Priština

Professor Beba RAKIĆ, PhD – Faculty of Business Studies, Megatrend University, Belgrade

Associate Professor Vladimir RISTANOVIĆ, PhD – Faculty of Business Economics and
Entrepreneurship, Belgrade

Assistant Professor Olja MUNTILAK – IVANOVIĆ, PhD – Faculty of Sciences, The Department of
Geography, Tourism and Hotel Management, University of Novi Sad, Novi Sad

Direktor izdavačke delatnosti /

Publishing Director

Branimir TROŠIĆ

Lektor za engleski jezik /

Proofreader for English language:

Mirjana TOPIĆ

Pomoćnik glavnog urednika/

Assitant to the Editor in Chief:

Mirjana TOPIĆ

“Megatrend review” is the leading scholarly journal of national importance,
according to the classification M51 clasified by CEON, and M51 classified
by the Ministry of Science of the Republic of Serbia

* * *

“Megatrend Review” is registered
in The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
produced by the London School of Economics and Political Science
– Pro Quest Michigan USA.

* * *

“Megatrend Review” is registered and published
in EBSCO's (EBSCO Publishing Inc.) Database "Business Source Complete":
<http://www.ebscohost.com/titleLists/bth-journals.xls>

* * *

“Megatrend Review” is registered
in GESIS "Knowledge Base SSEE", Leibniz Institute for the Social Science:
<http://www.cee-socialscience.net/journals/>

The Library of Congress Catalog

Megatrend review: the international review of applied economics.

LC Control No.: 2007201331

Type of Material: Serial (Periodical)

Uniform Title: Megatrend Revija. English.

Main Title: Megatrend review : the international review of applied economics.

Published/Created: Belgrade : ill. ; 24 cm.

Description: v. : Megatrend University of Applied Sciences, [2004]-

Year 1, no. 1 ('04)-

ISSN: 1820-4570

CALL NUMBER: HB1 .M44

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

33

MEGATREND revija = Megatrend Review / glavni urednik Vesna Baltezarević.

- God. 1, br. 1 (2004)- . - Beograd : Megatrend univerzitet, 2004- (Bor : Tercija). - 24 cm

Tekst na srp. i engl. jeziku. - Preuzeo je: Megatrend review = ISSN 1820-4570. - Drugo izdanje na drugom medijumu: Megatrend revija (Online) = ISSN 2560-3329. - Ima izdanje na drugom jeziku: Megatrend review = ISSN 1820-4570

ISSN 1820-3159 = Megatrend revija

COBISS.SR-ID 116780812

Sadržaj – Contents

BUDUĆNOST POSLOVANJA U SRBIJI

NEVENA JOLOVIĆ; IVANA JOLOVIĆ

AKTUELNO STANJE I PERSPEKTIVE RAZVOJA GLOBALNOG I NACIONALNOG TRŽIŠTA ZELENIH OBVEZNICA	1
--	---

GORAN J. MANDIĆ; NENAD PUTNIK; SANDRA RAKIĆ

KONTINUITET POSLOVANJA KAO FUNKCIJA KORPORATIVNE BEZBEDNOSTI – STUDIJA SLUČAJA PANDEMIJA SARS – COV 2	25
--	----

JOVANA VITOŠEVIĆ; MARIO LUKINović; LUCIA ŠKVARENINOVÁ

ENERGY SECURITY: THE IMPACT OF ENVIRONMENTAL POLICIES ON ENERGY SECURITY	41
---	----

JOVAN VESELINOVIĆ; MILOVAN MITIĆ; BOBANA BERJAN BAČVAREVIĆ; VALENTINA ZLATANOVIĆ MARKOVIĆ

STRATEGIC PLANNING AS THE INEVITABILITY OF MODERN MANAGEMENT	57
--	----

NIKOLA MITIĆ; ALEKSANDRA NIKOLOVA MARKOVIĆ

HIPOTEKARNO PRAVNI ODNOS I PRAVA HIPOTEKARNOG POVERIOCA U SLUČAJU SMANJENJA VREDNOSTI ZALOŽENE NEKRETNOSTI	71
---	----

RADOSLAV BALTEZAREVIĆ

ULOGA DIGITALNE DIPLOMATIJE U KREIRANJU IMIDŽA NACIJE	81
---	----

JELENA VITOMIR; SONJA TOMAŠ MISKIN

PRIMENA INTERNE REVIZIJE KAO NOVOG NAČINA POSLOVANJA U SAVREMENIM DRUŠTVENO-EKONOMSKIM ODNOSIMA U REPUBLICI SRBIJI	97
---	----

GORAN MITROVIĆ; GORAN VITOMIR; TATJANA DAVIDOV

PRIMENA INTERNE KONTROLE U SKLOPU DONOŠENJA UPRAVLJAČKIH ODLUKA TOP MENADŽMENTA POSMATRANO KAO NOV NAČINA RADA PREDUZEĆA U REPUBLICI SRBIJI	113
---	-----

MIROSLAV D. STEVANOVIĆ; DRAGAN Ž. ĐURĐEVIĆ

PROBLEM EVRO ZONE U PROCESU EVROPSKE INTEGRACIJE SA ASPEKTA PLANIRANJA PREDUZETNIŠTVA U REPUBLICI SRBIJI	129
---	-----

RADICA Ž. PAVLOVIĆ

EFEKTI EKONOMSKE POLITIKE NA SPOLJNOTRGOVINSKU RAZMENU REPUBLIKE SRBIJE: TRGOVINSKOPRAVNI I EKONOMSKI ASPEKT-BUDUĆNOST I PERSPEKTIVE	147
---	-----

RADICA Ž. PAVLOVIĆ

UGOVOR O PRODAJI SA POSEBNIM OSVRTOM NA ZNAČAJ TRETMANA CENE: PRAVNO- EKONOMSKI OSVRTI, DILEME I PERSPEKTIVE	169
---	-----

ZNANJEM DO INTEGRISANJA U DRUŠTVENE I EKONOMSKE TOKOVE

ANĐELKA RAČIĆ

UGOVOR O DOŽIVOTNOM IZDRŽAVANJU I UGOVOR O USTUPANJU I RASPODELI ZA ŽIVOTA-INSTITUTI NASLEDNOG PRAVA	189
---	-----

SNEŽANA RADOVANOVIĆ

ZNANJE I PRIRODNA PRAVA	205
-------------------------	-----

BOJAN PETROVIĆ; LUKA STAJIĆ

PRAVO NA PRAVIČNO SUDJENJE U REPUBLICI SRBIJI KAO OSNOVNI POSTULAT SAVREMENOG PRAVA	215
--	-----

NEMANJA DANILOVIĆ

REGIONALNE MEĐUNARODNE ORGANIZACIJE SA POSEBNIM OSVRTOM NA EVROPSKU UNIJU	233
--	-----

NEMANJA DANILOVIĆ

INSTITUCIONALNI MEHANIZAM EVROPSKE UNIJE	251
--	-----

PRAVO I NOVE TEHNOLOGIJE

IVANA BALTEZAREVIĆ; RADOSLAV BALTEZAREVIĆ	
SAJBER BEZBEDNOST: IZGRADNJA DIGITALNOG POVERENJA	269
SVETISLAV LUTOVAC; JULIJANA RAČIĆ	
KOMPJUTERSKI KRIMINAL KAO SAVREMENI OBLIK KRIMINALITETA	281

MATERIJALNO I DUHOVNO BLAGO KOSOVA I METOHIJE – PRAVNI ASPEKT

MARKO M. MILOVIĆ; BORIVOJE BALTEZAREVIĆ	
OTIMANJE MATERIJALNOG BLAGA KOSOVA I METOHIJE OD STRANE MEĐUNARODNIH I DOMAĆIH FAKTORA	293
MIROSLAV STEVANOVIĆ	
ODGOVORNOST ZA UNIŠTAVANJE SRPSKE NACIONALNE BAŠTINE TOKOM MEĐUNARODNOG MANDATA NA KİM	303

BEZBEDNOSNI IZAZOVI SAVREMENOG DRUŠTVIA

RATKO LJUBOJEVIĆ	
IZAZOVI ENERGETSKE BEZBEDNOSTI REPUBLIKE SRBIJE	323
ALEKSANDAR MARKOVIĆ	
EVROPSKA UNIJA I RUSKA FEDERACIJA – KRATAK ISTORIJAT ODNOSA OD 1991. DO 2021. GODINE	337
MARKO M. MILOVIĆ; VIĆENTIJE DARIJEVIĆ	
MOGUĆNOSTI NAŠE DRŽAVE U ZAŠTITI SVOJIH INTERESA U POSTOJEĆOJ MIGRANTSKOJ KRIZI SA OSVRTOM NA PROBLEME SA MIGRANTIMA KOJI SU U SUKOBU SA ZAKONOM	351
PERICA MILETIĆ	
PRISTUP PROBLEMU UREĐENJA ZAŠTITE INFORMACIJA U ORGANIZACIJI	363
PERICA MILETIĆ	
MEĐUNARODNI NORMATIVNI OKVIR ZAŠTITE INFORMACIJA U BANKAMA I FINANSIJSKIM INSTITUCIJAMA KROZ PRIMER KONSTITUISANJA BAZELSKIH SPORAZUMA I ODREĐENJE OPERATIVNIH RIZIKA	375
MILOVAN LAKUŠIĆ; SOFIJA LOLIĆ	
TERORIZAM KAO SAVREMENI IZAZOV	389
LJILJANA MUDRINIĆ	
MEĐUNARODNI IZAZOVI RIZICI I PRETNJE ZDRAVSTVENOJ BEZBEDNOSTI	401

SPISAK RECENZENATA / LIST OF REVIEWERS	423
OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU I UPUTSTVO ZA AUTORE	427
GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL AND THE INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	437

AKTUELNO STANJE I PERSPEKTIVE RAZVOJA GLOBALNOG I NACIONALNOG TRŽIŠTA ZELENIH OBVEZNICA***

Sažetak: *Shodno krovnom konceptu održivog razvoja, zelena ekonomija i zelene finansije kao proizvodi harmonizovanog razvoja ekonomije, društva i principa zaštite životne sredine u 21. veku predstavljaju pokretačku snagu ekonomskog prosperiteta kako razvijenih, tako i zemalja u razvoju. Kroz osnaženo globalno tržište kapitala usmereno ka održivosti ističe se posvećenost društva brizi o šest ključnih ekoloških sistema: energiji, transportu, vodi, kontroli otpada i zagađenja, građevinarstvu i industriji, poljoprivredi i šumarstvu, a zelene obveznice kao poslednja „moda“ održivog, zelenog finansiranja izdvajaju se kao idealan instrument za ispunjenje većine željenih ekonomsko-ekoloških ciljeva. Upotrebom ovih vrednosnih papira obezbeđuje se ekonomska efikasnost koja je, pak, ustrojena na način da u potpunosti odgovara ekološkim, a samim tim i principima održivosti. U skladu sa time, cilj istraživanja je ocena trenutnog stepena razvijenosti globalnog i nacionalnog tržišta zelenih obveznica, i analiza uslova za „tržišnu eksploataciju“ ovih finansijskih instrumenata u budućnosti. Aktuelnost istraživanja potkrepljuje činjenica da se principi održivosti ubrzano počinju implementirati u sve sfere finansija, te da na svetskim finansijskim tržištima popularnost zelenih hartija od vrednosti, prvenstveno zelenih obveznica, tokom poslednjih nekoliko godina vrtoglavo raste. Deskriptivni i komparativni metod, induktivno-deduktivni metod, kao i analiza sadržaja literature referentnih autora u relevantnoj oblasti korišćeni su za potrebe izrade rada. Rezultat istraživanja je potvrđen stav da se globalno tržište zelenih obveznica eksponencijalno razvija, da će takav trend biti nastavljen i u budućnosti, te da postoje kapaciteti, a samim tim i opravdano očekivanje da će Republika Srbija u bliskoj budućnosti pristupiti oformljavanju stabilnog tržišta pomenutih zelenih hartija od vrednosti.*

Ključne reči: *zelene finansije, zelene hartije od vrednosti, zelene obveznice, tržište zelenih hartija od vrednosti.*

*** MSc, Institut ekonomskih nauka, Beograd, Republika Srbija; nevena.jolovic@ien.bg.ac.rs

* MSc, Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, Republika Srbija; ivanajolovic@uns.ac.rs

Realizacija istraživanja podržana je sredstvima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, shodno Programu naučnoistraživačkog rada 2019-2023. Instituta ekonomskih nauka u Beogradu, te Programu naučnoistraživačkog rada 2019-2025. Fakulteta tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu.

1. Uvod

Osvrt na problematiku savremenih globalnih tržišnih trendova jasno ukazuje da obrasci „održivog“ ekonomskog ponašanja preuzimaju primat nad tradicionalnim, i u tom kontekstu transformišu ekonomske i finansijske politike kako razvijenih, tako i zemalja u razvoju. Proces tranzicije globalnog tržišta u kontekstu održivosti započet je sredinom prve decenije novog milenijuma, čime je nastupila nova era ekonomskog rasta zasnovana na interakciji između održivih tržišnih ulaganja i inovacija. Zelene obveznice kao poslednja „moda“ održivog, zelenog finansiranja izdvojile su se kao idealan instrument za ispunjenje ekonomskih ciljeva, uz istovremeno rešavanje izazova ekološke prirode. Ovaj oblik zelenih vrednosnih papira može mobilisati resurse sa nacionalnih i međunarodnog tržišta kapitala kroz projekte čija se namena ogleda u generisanju ekoloških koristi, a zarad osnaživanja obnovljivih izvora energije i kontrolisanja klimatskih promena, odnosno brige o šest ključnih ekoloških sistema (energija, transport, voda, kontrola otpada i zagađenja, građevinarstvo i industrija, poljoprivreda i šumarstvo).

Zelene obveznice su izuzetno pogodno sredstvo finansiranja infrastrukturnih održivih projekata iz razloga što predstavljaju izvor potencijalno jeftinog kapitala (uz opciju dugoročnog dospeća). Ove obveznice uklopljive su u dugoročne obaveze investitora, omogućavaju im preko potrebnu diverzifikaciju i atraktivnije prinose (posebno na tržištima sa ograničenom ponudom instrumenata slične vrste i visokom koncentracijom investicija u državne hartije od vrednosti). Osim toga, prinosi na zelene obveznice su, u poređenju sa kapitalnim prinosima, relativno stabilni i predvidivi, što je važna odlika za investitore koji brinu o imovini korisnika.¹ Uz sve to, direktan pristup tržištu kapitala, niži troškovi, inovativni način finansiranja zelenih projekata i transparentnost kroz koju se investitorima obezbeđuje dokaz da će se njihova sredstva koristiti u predviđene, „zelenе“ svrhe, dodatne su pogodnosti koje doprinose eksponencijalnom rastu interesovanja investitora za zelenim vrednosnim papirima ove vrste, i koje posledično utiču na razvitak tržišta zelenih obveznica. Shodno tome, predmet istraživanja je ispitivanje aktuelnog stanja i perspektiva budućeg razvoja tržišta zelenih obveznica. Analiza će se bazirati na sveobuhvatnom sagledavanju globalnog tržišta pomenutih vrednosnih papira, ali i oceni kapaciteta finansijskog tržišta Republike Srbije u ovom domenu, shodno činjenici da, iako moguća, emisija zelenih obveznica na istom još uvek nije izvršena.

Polazište istraživanja su tržišta zelenih obveznica, te ekonomski, institucionalni i regulatorni okviri koji determinišu njihovo funkcionisanje na globalnom i

¹ Climate Bonds Initiative., UNEP Inquiry. (2015): *Scaling Up Green Bond Markets for Sustainable Development: An Executive Briefing for the Public Sector to Stimulate Private Sector Market Development for Green Bonds*, Climate Bonds Initiative, London, <https://www.climatebonds.net/files/files/CBI-Guide-2015-final-web.pdf> (03.09.2020).

nacionalnom nivou. Značaj istraživanja ogleda se u činjenici da će rezultati istog doprineti prevazilaženju uočenog istraživačkog gepa u nacionalnoj literaturi u domenu problematike zelenih hartija od vrednosti, te pomoći domaćoj stručnoj javnosti da shodno globalnim tendencijama i primerima dobrih praksi pristupi proceni trenutne finansijske i tehničke izvodljivosti emisije najpopularnijih zelenih vrednosnih papira - obveznica, u nacionalnim okvirima. Aktuelnost istraživanja potkrepljuje činjenica da se principi održivosti ubrzano počinju implementirati u sve sfere finansija, te da na svetskim finansijskim tržištima popularnost zelenih hartija od vrednosti, prvenstveno zelenih obveznica, tokom poslednjih nekoliko godina vrtoglavo raste. Cilj istraživanja je ocena trenutnog stepena razvijenosti globalnog i nacionalnog tržišta zelenih obveznica, i analiza uslova za „tržišnu eksploataciju“ ovih finansijskih instrumenata u budućnosti. Polazna istraživačka hipoteza se temelji na pretpostavci da se, s jedne strane, globalno tržište zelenih obveznica eksponencijalno razvija i da će taj trend biti nastavljen u budućnosti, i da, s druge strane, postoje kapaciteti, a samim tim i opravdano očekivanje da će Republika Srbija u bliskoj budućnosti pristupiti oformljavanju stabilnog tržišta pomenutih zelenih hartija od vrednosti. U radu su zarad dostizanja sistematičnosti pouzdanosti naučnog istraživanja korišćene sledeće metode: analiza sadržaja dostupne inostrane i nacionalne literature, tj. dela referentnih autora u relevantnoj oblasti; deskriptivni metod; komparativni metod; i induktivno-deduktivni metod.

2. Teorijsko određenje pojma zelenih obveznica

Zelene obveznice, prema Kaminkeru (Kaminker) i Stjuartu (Stewart), predstavljaju hartije od vrednosti sa fiksnim prihodom, koje finansiraju proekološke investicije sredstvima prikupljenim izdavanjem.² Poput ostalih „regularnih“ obveznica, i zelene obveznice služe za prikupljanje kapitala investitora putem dužničkog kapitalnog tržišta – njihov izdavalac prikuplja fiksni iznos kapitala tokom određenog vremenskog perioda (dospeće), vraća kapital (glavnicu) kada obveznica dospe iplaća dogovoreni iznos kamate (kupon), vodeći pritom računa da je tokom celokupnog procesa generisao dovoljne novčane tokove nepohodne za blagovremenu otplatu kamata i kapitala.^{3, 4} Ipak, Međunarodna asocijacija tržišta kapitala (engl. International Capital Market Association – ICMA) ističe da se zelene obveznice razlikuju od „regularnih“ obveznica po oznaci koja ozna-

² Laskowska, A. (2018): „Conditions for the Development of the Green Bond Market Development“, *Finanse: Czasopismo Komitetu Nauk o Finansach PAN*, 1(11), 53-67.

³ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2015): *Green Bonds – Mobilising the Debt Capital Markets for a Low-Carbon Transition: Policy Perspectives*, OECD Publishing, Paris, <https://www.oecd.org/environment/cc/Green%20bonds%20PP%20%5Bf3%5D%20%5Blr%5D.pdf> (16.10.2020).

⁴ United Nations Development Programme (UNDP). (2016): „Green Bonds“, <http://www.undp.org/content/dam/sdfinance/doc/green-bonds> (02.11.2020).

čava obavezu korišćenja prikupljenih sredstava isključivo za finansiranje ili refinansiranje „zelenih“ projekata, imovine ili poslovnih aktivnosti⁵; te obavezi detaljnog izveštavanja o upotrebi prihoda i održivoj prirodi projekata.⁶ Shodno tome, ne iznenađuje što opšteprihvaćena definicija zelenih obveznica ukazuje da je reč o tradicionalnim (konvencionalnim) obveznicama čiji su prihodi od emisije namenjeni projektima koji generišu pozitivne ekološke koristi i/ili pomažu zajednici da se prilagodi efektima klimatskih promena.⁷ Gore pomenuta oznaka zelene obveznice može se primeniti na bilo koji format duga, uključujući: privatne plasmane, sekjuritizacije, pokrivene obveznice, „sukuk“ obveznice, kao i zelene zajmove koji su u skladu sa Principima zelenih obveznica (engl. Green Bond Principles – GBP) ili Principima zelenih zajmova (engl. Green Loan Principles – GLP).⁸ S tim u vezi, neretko je zastupljeno i određenje zelenih obveznica kao instrumenata dugačiji se prihvodi isključivo upotrebljavaju za delimično ili potpuno (re)finansiranje novih i/ili postojećih zelenih projekata koji ispunjavaju uslove i usklađeni su sa osnovnim komponentama Principa zelenih obveznica (GBP). Ovi Principi predstavljaju dobrovoljne smernice procesa koje promovišu: transparentnost, obelodanjivanje informacija, i integritet u razvoju tržišta zelenih obveznica kroz pojašnjavanje pristupa za izdavanje pomenutih zelenih vrednosnih papira.⁹ Četiri osnovna Principa zelenih obveznica (GBP) odnose se na: (1) korišćenje sredstava; (2) izbor i evaluaciju projekata; (3) upravljanje fondovima; i (4) izveštavanje.¹⁰ Pomenuti Principi namenjeni su širokoj upotrebi – izdavaocima pružaju smernice o ključnim komponentama neophodnim za kreiranje verodostojnih zelenih obveznica; promovišu dostupnost informacija potrebnih za procenu uticaja zelenih obveznica na životnu sredinu; i shodno očekivanim promenama vrše tržišna preusmeravanja, olakšavajući pritom transakcije.¹¹

Zelene obveznice mogu biti štampane od strane različitih izdavalaca, kao što su: vlade i entiteti koji bivaju podržani od strane istih, finansijske institucije i nefinansijske organizacije.¹² S druge strane, kako autor Brzozovska (Brzozowska) navodi, kupci zelenih obveznica mogu biti pojedinci i kompanije, ali i institucio-

⁵ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2015).

⁶ Deschryver, P., de Mariz, F. (2020): „What Future for the Green Bond Market? How Can Policymakers, Companies, and Investors Unlock the Potential of the Green Bond Market?“, *Journal of Risk and Financial Management*, 13(61), 1-26.

⁷ Sovilj, R. (2020): „Tržište zelenih hartija od vrednosti – stanje i perspektive“, *Pravo i privreda*, 58(2), 137-153.

⁸ Almeida, M. (2020): *Global Green Bond State of the Market 2019*, Climate Bonds Initiative, London, https://www.climatebonds.net/system/tdf/reports/cbi_sotm_2019_voll_04d.pdf?file=1&type=node&id=47577&force=0 (08.09.2020).

⁹ International Capital Market Association (ICMA). (2018): *Green Bond Principles: Voluntary Process Guidelines for Issuing Green Bonds*, ICMA, Paris.

¹⁰ Deschryver, P., de Mariz, F. (2020).

¹¹ International Capital Market Association (ICMA). (2018).

¹² Almeida, M. (2020).

nalni investitori (osiguravajuća društva, penzioni fondovi, hedž fondovi, državni fondovi i menadžeri imovine).¹³ U praksi ulogu glavnih kupaca pomenutih obveznica najčešće preuzimaju pripadnici poslednje navedene kategorije.

3. Istorijski osvrt na nastanak tržišta zelenih obveznica

Termin „zelena obveznica“ prvi put je upotrebljen 1949. godine u industriji za preradu čistog oblika bentonita nazvanog „Federal Green Bond“. Godine 2007. finansijski sektor prisvaja ovaj termin i do danas ga koristi pri opisivanju hartije od vrednosti sa fiksnim dohotkom čiji su prihodi od emisije usmereni ka ekološki prihvatljivim projektima i aktivnostima.¹⁴ Multilateralna razvojna institucija – Evropska investiciona banka (engl. European Investment Bank – EIB) kao emitent prvih dužničkih hartija ove vrste (vrednost emisije iznosila je čak milijardu američkih dolara (USD)) oživela je i na snažne temelje postavila tržište zelenih obveznica, onakvo kakvo je moguće prepoznati i danas, 14 godina kasnije.^{15, 16} Ove obveznice predstavljale su prve obveznice sa zelenom oznakom, a njihov prvobitni naziv glasio je „obveznice za svest o klimi“ (engl. Climate Awareness Bond – CAB).¹⁷ Godinu dana kasnije (2008), Svetska banka (engl. World Bank – WB) izvršila je njihovu drugu emisiju kao emisiju obveznica za finansiranje projekata ublažavanja klimatskih promena i projekata očuvanja životne sredine. Od tada, komercijalne banke, opštine i neke od najvećih svetskih kompanija postepeno počinju da slede ovakve aktivnosti, odnosno vrše individualna izdavanja zelenih vrednosnih papira ove vrste. Wharthon; Generalni sekretarijat Ujedinjenih nacija (engl. United Nations Secretariat); i Nemački institut za razvoj (nem. Deutsches Institut für Entwicklungspolitik) u svojim publikacijama navode da su tokom finansijske krize 2008. godine zelene obveznice bile koncept ograničenog interesa za investitore, budući da su investitori tradicionalisti ekološke projekte percipirali kao rizične i neprofitabilne. Iznenadjujuće, od 2009. godine dolazi do eksponencijalnog rasta izdavanja zelenih obveznica, što se pripisuje povećanoj svesti pomenutih investitora o prednostima zelenih investicija i potencijalnim uticajima klimatskih promena na finansijsku imovinu.¹⁸ U skladu sa time su, kako autori Elers (Ehlers) i

¹³ Laskowska, A. (2018).

¹⁴ Sovilj, R. (2020).

¹⁵ Banga, J. (2018): „The Green Bond Market: A Potential Source of Climate Finance for Developing Countries“, *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 9(1), 1-16.

¹⁶ Mihálovits, Z., Tapaszi, A. (2018): „Green Bond, the Financial Instrument that Supports Sustainable Development: Opportunities and Barriers“, *Public Finance Quarterly*, 63(3), 303-318.

¹⁷ Tang, D. Y., Zhang, Y. (2018): „Do Shareholders Benefit from Green Bonds?“, *Journal of Corporate Finance*, 61(1), 1-18.

¹⁸ Banga, J. (2018).

Paker (Packer) ističu, sve do 2013. godine na tržištu zelenih obveznica dominirali nadnacionalni, sub-državni i agencijski akteri poput: Afričke razvojne banke (engl. African Development Bank), Svetske banke (WB) i Međunarodne finansijske korporacije (engl. International Finance Corporation).¹⁹ Kao rezultat povećane likvidnosti u sektoru, u razvijenim zemljama tokom 2013. godine velike multinacionalne kompanije, poput: Apple-a, Engie-a i Toyota-e, emituju zelene obveznice. U datom periodu, veliku većinu emisija zelenih obveznica sprovele su banke s ciljem prikupljanja kapitala koji je bio usmeren na finansiranje zelenih projekata.^{20, 21}

Daljem razvoju tržišta zelenih obveznica doprinelo je uvođenje Međunarodne asocijacije tržišta kapitala (ICMA) tokom januara 2014. godine i usvajanje Principa zelenih obveznica (GBP). Godinu dana kasnije (2015) došlo je do harmonizacije Okvirne konvencije Ujedinjenih nacija o klimatskim promenama (engl. United Nations Framework Convention on Climate Change – UNFCCC) sa Pariškim klimatskim sporazumom (engl. Paris Climate Accord) koji je državama članicama nametnuo obavezu da osiguraju da su i javni i privatni finansijski tokovi orijentisani ka „niskim emisijama gasova sa efektom staklene bašte“, i ka „klimatski otpornom razvoju“. Od tog trenutka, godišnje izdavanje zelenih obveznica beleži izuzetan rastući trend – kineski izdavaoci ulaze na tržište, a kreiraju se i državne (suverene) i opštinske (municipalne) zelene obveznice.^{22, 23} Kako Stojanović navodi, tokom pomenute, 2015. godine, broj država koje su emitovale zelene obveznice porastao je na 37, dok se kao lider na tržištu zelenih obveznica izdvojila Francuska. Zelene obveznice koje su emitovale Francuska, Sjedinjene Američke Države (SAD) i Kina u tom trenutku činile su čak 56% globalnog tržišta zelenih obveznica.²⁴ U 2016. godini ukupna godišnja vrednost izdatih obveznica premašila je 80 milijardi, a tokom 2017. godine i duplo viši iznos od 150 milijardi USD.²⁵

U 2019. godini, globalno zeleno tržište je u odnosu početak poslednje decenije zabeležilo 250% rast – godišnja vrednost izdatih zelenih obveznica je sa 0,9 milijardi u 2009. godini porasla na 258,9 milijardi USD u 2019. godini^{26, 27}; dok je godišnja vrednost izdatih zelenih obveznica u 2020. godini zabeležila rekordan rast (948 milijardi USD) i nadmašila čak i kumulativnu vrednost emisije

¹⁹ Ross, A. (2018): *Green Bonds: Securities Regulation Towards a Low-Carbon Economy*, Thesis, Victoria University of Wellington, Faculty of Law, Wellington.

²⁰ Ibid.

²¹ Sovilj, R. (2020).

²² Ross, A. (2018).

²³ Sovilj, R. (2020).

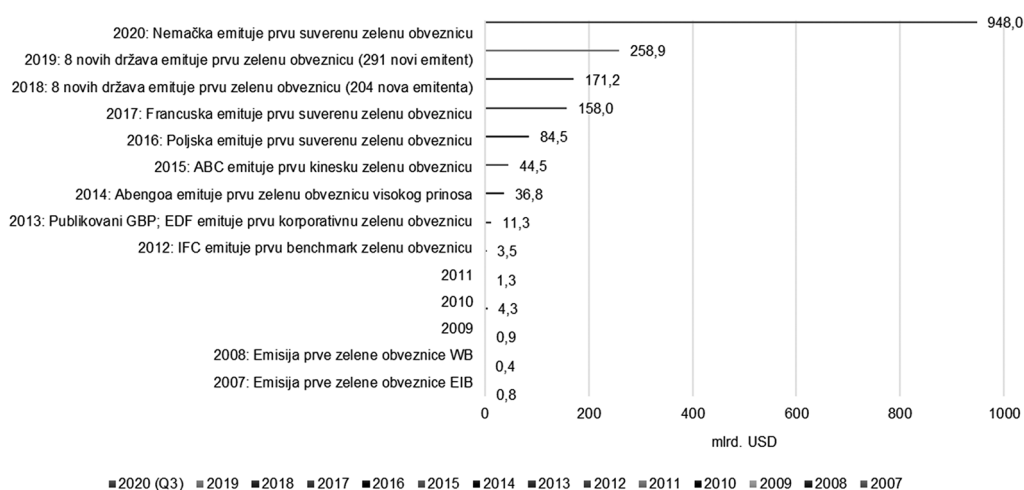
²⁴ Ibid.

²⁵ Mihálovits, Z., Tapaszti, A. (2018).

²⁶ Almeida, M. (2020).

²⁷ Filkova, M. et al. (2019): *Green Bonds: The State of the Market 2018*, Climate Bonds Initiative, London, https://www.climatebonds.net/files/reports/cbi_gbm_final_032019_web.pdf (07.10.2020).

zelenih obveznica u celokupnom 13-godišnjem periodu.²⁸ Ipak, kako Frenklin (Franklin); i Mudi (Moody's) navode, veličina i obim tržišta zelenih obveznica i dalje su zanemarljivi u poređenju sa globalnim tržištem fiksnih prihoda, a razvoj pomenutog tržišta zelenih vrednosnih papira primetan je samo u nekim razvijenim zemljama i zemljama u razvoju.²⁹ Istorijski okvir rasta analiziranog globalnog tržišta zelenih obveznica ilustruje hronologija grafičkog prikazapredstavljenog u nastavku (Grafikon 1).

Izvor: Autori, prema podacima: Chiesa, M. (2017): „The Green Bond Market: A New Green Trend“, www.quadrantefuturo.it/settori/the-green-bond-market-a-new-green-trend.html (27.09.2020); Ilić, B., Đukić, G., Balaban, M. (2019): „Upravljanje zelenim finansijama na međunarodnom nivou“, 205-220, u: Agić, Z. (ur.): *Zbornik radova „Računovodstvo i revizija u teoriji i praksi“*, Besjeda, Banja Luka; Filkova, M. et al. (2019); Almeida, M. (2020); Climate Bonds Initiative. (2020b).

Grafikon 1: „Boom“ zelenih obveznica na globalnom finansijskom tržištu

Grafički prikaz 1 nedvosmisleno ilustruje procvat koji su zelene obveznice, kao relativno nov finansijski instrument, doživele za svega nešto više od jedne decenije. Trendovi ukazuju da je tržište sve do 2012. godine beležilo zanemarljive rezultate, a intenzivnije počelo da se razvija tek nakon 2013. godine. Preciznije, 2014. godine vrednost izdatih zelenih obveznica porasla je na 36,8 milijardi USD, što je vrednost emisije tri puta viša od one prethodnoj godini (11,3 milijarde USD). Emisija iz 2016. godine (84,5 milijardi USD) bila je gotovo dvostruko viša u odnosu na onu iz 2015. godine kada je vrednost izvršene emisije bila 44,5 milijardi USD. Takav trend nastavljen je i tokom 2017. godine u kojoj je

²⁸ Climate Bonds Initiative. (2020b): „Green Bond Market Summary Q3 2020“, https://www.climatebonds.net/system/tdf/reports/cbi_q3_2020_report_01c.pdf?file=1&type=node&id=54810&force=0 (08.12.2020).

²⁹ Banga, J. (2018).

emisija pomenutih hartija od vrednosti opet duplirana (sa 84,5 milijardi na 158 milijardi USD). Prema poslednjim dostupnim podacima iz 2020. godine (treći kvartal), emisija zelenih obveznica dosegla je vrednost od 948 milijardi USD, što je i svojevrsan rekord u dosadašnjim istorijskim varijacijama pomenutih vrednosti. U skladu sa time, moguće je ustanoviti da tržište zelenih obveznicama jasnu tendenciju daljeg dugoročnog rasta.

Brzina kojom se tržišta zelenih obveznica razvijaju i sazrevaju uslovljena je brojnim varijablama, uključujući regulatorne faktore i politike (na primer, politike koje stvaraju potražnju za zelenim projektima), kao i tržišne uslove (na primer, kretanje kamatnih stopa i kreditni ciklus). Pomenute varijable razlikuju se u zavisnosti od jurisdikcije u kojoj su zelene obveznice izdate, te je moguće zaključiti da ih uslovljavaju: podnacionalna, nacionalna i regionalna tržišta koja poseduju bazu investitora koji potražuju zelene obveznice u globalnim okvirima. Prema podacima Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (engl. Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD), zelene obveznice su tokom 2015. godine bile emitovane u 23 jurisdikcije, uključujući 20 u kojima je njihova emisija izvršena i za domaće i za strane investitore (Australija, Austrija, Kanada, Kina, Hong Kong (Kina), Evropska unija, Francuska, Nemačka, Indija, Italija, Japan, Meksiko, Holandija, Norveška, Peru, Južna Afrika, Španija, Švedska, Velika Britanija i SAD), i 3 u kojima su izdate samo za strane investitore (Brazil, Tajpej (Kina), Švajcarska); odnosno u 23 valute i na 14 tržišta Grupe 20 industrijski razvijenih zemalja (engl. Group of Twenty – G20).³⁰ Već tokom 2019. godine ukupan broj zemalja sa emitovanim zelenim obveznicama porastao je na 62³¹, odnosno na 91 u 2020. godini (uključeno je još 29 zemalja).³²

Zelene obveznice zabeležile su prodor na berzanska tržišta, a kako Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) navodi, većina zelenih obveznica koje su do danas izdate listirane su na berzama (uključujući, između ostalih, berze u: Londonu, Luksemburgu, Meksiku, Oslu i Stokholmu).³³ Dodatno, kako se tržište zelenih obveznica širilo, a „apetit“ investitora povećavao, tako je i potreba za uporedivim podacima o učinku, odnosno potreba za stvaranjem benchmark ili referentnih tačaka za učinak, rasla. Iz tog razloga, ali i činjenice da tržišni indeksi, široko definisano, predstavljaju metričke, neretko statističke podatke koji prate učinak određene grupe hartija od vrednosti ili investicionih sredstava, tokom 2014. godine niz banaka, rejting agencija i pružaoca usluga pristupilo je kreiranju indeksa zelenih obveznica. Uloga indeksa ove vrste ogleda se u smanjenju informacionih barijera sa kojima se suočavaju investitori, i to najpre kroz pružanje jasnih podataka o relacijama „rizik-povraćaj“. Zbog ovih povoljnosti, pred mnoge institucionalne investitore sve češće se postavlja zahtev da

³⁰ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2015).

³¹ Almeida, M. (2020).

³² Climate Bonds Initiative. (2020b).

³³ Ross, A. (2018).

ulažu isključivo u benchmark uporedive vrednosne papire, te je moguće zaključiti da posjedovanje zelenih obveznica uključenih u benchmark indeks postaje značajan atribut na tržištu ovih zelenih hartija od vrednosti. Od novembra 2015. godine, investitorima su na raspolaganju četiri „porodice“ indeksa zelenih obveznica, svaka sa različitim metodologijama za izračunavanje i pragovima podobnosti za zelene obveznice, uključujući: valutu, veličinu, rejting i vanfinansijske karakteristike (poput mišljenja drugih strana). Reč je o sledeća četiri indeksa: (1) Bank of America Merrill Lynch Green Bond Index; (2) Barclays MSCI Green Bond Index; (3) S&P Green Bond Index and Green Project Bond Index; i (4) Solactive Green Bond Index.³⁴

S današnje vremenske distance moguće je zaključiti da su, istorijski posmatrano, zelene obveznice u izuzetno kratkom vremenskom periodu (14 godina) pretrpele brojne promene, te ulogu autsajdera koju su dobile nastankom, 2007. godine, relativno brzo zamenile ulogom favorita na globalnom finansijskom tržištu. Analiza Globalne komisije za ekonomiju i klimu (engl. Global Commission on the Economy and Climate) iznedrila je procenu da će do 2030. godine globalna potražnja za uspostavljanjem nove infrastrukture povezane sa klimatskim promenama iznositi približno 90 hiljada milijardi USD, od čega bi deo mogao biti finansiran upravo iz zelenih obveznica. Ovakav razvoj situacije mogao bi suštinski preurediti globalno tržište obveznica.³⁵

3.1. Aktuelno stanje i perspektive razvoja tržišta zelenih obveznica na globalnom nivou

Kako Ros (Ross) ističe, uprkos ekspanzivnom rastu tržišta zelenih hartija od vrednosti tokom prethodnih godina, jedinstvena pravila kojima se reguliše njihova emisija i promet na međunarodnom tržištu kapitala i dalje nisu usvojena. Regulatorni okviri u većini razvijenih zemalja (uključujući države Evropske unije i SAD) ne prave distinkciju između zelenih i tradicionalnih obveznica. Kao rezultat toga, zahtevi koji se odnose na: upis hartija od vrednosti, objavljivanje ponude, prospekata i uključivanja na tržište, su jedinstveni i važe za sve vrste dužničkih hartija od vrednosti. Drugim rečima, ovo implicitno ukazuje da se pravila koja se odnose na tradicionalne obveznice primenjuju i na njihove zelene ekvivalente. U nedostatku regulatornog okvira, berze i agencije za kreditni rejting su u proteklom periodu imale presudnu ulogu u regulisanju trgovine zelenim hartijama od vrednosti i obezbeđivanju nesmetanog funkcionisanja međunarodnog tržišta kapitala. Međutim, propisi koje su usvajale navedene institucije nisu bili pravno obavezujući, te su emitenti iste mogli, ali i nisu morali, dobrovoljno prihvatati prilikom emisije zelenih obveznica.³⁶ Pomenuta neregulisanost,

³⁴ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2015).

³⁵ Mihálovits, Z., Tapaszt, A. (2018).

³⁶ Sovilj, R. (2020).

ali i ekspanzija finansijskog „zelenog pranja“ (engl. Green-Washing) i prevare investitora na tržištu zelenih hartija od vrednosti koje su sve učestalije, uticale su na rast zabrinutost međunarodne javnosti, odnosno institucija i pojedinaca zainteresovanih za poslovanje na globalnom zelenom tržištu.

Shodno očitim regulatornim nedostacima na globalnom nivou, nekoliko zemalja (Velika Britanija, Kina, Meksiko i Maroko) je u saradnji sa regionalnim organizacijama (Evropska unija, Asocijacija nacija Jugoistočne Evrope (engl. Association of Southeast Asian Nations – ASEAN)) usvojilo smernice za zelene obveznice i formiralo radne grupe (Stručni odbor za zelene finansije, Mreže vođene od strane Centralne banke za ozelenjavanje finansijskog sistema, itd). Dodatno, pokrenute su i izvesne inicijative – Radna grupa za finansijska obelodanjivanja vezana za klimu (engl. Taskforce for Climate-related Financial Disclosures – TCFD); mapa puta Ujedinjenih nacija i Svetske banke za održivi finansijski sistem; a оформljena je i ekspertna grupa na visokom nivou za održive finansije.³⁷

Jedine zemlje koje su do sada usvojile posebne zvanične propise kojima se u potpunosti reguliše emisija zelenih obveznica i njihovo uključivanje na sekundarno tržište jesu Kina i Indija³⁸; a kako Paker i Elers u svom istraživanju navode, inicijative u ovoj sferi polako se javljaju i u Evropi. Naime, tehnička ekspertna grupa Evropske unije (engl. Technical Expert Group – TEG) za održive finansije objavila je tzv. Standard EU za zelene obveznice (engl. EU Green Bond Standard – EU-GBS), koji za početak ovu vrstu zelenih hartija od vrednosti precizno definiše, i to kao „bilo koju vrstu obveznica sa liste nenavedenih kotacija ili bilo koji drugi instrument duga na tržištu kapitala izdat od strane evropskog ili međunarodnog izdavaoca“ koji ispunjava tri uslova: (1) okvir zelenih obveznica koji podrazumeva da izdavalac mora izričito potvrditi usklađenost sa Standardom EU za zelene obveznice (EU-GBS); (2) prihod od obveznica koji mora biti usmeravan ka finansiranju i refinansiranju zelenih projekata; i (3) usklađenost sa Standardom EU za zelene obveznice (EU-GBS) koja može biti verifikovana samo od strane akreditovanog spoljnog nezavisnog recenzenta. Iako ovaj Standard označava značajan regulatorni pomak, budući da restriktivnije posmatra zelene obveznice, trenutni dijalog između Kine i Evropske unije o postizanju usklađenog zelenog sistema predstavlja nesumnjivo najvažniji korak koji će voditi formiranju globalne standardizovane šeme zelenog sertifikovanja, a koja će prevazići baze nacionalnih investitora.³⁹

Neodložnost aktivizma na ovom polju posebno dolazi do izražaja kada se u obzir uzmu podaci o aktuelnom stanju i analizira perspektiva razvoja globalnog tržišta zelenih obveznica. Naime, tokom 2019. godine u zeleno finansiranje, odnosno u izdavanje zelenih obveznica, uključilo se čak 8 novih zemalja i 291 novi izdavalac (u nove zemlje spadaju: Barbados, Ekvador, Grčka, Kenija, Panama, Rusija,

³⁷ Deschryver, P., de Mariz, F. (2020).

³⁸ Sovilj, R. (2020).

³⁹ Deschryver, P., de Mariz, F. (2020).

Saudijska Arabija i Ukrajina – sa kombinovanom emisijom od 3,1 milijarde USD). Njihov kvantifikovani doprinos iznosio je 88 milijardi USD, iliti 34% vrednosti globalnog tržišta u 2019. godini. Pritom, 37% debitantskog obima sredstava izdavalaca pripisano je nefinansijskim organizacijama, a 25% finansijskim. „Titula“ najvećeg novog izdavaoca pripala je holandskoj Državnoj agenciji za trezor (engl. Dutch State Treasury Agency – DSTA), koja je izdala prvu holandsku zelenu suverenu obveznicu, odnosno obezbedila transakciju sa odobrenjem za klimatske obveznice u vrednosti od 6,7 milijardi USD. Interesan je i podatak da je 40 od 291-og debitantskog izdavaoca (koji sumarno beleže 17 milijardi USD ulaganja) tokom 2019. godine izašlo na tržište više puta, tj. 40 njih se na tržištu pojavilo više od jednom. Najodvažnija u ovoj grupi bila je država Čile sa dva obveznička „posla“ u ukupnom iznosu od 2,4 milijarde USD (jedno izdavanje bilo je u dolarima, a drugo u evrima).⁴⁰ U kontekstu navedenih podataka, tabelarnim prikazom koji sledi (Tabela 1) predstavljeni su trendovi na sveukupnom globalnom tržištu zelenih obveznica, uz poseban osvrt na stanje istog u 2018. i 2019. godini.

Tabela 1. Sveukupno globalno tržište zelenih obveznica, s osvrtom na stanje u 2018. i 2019. godini

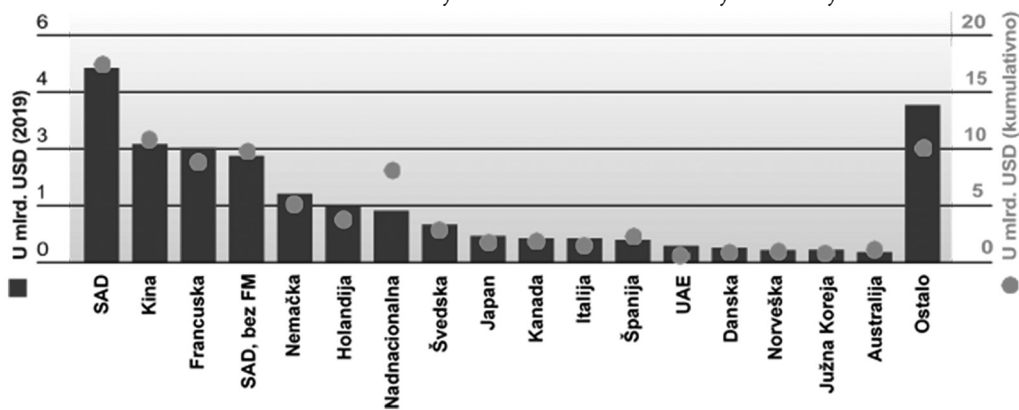
SVEUKUPNO GLOBALNO TRŽIŠTE ZELENIH OBVEZNICA (period od 2007. do 2019. godine)	
Kumulativno izdavanje zelenih obveznica: 776,3 mlrd. USD	
Ponuda obveznica: 5.931	
Izdavalaca: 927	
Vodeći izdavalac: SAD sa 171,5 mlrd. USD, a slede ih Kina sa 107,3 mlrd. USD i Francuska sa 86,7 mlrd. USD	
Sertifikovane klimatske obveznice: Dostignuta vrednost od 100 mlrd. USD	
Globalno tržište zelenih obveznica u 2018. godini	Globalno tržište zelenih obveznica u 2019. godini
• Izdavanje u vrednosti od 171,2 mlrd. USD • 1.591 ponude • Ukupno 347 izdavalaca • 204 nova izdavaoca	• Izdavanje u vrednosti od 258,9 mlrd. USD • 1.802 ponude • Ukupno 506 izdavalaca • 291 novi izdavaoc

Izvor: Autori, prema podacima Almeida, M. (2020); Filkova, M. *et al.* (2019).

Grafički prikaz predstavljen u nastavku (Grafikon 2) dodatno potvrđuje dominantnost (istaknuto u Tabeli 1) SAD-a, Kine i Francuske-zemalja koje su tokom 2019. godine ponele epitet najbolje rangiranih zemalja po pitanju vrednosti izdavanja zelenih obveznica (kumulativno posmatrano, njihove emisije činile su čak 44% globalnog izdavanja ovih vrednosnih papira). Američki izdavaoci su ukupnom iznosu iz 2019. godine doprineli sa 51,3 milijarde USD, dok su njihove kineske, i posebno francuske kolege (koje su udvostručile vrednost izdatih ze-

⁴⁰ Almeida, M. (2020).

nih obveznica i zabeležile najveći rast u svetu – 2018. godine francuske emisije vredele su samo 14,1 milijardu USD) na tržište donele 31,3 milijarde i 30,1 milijardu USD, respektivno. Evropske zemlje zabeležile su najveće skokove u pogledu vrednosti izdavanja zelenih obveznica. Naime, emisija pomenutih zelenih vrednosnih papira je u Nemačkoj porasla za 144% (na 18,7 milijardi USD), dok je u Holandiji taj rast iznosio 105% i imao vrednost od 15,1 milijardu USD. Dodatno, Švedska i Kanada zadržale su svoju poziciju među prvih 10 zemalja na listi najuspešnijih u ovom pogledu, i to kao više rangirane, dok je Španija zabeležila pad, i to na 10. mesto. Japan i Italija predstavili su se kao noviji učesnici, ali i pozicionirali kao 7. i 9. na listi shodno značajnim vrednostima svojih emisija.⁴¹

Izvor: Autori, prema Almeida, M. (2020).

Grafikon 2: Vrednosti izdavanja zelenih obveznica po zemljama u 2019. godini (2019. vs. kumulativno dosadašnje izdavanje)

Godina 2019. bila je prva nakon 2016. godine u kojoj su svi globalni regionii povećali volumen izdavanja zelenih obveznica. Evropa je prednjačila sa najvećim zabeleženim porastom, odnosno sa dodatnih 50 milijardi USD izdate vrednosti u odnosu na 2018. godinu (što je činilo 57% globalne ekspanzije). Sva evropska izdavanja, osim zajmova i hartija od vrednosti podržanih aktivom, dostigla su najviši nivo do tada, a posebno su se istakle nefinansijske organizacije, entiteti koje podržava vlada i razvojne banke (povećanje izdavanja od 2; 2,5 i 5 puta, respektivno). Vodeća pozicija Evrope koja u kumulativnom iznosu izdavanja zelenih obveznica ima preko 100 milijardi USD više vrednosti u odnosu na vrednost emisija Severne Amerike, i Azije i Pacifika (koje su na drugom i trećem mestu), ovim je dodatno potvrđena. S druge strane, kada se u obzir uzme broj izdavalaca zelenih obveznica, Azijsko-Pacifički region nosi titulu regionalnog lidera budući da je tokom 2019.

⁴¹ Climate Bonds Initiative. (2020a): *2019 Green Bond Market Summary*, Climate Bonds Initiative, London, https://www.climatebonds.net/files/reports/2019_annual_highlights-final.pdf (03.09.2020).

godine tržištu ponudio dodatnih 126 izdavalaca (polovina od ukupnog broja novih izdavalaca u pomenutoj godini). Tome je ključno doprineo Japan, dodavši globalnom zelenom tržištu čak 22 nova izdavaoca. Osim toga, Latinska Amerika i Afrika imale su svoju najbolju godinu do sada – njihova izdavanja su u 2019. godini porasla trostruko (na 4,7 milijardi USD), odnosno šestostruko (na 898 miliona USD) u odnosu na 2018. godinu, respektivno. Važno je istaći da ubrzanje izdavačke politike Latinska Amerika duguje najpre performansama države Čile koja je sprovela prve suverene poslove emisije obveznica u tom regionu.⁴² U kontekstu navedenih podataka, tabelarnim prikazom koji sledi (Tabela 2) predstavljeni su podaci o kumulativnom izdavanju zelenih obveznica po regionima sveta, uz poseban osvrt na razliku između vrednosti emisija u 2018. i 2019. godini.

Tabela 2. Kumulativno izdavanje zelenih obveznicapo regionima sveta

Region	Broj tržišta zelenih obveznica	Broj izdavalaca	Iznos izdavanja (u mlrd. USD)	Razlika između vrednosti izdavanja u 2018. i 2019. godini
Evropa	25	269	307,4	+74%
Severna Amerika	2	167	190,4	+46%
Azija-Pacifik	18	345	183,6	+29%
Supranacionalni region	-	11	79,4	+9%
Latinska Amerika	11	47	13,9	+216%
Afrika	6	16	2,7	+495%

Izvor: Autori, prema Almeida, M. (2020).

Predstavljeni tabelarni prikaz govori u prilog superiornosti evropskog regiona, koji sa 25 tržišta, 269 izdavalaca i iznosom izdavanja zelenih obveznica od 307,4 milijarde USD (kumulativno posmatrano) iza sebe ostavlja region Severne Amerike (2 tržišta; 167 izdavalaca; 190,4 milijarde USD) i Azijsko-Pacifički region (18 tržišta; 345 izdavalaca; 183,6 milijarde USD). Regionu Afrike i Latinske Amerike, pritom, preuzimaju primat kada se u obzir uzme razlika između vrednosti izdavanja zelenih obveznica u 2018. i 2019. godini – 495%, odnosno 216% porast, respektivno.

Deset najvećih izdavalaca zelenih obveznica (na razvijenim tržištima i tržištima u razvoju) u 2019. godini (ne uključujući supranacionalne izdavaoce) prikazani su tabelarnim prikazom koji sledi (Tabela 3). Kompanija Fannie Mae (FM) – pionir emisije agencije Green Mortgage Backed Securities – ponela je titulu najvećeg izdavaoca zelenih obveznica u 2019. godini, sa vrednošću emisija od 22,9 milijardi USD (iliti 9% od ukupne vrednosti izdavanja). Nemačka državna razvojna banka (nem. Kreditanstalt für Wiederaufbau – KfW) bila je drugi najveći izdavalac u pomenutoj godini, zahvaljujući donošenju ukupne vrednosti od 9 milijardi USD na tržište zelenih obveznica. Holandska Državna agencija za trezor (DSTA) rangirala se kao treći najveći izdavalac u 2019. godini sa debitant-

⁴² Almeida, M. (2020).

skom, sertifikovanom suverenom klimatskom obveznicom u iznosu od 6,7 milijardi USD. Pomenuta obveznica bila je najveća zelena obveznica emitovana 2019. godine, ali i druga najveća obveznica ove vrste izdata od 2007. godine do danas. Ista je ispunila zahteve višestrukih sektorskih kriterijuma prema Standardu za klimatske obveznice (engl. Climate Bonds Standards – CBS). Pritom, вреди istaći da su, generalno posmatrano, tokom 2019. godine sertifikovane emisije zelenih obveznica činile 17% ukupnog emisionog obima, kao i da je sa vrednošću od 45 milijardi USD, sertifikovano izdavanje u pomenutoj godini poraslo za 86% u odnosu na izdavanje ove vrste u 2018. godini (24 milijarde USD). Do kraja 2019. godine kumulativno dosadašnje izdavanje zelenih obveznica u skladu sa pomenutim Standardom (CBS) dostiglo je 101,4 milijarde USD, što predstavlja značajnu prekretnicu za međunarodnu šemu osiguranja uspostavljenu 2011. godine Inicijativom za klimatske obveznice (engl. Climate Bonds Initiative – CBI).⁴³

Tabela 3. Deset najvećih izdavalaca zelenih obveznica u 2019. godini
– razvijena tržišta i tržišta u razvoju

Red. br.	Razvijena tržišta	Sertifikovane emisije	Red. br.	Tržišta u razvoju	Sertifikovane emisije
1.	FM (SAD)		1.	ICBC (Kina)	
2.	KfW (Nemačka)		2.	Industrial Bank Co., Ltd (Kina)	
3.	DSTA (Holandija)	✓	3.	Noor Energy 1 (UAE)	✓
4.	Republic of France (Francuska)		4.	Republic of Chile (Čile)	✓
5.	SNCF (Francuska)	✓	5.	Republic of Poland (Poljska)	
6.	Engie (Francuska)		6.	China Construction Bank (Kina)	✓
7.	Société du Grand Paris (Francuska)	✓	7.	Bank of Jiangsu (Kina)	
8.	Kingdom of Belgium (Belgija)		8.	China Development Bank (Kina)	
9.	Crédit Agricole CBI (Francuska)		9.	MAF (UAE)	
10.	Kommuninvest (Švedska)		10.	Islamic Development Bank (Južna Afrika)	

Izvor: Autori, prema Almeida, M. (2020).

⁴³ Climate Bonds Initiative. (2020a).

U kontekstu predstavljenih podataka, treba istaći da tržište zelenih obveznica karakteriše visoka neusklađenost ponude i tražnje u pogledu izdavalaca pomenutih vrednosnih papira. Naime, kako Almejda (Almeida) i koautori ističu, najveću ponudu zelenih obveznica obezbeđuju razvojne banke, dok s druge strane, investitori u najvećem broju slučajeva gaje preferencije prema nefinansijskim i finansijskim korporacijama, kao emitentima zelenih obveznica.⁴⁴ Ova neusklađenost, stoga, u fokus stavlja šansu koja se, najpre, nefinansijskim korporativnim izdavaocima pruža u pogledu emisije većeg obima pomenutih zelenih vrednosnih papira.

Na kraju, sagledavanje „zelenih“ efekata emisije pomenutih vrednosnih papira izuzetan je izazov. Procenjuje se da je prihod od zelenih obveznica izdatih u 2019. godini (u iznosu od 88 milijardi USD) raspodeljen tako što je: 32% prihoda usmereno ka projektima obnovljive energije, 30% ka projektima u oblasti građevinarstva, 20% prihoda usmereno ka transportu sa niskim emisijama ugljenika, 9% prihoda podržalo održive aktivnosti u oblasti vode, 3% prihoda usmereno ka poljoprivredi i šumarstvu, 3% podržalo upravljanje otpadom i zagađenjem, dok je preostalih 3% prihoda bilo usmereno ka ostalim održivim projektima.⁴⁵

3.2. Aktuelno stanje i perspektive razvoja tržišta zelenih obveznica u Republici Srbiji

Kao jedna od država potpisnica globalne razvojne agende – Agenda 2030, odnosno globalnih ciljeva održivog razvoja u okviru iste, Republika Srbija se obavezala na: poštovanje principa zdrave životne sredine, podržavanje zelene ekonomije i mobilisanje finansijskih sredstva za sprovođenje nacionalnih ciljeva održivog i ekološkog razvoja. Uz to, jedan od 35 koraka koje Republika Srbija tokom procesa harmonizacije nacionalne sa regulativom Evropske unije mora preduzeti, odnosi se na pregovaračko Poglavlje 27 (Životna sredina i klimatske promene) kojim se, između ostalog, reguliše administracija vezana za zaštitu životne sredine. Ovim poglavljem predviđen je tranzicioni period za prilagođavanje Republike Srbije evropskim standardima u oblasti zaštite životne sredine, a na raspolaganje su joj, shodno pomenutom partnerstvu, stavljani Okvir za razvojnu pomoć Ujedinjenih nacija (engl. United Nations Development Assistance Framework – UNDAF) 2016-2021. i Instrumenti predpristupne pomoći (engl. Instrument for Pre-Accession Assistance – IPA). U periodu od 2014. do 2020. godine, Republika Srbija je za ovu svrhu, a shodno pomenutim instrumentima, iz predpristupnih fondova dobila sredstva u vrednosti od oko 200 miliona evra (EUR). Ova izdvajanja su, kako Ambasadori životne sredine za održivi razvoj (engl. Environmental Ambassadors for Sustainable Development

⁴⁴ Almeida, M. et al. (2019): *Green Bond European Investor Survey*, Climate Bonds Initiative, London, https://www.climatebonds.net/files/files/GB_Investor_Survey-final.pdf (08.09.2020).

⁴⁵ Almeida, M. (2020).

– EASD) ističu, podrazumevala i znatno učešće srpske strane u smislu: izrade plana investicija za finansiranje u oblasti životne sredine, sačinjavanja projekata i formiranja Zelenog fonda iz kojeg supredviđeni projektitrebali biti finansirani. Dakle, prolazak kroz ovaj proces podstakao je Republiku Srbiju da 2016. godine uspostavi institucionalni finansijski mehanizam za sprovođenje mera finansiranja zaštite životne sredine, odnosno da osnuje Zeleni fond.⁴⁶

Zeleni fond predstavlja fond budžeta Republike Srbije formiran zarad finansiranja i razvoja svih projekata i aktivnosti u oblasti očuvanja, održivog korišćenja, zaštite i unapređenja stanja životne sredine, te evidentiranja namenskih sredstava za sprovođenje i finansiranje tih projekata. Drugim rečima, osnovan je zarad promovisanja održivog razvoja i principa zelene ekonomije. Fond se, generalno posmatrano, popunjava putem donacija i kredita obezbeđenih u sklopu budžeta Republike Srbije za tekuću godinu, ali i putem drugih javnih prihoda. Njegovi glavni ciljevi definisani su Nacionalnom strategijom održivog razvoja, a sprovođenje iste, dugoročno posmatrano, zavisi od budžetske raspodele finansijskih sredstava za održivi razvoj, odnosno uvek aktuelne problematike nacionalnog „zelenog“ finansiranja. Finansiranje ove vrste obuhvata finansiranje na: republičkom, pokrajinskom i lokalnom nivou, i to iz postojećih državnih prihoda u sklopu bruto domaćeg proizvoda (BDP). Činjenica je, međutim, da su već godinama unazad, finansijska sredstva koja Republika Srbija izdvaja za ovu namenu skromna, te neretko nedovoljna za realizaciju programa održivog i zelenog razvoja, ali i za postupanje po preporukama nacionalnih i međunarodnih finansijskih institucija. Upravo zato, Vlada Republike Srbije se u nekoliko navrata zalagala za obezbeđivanje povećanih budžetskih izdvajanja za zaštitu životne sredine (uz poštovanje makroekonomskih principa), kao i za potrebe ispunjavanja međunarodnih obaveza i usaglašavanja sa međunarodnim standardima zelene ekonomije. Ove inicijative su urodile plodom, te su pomenuta izdvajanja sa 1,5% u 2014. godini povećana na 2,5% u 2017. godini. Procena nacionalnih finansijskih stručnjaka je da će „zeleni“ finansijski prihodi nastaviti tendenciju rasta, prvenstveno primenom principa „korisnik/zagađivač plaća“, budući da se Vlada Republike Srbije još 2008. godine obavezala da će oko 70% sopstvenih budžetskih prihoda i prihoda javnih preduzeća generisati primenom pomenutog principa Evropske unije.⁴⁷

Početkom 2020. godine Vlada Republike Srbije usvojila je Pregovaračku poziciju za Poglavlje 27. Pregovaračka pozicija sadrži ukupno 14 priloga, odnosno 1.650 strana teksta, i obrazlaže finansijski okvir za aktivnosti koje su planirane za naredni period, a u cilju obezbeđivanja uslova za dostizanje standarda Evropske unije u oblasti zaštite životne sredine od strane Republike Srbije. U izradi Pregovaračke pozicije učestvovalo je 150 predstavnika 28 institucija i državnih organa Republike Srbije, koji su stala da finansiranje zeleno orijentisanih investicija najpre treba biti podržano sredstvima iz fondova Evropske unije (64%),

⁴⁶ Ilić, B., Đukić, G., Balaban, M. (2019).

⁴⁷ Ibid.

a zatim idodatnim zajmovima (14%), i sredstvima iz državnog (18%) i lokalnog (4%) budžeta.⁴⁸ Dakle, zeleno finansiranje u Republici Srbiji pretežno se zasniva na sredstvima Evropske unije i zemalja regiona usmerenih ka finansiranju energetske efikasnosti i obnovljivih izvora energije. Centar za upravljanje projektima Privredne komore Srbije navodida ta sredstva uključuju resurse međunarodnih finansijskih institucija: EBRD (engl. European Bank for Reconstruction and Development), WebSEFF (engl. Western Balkans Sustainable Energy Financing Facility), WBIF (engl. Western Balkans Investment Framework), GEF (engl. Global Environmental Facility), KfW, IFC (engl. International Finance Corporation), IPA, kao i sredstva dobijena putem GGF-a (engl. Green for Growth Fund). Osim pomenutih izvora finansiranja, na tržištu Republike Srbije dostupne su i kreditne linije banaka koje podržavaju energetska efikasnost i obnovljive izvore energije. Banke koje su na nacionalnom tržištu tokom 2018. godine u svojoj ponudi imale ove kreditne linije su: Banka Intesa, Erste banka, Procredit banka, Unicredit banka i Crédit Agricole banka. Kako Kalkan ističe, procenjuje se da je na nacionalnom tržištu do sada izvršen plasman zelenih kredita ove vrste u ukupnoj vrednosti od 200 do 300 miliona EUR.⁴⁹

Kada je reč o problematici zelenih hartija od vrednosti u nacionalnim okvirima, treba naglasiti da u Zakonu o tržištu kapitala Republike Srbije ovi instrumenti duga nisu prepoznati kao imenovane hartije. Međutim, emisija i trgovina vrednosnim papirima ove vrste nije zabranjena.⁵⁰ Jovanović ističe da je izdavaocima, s obzirom na to da Zakon nije usvojio princip „*numerus clausus*“, dopušteno da pored već postojećih, imenovanih hartija od vrednosti, emituju i nove vrednosne papire koji nisu imenovani i uređeni propisima. U ovakvim situacijama emisija novih hartija od vrednosti može biti odobrena jedino od strane zvaničnog nadzornog organa na tržištu kapitala – Komisije za hartije od vrednosti, koja emitentu može izdati potrebnu saglasnost čim konstatuje da su ispunjeni svi zakonom propisani uslovi u pogledu: postojanja izdavaoca, zakonitosti poslovanja istog, obaveštenosti i zaštićenosti imaoca (investitora), ali i prenosivosti, sadržini, ujednačenosti i masovnosti hartija. Nakon dobijanja pomenute saglasnosti, emitent dužničkih hartija od vrednosti (na primer, zelenih obveznica), odlukom o emisiji može samostalno odrediti zvaničan naziv vrednosnim papirima, ali i urediti sadržinu obaveze prema imaocima (investitorima).⁵¹

⁴⁸ Spasić, V. (2020): „Vlada Srbije usvojila Pregovaračku poziciju za Poglavlje 27“, <https://balkangreenenergynews.com/rs/vlada-srbije-usvojila-pregovaracku-poziciju-za-poglavlje-27/> (04.11.2020).

⁴⁹ Ilić, B., Stojanović, D., Đukić, G. (2019): „Green Economy: Mobilization of International Capital for Financing Projects of Renewable Energy Sources“, *Green Finance*, 1(2), 94-109.

⁵⁰ Zakon o tržištu kapitala, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 31/2011, 112/2015, 108/2016, 9/2020 i 153/2020, <https://www.mfin.gov.rs/wp-content/uploads/2020/12/Zakon-o-trzistu-kapitala-153-20.pdf> (23.01.2021).

⁵¹ Sovilj, R. (2020).

Da bi u Republici Srbiji tržište zelenih hartija od vrednosti bilo uspešno оформljeno, pored angažovanja na uspostavljanju regulatornog okvira, potrebno je raditi i na podizanju svesti kako izdavalaca, tako i imaoca regularnih hartija od vrednosti o pogodnostima koje zeleni vrednosni papiri nude. Najpogodnija forma instrumenata duga koja može stimulisati nastanak ovog tržišta jesu municipalne obveznice. Pozitivni primeri iz prakse emitentskih „zelenih“ gradova SAD-a, Švedske i Francuske (poput Njujorka, Geteborga, Pariza i drugih) to i potvrđuju.⁵² Tržište municipalnih obveznica u Republici Srbiji relativno je nerazvijeno (nalazi se u početnoj fazi razvoja) i skromno. Prvu emisiju ovih vrednosnih papira sproveo je grad Šabac 2014. godine, a do danas, još samo tri lokalne samouprave (gradovi Novi Sad i Pančevo, i opština Stara Pazova) odvažile su se da sprovedu njihovu emisiju (sredstva su bila namenjena finansiranju lokalnih infrastrukturnih projekata). Međutim, ni u jednom od četiri pomenuta slučaja trgovina obveznicama nije bila sprovedena na sekundarnom tržištu kapitala.^{53, 54} Bez obzira na to, pomenute emisije municipalnih obveznica namenjene rešavanju infrastrukturnih problema lokalnih zajednica izazvale su veliko interesovanje investitora, te bi, shodno tome, u perspektivi bilo opravdano razmišljati o realizovanju emisije zelenih municipalnih obveznica shodno značaju koji bi sredstva prikupljena na ovaj način mogla imati za ekonomsko-ekološki razvoj lokalnih samouprava i države u celini.

Pogodnosti za investitore koji ulažu u zelene obveznice su brojne, a uključuju: poreske olakšice (ne postoji obaveza plaćanja poreza na prihode po osnovu dužničkih hartija od vrednosti); više kamatne stope u odnosu na kamatne stope državnih obveznica i/ili kamatne stope na depozitne uloge u banci; predvidiv tok isplate kamate; transparentnost emisije; i mogućnost osiguranja. S druge strane, zelene municipalne obveznice emitentima mogu obezbediti: zaduživanje po nižoj kamatnoj stopi u odnosu na alternativne vidove zaduživanja (na primer, bankarske kredite); privlačenje šireg kruga potencijalnih investitora; i mogućnost prevremenog otkupa obveznica. Bez obzira na navedene pogodnosti, rad na povećanju kredibiliteta lokalnih samouprava (kroz unapređenje efikasnosti rada njihovih institucija, monitoring trošenja budžetskih sredstava namenjenih za realizaciju ekoloških projekata, i slično) izuzetno je važan, ako ne i neophodan preduslov za privlačenje potencijalnih investitora i podsticanje istih da sredstva ulože u zelene municipalne obveznice. Osim toga, uzimajući u obzir: generalnu nerazvijenost nacionalnog tržišta kapitala, nepostojanje profesionalnog kadra, složenost procedura i postojeći zakonski okvir, proces emitovanja hartija od vrednosti za potrebe realizacije zelenih projekata (prvenstveno zelenih

⁵² Brand, S., Steinbrecher, J. (2019): *Green Bonds – A Sustainable Alternative for Municipal Infrastructure Finance?*, KfW, Frankfurt, https://www.researchgate.net/publication/331564427_Green_bonds_-_a_sustainable_alternative_for_municipal_infrastructure_finance (11.12.2020).

⁵³ Mojašević, A. S., Nikolić, Lj. (2015): „Tržište obveznica javnog sektora u Srbiji: Stanje i perspektive razvoja“, 221-239, u: Pejić, I. (ur.): *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, Pravni fakultet u Nišu, Niš.

⁵⁴ Sovilj, R. (2020).

obveznica) mora biti podržan od strane vrhovnih državnih organa. Vlada Republike Srbije bi, tako na primer, značajnija finansijska sredstva trebala staviti na raspolaganje: Komisiji za hartije od vrednosti, Centralnom registru hartija od vrednosti i/ili Beogradskoj berzi; te ubrzati izmene postojećih zakonskih propisa i donošenje nacionalnih strateških dokumenata povezanih sa zelenim finansiranjem.⁵⁵ Najaktuelnije informacije u ovom domenu čine seohrabljujućim, budući da je Vlada Republike Srbije u javnost iznela vest da sagledava mogućnosti za izdavanje zelenih obveznica na domaćem i/ili na međunarodnom tržištu tokom 2021. godine. Dodatno, predstavnici Vlade izložili su nameru Republike Srbije da do kraja tekuće godine postane deo Euroklir sistema (sistema specijalizovanog za trgovanje i čuvanje domaćih i prekograničnih hartija od vrednosti, poput: obveznica, akcija i derivata), čime će, s jedne strane, stranim investitorima biti olakšan pristup lokalnom tržištu, te, s druge strane, stvoreni uslovi da se u bliskoj budućnosti strana ulaganja u domaće obveznice svih vrsta povećaju za 40%.⁵⁶

Zaključak

Globalno tržište zelenih obveznica se tokom protekle decenije, ma koliko ekonomski izazovna i nepredvidiva ona bila, neprestano širilo i diverzifikovalo. Progres su podsticale najpre malobrojne, proaktivne privrede koje su prepoznale snagu koju zeleno orijentisana tržišta kapitala mogu imati u domenu očuvanja, održivog korišćenja i unapređenja stanja životne sredine, odnosno ostvarivanja značajnih finansijskih koristi. Pomenuta smelostvremenom se prelila i na skeptičnije privrede, te suglobalnom tržištu zelenih obveznica ubrzo pristupile kako brojne zemlje u razvoju, tako i neke od najrazvijenijih zemalja sveta. U prilog postojanja ovog trenda govore podaci predstavljeni u radu koji ukazuju da su tokom 2015. godine zelene obveznice bile izdate u 23 jurisdikcije, da bi se pet godina kasnije (2020) broj zemalja u kojima se emisija ovih vrednosnih papira sprovodi gotovo učestvostručio (91 jurisdikcija). Globalno tržište zelenih obveznica nesumnjivo je doživelo „boom“ u 2020. godini, kada je, posmatrano u odnosu na početak poslednje decenije, zabeležilo neverovatni 900% rast (vrednost emisija od 948 milijardi USD u 2020. godini naspram 0,9 milijardi USD u 2009. godini). Epitet dominantnih učesnika globalnog tržišta zelenih obveznica su, pritom, ponele SAD, Kina i Francuska, dok se skoro pridružena ekonomija sa liderskim potencijalom u ovoj sferi – Nemačka, našla na 4. mestu (i automatski evropsko tržište postavila na pije-destal regionalnih učesnika zelenog finansiranja).

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Vlada Republike Srbije. (2020): „Očekivanje da više stranih investitora ulaže u domaće obveznice“, <https://www.srbija.gov.rs/vest/443874/ocekivanje-da-vise-stranih-investitora-ulaže-u-domace-obveznice.php> (15.02.2021).

Iako tržište zelenih obveznica nesumnjivo ima tendenciju daljeg rasta, određeni autori (Frenklin; Mudi; Banga i drugi) iznose stav da su u poređenju sa globalnim tržištem fiksnih prihoda, veličina i obim „zelenog“ tržišta zanemarljivi, te da je razvoj tržišta ove vrste primetan samo u nekim razvijenim, i zemljama u razvoju. Na osnovu svih u radu predstavljenih podataka moguće je zaključiti da se u stavovima pomenutih autora prepoznaje određena činjenična zasnovanost, posebno kada je reč o emisiji zelenih obveznica na kapitalnim tržištima zemalja u razvoju. Brojni su razlozi zbog kojih većina zemalja u ovoj fazi razvoja prolongira uključivanje pomenutih zelenih vrednosnih papira u svoja finansijska tržišta. Među njima prednjači nedostatak jasno definisanih standarda zelenih obveznica, a zatim i činjenice: da se na odgovornost, objektivnost i transparentnost subjekata koji vrše evaluaciju ekološke orijentisanosti povezanih projekata ne može uvek računati; da postoji izvestan nedostatak specifikacija i kvantifikacija ekoloških koristi investicija koje se finansiraju iz prinosazelenih obveznica; kao i da se neretko javlja izrazit moralni rizik, budući da većina propisa vezanih za emisiju zelenih obveznica nije pravno obavezujuća. Bez obzira na sve navedene manjkavosti, neosporno je da zelene obveznice predstavljaju kvalitetan izvorkapitala, te redak instrument održivog ekonomskog razvoja, što je jedan od glavnih razloga zašto im i razvijene i zemlje u razvoju trebaju pružiti „šansu“. U ovom kontekstu vredi spomenuti i podatak da su tri kategorije održivih projekata u koje su se sredstva od emisije zelenih obveznica najviše slivala tokom 2019. godine bile energetika (32%), građevinarstvo (30%) i transport (20%).

Rezultati sprovedenog istraživanja ukazuju i da zeleno kapitalno tržište u Republici Srbiji s pravom može biti okarakterisano kao potpuno nerazvijeno. Najveći uzročnik pomenute nerazvijenosti ogleda se u tome što zelene hartije od vrednosti u nacionalnom Zakonu o tržištu kapitala nisu prepoznate kao imenovane hartije (iako njihova emisija i trgovina nisu zabranjene), dok je podatak koji najviše ohrabruje taj da je Vlada Republike Srbije početkom 2020. godine usvojila Pregovaračku poziciju za Poglavlje 27 koje se odnosi na životnu sredinu i klimatske promene, a kojim je, između ostalog, predviđeno da se zeleno orijentisane investicije ubuduće mogu finansirati iz fondova Evropske unije, dodatnih zajmova, ali i državnog i lokalnog budžeta. Osim toga, početkom 2021. godine Republika Srbija javnosti je predstavila plan za povećanje stranih ulaganja (za 40%) u domaće obveznice, te naglasila da intenzivno sagledava mogućnosti za ovogodišnje izdavanje zelenih obveznica na domaćem i/ili međunarodnom tržištu kapitala. U skladu sa pomenutim saopštenjima, ali i samim istraživanjem sprovedenim u ovom radu, moguće je izvesti zaključak da bi, shodno aktuelnom stanju i očekivanim tendencijama razvoja nacionalnog finansijskog tržišta, planirana emisija bila uspešna jedino ukoliko bi bila izvršena u formi zelenih municipalnih obveznica. Ovaj zaključak zasnovan je kako na činjenici da su municipalne obveznice instrument duga koji je adekvatno stimulisao nastanak zelenih tržišta kapitala u brojnim državama (SAD, Švedska, Francuska, i slično), tako i na činjenici da je dodavanje „zelene“ karakteristike ovom

instrumentu duga u praksi naišlo na odobravanje javnosti i visoke zahteve u vidu potražnje na kapitalnom tržištu. Ipak, ne treba izostaviti da preduzimanje koraka u ovoj sferi mora biti ispraćeno podrškom državnih organa lokalnim samoupravama, shodno činjenici da su do danas samo četiri lokalne samouprave u Republici Srbiji izvršile emisije municipalnih obveznica, i da iste nisu imale karakter zelenih (sredstva od emisije bila su namenjena finansiranju lokalnih infrastrukturnih projekata).

U skladu sa svim u radu obrađenim informacijama, moguće je prihvatiti polaznu istraživačku hipotezu koja pretpostavlja da se globalno tržište zelenih obveznica eksponencijalno razvija i da će taj trend biti nastavljen u budućnosti, te da postoje kapaciteti, a samim tim i opravdano očekivanje da će Republika Srbija u bliskoj budućnosti pristupiti oformljavanju stabilnog tržišta pomenutih zelenih hartija od vrednosti. Na kraju zaključnog izlaganja se, pak, mora spomenuti da složeni ekonomsko-ekološki proces ove vrste nije moguće sprovesti bez zakonskih preuređivanja, profesionalnog usavršavanja stručnih kadrova, te direktne angažovanosti Vlade Republike Srbije (zarad realizacije zelenih projekata Vlada Komisiji za hartije od vrednosti, Centralnom registru hartija od vrednosti i Beogradskoj berzi treba staviti na raspolaganje značajnija finansijska sredstva). Preduzimanje ovakvih aktivnosti na republičkom nivou nesumnjivo bi rezultiralo dugoročnom isplativošću, budući da emisija zelenih obveznica gotovo po pravilu biva ispraćena: višim kamatnim stopama u odnosu na stope sa kapitalnog tržišta, predvidivim tokovima isplate kamate, transparentnošću emisija, a neretko i nemalim poreskim olakšicama za emitente.

Literatura

- Almeida, M., Filkova, M., Harrison, C., Sette, P. (2019): *Green Bond European Investor Survey*, Climate Bonds Initiative, London, https://www.climatebonds.net/files/files/GB_Investor_Survey-final.pdf (08.09.2020).
- Almeida, M. (2020): *Global Green Bond State of the Market 2019*, Climate Bonds Initiative, London, https://www.climatebonds.net/system/tdf/reports/cbi_sotm_2019_vol1_04d.pdf?file=1&type=node&id=47577&force=0 (08.09.2020).
- Banga, J. (2018): „The Green Bond Market: A Potential Source of Climate Finance for Developing Countries“, *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 9(1), 1-16.
- Brand, S., Steinbrecher, J. (2019): *Green Bonds – A Sustainable Alternative for Municipal Infrastructure Finance?*, KfW, Frankfurt, https://www.researchgate.net/publication/331564427_Green_bonds_-_a_sustainable_alternative_for_municipal_infrastructure_finance (11.12.2020).
- Chiesa, M. (2017): „The Green Bond Market: A New Green Trend“, <https://www.quadrantefuturo.it/settori/the-green-bond-market-a-new-green-trend.html> (27.09.2020).

- Climate Bonds Initiative., UNEP Inquiry. (2015): *Scaling Up Green Bond Markets for Sustainable Development: An Executive Briefing for the Public Sector to Stimulate Private Sector Market Development for Green Bonds*, Climate Bonds Initiative, London, <https://www.climatebonds.net/files/files/CBI-Guide-2015-final-web.pdf> (03.09.2020).
- Climate Bonds Initiative. (2020a): *2019 Green Bond Market Summary*, Climate Bonds Initiative, London, https://www.climatebonds.net/files/reports/2019_annual_highlights-final.pdf (03.09.2020).
- Climate Bonds Initiative. (2020b): „Green Bond Market Summary Q3 2020“, https://www.climatebonds.net/system/tdf/reports/cbi_q3_2020_report_01c.pdf?file=1&type=node&id=54810&force=0 (08.12.2020).
- Deschryver, P., de Mariz, F. (2020): „What Future for the Green Bond Market? How Can Policymakers, Companies, and Investors Unlock the Potential of the Green Bond Market?“, *Journal of Risk and Financial Management*, 13(61), 1-26.
- Filkova, M., Chartered Financial Analyst (CFA)., Frandon-Martinez, C., Giorgi, A. (2019): *Green Bonds: The State of the Market 2018*, Climate Bonds Initiative, London, https://www.climatebonds.net/files/reports/cbi_gbm_final_032019_web.pdf (07.10.2020).
- Ilić, B., Đukić, G., Balaban, M. (2019): „Upravljanje zelenim finansijama na međunarodnom nivou“, 205-220, u: Agić, Z. (ur.): *Zbornik radova „Računovodstvo i revizija u teoriji i praksi“*, Besjeda, Banja Luka.
- Ilić, B., Stojanović, D., Đukić, G. (2019): „Green Economy: Mobilization of International Capital for Financing Projects of Renewable Energy Sources“, *Green Finance*, 1(2), 94-109.
- International Capital Market Association (ICMA). (2018): *Green Bond Principles: Voluntary Process Guidelines for Issuing Green Bonds*, ICMA, Paris.
- Laskowska, A. (2018): „Conditions for the Development of the Green Bond Market Development“, *Finanse: Czasopismo Komitetu Nauk o Finansach PAN*, 1(11), 53-67.
- Mihálovits, Z., Tapaszti, A. (2018): „Green Bond, the Financial Instrument that Supports Sustainable Development: Opportunities and Barriers“, *Public Finance Quarterly*, 63(3), 303-318.
- Mojašević, A. S., Nikolić, Lj. (2015): „Tržište obveznica javnog sektora u Srbiji: Stanje i perspektive razvoja“, 221-239, u: Pejić, I. (ur.): *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, Pravni fakultet u Nišu, Niš.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2015): *Green Bonds – Mobilising the Debt Capital Markets for a Low-Carbon Transition: Policy Perspectives*, OECD Publishing, Paris, <https://www.oecd.org/environment/cc/Green%20bonds%20PP%20%5Bf3%5D%20%5Blr%5D.pdf> (16.10.2020).
- Ross, A. (2018): *Green Bonds: Securities Regulation Towards a Low-Carbon Economy*, Thesis, Victoria University of Wellington, Faculty of Law, Wellington.

- Sovilj, R. (2020): „Tržište zelenih hartija od vrednosti – stanje i perspektive“, *Pravo i privreda*, 58(2), 137-153.
- Spasić, V. (2020): „Vlada Srbije usvojila Pregovaračku poziciju za Poglavlje 27“, <https://balkangreenenergynews.com/rs/vlada-srbije-usvojila-pregovaracku-poziciju-za-poglavlje-27/> (04.11.2020).
- Tang, D. Y., Zhang, Y. (2018): „Do Shareholders Benefit from Green Bonds?“, *Journal of Corporate Finance*, 61(1), 1-18.
- United Nations Development Programme (UNDP). (2016): „Green Bonds“, <http://www.undp.org/content/dam/sdfinance/doc/green-bonds> (02.11.2020).
- Vlada Republike Srbije. (2020): „Očekivanje da više stranih investitora ulaže u domaće obveznice“, <https://www.srbija.gov.rs/vest/443874/ocekivanje-da-vise-stranih-investitora-ulaze-u-domace-obveznice.php> (15.02.2021).
- Zakon o tržištu kapitala, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 31/2011, 112/2015, 108/2016, 9/2020 i 153/2020, <https://www.mfin.gov.rs/wp-content/uploads/2020/12/Zakon-o-trzistu-kapitala-153-20.pdf> (23.01.2021).

CURRENT SITUATION AND PERSPECTIVES OF THE DEVELOPMENT OF THE GLOBAL AND NATIONAL GREEN BOND MARKET

Abstract: *According to the covering concept of sustainable development, green economy and green finance as products of harmonized development of economy, society, and principles of environmental protection in the 21st century are the driving force of economic prosperity of both, developed and developing countries. Strengthened global capital market oriented towards sustainability highlights the commitment of society's concern about six key environmental systems: energy, transport, water, waste and pollution control, construction and industry, agriculture and forestry; and green bonds as the latest „fashion“ of sustainable green financing are standing out as an ideal instrument for fulfilling most of the desired economic-environmental goals. The use of these securities ensures economic efficiency, which is, in turn, organized in a way that fully complies with the environmental, and therefore with the principles of sustainability. Accordingly, the aim of the research is to assess the current level of development of the global and national green bond market, and to analyze the conditions for „market exploitation“ of these financial instruments in the future. The relevance of the research is supported by the fact that the sustainability principles rapidly begin to be implemented in all spheres of finance, and that the popularity of green securities, primarily green bonds, has been growing dizzyingly in the last few years. The descriptive and comparative method, inductive-deductive method, as well as analysis of the content of the literature of reference authors in the relevant field, were used for the research purposes. The result of the research is the confirmed assumption that the global green bond market is developing exponentially, that such a trend will be continued in the future, and that there are capacities, as well as justified expectation that the Republic of Serbia will start forming a stable market of green securities in the near future.*

Keywords: *green finance, green securities, green bonds, green securities market.*

Goran J. Mandić*

Nenad Putnik**

Sandra Rakic***

UDK 005.332:[616.98:578.834

005.334:334.72

005.961:005.81

DOI: 10.5937/MegRev2104025M

Stručni članak

Primljen 16.06.2021.

Odobren 17.08.2021.

KONTINUITET POSLOVANJA KAO FUNKCIJA KORPORATIVNE BEZBEDNOSTI – STUDIJA SLUČAJA PANDEMIJA SARS-CoV 2

Sažetak: *Kontinuitet poslovanja zauzima važno mesto kako u akademskoj sferi tako i u praktičnoj primeni koja se sprovodi u cilju obezbeđivanja funkcionalnosti pravnog lica. Mnogostruko složeni faktori i pretnje koji oblikuju ne samo nacionalnu već i globalnu bezbednost, značajno utiču na funkcionisanje korporacija što čini tradicionalni pristup korporativnoj bezbednosti relativno zastarelim. Cilj ovog članka je da prikaže najznačajnije diskusije u vezi sa ovim fenomenom u okviru akademske literature, kao i da identifikuje pitanja koja su od važnosti za uspešnu teorijsku nadgradnju i primenu ovog koncepta u praksi poslovanja. Autori razmatraju koncept kontinuiteta poslovanja kao jedan od značajnijih koncepata u funkciji korporativne bezbednosti, imajući u vidu izazove i pretnje sa kojima se suočavaju kompanije, a naročito one koje svoje poslovanje orijentišu ka izvozu ka inostranim tržištima. Pandemija izazvana virusom SARS - CoV 2, koja je kulminirala tokom 2020. godine, umnogome je pokazala slabosti „klasičnog“ planiranja kontinuiteta poslovanja imajući u vidu da su brojne kompanije u Srbiji, ali i u svetu obustavile u potpunosti svoje proizvodne procese. Zbog toga će u ovom radu na primeru pandemije delom biti identifikovane dosadašnje slabosti, kao i preporuke kojima bi se osigurao kontinuitet radnog procesa i time ostvarila funkcionalnost korporacija.*

Ključne reči: *korporativna bezbednost, korporacija, kontinuitet poslovanja, upravljanje rizicima, SARS - CoV 2*

* Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu; goran.mandic@fb.bg.ac.rs

** Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu; nputnik@fb.bg.ac.rs

*** Fakultet za preduzetnički biznis i menadžment nekretnina Univerziteta Union Nikola Tesla; sandrarakic@yahoo.com

1. Uvod

Problematizacija određenja korporativne bezbednosti je u kombinaciji sa novim pristupom kontinuiteta poslovanja, verovatno jedno od najznačajnijih polja koje se analizira u okviru akademske zajednice. Paralelan tok dva procesa – usložnjavanja i povećanja obima činilaca koji potpadaju pod „korporativnu zaštitu“ kao štićene vrednosti sa jedne i inoviranje paradigme kontinuiteta poslovanja sa druge strane, čine ovaj problem još složenijim. Potreba za nesmetanim organizovanjem procesa poslovanja proističe iz želje za profitom, ali i nesmetanim pružanjem proizvoda i usluga redovnim korisnicima zarad očuvanja poslovnog ugleda kompanija. Zbog toga krize, naročito one koje nastupaju iznenada i koje ostavljaju posledice po funkcionisanje kompanija, predstavljaju glavni izazov u nesmetanom poslovanju. Dodatno, sa razvojem međunarodnopolitičkih tokova koji utiču naročito na transnacionalne kompanije, kao i napretkom tehnoloških dostignuća u svim aspektima života, pretnje i moguće neželjene krize usložnjavaju napore za „odbranom“ proizvodnih i poslovnih procesa kompanija širom sveta. Jedan od najsvežijih takvih *sui generis* primera je upravo pandemija izazvana virusom SARS - CoV 2, koja se dogodila tokom 2020. godine, a od koje se globalna privreda još uvek oporavlja. Pandemija je po ko zna koji put aktualizovala pitanje kontinuiteta poslovnog procesa, promovišući ovu funkciju visoko na agendi korporativne bezbednosti.

Ne samo da je pandemija poslužila pojedinim političkim elitama da promovišu svoje autoritarne prakse što je bio primer u slučaju Turkmenistana ili Mađarske, već je mnogo značajnije pitanje koje je nastalo kao posledica pandemije - ekonomsko regulisanje tržišta, zatvaranje kompanija, opstanka i stabilnosti čitavih grana poslova, kao i uticaja veštačkog stimulisanja ekonomija od strane svake države na stabilnost poslova i opstanak kompanija¹. Ova pandemija je pokazala da je globalno društvo bilo nespremno da na najbazičnijem nivou odgovori na izazove velikih razmera. Dodatno, otvorenost država i trgovinska međuzavisnost uslovile su dodatne probleme i komplikacije u snabdevanju na globalnom nivou, što je ponovo uticalo na kontinuitet i stabilnost poslovanja mnogih kompanija². Često prenebre-gavana funkcija korporativne bezbednosti – fizička zaštita imovine, kao i opstanak kompanije na tržištu, nažalost je ispoljena tokom prethodne godine u najdirektnijoj formi. Zbog toga je važno predstaviti tok akademske diskusije koja se u prethodnim godinama razvijala u vezi sa kontinuitetom poslovanja kao garantom opstanka kompanija, naročito u uslovima katastrofalnih kriza.

Zbog toga je primer pandemije SARS - CoV 2 podesan analitički alat u sveobuhvatnijem sagledavanju funkcionisanja kompanija i zabrinutosti o nesmetanom poslovnom procesu. Akademski radovi u domaćoj naučnoj literaturi nisu

¹ Donthu, N., Gustafsson, A. (2020): Effects of COVID-19 on business and research. *Journal of business research*, 117, 284-289.

² Ibid.

tokom prethodne godine posvećivali značajniju pažnju posledicama pandemije na poslovanje korporacija i na stabilnost njihovih poslovnih procesa. Iz tog razloga, ovaj rad predstavlja svojevrsni pokušaj sistematizacije naučne građe pre početka krize, a što je od značaja za primenu takvih (sa)znanja na analiziranje uticaja i posledica pandemije na korporativnu bezbednost.

Na početku rada predstavljeni su različiti pristupi operacionalizaciji pojma korporativne bezbednosti, kao i njene glavne dimenzije i funkcije. Zbog usložnjavanja proizvodnih procesa i udela koji digitalizacija mnogih poslova ima u odnosu na prethodne decenije, autori identifikuju elemente inoviranja paradigme korporativne bezbednosti. Zatim se prikazuje kontinuitet poslovanja u smislu njegove uloge koju ostvaruje kao funkcija korporativne bezbednosti. Autori razmatraju krizne situacije koje predstavljaju izazov po kontinuitet poslovanja kroz studiju slučaja aktuelne pandemije izazvane virusom SARS - CoV 2. U ovom delu rada predstavljeni su nalazi dosadašnjih istraživanja koji ukazuju na promene u navikama potrošača, načine na koje bi kompanije trebalo da orijentišu svoje planove za kontinuitet poslovanja, zatim modalitete prilagođavanja na krizne situacije slične pandemiji, kao i vrste inovacija na koje bi kompanije trebalo da se oslone u svom budućem poslovanju. Na kraju, autori sumiraju najznačajnija pitanja koja pomažu teorijskoj nadgradnji i primeni koncepta u praksi koja će u budućnosti biti oblikovana još kompleksnijim izazovima po korporativnu bezbednost.

2. Osavremenjivanje paradigme korporativne bezbednosti

U klasičnom definisanju pojma korporativne bezbednosti polazi se od potrebe pravnog lica za osiguranjem poslovnog procesa, kao i imovine i zaštite lica koja učestvuju u proizvodnom procesu. Korporativna bezbednost se često, mada pogrešno, tretira kao korporativni trošak, a ne kao vrednost koja svojim postojanjem doprinosi povećanju profita kompanijama³. Lipert i saradnici navode da se korporativna bezbednost poistovećuje sa ostalim troškovima poput službenih putovanja, računara i opreme i slično, što u uslovima ekonomske krize za posledicu ima gašenje čitavih odeljenja koja bi se trebalo baviti ovom problematikom⁴. U svom članku iz 2013. godine, Lipert i saradnici su tvrdili da je „došlo vreme za sveobuhvatniju raspravu“ u vezi sa novim tipologijama korporativne bezbednosti. Oni veruju da je svrha ovog zadatka „olakšavanje produbljene analize, povećanje nivoa razumevanja i pokretanje širih pitanja na društvenom i političkom planu“⁵. S tim u vezi, prva promena odnosi se na razlikovanje pojedinih sličnih koncepta koji su predstavljeni u akademskim radovima. Tako, na

³ Lippert, K., Walby, K., Steckle, R. (2013): Multiplicities of corporate security: Identifying emerging types, trends and issues. *Security Journal*, 26(3), 206-221.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

primer, Džejs Vilijs (James Williams) navodi da je srodan termin "privatna bezbednost" prevaziđen upravo zbog usloznjavanja procesa i „složenosti tipologije korporativne bezbednosti“⁶.

Takve tipologije proizilaze iz novih izvora pretnji koje nisu više jednoznačne. Odgovor na tradicionalne pretnje poput prirodnih (požari, poplave, zemljotresi, olujni vetrovi) i onih uzrokovanih ljudskim faktorima više nije dovoljan u očuvanju korporativne bezbednosti⁷. U novoj tipologiji pretnji po bezbednost poslovanja izdvajaju se pandemije, nepouzdati podaci, narušavanje funkcionisanja softvera i hardvera, kao i svi izazovi koji proističu iz razvoja globalnog interneta⁸. Pojedini autori, čak, uključuju kontinuitet poslovanja i korporativnu bezbednost kao značajne faktore u klasičnim oružanim sukobima, naročito ako su u pitanju kompanije koje se bave vojnim konsultantskim uslugama ili proizvodnjom vojne opreme i oružja⁹. Drugi autori su ustanovili da je promena hazarda koji svojim ispoljavanjem mogu da naruše poslovni proces kompanija, veoma brzo promenila svoju fizionomiju¹⁰. Naime, krajem XX veka, najveći procenat pretnji po korporacije dolazio je od fizičkog ugrožavanja imovine, proizvodnih pogona i prostorija kompanija od strane prirodnih nepogoda, zemljotresa ili cunamija. To je u najvećoj meri i opterećivalo kompanije i planove kontinuiteta poslovanja, imajući u vidu da se na ispoljavanje ovih fenomena ni na koji način ne može uticati, osim u domenu odgovora nakon njihovog ispoljavanja. Međutim, na kraju prve decenije XXI veka fenomenologija ovih pretnji je promenjena, tako da je udeo prirodnih nepogoda najniži, zatim ga prate izazovi koji se odnose na dislociranje proizvodnih pogona i/ili procesa i usluga, i na kraju greške i prepreke koje proizilaze iz neadekvatnog rukovanja hardverom. Zbog toga ovaj autorski tim predviđa da će u budućnosti biti potpuno izražena dominacija softverskih grešaka prilikom funkcionisanja poslovnih procesa, jer će se oni u najvećoj meri oslanjati na digitalizaciju usluga¹¹. Važno je napomenuti da navedeni autori među moguće pretnjame po korporativnu bezbednost svrstavaju i ljudske greške, nedostatak snabdevanja električnom energijom, greške u komunikaciji, kao i nesporazume sa pružiocima usluga i primarnih sirovina neophodnih za proizvodnju¹².

⁶ Williams, J. (2005): Reflections on the private versus public policing of economic crime. *The British Journal of Criminology*, 45(3), 316–339.

⁷ Halibožek, E., Kovacich, G. (2017): *The manager's handbook for corporate security: establishing and managing a successful assets protection program*. Butterworth-Heinemann.

⁸ Botha, J., Von Solms, R. (2004): A cyclic approach to business continuity planning. *Information Management & Computer Security*, 12(4), 328–337.

⁹ Wolf, K., Deitelhoff, N., Engert, S. (2007): Corporate security responsibility: Towards a conceptual framework for a comparative research agenda. *Cooperation and Conflict*, 42(3), 294–320.

¹⁰ Cerullo, V., Cerullo, M. (2004): Business continuity planning: a comprehensive approach. *Information systems management*, 21, 70–78.

¹¹ Ibid, str. 73.

¹² Cerullo, V., Cerullo, M. (2004): Business continuity planning: a comprehensive approach. *Information systems management*, 21, 70–78.

Klaus Volf (*Klauss Wolf*) i saradnici navode da u međunarodnom domenu, korporativna bezbednost, preciznije, korporacije ostvaruju specifičnu „bezbednosnu korporativnu odgovornost“ u nastojanju da okončaju oružane sukobe ili sačuvaju mir¹³. Prema ovakvom viđenju, takva korporativna „odgovornost“ bazirana je na pretpostavci o „humanizaciji rata“ i spasavanju velikog broja civilih (ali i vojnih) žrtava upotrebom savremenih tehnoloških rešenja koja menjaju fizionomiju ratovanja¹⁴. Još jedno od autentičnih objašnjenja inoviranja korporativne bezbednosti nalazi se u radu Karena Peteresena (*Karen Petersen*). On smešta menadžera za korporativnu bezbednost u područje između nacionalne i korporativne bezbednosti, označavajući ga terminom „hibridni posrednik“¹⁵. Interesantan je statistički podatak da su prethodna zanimanja *bezbednosnih menadžera* bila iz sfere policijskih poslova (oko 31%), zatim obaveštajni sektor (oko 19%), oružane snage (21%) i ostali oko 30%¹⁶.

Petersen ukazuje na profesionalizaciju zanimanja *menadžera bezbednosti* koja je nastala kao posledica usloženjenih procesa i novih pretnji po bezbednost ne samo na nacionalnom, nego i na međunarodnom nivou¹⁷. Stoga je nesumnjivo da korporativna bezbednost predstavlja širi pojam u odnosu na pojam kontinuiteta poslovanja budući da kontinuitet poslovnog procesa predstavlja samo jednu od funkcija i dimenzija bezbednosti poslovanja.

Zbog toga i ne čudi pluralitet identifikovanih pravaca i nedoslednosti u literaturi kada je ova tema u pitanju, kao ni u praksi, gde je prisutan problem loše obuke osoblja za fizičko obezbeđenje objekata¹⁸ ili angažovanih službi obezbeđenja korporacija, odnosno službi obezbeđenja. S tim u vezi, u naučnoj i stručnoj literaturi se javlja zanimljivo segmentiranje korporativne bezbednosti na nekoliko dimenzija. Opisujući takozvanu tipologiju korporativne bezbednosti, Lipert i saradnici je razlažu na pet segmenata. Prema njihovom stanovištu, ona obuhvata: utvrđivanje vlasništva (privatno/državno) nad kompanijom ili proizvodnim procesom; način na koji je organizovan poslovni i radni proces; nadgledanje rada kako zaposlenih tako i celokupnog procesa; nadzor nad službom fizičkog obezbeđenja i, način selekcije i obuke kadra koji je zadužen za bezbednost¹⁹.

¹³ Wolf, K., Deitelhoff, N., Engert, S. (2007): Corporate security responsibility: Towards a conceptual framework for a comparative research agenda. *Cooperation and Conflict*, 42(3), 294-320, str. 298.

¹⁴ Ibid, str. 298-299.

¹⁵ Petersen, K. (2013): The corporate security professional: A hybrid agent between corporate and national security. *Security journal*, 26(3), 222-235, str. 7.

¹⁶ Briggs, R., Edwards, C. (2006): The business of Resilience: Corporate Security for the 21th Century. London: Demos, str. 79.

¹⁷ Petersen, K. (2013): The corporate security professional: A hybrid agent between corporate and national security. *Security journal*, 26(3), 222-235.

¹⁸ Lippert, K., Walby, K., Steckle, R. (2013): Multiplicities of corporate security: Identifying emerging types, trends and issues. *Security Journal*, 26(3), 206-221.

¹⁹ Ibid.

Lipert i saradnici veruju da svaka od navedenih dimenzija umnogome doprinosi načinu na koji se analitički posmatra korporativna bezbednost što posledično dovodi do poboljšanja njenog nivoa.

Paradigma korporativne bezbednosti je nesumnjivo inovirana delovanjem faktora koji utiču na sveukupnu promenu globalnog okruženja. Korporacije odavno više ne brinu samo o bezbednosti imovine i svojih zaposlenih na radnom mestu, već o mnogo širem spektru izazova koji stoje pred njima. Ovakav stav zastupaju Rejčel Brigs (*Rachel Briggs*) i Čarli Edvards (*Charlie Edwards*). Klasično narušavanje nacionalne i međunarodne bezbednosti nekonvencionalnim sredstvima u kojima ciljevi napada više nisu isključivo vojni objekti, u velikoj meri ugrožava poslovanje kompanija. U prilog ovoj tvrdnji oni navode uticaj efikasnog upravljanja bezbednošću poslovanja u uslovima „inovirane bezbednosne paradigme“ na benefite koje ostvaruju korporacije - u prvoj instanci na profit. U anketi u kojoj su učestvovali izvršni menadžeri i direktori najvećih svetskih kompanija, najviše njih se izjasnilo da je kontinuitet poslovanja i procesa proizvodnje najvažniji za profit kompanije – čak 80% ispitanih. Daleko ispod toga nalaze se zaštita brenda i ugleda kompanije, zatim očuvanje poverenja akcionara i suvlasnika, kao i povoljno upravljanje kadrovima²⁰. Zanimljivo je da je ova anketa pokazala da je svega 44% ispitanika smatralo da je očuvanje prava intelektualne svojine i kapaciteta za regrutovanje velikog broja kvalitetnog kadra, važno za profit u uslovima novih bezbednosnih rizika i pretnji na globalnom planu²¹.

Iz prethodnih razmatranja jasno proističe stav da je korporativnu bezbednost potrebno sagledavati kao kvalitativno novu vrednost u odnosu na klasično posmatranu sigurnost poslovanja, imovine i lica koja su angažovana u radnom procesu, a kontinuitet poslovanja kao jednu od značajnijih funkcija korporativne bezbednosti koja se odnosi na efikasno upravljanje kriznim situacijama.

3. Kontinuitet poslovanja kao funkcija korporativne bezbednosti

U literaturi je koncept kontinuiteta poslovanja vezan za upravljačku dimenziju, pa se često govori o „menadžmentu kontinuiteta poslovanja“, odnosno upravljanju kontinuitetom poslovnog procesa (*Business Continuity Management – BCM*). Kovačić i Hejlbozek navode čak dvanaest funkcija korporativne bezbednosti, među kojima je i planiranje kontinuiteta poslovanja. Osim planiranja kontinuiteta poslovanja među funkcije korporativne bezbednosti svrstane su: bezbednost oličena kroz administrativno upravljanje, fizička sigurnost, lična bezbednost, regulisanje „vlasništva“ nad službom fizičkog obezbeđenja, obrazovanje i obuka u sferi bezbednosti, zaštita od požara, unutrašnje istrage, bezbed-

²⁰ Briggs, R., Edwards, C. (2006): *The business of Resilience: Corporate Security for the 21st Century*. London: Demos, str. 27.

²¹ Ibid, str 27.

nost informacija, zaštita izvršnih direktora i menadžmenta korporacija i bezbednost događaja²². Prema ovoj klasifikaciji, kontinuitet poslovanja je sastavni deo „korporativne politike bezbednosti“ i treba da se razvija u okviru odeljenja za planiranje u korporacijama u okviru kojih je potrebno razviti „Program kontinuiteta planiranja“²³. Takav program, treba da se konkretizuje međusobnom interakcijom tri segmenta: odgovor na krize i vanredne situacije, upravljanje kriznim situacijama, i kontinuitetom poslovanja²⁴. Oni vrše jasnu distinkciju između termina kontinuitet poslovanja (*business continuity*), neočekivana kriza (*contingency*) i planiranje za neočekivane krizne situacije (*contingency planning*). Među kriterijume i termine koji su od analitičkog značaja za korporativnu bezbednost, oni svrstavaju i inicijalni oporavak poslovanja koji se odnosi na povratak aktivnosti na prethodno stanje u roku kraćem od 60 dana od nastupanja katastrofa ili kriznih situacija, dok nastavak poslovanja (*business resumption*) ovi autori tretiraju kao dugoročniji proces povraćaja svih poslovnih aktivnosti u periodu dužem od dva meseca nakon kriza²⁵.

Kontinuitet poslovanja navedeni autori definišu kao „miminizovanje obustavljanja poslovnog procesa uslovljenog iznenadnim događajima i krizama“, zbog čega dobri planovi za nastavak poslovanja obuhvataju sve mere upravljanja i aktivnosti koje poboljšavaju ovaj proces²⁶. Svoju tvrdnju o planovima za kontinuirano poslovanje, oni razrađuju definicijom planiranja za neočekivane krize. Njome obuhvataju sve planove koji predviđaju mere odgovora, oporavka, kao i nastavka aktivnosti poslovanja u vezi sa infrastrukturom (imovinom korporacija), vitalnim proizvodnim ili uslužnim procesima i ostalim elementima koji su imanentni specifičnostima neočekivanih kriza²⁷. Konačno, kritičnim procesima ovi autori identifikuju sve procese koji su od vitalnog značaja za nesmetano funkcionisanje kompanije ili poslovnog procesa, a čije narušavanje ima za posledicu nemogućnost sticanja profita, ispunjavanje ugovorne obaveze ili druge pravne konsekvence²⁸. Ideja takozvanog „Programa za kontinuitet poslovanja“, prema ovim autorima, ogleda se u višetapnom planiranju koje uključuje mere koje se odnose na obezbeđivanje samog mesta proizvodnog procesa, koje u sebe uključuje efikasno komuniciranje, jasnu odgovornost svih zaposlenih, edukaciju zaposlenih i usmeravanje na bezbednost zaposlenih. Druga etapa planiranja sastoji se od plana za upravljanje krizom na konkretnom mestu koje uključuje

²² Halibožek, E., Kovacich, G. (2017): *The manager's handbook for corporate security: establishing and managing a successful assets protection program*. Butterworth-Heinemann.

²³ Ibid, str. 287.

²⁴ Ibid, str. 288.

²⁵ Halibožek, E., Kovacich, G. (2017): *The manager's handbook for corporate security: establishing and managing a successful assets protection program*. Butterworth-Heinemann.

²⁶ Ibid, str. 289.

²⁷ Ibid, str. 290.

²⁸ Ibid, str. 290.

početnu procenu štete nakon krize, mere i aktivnosti za tranziciju kao i obaveštavanje o preduzetim merama. Poslednja etapa programa za kontinuitet poslovanja tiče se oporavka poslovnog procesa nakon što je nastupila kriza i obuhvata upravljanje i analize koje su usmerene na poslovni profit kao i na identifikovanje kritičnih procesa po nastavak poslovanja²⁹.

Virdžinija i Majkl Cerullo (*Virginia Cerullo & Michael Cerullo*) tvrde da kontinuitet poslovanja treba da zadovolji tri specifična cilja koja su uzajamno zavisna. Najpre, dobar proces planiranja kontinuiteta poslovanja mora da identifikuje rizike koji mogu da naruše poslovni proces³⁰. Zatim, ovaj proces mora da uključi plan za upravljanje rizicima ili pak za smanjivanje njihovih posledica. Na kraju, treći cilj planiranja kontinuiteta poslovanja mora da obuhvati i obuku zaposlenih i proveru efikasnosti samog plana³¹. Slično ostalim autorima, oni su ispitivali na koji način je promenjena paradigma u uključivanju informacione bezbednosti i kontinuiteta poslovanja u takozvanu *bezbednosnu funkciju poslovanja* kako je ovi autori nazivaju. Oni veruju da na informacionu i poslovnu bezbednost utiču pored eksternih i unutrašnji faktori koji se odnose na nedovoljno izgrađeno poverenje među zaposlenima i često nepoverenje zaposlenih u menadžment kompanije koji pravi planove za delovanje u kriznim situacijama³².

Rigs i Edvards su upravo na tragu ovog argumenta prepoznali nekoliko specifičnosti takozvanog "pomirenja" između biznisa i bezbednosti. Oni navode da odeljenja za planiranje kontinuiteta poslovanja treba da budu promovisana unutar kompanija kao poželjni organizacioni elementi koji doprinose profitu a ne kao "prisila nad radnicima"³³. Osim toga, u uslovima kriznih situacija, bezbednost treba shvatiti kao pomoć kompaniji u odgovoru na rizike, zbog čega bezbednost (u najširem smislu) predstavlja izuzetno važnu komponentu planiranja kontinuiteta poslovanja³⁴. Oni navode da je korporativna bezbednost, entitet koji valja istovremeno realizovati i na strateškom i na operativnom planu, ali da svi zaposleni i organizacione jedinice u svom domenu moraju da prave jasnu razliku između ove dva nivoa, naročito u slučaju kriza većeg obima³⁵. Zbog toga rukovodioci sektora bezbednosti moraju da usade organizacionu kulturu zaposlenima zarad kompletne saradnje na poslovima obezbeđivanja poslovnog procesa i ujedno opstanka kompanije na tržištu³⁶.

²⁹ Ibid, str. 291.

³⁰ Cerullo, V., Cerullo, M. (2004): Business continuity planning: a comprehensive approach. Information systems management, 21, 70-78, str. 71.

³¹ Ibid, str. 71.

³² Ibid, str. 76.

³³ Briggs, R., Edwards, C. (2006): The business of Resilience: Corporate Security for the 21th Century. London: Demos, str. 96.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid, str. 97.

³⁶ Ibid, str. 99.

U literaturi se kao značajan faktor analizira i veličina preduzeća, budući da je upravljanje kontinuitetom poslovanja u značajnoj meri zavisno i od vrste i broja zaposlenih. Tako pojedini autori ukazuju da je za velika preduzeća i korporacije neophodno sprovesti takozvani „ciklični pristup“ u planiranju kontinuiteta poslovanja koji bi se sastojao iz nekoliko delova: planiranja, analize uticaja na poslovni proces, uključivanje ostalih strategija kontinuiteta poslovanja, edukacije, testiranja i održavanja ažurnim plana kontinuiteta poslovanja³⁷. Jedno od važnih pitanja u vezi sa kontinuitetom poslovnog procesa, odnosi se na kvalitet života zaposlenih, kao posledicu adekvatnog upravljanja kontinuitetom poslovanja³⁸. Ovi autori upućuju na šest polja na kojima se bazira kvalitet života: zaposlenost, ekonomski resursi, porodica, zdravlje, društvena uloga i obrazovanje/nauka³⁹. Razmatrajući pitanje kvaliteta života, Arsovski i Milićević se ne ograničavaju samo na zaposlene, već i na širu društvenu zajednicu koja napreduje usled poboljšanja životnih uslova. Zbog toga oni u analizu planiranja poslovanja svake kompanije uključuju još tri indikatora koji značajno poboljšavaju kvalitet radnog procesa: kvalitet vremena (efektivno korišćenje radnog vremena za druge aktivnosti zaposlenih), zatim tzv. „kvalitativnost“ koja nastaje kao mešavina produktivnosti i kvaliteta, kao i kvalitet radnog života poput BZR, mogućnosti napretka u poslovnom smislu, razvoj kritičkog duha među zaposlenima i slično⁴⁰. Slična istraživanja i teorijska proširenja upravljanjem kontinuiteta poslovanja u elektronskoj sferi (tzv. „eBCM - *electronic Business Continuity Management*“) sprovedena su i od strane drugih domaćih autora⁴¹. U elektronskoj sferi je naročito očigledno povećanje količine podataka sa kojima raspolazu kompanije, u zavisnosti od vrste i obima posla, tako da osobe koje rade na pozicijama planiranja kontinuiteta poslovanja, moraju da prate ovakve dinamične promene i da stalno prilagođavaju „odbrambene kapacitete“ za neželjene krize.

4. Krizne situacije i kontinuiteta poslovanja – studija slučaja SARS - CoV 2

Kontinuitet poslovanja je ugrožen mnogostrukim faktorima koji se odnose na stabilnost i održivost poslovnog procesa. Jedan od centralnih faktora koji ugrožavaju poslovni proces jesu krizne situacije koje upućuju na potrebu za trenutnim reagovanjem, ali istovremeno ostavljaju i brojne posledice na dugoroč-

³⁷ Botha, J., Von Solms, R. (2004): A cyclic approach to business continuity planning. *Information Management & Computer Security*, 12(4), 328-337.

³⁸ Арсовски, С., Милићевић, Р. (2010): «Менаџмент континуитетом пословања и квалитет живота.» Рад презентован на Фестивалу квалитета – 5. национална конференција о квалитету живота. Крагујевац: Факултет инжењерских наука.

³⁹ Ibid, str. 4.

⁴⁰ Ibid, str. 3.

⁴¹ Лабус, М. (2020): Модел адаптивног управљања континуитетом електронског пословања. Београд: Универзитет у Београду-Факултет организационих наука.

nom planu. Pandemija izazvana virusom SARS - CoV 2 je ostavila dalekosežne posledice na globalnom nivou ne samo po zdravlje ljudi, već i na celokupno funkcionisanje privrednog sistema. Na kraju prvog talasa pandemije izazvane virusom SARS - CoV 2 (maj 2020), na globalnom nivou je čak 26% mikro, malih i srednjih preduzeća u potpunosti obustavilo svoj proizvodni proces, a podaci Svetske banke ukazuju da je tada najpogođeniji sektor bio turizam (sa preko 54% zatvorenih preduzeća), obrazovanje (47%) i ugostiteljstvo koje obuhvata hotele, kafiće i restorane (sa oko 32%)⁴².

Uticaj pandemije na kontinuitet poslovanja elaboriran je u većem broju akademskih radova u kojima su identifikovani i predstavljeni ključni izazovi za kompanije, prepoznati u praksi. Džoe Karneval (*Joel Carnevale*) i Izabela Hatak (*Isabella Hatak*) razmatrali su problem upravljanja ljudskim resursima tokom pandemije. Oni veruju da je kriza koja je nastupila prošle godine, inicirala plodotvorna naučna istraživanja i doprinela konsolidovanju nalaza koji mogu doprineti adekvatnijoj praksi u podršci kompanijama u suočavanju sa krizama⁴³. Autori smatraju da je potrebno istražiti na koji način se tretira odnos posao-porodica od strane zaposlenih, i koji su načini stigmatizacije pojedinih zaposlenih koji u uslovima krize "nemaju obavezu oko porodica" ukoliko su neoženjeni/neudati⁴⁴. Pravovremena organizacija i planiranje međuljudskih odnosa i praćenje privatnog života u domenu organizacije vremena, za poslodavce je od velike važnosti zarad obezbeđivanja kontinuiteta poslovanja u uslovima kada kriza preči prekidom poslovnog procesa⁴⁵.

Jagdiš Šet (*Jagdish Sheth*) navodi da bi korporacije trebalo da u svoje procene rizika uvrste navike potrošača na agendi svog poslovanja. Pandemija je, prema njegovim tvrdnjama, dovela do dve vrste posledica u promenama potrošačkih navika - kratkoročne, koje je moguće identifikovati već u ovoj fazi, ali i dugoročne, koje nije moguće još uvek precizirati imajući u vidu da tokom 2021. godine, pandemija još uvek traje⁴⁶. U kratkoročne promene navika, ovaj autor ubraja (bespotrebno) nagomilavanje namirnica i higijenskih proizvoda, naročito sredstava za dezinfekciju i sredstava za ličnu zaštitu (maski, vizira, skafan-

⁴² Goldstein, M., Gonzalez, P. M., Sreelakshmi P., Wimpey, J. (2020): The Global State of Small Business during COVID-19: Gender Inequalities, available at: <https://blogs.worldbank.org/developmenttalk/global-state-small-business-during-covid-19-gender-inequalities> (23.03.2021.).

⁴³ Carnevale, J., Hatak, I. (2020): Employee adjustment and well-being in the era of COVID-19: Implications for human resource management. *Journal of Business Research*, 116, 183-187 https://www.researchgate.net/publication/341557520_Employee_Adjustment_and_Well-Being_in_the_Era_of_COVID-19_Implications_for_Human_Resource_Management (02.03.2021). str. 4.

⁴⁴ Ibid, str. 12.

⁴⁵ Ibid, str. 12.

⁴⁶ Sheth, J. (2020): Impact of Covid-19 on consumer behavior: Will the old habits return or die? *Journal of Business Research*, 117, 280-283.

dera i dr.), što je bila karakteristika rane faze razvoja pandemije⁴⁷. Zbog toga su ovu fazu pandemije bolje prošle kompanije koje su imale efikasan sistem brzog i dinamičnog snabdevanja jer su se rafovi širom sveta praznili enormnom brzinom. Sledeća odlika promene potrošačkih navika se odnosi na improvizaciju i «pomodarstvo» u pružanju pojedinih usluga. Šet, primera radi, navodi onlajn prenose crkvenih liturgija ili venčanja, kao i koncerata⁴⁸. Treća karakteristika je suprotstavljena prvoj i ogledala se u takozvanom „zadržavanju potražnje“. Naime, nasuprot kratkoročnom gomilanju namirnica i sredstava za život zbog neizvesnosti u pogledu budućih dešavanja, zadržavanje potražnje se javilo kao reakcija na njih. Takva zadržavanja se ogledaju u poništavanju avio karata, zahtevima za refundiranje novca od otkazanih događaja i slično⁴⁹.

Još jedna kratkoročna promena u potrošačkim navikama ogledala se u sveopštem masovnom prihvatanju digitalne tehnologije. Šet apostrofira servise za audio i video prenos signala poput Zuma (*Zoom*), Fejsbuka (*Facebook*), Vebeksa (*Webex*), ali i društvenih medija kao što su Fejsbuk, Instagram (*Instagram*) i Jutjub (*Youtube*). Zbog toga su one kompanije koje su preusmerile svoje usluge ili poslovanje, u meri u kojoj je to bilo moguće, na ove elektronske servise, doživele porast profita tokom pandemije, bez rizika po obustavljanje proizvodnog procesa⁵⁰. Naredna kratkoročna promena u odnosu na ponašanje potrošača odnosila se na «konzumerizam kod kuće». Navika da nam prodavnice budu ispred doma, brzo je osvojila simpatije čovečanstva, a kompanije koje su to uspele, nastavile su sa poslovnim uspesima⁵¹. Prethodno pobrojane promene su kao opštiju posledicu imale zamagljivanje odnosa «posao-život» jer se celokupan posao kompanijama koje svoje poslovanje mogu da realizuju radom od kuće - tako i odvijao, što je zaposlenima bilo istovremeno i prednost ali i mana⁵².

Iz perspektive bezbednosnog menadžmenta, pojedina istraživanja su potvrdila pretpostavku o neophodnosti planiranja i upravljanja rizicima zarad adekvatnijeg odgovora na krize, naročito one koje ostavljaju najteže posledice poput pandemije SARS - CoV 2⁵³. Rezilijentnost koja se stvara pravovremenim identifikovanjem svih rizika u matrici rizika, potvrdila je mogućnost određenih kompanija da opstanu i u vreme najvećeg «zatvaranja» zbog epidemioloških razloga⁵⁴. Takvo kvalitetno upravljanje kompanijom zasnivalo se u vreme najveće krize

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid, str. 281.

⁴⁹ Ibid, str. 281.

⁵⁰ Ibid, str. 281.

⁵¹ Sheth, J. (2020): Impact of Covid-19 on consumer behavior: Will the old habits return or die? *Journal of Business Research*, 117, 280-283.

⁵² Ibid.

⁵³ Belaj, D. (2020): Konceptualni model osiguranja kontinuiteta poslovanja temeljen na analizi rizika. Koprivnica: Sveučilište Sjever.

⁵⁴ Ibid.

na uspešnom upravljanju kontinuitetom poslovnog procesa. Primera radi, istraživanje koje je za studiju slučaja imalo analizu rizika i kontinuiteta poslovanja hrvatske kompanije „Podravka“ tokom 2020. godine, pokazalo je da je zbog višegodišnjeg pravovremenog planiranja i upravljanja rizicima, ova kompanija tokom krize ostvarila još veći profit nego u uobičajenim uslovima. Time je u praksi demonstriran značaj takozvanog „konceptualnog modela“ kontinuiteta poslovanja baziran na upravljanju rizicima⁵⁵.

Podsetimo se na ranije izneto zapažanje da je kvalitet života zaposlenih važna karika u osiguranju kontinuiteta poslovnog procesa, u cilju ukupne produktivnosti korporacija. Arsovski i Milićević su ustanovili statistički pozitivnu korelaciju između kontinuiteta poslovanja i višeg kvaliteta života. Stoga, korporativna briga o kvalitetu života sopstvenih zaposlenih je u direktnoj vezi sa osiguranjem kontinuiteta poslovanja, što oni detaljno prikazuju kroz model integracije ove dve varijable⁵⁶.

Pojedini autori, međutim, ukazuju na činjenicu da pandemija SARS - CoV 2 nije donela samo negativne posledice po svetsku privredu. Oni tretiraju ovu pretnju kao svojevrsni „filter“ koji je iznedrio mnoge kompanije, ali i grane privrede i doprineo sveopštoj globalizaciji i digitalizaciji celokupnog društva. Primera za to su svi poslovi i sve delatnosti koji su bazirani na internet tehnologijama, poput elektronske prodaje, dostave hrane, obrazovanja posredstvom onlajn alata i platformi, kao i bilo koji drugi poslovi koji se mogu efikasno obavljati putem interneta⁵⁷.

Konsultantska kuća «Diloit» (*Deloitte*) objavila je krajem 2020. godine preporuke kompanijama u odgovoru na posledice pandemije izazvane virusom SARS - CoV 2. Prema izveštaju, mere treba da budu podeljene na nekoliko segmenata: na inicijalne i kratkoročne aktivnosti koje se preduzimaju poput regulisanja prevoza i putovanja zaposlenih, njihove epidemiološke zaštite i predstavljanja obezbeđivanja proizvoda svojim potrošačima kao i na ostale *post festum* mere⁵⁸. Druga grupa mera obuhvata takozvane rizike po infrastrukturu poslovanja. Izveštaj daje smernice za daljinsko upravljanje sistemima i proizvodnjom, mapiranje tačaka koje su kritične u proizvodnji, regulisanje odnosa sa dobavljačima i kašnjenjem dostave repromaterijala i slično⁵⁹. Sledeća grupa mera odnosi se na sajber rizike. Ona obuhvata proveru nadzora aplikacija za udaljeni pristup i njihovo testiranje, vršenje «kampanje podizanja svesti» o posebnim uslovima društvenog života zaposlenih tokom pandemije, kao i dizajniranje

⁵⁵ Ibid, str. 35-36.

⁵⁶ Арсовски, С., Милићевић, Р. (2010): «Менаџмент континуитетом пословања и квалитет живота.» Рад презентован на Фестивалу квалитета – 5. национална конференција о квалитету живота. Крагујевац: Факултет инжењерских наука, стр. 5.

⁵⁷ Donthu, N., Gustafsson, A. (2020): Effects of COVID-19 on business and research. *Journal of business research*, 117, 284-289.

⁵⁸ Deloitte. (2020): COVID-19: Managing Risks and Ensuring Business Continuity, available at: <https://www2.deloitte.com/rs/en/pages/risk/articles/covid-19-managing-risk-and-ensuring-business-continuity.html> (04.04.2021.).

⁵⁹ Ibid.

mera za pomoć zaposlenima u slučaju poteškoća u radu sa elektronskim servisima⁶⁰. Na kraju, Diloit preporučuje mapiranje tačaka koje su se pokazale neuspešnim u prvim mesecima nakon krize, zatim uspostavljanje mera i uputstava za kontinuitet poslovnog procesa, kreiranje planova reagovanja (koji uključuju postupke, raspodele zaposlenih, alate i sredstva za rad), kao i pripreme za kašnjenja u lancu snabdevanja⁶¹.

Zaključak

Sprovedeno istraživanje je imalo za cilj da pruži uvid u najznačajnije teorijske elaboracije koje tematizuju problem kontinuiteta poslovanja korporacija tokom pandemije izazvane virusom SARS - CoV 2.

U radu su opisane i objašnjene promene u teorijskim paradigmatama korporativne bezbednosti u svetlu novih izazova kojima se ugrožava poslovni proces, iznedrenih pandemijom kao nedovoljno istraženim hazardom. Polazna pretpostavka odnosila se na neophodnost inovativnog posmatranja korporativne bezbednosti u svetlu novih netradicionalnih i asimetričnih pretnji po međunarodnu bezbednost. Funkcije korporativne bezbednosti poput sigurnosti, lične bezbednosti zaposlenih, regulisanja „vlasništva“ nad službom fizičkog obezbeđenja, obrazovanja i obuka u sferi bezbednosti, zaštita od požara i unutrašnje istrage, ostaju važne u integralnom obezbeđivanju kompanija. Sa razvojem novih tehnologija i tektonskih poremećaja koje nsvakidašnje krize poput pandemije SARS - CoV 2 donose, međutim, relativno nove funkcije poput kontinuiteta poslovanja i informacione bezbednosti dobijaju na značaju. Zbog toga je važno usmeriti pažnju kako akademske, tako i stručne, javnosti na neophodnost zaštite i održanja kontinuiteta poslovnog procesa od koga zavisi položaj i opstanak kompanije na tržištu.

Iako još uvek nisu sprovedena detaljna istraživanja o odnosu pandemije SARS - CoV 2 i kvaliteta života zaposlenih, saznanja o ovoj korelaciji će u budućnosti biti naročito značajna. Naime, radikalne promene u načinu rada i uslovima za rad, koje su izazvane pandemijom, uslovile su i promenu obrazaca ponašanja zaposlenih u velikim korporacijama. Zbog toga je važan segment održanja kontinuiteta poslovnog procesa upravo briga o zaposlenima, odnosno njihovom kvalitetu života. Ta briga ne sme biti ograničena samo na radni proces i/ili proizvodne pogone, već i na širi spektar aktivnosti koje zaposleni obavljaju mimo radnog vremena, u cilju poboljšavanja njihove produktivnosti.

Osim toga, u proces planiranja kontinuiteta poslovanja neophodno je uključiti i pretpostavku o promeni potrošačkih navika tokom pandemije. Ukoliko kompanija ne prati trendove koji se odnose na prodaju i navike potrošača ili korisnika usluga, i insistiraju na „starom“ modelu poslovanja koji se primenjivao do početka krize, teško je očekivati da će dugoročno opstati na tržištu.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.

Literatura:

- Арсовски, С., Милићевић, Р. (2010): «Менаџмент континуитетом пословања и квалитет живота.» Рад презентован на Фестивалу квалитета – 5. национална конференција о квалитету живота. Крагујевац: Факултет инжењерских наука
- Belaj, D. (2020): *Konceptualni model osiguranja kontinuiteta poslovanja temeljen na analizi rizika*. Koprivnica: Sveučilište Sjever
- Botha, J., Von Solms, R. (2004): A cyclic approach to business continuity planning. *Information Management & Computer Security*, 12(4), 328-337
- Briggs, R., Edwards, C. (2006): *The business of Resilience: Corporate Security for the 21st Century*. London: Demos
- Carnevale, J., Hatak, I. (2020): Employee adjustment and well-being in the era of COVID-19: Implications for human resource management. *Journal of Business Research*, 116, 183-187 https://www.researchgate.net/publication/341557520_Employee_Adjustment_and_Well-Being_in_the_Era_of_COVID-19_Implications_for_Human_Resource_Management (02.03.2021.)
- Cerullo, V., Cerullo, M. (2004): Business continuity planning: a comprehensive approach. *Information systems management*, 21, 70-78
- Deloitte. (2020): *COVID-19: Managing Risks and Ensuring Business Continuity*, available at: <https://www2.deloitte.com/rs/en/pages/risk/articles/covid-19-managing-risk-and-ensuring-business-continuity.html> (04.04.2021.)
- Donthu, N., Gustafsson, A. (2020): Effects of COVID-19 on business and research. *Journal of business research*, 117, 284-289
- Goldstein, M., Gonzalez, P. M., Sreelakshmi P., Wimpey, J. (2020): *The Global State of Small Business during COVID-19: Gender Inequalities*, available at: <https://blogs.worldbank.org/developmenttalk/global-state-small-business-during-covid-19-gender-inequalities> (23.03.2021.)
- Halibozek, E., Kovacich, G. (2017): *The manager's handbook for corporate security: establishing and managing a successful assets protection program*. Butterworth-Heinemann
- Лабус, М. (2020): *Модел адаптивног управљања континуитетом електронског пословања*. Београд: Универзитет у Београду-Факултет организационих наука
- Lippert, K., Walby, K., Steckle, R. (2013): Multiplicities of corporate security: Identifying emerging types, trends and issues. *Security Journal*, 26(3), 206-221
- Petersen, K. (2013): The corporate security professional: A hybrid agent between corporate and national security. *Security journal*, 26(3), 222-235
- Sheth, J. (2020): Impact of Covid-19 on consumer behavior: Will the old habits return or die? *Journal of Business Research*, 117, 280-283
- Williams, J. (2005): Reflections on the private versus public policing of economic crime. *The British Journal of Criminology*, 45(3), 316-339
- Wolf, K., Deitelhoff, N., Engert, S. (2007): Corporate security responsibility: Towards a conceptual framework for a comparative research agenda. *Cooperation and Conflict*, 42(3), 294-320

Goran J. Mandić
Nenad Putnik
Sandra Rakić

UDC 005.332:[616.98:578.834
005.334:334.72
005.961:005.81
DOI: 10.5937/MegRev2104025M
Expert article
Received 16.06.2021.
Approved 17.08.2021.

BUSINESS CONTINUITY AS A FUNCTION OF CORPORATE SECURITY – SARS-CoV 2 PANDEMIC CASE STUDY

Abstract: *Business continuity occupies an important place both in the academic sphere and in the practical application that is carried out in order to ensure continuation of the legal entity. Multiple complex factors and threats that shape not only national but also global security, significantly affect the functioning of corporations, which makes the traditional approach to corporate security relatively outdated. The aim of this article is to present the most important discussions related to this phenomenon within the academic literature, as well as to identify issues that are important for successful theoretical development and application of this concept in business practice. The authors consider the concept of business continuity as one of the most important concepts in the function of corporate security, having in mind the challenges and threats faced by companies, especially those that orient their business towards exports to foreign markets. The pandemic caused by the SARS - CoV 2 virus, which culminated in 2020, largely showed the weaknesses of "classic" business continuity planning, bearing in mind that many companies in Serbia and around the world have completely suspended their production processes. Therefore, in this paper, on the example of a pandemic, the current weaknesses will be partially identified, as well as recommendations that would ensure the continuity of the work process and thus achieve the functionality of corporations*

Key words: corporate security, corporation, business continuity, risk management, SARS - CoV 2

Jovana Vitošević*
Mario Lukinović**
Lucia Škvareninová***

UDC 351:502.13/14
330.524:620.92
338.21:620.91
DOI: 10.5937/MegRev2104041V
Review scientific article
Received 02.03.2021.
Approved 04.06.2021.

ENERGY SECURITY: THE IMPACT OF ENVIRONMENTAL POLICIES ON ENERGY SECURITY

Summary: *Extreme climatic events, global warming, biodiversity loss, ozone depletion, water, air and soil pollution, major accidents have made the issues of environmental change in the environment and the impact on environmental insecurity has become the center of security analysis. The notion of energy security is constantly changing, as is the attitude towards the complex strategic activities that they entail. National security strategies did not include environmental security considerations until the end of the Cold War. Population growth, globalization and general technological and economic progress have led to a drastic increase in natural resources, the provision of energy sources to supply the economy and citizens is on the map of the most important geostrategic and geopolitical issues. Climate change and the issue of environmental protection have posed new challenges for the energy sector. Energy is the basis of modern life, from heating the household to driving a car, which is why its provision is vital for any national security.*

Keywords: *energy security, environment, energy, renewable energy.*

* Faculty of Law, Univerzitet Megatrend, Beograd, Srbija; home.vitosevic@gmail.com

** Faculty of Law, University Union; Belgrade, Serbia; mario.lukinovic@pravnofakultet.rs

*** Department of Landscape Management, Faculty of Forestry and Wood Technology, Brno, Czech Republic; lefong@lefong.sk

1. Introduction

From the end of the 18th century until today, economic development is directly related to the use of various types of energy, influencing economic growth and the decline of economies. "Without energy, there is no life,"¹ she said, driving everything from photosynthesis to spaceflight. Therefore, the normal functioning and progress of any society depends on energy, and changes in the flow of energy in any of its fields cause changes in all other subsystems. Although energy resources make up only about 5% of the output of economic values, 95% depend on energy input.² As economies became more complex, the need for energy grew, realizing that wood was becoming insufficient to adequately support the growth of economies, humanity turned to hydropower, then to coal, and then to oil and natural gas, and finally to nuclear energy.³ Energy consumption is constantly increasing, especially that derived from fossil fuels. Exponential population growth and technological advances are leading to a surge in energy demand.

Disposal of natural resources (land, forests, water, wildlife) has played a key role in the social and economic progress of mankind. The industrial revolution changed the everyday life of people, based on Zimmerman's phrase "resources exist only when we use them" and the observation that they should be used as intensively as possible in order to achieve the greatest possible economic benefits.⁴ Extensive use of natural resources, especially "non-renewable natural resources" (oil, coal, natural gas) and their exploitation, which is always accompanied by negative effects such as pollution, resource depletion, etc. which necessarily leads to a crisis.

2. The energy security and impact on environmental systems

Although many authors cite environmental risks as potentially devastating to the planet, the planet is not really in danger. Even if there are consequences that could jeopardize the biological survival of humans on the planet, it will continue its life without humans, in a similar way as it continued after the disappearance of the dinosaurs. A healthy environment is actually a condition for humans and certain plant and animal species. When environmental pollution

¹ Proroković, D., Kilibarda, Z., (2015): „Nastajanje geopolitičkih žarišta u naftnim zonama“, *Vojno delo*, LXVII, br. 4/2015, p. 18.

² Harris, J. M., (2009): *Ekonomija životne sredine i prirodnih resursa: Savremeni pristup*, Data Status, Beograd, p. 279.

³ *Ibid.*

⁴ Milutinović, S., (2020): *Upravljanje prirodnim resursima*, Fakultet zaštite na radu u Nišu, p. 97.

reaches a stage where pollution exceeds its capacity for self-regulation and there is a “likelihood of loss of life and health or property due to exposure to environmental hazards”,⁵ then we are talking about environmental crises. Threats to environmental security have a different character from changes in the living conditions of man and society, through the depletion of natural resources to environmental disasters and the consequences they bring with them.⁶

The most common risk factors are:

- devastation of ecosystems (climate change, loss of biodiversity, ozone depletion, soil erosion, flooding, desertification, deforestation, etc.);
- population problems (birth rate, population density, migration, epidemics, nutrition problem, etc.);
- depletion of natural resources (ores and minerals / coal, oil, natural gas; water, flora and fauna);
- environmental pollution (pollutants that have harmful effects on soil, water, air, flora and fauna);
- energy problems;
- physical security of infrastructure and stability of deliveries (natural disasters, technical disruption, terrorist acts or political decisions);⁷

Impacts that endanger plant and animal fauna can be abiotic (physico-chemical environmental conditions: climatic, edaphic and orographic factors) and biotic (interrelationships and influence of living beings) of which the human-anthropogenic factor is the most destructive.⁸

The energy sector participates with 73% of human-caused greenhouse gas emissions, making it a major factor in climate change.

Environmental degradation leads to changes in the environment (drought, desertification, deforestation) that result in conflicts and migrations from the environment affected by such phenomena. Climate and environmental changes have affected human migration since the inception of human labor, but with the establishment of territorial boundaries such movements have become more difficult.⁹ Due to that, the appearance of the so-called ecological refugees was observed only in 1995 when it was noticed that at least 25 million “people are

⁵ Bošković, M., (2017): *Leksikon bezbednosti*, JP Službeni glasnik/Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Centar za izdavačku delatnost, Beograd-Novi Sad, p. 194.

⁶ *Ibid.*

⁷ Aleksić, J., Adžemović, M., (2015): *Ekološka bezbednost*, Primenjena ekologija: vodič, Beograd: Fakultet za primenjenu ekologiju Futura : Green Limes, pp. 265-273.

⁸ Bošković, M., (2017): *Leksikon bezbednosti*, JP Službeni glasnik/Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Centar za izdavačku delatnost, Beograd-Novi Sad, p. 195.

⁹ Nesseef, L., (2018): *Političke posledice migracija izazvanih ekološkim katastrofama*, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, p. 10.

no longer able to ensure a safe life in the country of origin due to large-scale environmental factors such as drought, desertification, deforestation, soil erosion, water scarcity, climate changes, as well as natural disasters in the form of cyclones, storms and floods.”¹⁰ According to certain estimates, between 2008 and 2016, 227.6 million people were displaced due to natural disasters, while in 2017 alone, 18.8 million people in 135 countries were displaced due to sudden disasters.¹¹ These data show us that more people have been displaced due to natural disasters at the global level than due to armed conflicts and wars.

Unlike the traditional concept of security, which was focused exclusively on issues related to national security, the modern model has gone beyond the research field. Linking security matters to different types of challenges, risks and threats has led to the view that “risks can manifest themselves in different ways”.¹² “Human security is the latest in a long line of neologisms that encourages politicians and researchers to understand international security as something broader than the military defense of state interests and territory.”¹³ The task of the society is to ensure the safety of the ecosystem from critical threats or actions through a system of preventive measures, in order to ensure space and conditions for human life. The basic function of any security system is prevention, which eliminates the cause of danger and achieves the desired state.¹⁴ The system of these preventive measures consists of social, legal, technical, medical and biological measures.¹⁵

Climate change also affects the prevalence and behavior of vectors of infectious diseases. The prevalence of many parasitic protozoa is directly correlated with temperature, as are worms and bacteria that enjoy heat and humidity. Due to climate change, there are fears that malaria could return to parts of the planet where it is temperate. The distribution and amount of the virus is influenced by

¹⁰ Myers, N., Kent, J., (1995): „Environmental Exodus: an Emergent Crisis in the Global Arena“, *Climate Institute*, Washington DC, according to: Šekarić, N., Stojanović, F., (2018): „Ekološke izbeglice - (ne) rešiv problem međunarodne zajednice“, *Vojno delo*, 3/2018, pp. 38-54.

¹¹ Todić, D., (2019): „Izbeglice i promene u životnoj sredini u međunarodnom pravu“, *Strani pravni život*, 63/2019, Issue No: 3, pp. 5-16.

¹² Orlić, D., (2004): Pojmovno određenje izazova, rizika i pretnji u procesu preoblikovanja međunarodne bezbednosti, *Vojno delo*, 3/04, p. 84. according to: Ilić, P., (2013): Bezbednosni izazovi, rizici i pretnje ili činioци ugrožavanja bezbednosti, *Pravne teme*, Godina 1, br. 2, p. 52-61.

¹³ Paris, R., (2001) : „Human Security - Paradigm Shift or Hot Air?“, *International Security*, Vol. 26. no 2., pp. 87 – 102. according to: prema: Lipovac, M., Glušac, L., (2011): „Perspektive koncepta ljudske bezbednosti“, *Kultura polisa*, VIII (2011), br. 16, p. 57-76.

¹⁴ Labović, D. (2015): *Privatna bezbednost: pravna i socijalna dimenzija*, Inovacioni centar fakulteta bezbednosti, p. 34.

¹⁵ Bošković, M., (2017): *Leksikon bezbednosti*, JP Službeni glasnik/Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Centar za izdavačku delatnost, Beograd-Novı Sad, p. 195.

biological conditions such as vegetation, as well as physical conditions such as precipitation, humidity, wind, etc.¹⁶

The attention of political and security circles was first drawn to environmental security issues by the pessimistic predictions of Robert Kaplan, who warned in 1994 that "it is time to understand the environment as it is: the issue of national security at the beginning of the twenty-first century." The political impact of population waves, the spread of disease, the destruction of rainforests and soil erosion, water consumption, air pollution and possible sea level rise ... will encourage mass migration and ignite the spark of group conflict - it will be the core of the foreign policy challenge. public and unifying interests left over from the Cold War."¹⁷

Climate change caused by anthropological action is affecting human health, reducing food production, the availability of water sources, increasing poverty and the accelerated extinction of plant and animal species.¹⁸ Anthropogenic factors have a great influence on changes in the environment. Depletion and depletion of the ozone layer, environmental pollution, devastation of nature, extinction of plant and animal species. Human impact causes changes in the geological environment, leaving consequences and impact on all ecosystems: lithosphere, hydrosphere, biosphere and atmosphere.¹⁹ Combustion of fossil fuels and their derivatives releases energy, leading to pollution that leads to a global pollution effect. Directly or indirectly, fossil fuels pollute the environment, from exploitation, through processing to their consumption.²⁰

By polluting nature, man poisons himself, because through the food chain, the products of that pollution end up on his table, causing many diseases.²¹ The correlation between climate change and human health is confirmed by the first

¹⁶ Radna grupa za zaštitu prirode pri naučnom univerzitetu „Etves Lorand“, (2011): „Klimatske promene i zdravlje ljudi“, in: Beogradske perspektive održivog razvoja i klimatskih promena, *Međunarodni naučni forum „Dunav - reka saradnje“*, Beograd, p. 141-169.

¹⁷ Kaplan, R. (1994): „The coming anarchy“, *The Atlantic Monthly*, 273(2), pp. 44-76. according to: Dalby, S., (2012): *Promena životne sredine*, Uvod u studije bezbednosti, Službeni glasnik/ Fakultet bezbednosti Univerzitet u Beogradu, p. 345.

¹⁸ Lukinović, M., Jovanović, Đ., Jovanović, L., (2016): „Borba protiv klimatskih promena i analiza rezultata konferencije u Parizu“, Međunarodna naučna konferencija Ekološka kriza: tehnogeneza i klimatske promene, pp.153 -160.

¹⁹ Stevanović, B., et. al. (2003):*Enciklopedija - životna sredina i održivi razvoj*, IP Ecolibri/ Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srpsko Sarajevo, Beograd, p.116.

²⁰ Aksentijević, S., Đuričić, M., Milutinović, S., (2006): „Unapređenje sistema životne sredine zagađene fosilnim gorivima“, in: Festival kvaliteta 2006, 1. Nacionalna konferencija o kvalitetu života, *Agencija za kvalitet i standardizaciju Srbije*, Centar za kvalitet Kragujevac, Kragujevac, pp. 49- 54.

²¹ Lukinović, M., Jovanović, L., Milovanović, S., (2017): „Globalni sporazum gradonačelnika za klimu, energiju: „Najveća svetska inicijativa za urbanu klimu i energiju“, *Ecologica, Naučno-stručno društvo za zaštitu životne sredine*, br. 03/2017, pp. 54-59.

official diagnosis according to which the patient suffers from “climate change”. Dr Kyle Merritt cited climate change as the cause of a patient’s health problems, whose general health was negatively affected by poor air quality in British Columbia due to extreme heat waves and thick smog caused by strong fires.²²

Technological progress is largely linked to energy consumption, bringing the economies of many countries into a position of dependence on energy. The price of energy is influenced by numerous factors, of which the usual ratio of supply and demand is only one of the factors. And a number of risks significantly affect the price. Technological risks are present from the initial research, through the exploitation of energy sources all the way to their transport to the end users. Financial risks occur due to the large amplitude of energy prices. Regional instabilities, military interventions, political crises and social turmoil have the most pronounced impact on world energy prices. In recent years, the fight against climate change has conditioned the price of energy, especially due to the intention to reduce the consumption of fossil fuels.²³

3. Energy security

The first significant energy crisis occurred in 1973, when OPEC members, together with several Arab countries, stopped supplying oil to the United States, protesting against the country’s policy towards the regional conflict, which led to an almost fourfold increase in world oil prices. Thus, for the first time, it came to the point that countries that have energy resources are in a position to influence the economies of energy importing countries through energy. After that, the issue of energy security began to be studied within the framework of the consideration of international relations and became the main topic of strategic debates.²⁴ The struggle for supremacy and influence on the world political scene is less and less oriented towards military power, and more and more towards strategic and economic development, bringing “energy diplomacy” into the focus of events.²⁵ The strategic function of the state is to ensure the normal functioning of the economic system and economic conditions for a conflict-free situation, as

²² Mishra, S., Canadian becomes world’s first patient to be diagnosed as suffering from ‘climate change’, Independent, available at: <https://www.independent.co.uk/climate-change/news/canada-climate-change-diagnoses-patient-b1953355.html>, visited: 09.11.2021.

²³ Nosić, A., Karasalihović, Sedlar, D., Jukić, L., (2017): „Terminska i opcijska tržišta ugljikovodnika“, *Rudarsko-geološko-naftni zbornik*, 32 (4), pp. 54-54.

²⁴ Trapara, V., Šekarić, N., (2019): „Saradnja kao (ne)očekivan efekat energetske bezbednosne dileme: studija slučaja Bugarske, Grčke i Jugoslavije“, *Međunarodni problemi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, God. 71, br. 2, pp. 215-243.

²⁵ Glamotchak, M. (2015): „Energetska zavisnost Zapadne Evrope: uspon i pad“, *Međunarodni problemi*, Vol. 67. Issue 4, p. 279-303.

well as to possibly eliminate potential economic uncertainty²⁶ that increasingly depends on energy factors.

The price of energy on the world market is increasingly conditioned by a multitude of different interests, where political factors usually prevail over economic ones and which is very sensitive to geopolitical turmoil. Due to different perspectives of observing the concept of energy security, its understanding is very uneven. From the point of view according to which it is an extended aspect of national security, through the perception according to which it is linked to individual security, to perceptions based on risk assessments and environmental protection. For countries that export energy, the vision of energy security is directed towards "security of demand": orderly payment of energy, security of energy infrastructure, etc.²⁷ The devastation of nature and the problems that come with climate change and environmental disturbances lead to cumulative social effects that also have security implications. Human well-being and well-being are affected by environmental degradation and depletion of natural resources, causing population movements, declining economies and weakening states. Therefore, the issue of sustainable development is increasingly a central issue of political, economic and other processes. Sustainable development is a path of economic and social development that does not jeopardize the chances for the development of future generations.²⁸

Energy security, as defined by the International Energy Agency, is "the uninterrupted physical availability of energy at an affordable price, while respecting the environment."²⁹ This definition connects several determinants. The issue of security of energy supply is complex and the importance of the numerous authors are equating its importance with energy security, ignoring environmental, social and other aspects. Regardless of its importance, it is not possible to consider this notion without understanding the well-being of citizens and environmental parameters.³⁰

The population in the XX. century increased 3.7 times, while the demand for final energy increased more than 30 times.³¹ Stable supply of energy to the

²⁶ Bošković, M., (2017): *Leksikon bezbednosti*, JP Službeni glasnik/Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Centar za izdavačku delatnost, Beograd-Novi Sad, p. 195.

²⁷ Ljuština. A., (2012): *Ekološka bezbednost*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, p. 13.

²⁸ Kuper, A., Kuper, Dž., (2009): *Enciklopedija društvenih nauka*, Službeni glasnik, tom I, p. 233.

²⁹ According to: Trapara, V., Šekarić, N., (2019): „Preispitivanje energetske bezbednosne dileme, Energetska diplomatija Republike Srbije u savremenim međunarodnim odnosima“, *Institut za međunarodnu politiku i privredu*, pp. 33-49.

³⁰ Radovanović, M., (2019): *Energetska bezbednost*, Univerzitet Educons, Sremska Kamenica, p. 49.

³¹ Jovanović, L., Radović, V., Lukinović, M., (2018): „Significance of energy efficiency for energy security“, *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 28(4), 46-52.

extent that it ensures the normal functioning of the economy. The availability of energy is important for the realization of any economic state policy, but also an issue that is crucial for national security.³² Preservation of the energy system and its resistance to disturbances in the supply and price of energy. Energy as an area of economy that deals with the production and distribution of energy and energy sources is becoming one of the central global issues.³³ The energy market is specific and different from other markets, among other things, mostly because it implies a networked infrastructure of distribution, transport and transmission networks.³⁴ Population growth and global economic activity have increased the need for energy in the world.

Part of the global agreements the idea that the share of coal in the total energy balance should be reduced the share of coal in the total energy balance will decline.

Ensuring the energy security of the state is an obligatory item in the foreign policy agenda of all modern states. A stable supply of energy for the purpose of continuous growth has also become a matter of national security.³⁵ The importance of this issue is largely conditioned by the foreign policy and its positioning of countries on the political map of the world.

Hunger for energy is unlikely to lead to the ultimate depletion of energy resources, but it will certainly increase their price, and that will complicate some of the security risks.

4. Energy transition in the 21st century towards sustainability

In the 20th and 21st century GHG emissions have grown significantly in our atmosphere as a result of increasing fossil fuel consumption all around the globe. Rapid demand of fossil fuel over last hundred years is associated with economic development and global trade. For instance, automotive industry has experienced enormous expansion; nowadays, our generation is privileged to use all possible means of transportation to reach any corner of the world in relatively short period of time. It was not a reality of our ancestors one hundred years ago.

³² Proroković, D., (2019): „Geopolitički kontekst energetske bezbednosti“, *Međunarodni problemi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Vol. LXXII, br. 1, pp. 254–273.

³³ T. Janić, M. Brkić, S. Igić, N. Dedović, (2010): Biomasa – energetske resurs za budućnost. *Savremena poljoprivredna tehnika*, Vojvođansko društvo za poljoprivrednu tehniku, 36(2), p. 167-177.

³⁴ V. Čavrak, T. Gelo, D. Pripužić, (2006): „Politika cijena u energetske sektoru i utjecaj cijena energenata na gospodarski razvoj Republike Hrvatske“, *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, godina 4. pp. 45-68.

³⁵ Proroković, D., (2019): „Energetska bezbednost SAD i političko pozicioniranje Srbije“, in: *Energetska diplomatija Republike Srbije u savremenim međunarodnim odnosima*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, pp. 114–134.

Previous organic farming in the villages has shifted towards monoculture farming based on using chemicals (additives of petroleum and CO₂) in order to feed the growing population.

Western society has been enjoying high living standards and consumption life, while societies on the South have been struggling for their existence. Due to excessive use of materials, energy sources and unlimited exploitation of natural resources, our generation is facing many ecological problems- ocean, river, air and soil pollution...

Today, scientists warn our humanity to reduce consumption of fossil fuels and coal that leave significant footprint in our nature and may lead to ecological disaster. In 2050, more than 70% of the world population will live in the cities, which will cause a great pressure for energy demand. On one hand, we have to control unsustainable extraction of finite natural resources, on the other hand, we have to reduce dependency on petroleum, coal and oil, by promotion of alternative sources of low-carbon energy.

Energy transition towards "carbon-free" energy sources is a structural change in energy system.³⁶ International society is engaging in low-carbon development and environmental protection through various multinational treaties and deals. For instance, the Paris Agreement is a legally binding international treaty on climate change.³⁷ Global leaders are putting their efforts to tackle climate change and safeguard food and energy security; the recent UN Climate Change Conference in Glasgow has proven their intentions. European Union presented a plan based on European Green Deal to become "carbon-neutral" society by 2050. EU aims to reduce greenhouse gas emissions by at least 55% by 2030 that requires higher shares of renewable energy and greater energy efficiency. China itself has pledged to become carbon neutral nation by 2060.

Energy transition from fossil fuels towards renewables is deeply connected to circular economy. In March 2020 the European Commission presented, under the European Green Deal and in line with a proposed new industrial strategy, the new circular economy action plan that includes proposals on more sustainable product design, reducing waste and empowering consumers (such as a right to repair). Specific focus is brought to resource intensive sectors, such as electronics and ICT, plastics, textiles and construction.³⁸

Circular economy is a pathway to a low-carbon future. This concept promises to restore and replace old materials, which will eliminate the waste through recycling process (reuse, repair, remanufacture). Proper waste management will be needed and old structure is going to be completely redefined. Society will

³⁶ Okafor, Ch., et al. (2021): „Situating coupled circular economy and energy transition in an emerging economy“, AIMS Press, p. 655.

³⁷ <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>

³⁸ <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/economy/20151201STO05603/circular-economy-definition-importance-and-benefits>

shift towards renewable energy design; fossil fuel energy will be converted to solar, wind and hydro power energy. Circular economy framework optimizes use of resources for energy production, therefore ensures reduction in energy consumption and its ecological footprint.

To reach net zero emissions by 2050, annual clean energy investment worldwide will need to more than triple by 2030 to around \$4 trillion. This will create millions of new jobs, significantly lift global economic growth, and achieve universal access to electricity and clean cooking worldwide by the end of the decade.³⁹ Material conservation and sustainable development involves new methods of business, energy transition, deployment of sustainable products and innovative technology. Circular economy will definitely lead towards changes in consumer's behavior.

5. From fossil fuels to renewable energy sources

At this moment, renewables are getting more investment than ever, which has to do with global call for carbon emissions reduction. Covid-19 has shifted investment away from fossil fuels; oil prices experienced its total drop as a result of lockdown policies all around the globe. In that period, people stayed at home, stopped using cars or aviation transportation. Global energy demand in 2020 fell by 4%, the largest decline since World War II and the largest ever absolute decline.⁴⁰ The value of shares in the energy market dropped by 40% (oil and gas companies), while photovoltaic solar collector producers and wind turbine factories have doubled its share.

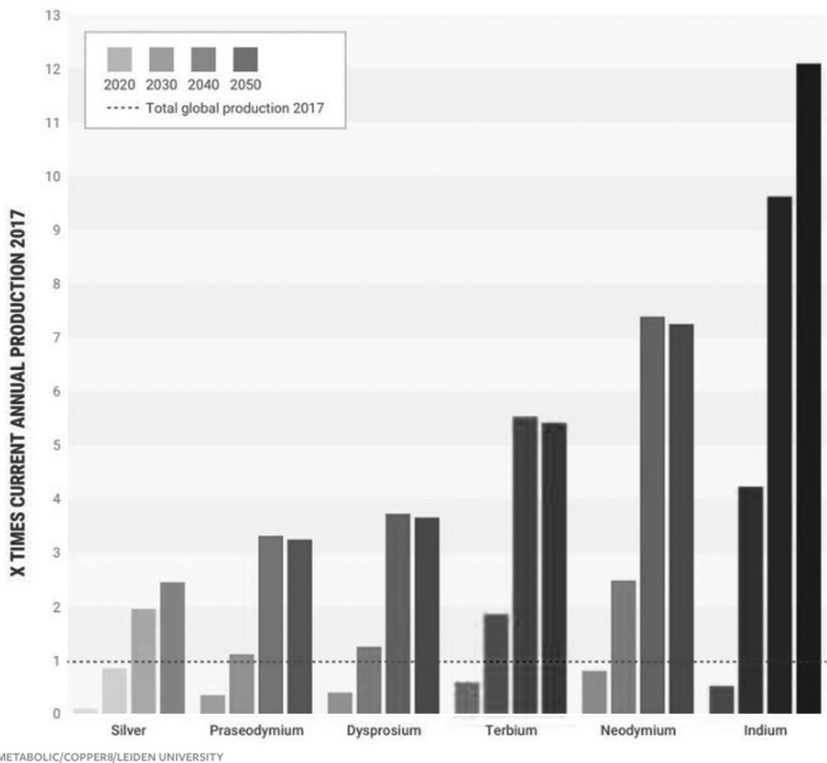
Wind and solar farms depend on geographical location and weather conditions. The coefficient of annual efficiency of wind power varies between 15-50%, while highest rates can be obtained in offshore areas, where wind power is stronger than inner land. Efficiency rate of wind power on shore is 15-30%.⁴¹

Renewables require not only access to specific areas where they are installed (being very limited in the countries with high-density populations), but production of high-tech electronic components (solar panels, rechargeable batteries, wind turbines) require supply of specific rare materials mined in large quantities around the globe. Demand for precious materials has been growing exponentially. Chart 1 shows the future predictions and demand for rare materials by 2050, such as silver, praseodymium, terbium, etc.

³⁹ <https://www.iea.org/reports/net-zero-by-2050>

⁴⁰ <https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2021/economic-impacts-of-covid-19>

⁴¹ Vondra, A., ed.,(2020):*Musí být ekonomie alarmistická ? Hledání realistických odpovědí.* Books & Pipes. ISBN: 978-80-7485-217-6, p.190.

Source: www.popularmechanics.com/science/energy/a25576543/renewable-limits-materials-dutch-ministry-infrastructure/

Chart 1. Total global production.

Nuclear energy represents another form of low-carbon energy source. It is very stable and highly efficient source of energy. In 2019, nuclear reactors produced 2676 TWh of electricity around the globe, which was the highest rate during the era of nuclear power plants. This amount represented 10,2% of total electricity amount being produced, which equals 1/3 of low-carbon electricity being produced in Europe. Over the recent years, nuclear power plants in EU produce 40-50% of low-carbon electricity.⁴²

Proposed energy transformation plan to achieve efficient and clean energy consumption which will completely replace use of fossil fuels, coal and gas is quite unpredictable. We have critical segments that need constant electricity supply such as hospitals, food-processing factories, metallurgical plants which require continuous cycle of smelting, etc. At this moment, EU doesn't have capacities when the expected demand exceeds the supply capable of being generated by clean power. Moreover, there has to be further research to develop large-scale batteries, which are able to store renewable energy when weather conditions are

⁴² Ibid.

unfavorable. EU countries will continue finding themselves dealing with similar situations. The storage capacity needed to resolve the issue isn't expected to be installed in the EU until the latter half of this decade.⁴³

6. Conclusion

Until the end of the Cold War, environmental security issues were not included in national security strategies. Population growth, globalization and general technological and economic progress have led to a drastic increase in the consumption of natural resources. Interstate conflicts over the claim to energy sources, population migration caused by environmental problems, are challenges for individual and national security that have led to changes in the understanding of the concept of energy security and attitudes towards complex strategic activities that they involve

Practice has shown that regulatory (legal) measures are not sufficient in themselves. The devastation of nature leads to changes that inevitably lead to the question of the survival of the human population and the ruin of civilization. In order to reach the required level, an efficient, safe and sustainable systemic arrangement is necessary, which implies a different economic, technological, social and cultural social model.

In order to ensure the creation of a safe environment for present and future generations, a universal transition to sustainable development is necessary, primarily in the energy related policies of states.

The perspective of energy security is also conditioned by the perspective of the state from which it is viewed. Although it predominantly refers to the provision of a sufficient amount of energy needed to meet vital needs, as most countries must resort to energy imports to meet those needs, it has long since moved into the field of foreign policy.⁴⁴ Also, the increasing pressure to reduce the use of fossil fuels gives it a new meaning related to the strategies of switching from energy sources that cause climate change to green energy sources. In order to insure countries against restrictions on the use of fossil fuels, many are opting to create to create stocks.

Recognizing that it is necessary to put environmental threats on national security agendas is an important step towards changing the current situation.

⁴³ <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=49876>

⁴⁴ Kler, M. (201): *Energetska bezbednost*, Uvod u studije bezbednosti, Službeni glasnik/Fakultet bezbednosti Univerzitet u Beogradu, p. 608.

Literature:

- Aksentijević, S., Đuričić, M., Milutinović, S., (2006): „Unapređenje sistema životne sredine zagađene fosilnim gorivima“, in: Festival kvaliteta 2006, 1. Nacionalna konferencija o kvalitetu života, Agencija za kvalitet i standardizaciju Srbije, Centar za kvalitet Kragujevac, Kragujevac, pp. 49- 54.
- Aleksić, J., Adžemović, M., (2015): *Ekološka bezbednost*, Primenjena ekologija: vodič, Beograd: Fakultet za primenjenu ekologiju Futura: Green Limes, pp. 265-273.
- Bošković, M., (2017): *Leksikon bezbednosti*, JP Službeni glasnik/Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Centar za izdavačku delatnost, Beograd-Novi Sad, p. 194.
- Dalby, S., (2012): *Promena životne sredine, Uvod u studije bezbednosti*, Službeni glasnik/ Fakultet bezbednosti Univerzitet u Beogradu, p. 345.
- Glamotchak, M. (2015): „Energetska zavisnost Zapadne Evrope: uspon i pad“, *Međunarodni problemi*, Vol. 67. Issue 4, p. 279-303.
- Harris, J. M., (2009): *Ekonomija životne sredine i prirodnih resursa*: Savremeni pristup, Data Status, Beograd, p. 279.
- <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>
- <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/economy/20151201STO05603/circular-economy-definition-importance-and-benefits>
- <https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2021/economic-impacts-of-covid-19>
- <https://www.iea.org/reports/net-zero-by-2050>
- Ilić, P., (2013): „Bezbednosni izazovi, rizici i pretnje ili činioци ugrožavanja bezbednosti“, *Pravne teme*, Godina 1, br. 2, p. 52-61.
- Jovanović, L., Radović, V., Lukinović, M., (2018): „Significance of energy efficiency for energy security“, *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 28(4), pp. 46-52.
- Kaplan, R. (1994): „The coming anarchy“, *The Atlantic Monthly*, 273(2), pp. 44-76.
- Kler, M. (201): *Energetska bezbednost, Uvod u studije bezbednosti*, Službeni glasnik/ Fakultet bezbednosti Univerzitet u Beogradu, p. 608.
- Kuper, A., Kuper, Dž., (2009): *Enciklopedija društvenih nauka*, Službeni glasnik, tom I, p. 233.
- Labović, D. (2015): *Privatna bezbednost: pravna i socijalna dimenzija*, Inovacioni centar fakulteta bezbednosti, p. 34.
- Lipovac. M., Glušac, L., (2011): „Perspektive koncepta ljudske bezbednosti“, *Kultura polisa*, god. VIII (2011), br. 16, p. 57-76.

- Lukinović, M., Jovanović, Đ., Jovanović, L., (2016): „Borba protiv klimatskih promena i analiza rezultata konferencije u Parizu“, *Međunarodna naučna konferencija Ekološka kriza: tehnogeneza i klimatske promene*, pp. 153 -160.
- Lukinović, M., Jovanović, L., Milovanović, S., (2017): „Globalni sporazum gradonačelnika za klimu, energiju: „Najveća svetska inicijativa za urbanu klimu i energiju“, *Ecologica, Naučno-stručno društvo za zaštitu životne sredine*, br. 03/2017, pp. 54-59.
- Ljuština. A., (2012): Ekološka bezbednost, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, p. 13.
- Milutinović, S., (2020): *Upravljanje prirodnim resursima*, Fakultet zaštite na radu u Nišu, p. 97.
- Mishra, S., „Canadian becomes world's first patient to be diagnosed as suffering from 'climate change'“, *Independent*, available at: <https://www.independent.co.uk/climate-change/news/canada-climate-change-diagnoses-patient-b1953355.html>, posjećeno: 09.11.2021.
- Myers, N., Kent, J., (1995): *Environmental Exodus: an Emergent Crisis in the Global Arena*, Climate Institute, Washington DC.
- Neseef, L., (2018): *Političke posledice migracija izazvanih ekološkim katastrofama*, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, p. 10.
- Nosić, A., Karasalihović, Sedlar, D., Jukić, L., (2017): „Terminska i opcijska tržišta ugljikovodonika“, *Rudarsko-geološko-naftni zbornik*, 32 (4), pp. 54-54.
- Okafor, Ch., et al. (2021): Situating coupled circular economy and energy transition in an emerging economy. AIMS Press, p. 655.
- Orlić, D., (2004): „Pojmovno određenje izazova, rizika i pretnji u procesu preoblikovanja međunarodne bezbednosti“, *Vojno delo*, 3/04, p. 84.
- Paris, R., (2001): Human Security - Paradigm Shift or Hot Air?, *International Security*, Vol. 26. no 2., pp. 87 – 102.
- Proroković, D., (2019): „Energetska bezbednost SAD i političko pozicioniranje Srbije“, in: *Energetska diplomatija Republike Srbije u savremenim međunarodnim odnosima*, *Institut za međunarodnu politiku i privredu*, Beograd, pp. 114–134.
- Proroković, D., (2019): „Geopolitički kontekst energetske bezbednosti“, *Međunarodni problemi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Vol. LXXII, br. 1, pp. 254–273.
- Proroković, D., Kilibarda, Z., (2015): Nastajanje geopolitičkih žarišta u naftnim zonama“, *Vojno delo*, god. LXVII, br. 4/2015, p. 18.
- Radna grupa za zaštitu prirode pri naučnom univerzitetu „Etves Lorand“, (2011): „Klimatske promene i zdravlje ljudi, Beogradske perspektive održivog razvoja i klimatskih promena“, *Međunarodni naučni forum „Dunav - reka saradnje“*, Beograd, p. 141-169.
- Radovanović, M., (2019): *Energetska bezbednost*, Univerzitet Educons, Sremska Kamenica, p. 49.

- Stevanović, B., et. al. (2003): *Enciklopedija - životna sredina i održivi razvoj*, IP Ecolibri/Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srpsko Sarajevo, Beograd, p. 116.
- Šekarić, N., Stojanović, F., (2018): Ekološke izbeglice - (ne) rešiv problem međunarodne zajednice, *Vojno delo*, 3/2018, pp. 38-54.
- T. Janić, M. Brkić, S. Igić, N. Dedović, (2010): „Biomasa – energetske resurs za budućnost“, *Savremena poljoprivredna tehnika*, Vojvođansko društvo za poljoprivrednu tehniku, 36(2), p. 167-177.
- Todić, D., (2019): „Izbeglice i promene u životnoj sredini u međunarodnom pravu“, *Strani pravni život*, Institut za uporedno pravo, 63/2019, Issue No: 3, pp. 5-16.
- Trapara, V., Šekarić, N., (2019): „Preispitivanje energetske bezbednosne dileme“, in: *Energetska diplomatija Republike Srbije u savremenim međunarodnim odnosima*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, pp. 33-49.
- Trapara, V., Šekarić, N., (2019): „Saradnja kao (ne)očekivan efekat energetske bezbednosne dileme: studija slučaja Bugarske, Grčke i Jugoslavije“, *Međunarodni problemi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, God. 71, br. 2, pp. 215-243.
- V. Čavrak, T. Gelo, D. Pripužić, (2006): „Politika cijena u energetske sektoru i utjecaj cijena energenata na gospodarski razvoj Republike Hrvatske“, *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, God. 4. pp. 45-68.
- Vondra, A., ed., (2020): *Musí být ekonomie alarmistická ? Hledání realistických odpovědí*. Books & Pipes. ISBN: 978-80-7485-217-6, p.190.

Jovana Vitošević
Mario Lukinović
Lucia Škvareninová

UDK 351:502.13/14
330.524:620.92
338.21:620.91
DOI: 10.5937/MegRev2104041V
Pregledni naučni članak
Primljen 02.03.2021.
Odobren 04.06.2021

ENERGETSKA BEZBEDNOST: UTICAJ POLITIKA ŽIVOTNE SREDINE NA ENERGETSKU BEZBEDNOST

Sažetak: *Ekstremne klimatske pojave, globalno zagrevanje, gubitak biodiverziteta, smanjenje ozonskog omotača, zagađenju vode, vazduha i zemljišta, veliki akcidenti uticali su da pitanja ekoloških promena u životnoj sredini i uticaja na ekološku nesigurnost, postanu centar bezbednosnih analiza. Poimanje energetske bezbednosti kontinuirano se menja kao i odnos prema kompleksnim stratezijskim aktivnostima koje one podrazumevaju. U strategijama nacionalnih bezbednosti sve do okončanja Hladnog rata nisu bila uključena razmatranja o ekološkoj bezbednosti. Porast broja stanovnika, globalizacija i opšti tehnološki i privredni napredak doveli su do drastičnog povećanja za prirodnim resursima, osiguravanje energetske izvora za snabdevanje privrede i građanstva našlo se na mapi najvažnijih geostrateških i geopolitičkih pitanja. Klimatske promene i pitanje očuvanje životne sredine postavile su nove izazove za energetski sektor. Energija čini osnov savremenog života, od grejanja domaćinstva do vožnje automobilom, zbog toga je njeno obezbeđivanje od vitalnog značaja za svaku nacionalnu bezbednost.*

Ključne reči: *energetska bezbednost, životna sredina, energija, obnovljivi izvori.*

Jovan Veselinović*

Milovan Mitić**

Bobana Berjan Bačvarević***

Valentina Zlatanović Marković****

UDC 005.511

DOI: 10.5937/MegRev2104057V

Expert article

Received 05.03.2021.

Approved 11.06.2021.

STRATEGIC PLANNING AS THE INEVITABILITY OF MODERN MANAGEMENT

Summary: *The business strategy includes identifying different ways to achieve the vision, mission and goals of the organization. Organizations, both formal and informal, have their own goals and plans. The extent to which they will achieve their goals depends on managerial performance, efficiency and effectiveness. In conditions of increasing levels of turbulence and complexity of the environment in which organizations perform their business and wider social mission, managers are increasingly required to have leadership qualities and entrepreneurial spirit. Ability to create vision, mission, goals and strategies and their implementation in the life of the organization, change management, communication, ability to constantly learn, intuitiveness, confidence, creating new values are just some of the features of a modern manager required by new competition, new technology and new lifestyle. The company must strive to provide and permanently maintain a competitive advantage - its position in relation to other companies engaged in the same activity. The choice of business area is, in fact, the positioning of the company on the market and is oriented towards business efficiency. Strategy as a planning decision refers only to those decisions on the choice of business area and allocation of factors of production that have a significant and lasting impact on the profitability of the company. The basic elements for defining the area of business activity are products, market and technology. The business area is determined, first of all, by the category of customers whose needs the company intends to satisfy with its business activity. In order to define business areas, it is important to always talk about the product-market relationship.*

Key words: *strategic management, planning, business activity*

* PhD, Associate professor, Faculty for Management in Sport, Alfa BK University, Serbia; jovan.veselinovic@alfa.edu.rs

** FPhD, Faculty for Management in Sport, Alfa BK University, Serbia; milovan.mitic@alfa.edu.rs

*** PhD, Associate professor, Faculty for Management in Sport, Alfa BK University, Serbia; bobana.bacvarevic@alfa.edu.rs

**** PhD, Medical School in Užice, Serbia; vanja.z.m@gmail.com

1. Introduction

The strategy, as a planning decision on the basic principles of achieving business goals, is oriented to the choice of business areas and the allocation of factors of production in order to create and maintain a competitive advantage in the environment. In the process of formulating the strategy, the key issue is determining the area of business activity. It is safe to say that this decision determines the fate of the company or any other organization as a whole. Finding areas of activity that ensure the use of the company's potential is not easy¹.

The company must strive to provide and permanently maintain a competitive advantage - its position in relation to other companies engaged in the same activity. This is largely conditioned by the scope of the activity, as well as the manner of its performance. That is why it is said that strategy is a way of integration with the environment. The choice of business area is, in fact, the positioning of the company on the market and is oriented towards business efficiency.

Given that the factors of production are limited and due to the impossibility to re-allocate the allocated funds, it is important to select the business area and allocate the factors of production simultaneously. It is necessary to choose a priority in meeting his identified needs. Competitive advantage is the basic criterion used in establishing priorities between different business areas to which limited factors of production should be allocated².

The strategy, as a basic planning decision which determines the ways of achieving business goals, must harmonize its three elements: (1) business area, (2) allocation of factors of production, and (3) competitive advantage. It is necessary to choose those business areas for action where there is marketing and technological competence as a way to ensure a lasting competitive advantage.

In order for there to be noticeable differences in the profit realized by companies competing in one branch, there must be external or internal changes in it: (1) changes of external character for the branch are changes in the external environment - new customer preferences, changes in regulations, changes in relevant input prices or advances in science, (2) internal changes are initiated within the industry and usually occur as a result of innovation, the emergence of new products and production processes, new management techniques or new marketing approaches³.

The basic characteristics of strategy are: (1) the existence of a strategic situation, and (2) strategic behavior. A strategic situation means a competitive relationship between different buyers and sellers of a certain product line, in a cer-

¹ Bartol, K.M. and Martin, D. C. (1998): *Management*, 3rd edition McGraw-Hill, New York.

² Đuričin, D., Janošević, S. and Kaličanin, Dj. (2013): *Management and Strategy*, Čugura Print, Belgrade.

³ Zimmerer, T.W. and Scarborough, N.M. (2002): *Essentials of Entrepreneurship and Small Business Management*, 3rd edition, Prentice Hall, Upper Saddle River, New York.

tain market or business area. A strategic group is a group of companies in one branch that have the same or similar strategies. Sometimes there is a tendency towards competition and sometimes towards explicit or tacit agreement between companies⁴.

The company must have a strategy of relations with all participants in the business. In choosing a strategy, the company can act in two ways, as follows: (1) the company can choose a strategy to adapt to the environment - other organizations and institutions in the environment whose activities depend on the results of its business, and (2) the company can initiate various forms of cooperation with other participants. business to overcome the constraints in the environment.

Also, the company can choose a strategy of accepting conflict situations and confrontations with other participants in business, where there are two cases, namely: (1) when there is no common language with suppliers, you can go to the production of your own part or a set of products, and (2) if there is a disagreement with trade companies, they can go to open their own stores where they will sell their products⁵.

The position for a certain strategy or combination of strategies depends on the position of the company in the environment and its potential (individual strategic business units apply their strategies in their strategic business areas).

2. Strategic planning

The necessity for strategic planning of business activities is a consequence of the action of numerous factors. In the first place is the frequency of changes in the environment. The process of globalization of the world economy has the consequence that the influence of global competition (new competition) is felt in an increasing number of branches and activities. Restrictions on entry into numerous national markets are decreasing, so that fewer and fewer companies are protected from the consequences of events in the world global economy⁶. In the economies of many countries, service activities are increasing participation in the social product and the structure of employees, and branches and companies with high technology are emerging. In addition to the emergence of global competition, there is the creation of global strategic alliances of a large number of companies from different national economies.

Companies perform their business activity in industries that are experiencing significant changes. In order for a company to focus on the main drivers of

⁴ Ilić, R. (2009): *Strategic Management (script)*, College of Sports, Belgrade.

⁵ Ilić, R. (2011): *Strategic Management in Sport*, 7th International Conference, Management in Sport, Alpha University, Faculty of Management in Sport, Belgrade.

⁶ Ilić, R. (2013): *Market structure and competition in sports*, 9th International Symposium, Management in Sports, Alpha University, Faculty of Sports Management, Belgrade.

change, it must define the essential strategic issues that require adequate decisions and activities. In this sense, there is a need to consider and define the key success factors, which means that companies must determine the essential characteristics that are necessary to ensure continuous business success⁷.

In a discontinuous, turbulent environment, it is not always easy to recognize the driving forces of change, identify important strategic issues and use the right critical success factors in decision-making. The characteristics of a turbulent environment are: growth is impossible extrapolate, earlier strategies become unreliable, profitability is not accompanied by an increase in business activity, the future becomes uncertain. A planned approach to such a situation is necessary in order to understand the state of discontinuity, in order to assess the effects of the company. Based on that, it is possible to define a planned response and choose a way that has a positive effect on achieving the business goals of the company.

Discontinuity is defined as a lack of continuity in space and time. There are interruptions and pauses in the course of events in economic activity, and these are not the usual seasonal and economic cycles. Then there is a breaking of trends and the termination of the validity of the usual ways of business thinking, decision-making and action. In the conditions of discontinuity, the company must have the flexibility to react quickly in the short term, as well as the orientation towards jobs that will bring results in the long run.

Management must continuously check its views on the environment with real events - changes in the elements and factors of the environment. Creativity of planning in conditions of discontinuity means the orientation to research (market and technological) of new opportunities that are created for the company in changes in the environment⁸.

Strategic planning is necessary due to changes in the economic, social, demographic, environmental, legal, political environment. Changes in the environment affect the company in different ways. Through strategic planning, the company takes measures to reduce the impact of environmental change on its position in the industry, to reduce response delays and ultimately to reduce response costs. Companies often react to the changes with a delay, when the damage has already occurred. It is too late to react rationally when the company becomes aware of discontinuity. It is necessary to shorten the gap between perceiving the changes that mean danger to the company and making planning decisions that will initiate activities in a rational direction⁹.

The notion of strategic planning has recently gained more and more relevance and significance. Authors dealing with modern strategic management define this term in different ways. Some argue that strategic planning is the

⁷ Pavlović, D. (2004): *Decision Theory*, Faculty of Economics in Belgrade, Belgrade.

⁸ Rigby, D. (1998): *Management Tools and Techniques*, Bain Company, Boston.

⁹ Dess, Lumpkin, Eisner. (2007): *Strategic Management*, Data Status, Belgrade.

management of inevitable changes in the economy. For others, it is a method of allocating limited resources to the company to create the company's business in the future. Third, the method of dealing with a complex market situation. For the fourth, positioning the company in the middle in a way that it can prosper in the future. Fifth, the process of choosing the optimal path from today's to future business. For the sixth, the process of making the business sensitive to the opportunities and dangers in the environment, setting goals and allocating resources to achieve them. It is important to point out the tendency to give all long-term plans the epithet strategic or to use the terms long-term and strategic planning as synonyms.

The fact is that individual plans have, or may have a strategic character and that strategic decisions have long-term effects on the company's business results. In contrast, not every long-term plan has to have a strategic character¹⁰. Many of these plans represent the simplest extrapolation of the past situation in the future, so the question can be asked whether they are plans or the results of predictions.

Plans that have a strategic character in most cases relate to one part of the company's activities. Strategic plans are not always adopted at precise time intervals, but when there is a need to rationally approach the dangers and opportunities that are perceived in the environment. In this case, the programs (projects) have a strategic character as well as some time plans achieve some specific goals in the business of the company.

The need for strategic planning arises from changes in the environment and the need of companies to react to them rationally. Changes in demand, competition, technology, business conditions require companies to react to them rationally. Strategic planning enables a rational reaction to the identified trends of factors that affect the company's business.

Strategic planning is a process that includes: consideration of market conditions, consumer needs, competitive strengths and weaknesses, social, political, legal and economic conditions, technological development as well as consideration of specific opportunities and dangers facing the company¹¹. Creating strategic plans involves obtaining information from the external and internal environment in order to determine the strategic directions of action based on the goals.

3. Purposefulness of organizational change

The main purpose of organizational change is to achieve a sustainable comparative advantage. When taking action to change, organizations must also keep in mind their social obligations and responsibilities. Structural changes are associated with effectiveness rather than efficiency. This is a consequence of the

¹⁰ Jevtic, M. (2004): *Challenges of ethical management*, QWERTY, Belgrade.

¹¹ Kotler, Ph.D. (2006): *Marketing Management*, 12th edition, Data status, Belgrade.

understanding that efficiency is a consequence of changes in the company itself, while efficiency is an external problem of the company. The essence of strategic management consists in its monitoring and establishing adequate relations with the environment¹². Theory and practice distinguish between operational and strategic management. Strategic management activities are aimed at establishing the relationship between the company and the environment in order to achieve business goals. Therefore, it is necessary to obtain adequate inputs and deliver to the environment of adequate output - products and services.

Operational management deals with the transformation process. Operations are the process of changing inputs into outputs and adding value to an object. In addition to input, transformation process and output, the environment in which the company conducts its business activity is also important. It has a complex role because it provides inputs, imposes constraints on the transformation process and output users. In the transformation process, value is added to a product that will be marketed in exchange with customers. In operations, the company should emphasize what it considers to be the key value of the business and focus on what it knows best - it has its own resources and capabilities¹³.

Strategic management itself can be seen both as a concept and as a process. The concept of strategic management is characterized, above all, by orientation towards the environment, proactive and interactive approach, long-term orientation, connection of strategic and operational decision-making, action dimension, respect for stakeholder interests and the like. All the characteristics of strategic management can be classified into three groups: external, systemic and internal.

There are significant differences in the interpretation of the strategic management process. This is the area that has been most covered in the professional literature. There are a large number of books written on strategic management. Almost every one of them contains a different view of the stages of that process. The analysis of strategic management as a process is very important as it allows the identification of key stages in the concept itself. Acceptance of strategic management as a process is important also because the process is connected with the flow of information between interrelated phases of analysis, which is necessary to achieve the goals.

The strategic management process consists of assessing the environment, defining goals, evaluating and choosing a strategy, and taking a series of actions based on them. All these activities can generally be divided into two: strategic planning and strategic implementation. The task of strategic management is to enable the organization to react rationally and in a timely manner to changes in the environment in which it performs its business and wider activity. In this

¹² Milisavljević, M. (2002): *Contemporary Strategic Management*, Institute of Economic Sciences, Belgrade.

¹³ Robbins S., Coutler, M. (2005): *Management*, Data status, Belgrade.

sense, strategic management includes: strategic planning (strategic analysis and its selection) and strategic change - transformation (strategic implementation and control)¹⁴.

The first step in the process of strategic management, refers to the strategic, situational analysis of internal and external factors of the organization. Strategic selection or formulation of strategy (their generation, evaluation and selection) is the second step of such a process. Implementation, ie implementation of strategies in the life of the organization and strategic control are the third step of strategic management.

Since great change is very difficult to realize, this process must be supported by extremely powerful energy. No individual can ever come up with the right vision, convey it to a large number of people, eliminate key obstacles, achieve short-term success, lead and manage dozens of change projects and instill new approaches in the culture of the organization. Weak teams are even worse. A strong leading coalition is always necessary - it has the right composition, the right level of trust and a common goal. Forming such a team is always the most important part of the initial stages of any process with the goal of restructuring, reengineering, or modifying the instruments used in a range of strategies¹⁵.

Organizational changes occur when there is an external or internal imbalance or imbalance. In other words, all the causes of organizational change can be divided into two groups: external and internal. External causes of change consist of changes in the environment that lead to, or may lead to, an external imbalance of the organization, ie its non-compliance with the requirements of the environment. It is a situation in which changes in the environment place demands that the organization also change. Internal causes of organizational change consist of changes in the company itself that lead to internal imbalances in the organization. This is a situation when due to changes in one and the absence of changes in other components of the organization, an internal inconsistency appears between them¹⁶. The company then experiences numerous disturbances and loses the efficiency of functioning, which requires organizational changes in the direction of achieving a new internal balance between organizational components.

The main causes of organizational changes are changes in the environment and changes in the company itself to which the organization must adapt. There are at least two points of view or ways in which a company can adapt to external and internal changes. The first perspective is advocated mainly by members of the continuous development paradigm and according to it the top management of the company anticipates or at least very quickly notices changes in both exter-

¹⁴ Stoner A. F, R. Edward Freeman, Daniel R. Gilbert, Jr. (2002): *Management*, Želnid, Belgrade.

¹⁵ Williams C. (2010): *Principles of Management*, Data Status, Belgrade.

¹⁶ Živković, S. (2008): *Strategic Management*, BK University, FTB, Belgrade.

nal and internal environment of the organization and adjusts the organization of the company before the potential imbalance that these changes could cause formed. The second perspective is the one implied by the discontinuous equilibrium paradigm, which assumes that the company's management will not be able to monitor changes in the environment and in the company itself and will not be able to adapt the organization to these changes on a continuous basis.

The built awareness that changes are necessary for the organization still does not mean that the changes will be realized. For several reasons, management may abandon the mention process even though it is aware that changes are inevitable. There are two main reasons that determine such management behavior (Živković, 2008). The first reason is that top management may abandon the change process if it assesses that the organization does not have sufficient knowledge and skills or resources to implement the changes. The second reason is manifested in the assessment of management that possible changes would jeopardize their interests and positions in the organization.

The essence of organizational changes is a program of activities based on good information about the current state of the organization, current opportunities and problems and the expected effects of planned actions.

4. Strategic choice and strategy formulation

The essence of formulating a strategy is one of the most sensitive issues in its study. The art of management lies in the correct formulation and later its implementation. Strategic planning is long-term planning and refers to the organization as a whole. As part of strategic planning, the task of the manager is to determine what the organization should do to be successful in the future, usually 3-5 years. Here, strategic planning should be distinguished from long-term planning¹⁷. Namely, not every long-term plan is also strategic. Most long-term plans are about simply extrapolating the past situation to the future. On the other hand, strategic planning implies making decisions about which jobs to build further, which jobs to maintain, which to eliminate, as well as which new jobs to introduce and develop. Therefore, strategic planning is much more complex and requires more time than long-term planning.

Although strategic plans affect the company as a whole, they are usually related to one part of the company's activities. Thus, for example, a large number of marketing plans and research and development activities have a strategic character. This is the situation with all activities in the company that are naturally oriented to change its strategic position in the environment.

¹⁷ Živković, S. (2008): *Activities in the field of strategic planning and strategic management*, International Symposium, Management in Sports, Alpha University, Faculty of Sports Management, Belgrade.

The necessity of strategic planning is directly related to changes in the environment. The high speed, frequency and stochasticity of change reinforce the need for strategic planning. In such conditions, strategic planning should stabilize the position of the company and prepare a timely response of the company to all expected and unexpected challenges. It is important to ensure an active rather than a passive response to change. The task of strategic planning is to look at the main drivers of change and to focus on the essential strategic issues.

Strategic planning is a process that necessarily presupposes information gathering activities, namely: market research, consumer needs, competition activities, availability of resources, monitoring of changes, technological development, socio - political, legal and economic conditions, etc. In practice, developing strategic plans involves accessing information from the environment and deciding on the organization's mission, goals, strategies, and portfolio plan¹⁸.

Similar to the goals, the plans, according to the level of the company, can be divided into strategic, tactical and operational. The adoption of strategic plans and decisions directly affects the adoption of tactical and operational decisions, ie. to the process of operational planning and control. The link between strategic, tactical and operational planning is very strong and significant.

In its business, a company can opt for one strategy or combine several strategies simultaneously. In order to select the appropriate strategies, it is necessary to first know a number of opportunities for strategic action.

In order for the organization to achieve its mission and goals, it is not enough to formulate, ie make a choice of an adequate strategy, but it is necessary to make a strategic change, ie implement a strategy. Through the implementation of the strategy, the organizations translate the conceptual solutions into practical realizations. This means turning goals into tasks, identifying activities, allocating resources, institutionalizing organizational structure, and inaugurating organizational culture. This requires knowledge, skills, motivation, leadership and control¹⁹.

Implementing change is the most critical phase of management in change management. Although the planned order comes after strategic analysis and strategic choice, management must think about it from the very beginning of the change management process. Therefore, after successfully initiating changes, diagnosing the current state of the business system, creating and communicating the vision, mission and goals of the organization, motivating employees for change, management should approach the primary phase of change management - implementing change.

The change implementation phase is the process in which changes are made. In this phase, the application of a new organizational scheme, a new production procedure, a new quality management system, etc. begins. The implementation

¹⁸ Todorović, J. (2003): *Strategic and Operational Management*, Conzit, Belgrade.

¹⁹ Coutler, M. (2010): *Strategic Management in Action*, Data Status, Belgrade.

phase of change is, therefore, the phase in which decisions are made and implemented, problem solutions are created and implemented, or improvement initiatives are adopted and implemented.

The period of change is a difficult period for employees. They face uncertainty and fear of losing their position and job. The new things that are introduced in the organization frustrate them because they are unknown and require employees to learn and adapt. Because of all this, the process of change should be as short and efficient as possible²⁰. Managing the change process aims to shorten the change process and make it more painless, both for the organization and for the employees.

The process of implementing change takes place in several stages that need to be undertaken. The stages of the change implementation process are:

- Defining a change plan
- Providing the necessary resources
- Realization of changes in stages
- Identifying and breaking resistance to change

At the beginning of the implementation phase of the change process, all necessary preparations should be made in order for the process to take place as efficiently as possible. The vision of changing business systems provides framework directions for action and is directed in that direction. The vision is not operational and without a precisely defined plan of action the success of change can be called into question. Therefore, it is necessary to define a specific action plan that needs to be taken in order for change to occur. It is necessary to plan in more detail when certain decisions will be made, who will be the bearers of activities, how many resources are provided and more. This practically means that the general change plans that were defined by the vision at the beginning of change management are now operationalized and adapted to real conditions²¹.

This is especially important due to the fact that the implementation of changes, due to the passage of time, is realized in different conditions and circumstances than those that were planned and visually defined at the beginning of the transformation process. Planning change is defined as “a clearly thought-out plan and a change in structural innovation, a new policy and goal, or a change in work philosophy, climate and style”.

Resistance to change can occur for a variety of reasons. Employees may be dissatisfied with the current state of affairs in the organization, but they may also be afraid that any change will be a destabilizing factor and will contribute

²⁰ Petković, M. (2003): *Organizational behavior with human resources management*, First Edition, Čugura Print, Belgrade.

²¹ Heath, M.A., Ireland, R.D., Hoskisson, R.E. (2009): *Strategic Management: Competitiveness and Globalization*, Thomson, South-Western.

to worsening conditions. Organizational scientists have found that resistance to change stems from both individual and organizational factors.

The final phase of the strategic management process is the control and revision of the strategy. The goals of the control and revision of the strategy are, above all, to establish and qualify the results and create conditions for taking corrective actions by timely and reliable review during the implementation. The need for control and revision arises because the process of strategy implementation, which is initiated by planning decisions, takes place in the time and space in which these circumstances may occur, ie there are deviations from the intended conditions. Namely, due to the immanent limitations of the forecast on which the planning is based, then due to the large number of possible events that can relativize the preconditions for the implementation of the strategic plan, as well as for the needs of qualification and sanctioning (positively or negatively) phases of the strategic management process²².

If the planning process makes decisions on goals, policies, strategies and plans, ie programs, the implementation of which, in the near or distant future, should be ensured through the organizing process, then it is certainly important to reflect and qualify the course of their realization through an adequate control mechanism. and suggest possible corrective action. Since strategic control examines whether the achievement is in line with the intended change in the position of the company in a given environment, it is relevant to determine the standards as accurately as possible. Standards are related to both market performance and resource use directions²³.

5. Conclusion

The fact that strategic decisions usually involve long-term engagement of companies as well as the fact that over time the circumstances in which they occur change, increasingly affirms the need for evaluation and control, both the process of making them and their compliance with new circumstances. Namely, as shown earlier, the process of strategic management implies sequentially related phases that are aimed at ensuring the effective and efficient operation of the company. The goal is to determine whether the strategy, as a product of strategic management, is in line, above or below expectations or opportunities.

Strategic management enables successful dealing with the problem of dynamic harmonization of the company's potential with the changing requirements of the environment. It also expresses a proactive approach in managing the developmental behavior of companies and the ability to actively deal with

²² Heath, M.A., Ireland, R.D., Hoskisson, R.E. (2009): *Strategic Management: Competitiveness and Globalization*, Thomson, South-Western.

²³ Williams C. (2010): *Principles of Management*, Data Status, Belgrade.

strategic changes that represent a completely new type of problem and for the solution of which there are no routine frameworks. The focus is not only on anticipating changes in the external environment, in order to better, without significant changes in the internal configuration of resources, capitalize on existing strengths and avoid weaknesses, but also on necessary and significant changes in internal structures.

What is common to the different definitions of strategic management is that it is a way of thinking that refers to making decisions concerning the future of the company and the implementation of such decisions. The experience of a large number of companies shows that the bottleneck for the successful implementation of strategic management often lies in the speed of changing the traditional way of thinking and behaving. Strategic management represents certain managerial decisions and actions that determine the company's long-term performance. This includes examining the environment, formulating a strategy, implementing it, and evaluating and monitoring it.

Competitive advantage is a key concept and basis for understanding the nature of strategic management. Strategic management includes strategic decision-making and implementation of decisions made, thanks to which the company creates and maintains competitive advantages. Strategic management affirms the importance of strategic intentions, creating a sustainable competitive advantage, as well as creating a flexible planning system, organizational structure, business culture and orchestrated use of resources in general.

Literature

- Bartol, K.M. and Martin, D. C. (1998): Management, 3rd edition McGraw-Hill, New York.
 - Đuričin, D., Janošević, S. and Kaličanin, Dj. (2013): Management and Strategy, Čugura Print, Belgrade.
 - Zimmerer, T.W. and Scarborough, N.M. (2002): Essentials of Entrepreneurship and Small Business Management, 3rd edition, Prentice Hall, Upper Saddle River, New York.
 - Ilić, R. (2009): Strategic Management (script), College of Sports, Belgrade.
 - Ilić, R. (2011): Strategic Management in Sport, 7th International Conference, Management in Sport, Alpha University, Faculty of Management in Sport, Belgrade.
 - Ilić, R. (2013): Market structure and competition in sports, 9th International Symposium, Management in Sports, Alpha University, Faculty of Sports Management, Belgrade.
 - Pavlović, D. (2004): Decision Theory, Faculty of Economics in Belgrade, Belgrade.
 - Rigby, D. (1998): Management Tools and Techniques, Bain Company, Boston.
 - Dess, Lumpkin, Eisner. (2007): Strategic Management, Data Status, Belgrade.
 - Jevtic, M. (2004): Challenges of ethical management, QWERTY, Belgrade.
 - Kotler, Ph.D. (2006): Marketing Management, 12th edition, Data status, Belgrade.
 - Milisavljević, M. (2002): Contemporary Strategic Management, Institute of Economic Sciences, Belgrade.
 - Robbins S., Coutler, M. (2005): Management, Data status, Belgrade.
 - Stoner A. F, R. Edward Freeman, Daniel R. Gilbert, Jr. (2002): Management, Želnid, Belgrade.
 - Williams C. (2010): Principles of Management, Data Status, Belgrade.
 - Živković, S. (2008): Strategic Management, BK University, FTB, Belgrade.
 - Živković, S. (2008): Activities in the field of strategic planning and strategic management, International Symposium, Management in Sports, Alpha University, Faculty of Sports Management, Belgrade.
 - Todorović, J. (2003): Strategic and Operational Management, Conzit, Belgrade.
 - Coutler, M. (2010): Strategic Management in Action, Data Status, Belgrade.
 - Petković, M. (2003): Organizational behavior with human resources management, First Edition, Čugura Print, Belgrade.
 - Heath, M.A., Ireland, R.D., Hoskisson, R.E. (2009): Strategic Management: Competitiveness and Globalization, Thomson, South-Western.
- Strategijsko planiranje kao neminovnost savremenog menadžmenta

STRATEGIJSKO PLANIRANJE KAO NEMINOVNOST SAVREMENOG MENADŽMENTA

Sažetak: Poslovna strategija uključuje identifikovanje različitih načina za postizanje vizije, misije i ciljeva organizacije. Organizacije, formalne i neformalne, imaju svoje ciljeve i planove. U kojoj mjeri će postići svoje ciljeve zavisi od menadžerskih performansi, efikasnosti i efektivnosti. U uslovima sve većeg nivoa turbulencije i složenosti okruženja u kojem organizacije obavljaju svoje poslovanje i šire društvene misije, od menadžera se sve više traži da posjeduju liderske kvalitete i preduzetnički duh. Sposobnost stvaranja vizije, misije, ciljeva i strategija i njihova primena u životu organizacije, upravljanje promenama, komunikacija, sposobnost stalnog učenja, intuitivnost, samopouzdanje, stvaranje novih vrednosti samo su neke od odlika savremenog menadžera koje zahtevaju novi konkurencija, nova tehnologija i novi način života. Kompanija mora nastojati da obezbedi i trajno održi konkurentsku prednost - svoj položaj u odnosu na druga preduzeća koja se bave istom delatnošću. Izbor oblasti poslovanja je, u stvari, pozicioniranje kompanije na tržištu i orijentisan je na efikasnost poslovanja. Strategija kao planska odluka odnosi se samo na one odluke o izboru poslovnog područja i raspodjeli faktora proizvodnje koji imaju značajan i trajan uticaj na profitabilnost preduzeća. Osnovni elementi za definisanje područja poslovne aktivnosti su proizvodi, tržište i tehnologija. Područje poslovanja određeno je, pre svega, kategorijom kupaca čije potrebe kompanija namerava da zadovolji svojom poslovnom aktivnošću. Da bi se definisale oblasti poslovanja, važno je uvek govoriti o odnosu proizvoda i tržišta.

Ključne reči: *strategijski menadžment, planiranje, poslovna aktivnost*

HIPOTEKARNO PRAVNI ODNOS I PRAVA HIPOTEKARNOG POVERIOCA U SLUČAJU SMANJENJA VREDNOSTI ZALOŽENE NEKRETNINE***

Sažetak: *Pravo hipotekarnog poverioca i hipotekarnopravni odnos kao deo sadržaja hipoteke predstavlja veoma zanimljivu oblast za istraživanje i proučavanje. U okviru istraživanja i proučavanja iz ove oblasti, postoje brojni elementi koje treba analizirati i doneti odgovarajuće zaključke. Obuhvatili smo pojam hipoteke, hipotekarnopravni odnos, prava i obaveze hipotekarnog poverioca i dužnika, kao i pravo hipotekarnog poverioca u slučaju smanjenja vrednosti hipotekarne stvari od strane dužnika, njegovim činjenjem, da dovede u opasnost interese hipotekarnog poverioca.*

Ključne reči: *hipoteka, hipotekarnopravni odnos, pravo hipotekarnog poverioca, zaloga.*

** Student doktorskih studija, Pravni fakultet, Megatrend Univerzitet, Beograd, Srbija;
nmitic@megatrend.edu.rs

** Docent, Pravni fakultet, Megatrend Univerzitet, Beograd, Srbija;
anikmarkovic@gmail.com

*** Ovaj rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPBPS Budućnost poslovanja u Srbiji

1. Uvod

Založno pravo na nepokretnosti nazivamo hipoteka, ona ovlašćuje poverioca da, u slučaju da dužnik ne isplati dug koji dolazi na naplatu, zahteva naplatu potraživanja koja je obezbeđena hipotekom iz vrednosti založene nepokretnosti. Hipoteka je jedini način da se založi nepokretna stvar, da dužnik može najjeftinije da dođe do nekog kredita, a da poverilac prilično siguran da će mu dug biti vraćen sa svim kamatama. Obično, vrednost založene nepokretnosti je višestruko veća od iznosa kredita.

„Hipoteka je založno pravo na nepokretnosti, koje ovlašćuje poverioca da, ako dužnik ne isplati dug o dospelosti zahteva naplatu potraživanja obezbeđenog hipotekom (u daljem tekstu: potraživanje) iz vrednosti nepokretnosti, pre običnih poverilaca i pre docnijih hipotekarnih poverilaca (u daljem tekstu: poverilac), bez obzira u čijoj svojini se nepokretnost nalazi.“ (Član 2).¹

Etimološko značenje reči hipoteka (hypotheca) je grčkog porekla, predstavlja sastavljena od reči „hypo“ – ispod, pod, i „tithemi“ – staviti, a zajednički smisao je „staviti stvar pod nečiju vlast“.

Termin hipoteka je danas opšte prihvaćen, a naš zakonodavac određuje hipoteku kao založno pravo na nepokretnosti. Založno pravo se konstituiše ili na pravu svojine - hipoteka, ili na pravu - založno pravo na pravima. Dok uporedno pravo prihvata, shvata da je predmet hipoteke pravo svojine, ali i shvata da je predmet hipoteke nepokretna stvar, što proizilazi iz posledice poistovećivanja svojine sa objektom, takozvana materijalizacija prava svojine.

U novijoj pravnoj teoriji hipoteka, koristi termin za bezdržavinsku zalogu, i na nepokretnim i pokretnim stvarima. Ona je stvarno pravo na tuđoj nepokretnosti stvari, nad kojom hipotekarni poverioc, radi naplate potraživanja, zahteva prodaju hipotekovane nepokretnosti, na način određen zakonom, bez obzira u čijoj se vlasničkoj svojini nalazi stvar u momentu prodaje, i iz dobijene vrednosti naplati svoje potraživanje pre drugih poverioca.

Hipoteka kao založno pravo temelji se na istim načelima kao i ručna zaloga (akcesornost, oficijelnost, specijalnost i nedeljivost).

„Hipoteka je stari institut građanskog prava koji predstavlja tekovinu civilizacije ljudskog društva, ona je, zahvaljujući stalnom prilagođavanju, postala jedan od zastupljenijih oblika založnog prava koji je do današnjih dana ne samo zadržao, nego i povećao svoj značaj. Svrha hipoteke je da osigura, ali i omogućiti izvršenje obaveze iz obligacionog odnosa koju dužnik nije dobrovoljno ispunio. Njeno postojanje vrši psihološki pritisak na dužnika, a ukoliko to ne bi imalo efekta, hipotekarni poverilac može se namiriti iz vrednosti založene nepokretnosti.“²

¹ Zakon o hipoteci (“Sl. glasnik RS”, br. 115/2005, 60/2015, 63/2015 - odluka US i 83/2015).

² Medić, D., Hipotekarnopravni odnos kao aspekt sadržine hipoteke Zb. Prav. fak. Sveuč. Rij. (1991) v. maj 27, 2015 /II/11/17/ 1, (2006), str. 442

Hipotekarno pravo kako ga danas poznajemo, nastaje u 18. i 19. veku kao proizvod razvoja založnog prava u različitim sistemima prava, a ima za cilj da se stvori takav oblik koji će obezbediti - osigurati maksimalno pravni položaj poverioca, a olakšati položaj dužnika do momenta realizacije zaloge.

U ovom radu ćemo se baviti pravom hipotekarnog poverioca, pravom namirenja, kao bitnim sredstvom obezbeđenja, i pravom hipotekarnog poverioca u slučaju smanjenja vrijednosti hipotekovane stvari.

2. Prava hipotekarnog poverioca i pravo namirenja

„Ugovor o hipoteci je ugovor između vlasnika nepokretnosti i poverioca kojim se vlasnik nepokretnosti obavezuje da u korist poverioca zasnuje hipoteku radi namirenja obezbeđenog potraživanja, na način propisan zakonom. Dug dospeva u skladu sa ugovorom ili drugim pravnim osnovom iz koga proizilazi. Ugovor o hipoteci može da bude samostalan ili deo ugovora koji uređuje potraživanje (ugovora o zajmu, kreditu i dr.).“ (Član 9).³

Odnos između hipotekarnog poverioca i hipotekarnog dužnika je takav odnos, gde poverilac svoja potraživanja stiče da uslovno pravo raspolaže svojom vlasnika stvari, to jest objekta hipoteke.

„Hipotekarnopravni odnos je građanskopravni odnos između hipotekarnog poverioca i hipotekarnog dužnika, s jedne, i hipotekarnog poverioca i trećeg lica, s druge strane, povodom objekta hipoteke. Smatra se da prvi predstavlja unutrašnju stranu hipoteke, a da drugi izražava njeno spoljašnje dejstvo. Radi se o dva međusobno povezana i uslovljena dijela složenog hipotekarnog odnosa.“⁴

On je relativno samostalan, a sadržaj ovog odnosa razlikuje se od sadržine obligacionog odnosa čijem obezbeđenju služi, jer poverilac i dužnik po osnovu hipoteke imaju različita prava i obaveze.

Prava hipotekarnog poverioca treba razlikovati u pogledu nepokretnosti pre dospelosti potraživanja i posle dospelosti potraživanja obezbeđenog hipotekom. „Hipoteka, podstiče dužnika da ispunji svoju obavezu nastalu iz obligacionog odnosa. Raspolaganje predmetom hipoteke je samo »potencionalno«, a tek ukoliko ovaj psihološki pritisak ostane bez efekta, sledi realizacija hipoteke.“⁵

„Hipoteka deluje u sferi odgovornosti i prvobitno postoji na planu mogućnosti, a može se aktivirati tek ako za to budu ispunjeni određeni uslovi. Zbog toga

³ Zakon o hipoteci (“Sl. glasnik RS”, br. 115/2005, 60/2015, 63/2015 - odluka US i 83/2015).

⁴ Medić, D., Hipotekarnopravni odnos kao aspekt sadržine hipoteke Zb. Prav. fak. Sveuč. Rij. (1991) v. maj 27, 2015 /PI/11/17/ 1, (2006), str. 444

⁵ Vicković, T., “Hipoteka kao vrsta založnog prava”, magistarska teza, Novi Sad, 2009. str. 151.

se u pravnoj teoriji ovlašćenja hipotekarnog poverioca razvrstavaju u »statičnu« i »dinamičnu« fazu.⁶

Osnovno pravo hipotekarnog poverioca je pravo namirenja potraživanja iz vrednosti hipotekovane nepokretnosti, ako hipotekarni dužnik ne ispunji svoju obavezu o dospelosti. Reč je o ovlašćenju hipotekarnog poverioca da naplati svoje potraživanje, prodajom predmeta nepokretnosti. Isti, nema pravo da upotrebljava nepokretnost, niti da ubire plodove, niti da ima državinu na toj nepokretnosti.

Pravo namirenja je centralno ovlašćenje hipotekarnog poverioca i služi ostvarenju funkcije hipoteke, a založni pravo nije jedino pravo koje daje poveriocu mogućnost da se namiri iz hipotekarne stvari, ali je jedino pravo koje sadrži ovlašćenja namirenja. Funkcija ostalih prava je realizacija prava namirenja.

Hipotekarni poverilac treba da dobije izvršnu ispravu, ako je dužnik istovremeno i sopstvenik hipotekovane nepokretnosti, da podnese tužbu kojom će od dužnika zahtevati isplatu i da dobije pravosnažnu odluku suda, koja predstavlja ispravu na osnovu koje hipotekarni poverilac podnosi molbu sudu da se izvrši javna prodaja hipotekovane nepokretnosti.

Hipoteka proizvodi određena dejstva i opterećuje svojinu na predmetu hipoteke. Pravna nauka zalogu posmatra kroz dve faze, statičnu i dinamičnu. Statična faza zaloge ima funkciju da zaštiti vrednost založnih stvari od eventualnih opasnosti za buduće namirenje poverioca.

„Pravo namirenja predstavlja „kinetičku” snagu čija mogućnost aktiviranja zavisi od ispunjenja predviđenih uslova. U statičnoj fazi pravo namirenja vrši psihološki pritisak na hipotekarnog dužnika da dobrovoljno namiri potraživanje.“⁷

Dok dinamična faza se može sprovesti prinudnim putem u izvršnom postupku i vansudskim putem pod određenim uslovima.

Dakle, svrha hipoteke je obezbeđenje potraživanja. Zakon o hipoteci u članu 1. propisao da se njime uređuje hipoteka, „radi obezbeđenja i naplate potraživanja”.⁸ Prema članu 2. ovog zakona definiše, „založno pravo na nepokretnosti, koje ovlašćuje poverioca, da ako dužnik ne isplati dug o dospelosti zahteva naplatu potraživanja obezbeđenog hipotekom iz vrednosti nepokretnosti...”⁹

Članom 24. stav 1. je propisano da „hipotekarni poverilac može, ako dužnik ne isplati dug o dospelosti, namiri svoje potraživanje iz vrednosti hipotekovane nepokretnosti, bez obzira u čijoj svojini ili državini se ona nalazi u tom trenutku.”¹⁰

⁶ Stojanović D.D., Pop Georgijev D., Komentar Zakona o osnovama svojinskopравnih odnosa, Beograd, 1989. str. 148

⁷ Lazić, M. Sadržina hipoteke. Niš, magistarska teza, 1994. str. 48

⁸ Zakon o hipoteci (”Sl. glasnik RS”, br. 115/2005, 60/2015, 63/2015 - odluka US i 83/2015).

⁹ Zakon o hipoteci (”Sl. glasnik RS”, br. 115/2005, 60/2015, 63/2015 - odluka US i 83/2015).

¹⁰ Zakon o hipoteci (”Sl. glasnik RS”, br. 115/2005, 60/2015, 63/2015 - odluka US i 83/2015).

Da bi se aktiviralo pravo hipotekarnog poverilaca za namirenjem, potrebno je da se ispune tri uslova: da je potraživanje dospelo, docnja dužnika i izbor namirenja potraživanja putem realizacije hipoteke.

Potraživanje dospeva onog momenta kada je hipotekarni poverilac ovlašćen da traži namirenje svog potraživanja, pod pretpostavkom da je došlo do docnje dospelosti potraživanja. Tu razlikujemo dve situacije, kada je rok ispunjenja obaveze određen ugovorom i kada vreme ispunjenja obaveze nije odrađeno. U prvom slučaju namirenje nastupa kada dužnik ne ispoštuje rok ispunjenja obaveze, a u drugom, kada na poziv za ispunjenje obaveze, dužnik dođe u docnju. Član 324. Zakona o obligacionim odnosima u pogledu docnje dužnika propisuje: „Dužnik dolazi u docnju kad ne ispunji obavezu u roku određenom za ispunjenje“.¹¹

Zakon o hipoteci je u članu 25. u pogledu izbora namirenja predvideo da: „Hipotekarni poverilac može da zahteva da svoje dospelo potraživanje namiri, najpre iz vrednosti hipotekovane nepokretnosti, a zatim iz ostale imovine dužnika; istovremeno iz vrednosti hipotekovane nepokretnosti i iz dužnikove imovine, ili najpre iz dužnikove imovine, pa tek potom iz vrednosti hipotekovane nepokretnosti.“¹²

Momentom izbora hipotekarnog poverioca dolazi do realizacije njegovog prava da svoje potražnje namiri iz hipotekovane nepokretnosti. Namirenje će se sprovoditi u skladu sa pravilima Zakona o hipoteci.

Međutim, tokom trajanja obligacije može doći do izmene vrednosti potraživanja, njegovog povećanja ili smanjenja. Šta se dešava sa hipotekom u takvim slučajevima. Da li se hipotekom obezbeđuje potraživanje u celosti, uzeti garancije obezbeđenja koje bi povećalo glavno potraživanje, troškove prinudne naplate, dok na isti način ne bi trebalo tretirati i smanjenje potraživanja, jer bi princip nedeljivosti došao u pitanje.

Zato efikasnost pravnog poretka najviše zavisi od efikasnosti sudskog izvršnog prava.

2. Pravo hipotekarnog poverioca u slučaju smanjenja vrednosti hipotekovane stvari

Pored tog primarnog prava, hipotekarni poverilac ima i sekundarna prava koja ima koristi modalitete prava namirivanja koje služe za njegovu realizaciju.

U sekundarna prava između ostalih spadaju i prava hipotekarnih poverioca u slučaju smanjenja vrednosti predmeta hipoteke. Tu spadaju i pravo prvenstva, pravo sledovanja, pravo prenosa i dr.

¹¹ Zakon o obligacionim odnosima (“Sl. list SFRJ”, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, “Sl. list SRJ”, br. 31/93, “Sl. list SCG”, br. 1/2003 - Ustavna povelja i “Sl. glasnik RS”, br. 18/2020)

¹² Zakon o hipoteci (“Sl. glasnik RS”, br. 115/2005, 60/2015, 63/2015 - odluka US i 83/2015).

Pravo hipotekarnog poverioca u slučaju smanjenja vrednosti predmeta hipoteke pre svega služi obezbeđenju i zaštiti interesa hipotekarnog poverioca, od trenutka konstituisanja hipoteke, pa do trenutka realizacije hipoteke.

Smanjenje vrednosti založne nekretnine ili pogoršanje njenog stanja od strane hipotekarnog dužnika, činjenjem svojim radnjama dovodi u opasnost interese hipotekarnog poverioca, koji ima pravo tražiti od suda da naloži hipotekarnom dužniku da se uzdrži od takvih radnji, a ako on to ne učini, može zahtevati pre dospelost - prisilnu naplatu osiguranog potraživanja.

Takođe i lica koja preuzimaju vlast založnog dužnika trebaju biti sprečena od njega da rade štetne radnje, koje bi pogoršale stanje založne stvari.

Zaštita hipotekarnog poverioca usmerena je na očuvanje vrednosti predmeta hipoteke. Ako se ne bi ispunili uslovi za realizaciju hipoteke i ne spreči se smanjenje vrednosti, postoji mogućnost korišćenja prava na prevremenu realizaciju namirenja potraživanja.

Član 2131. Francuskog građanskog zakonika predviđa, ako vlasnik založene stvari umanjnjenjem vrednosti založene stvari ugrožava interes poverioca. pravo hipotekarnog poverioca na dopunu hipoteke ili isplatu iz postojećeg predmeta obezbeđenja pre dospelosti potraživanja. U članu 809. Švajcarskog građanskog zakonika, propisano je da se može zahtevati od hipotekarnog poverilaca ponovno uspostavljanje ranijeg stanja, ako je već došlo do smanjenja vrednosti založene stvari. U slučaju pretnje ugrožavanja, poverilac može zahtevati mere obezbeđenja, koje, ako se ne ispoštuju, daju poveriocu pravo da zahteva dopunu zaloge ili otplatu duga u ratama.

Postoji statična faza hipoteke, od trenutka konstituisanja hipoteke do njene realizacije, gde pravo namirenja miruje i ne aktivira se.

Nekada, hipotekarni dužnik se ne ponaša domaćinski prema predmetu hipoteke, a njegovo ponašanje dovodi do smanjenja njene vrednosti. Zato, pravo na prevremenu realizaciju hipoteke predstavlja sankciju za štetno postupanje vlasnika prema založenoj stvari, i lišavanja istog pre dospeća njegove obaveze.

U slučaju smanjenja vrednosti predmeta hipoteke, hipotekarni poverilac ima pravo korišćenja stvari od trenutka zasnivanja hipoteke pa do momenta dospelosti potraživanja. Ne prepisuje se krivica vlasniku zbog smanjenja vrednosti stvari, već uzročna veza između njegove radnje i smanjenja vrednosti stvari. Interes hipotekarnog poverioca je ugrožen ako smanjenje vrednosti stvari koja je pod hipotekom tolika, da postoji stvarna i objektivna opasnost da prodajom iste neće moći da se u celosti namire potraživanja iz hipoteke.

„Ta facultas alternativa pripada samo hipotekarnom povjeriocu koji je nosilac dobrovoljnog založnog prava na nekretnini. Ona ne pripada nosiocu prisilnog založnog prava, jer se ovo založno pravo na nekretnini ne može steći prije pravosnažnosti i izvršnosti presude kojom je naloženo dužniku da plati potraživanje koje se osigurava prisilnom hipotekom na dužnikovoj nekretnini. Prisilno založno pravo na nekretninama nastaje samo kao sredstvo osiguranja, koje odre-

đu je sud u postupku osiguranja, a po pravilima tog postupka sud može odrediti na prijedlog poverioca osnivanje založnog prava na nekretninama samo koji se bazira na izvršnoj ispravi koja glasi na novčano potraživanje.¹³

Kod hipoteke do privremene prodaje založene stvari dolazi zbog postupanja sa stvari od strane hipotekarnog dužnika protivno ugovoru i zakonu, dok kod ručne zaloge privremena prodaja može se tražiti kad se založena stvar kvari ili kad inače gubi vrednost, što je regulisano članom 982 Zakona o obligacionim odnosima.

„Član 982, (1) Kad se založena stvar kvari ili kad inače gubi vrednost te postoji opasnost da postane nedovoljna za obezbeđenje poveriočevog potraživanja, sud može na zahtev zalogoprimca ili zalogodavca, a po saslušanju druge strane, odlučiti da se stvar proda na javnoj prodaji, ili po berzanskoj ili tržišnoj ceni ako je ima, i da se cena ili dovoljan deo cene položi kod suda radi obezbeđenja zalogoprimčevog potraživanja.

(2) Sud će odbiti zahtev zalogoprimca, ako zalogodavac ponudi da zalogoprimcu preda umesto založene stvari neku drugu stvar iste vrednosti čije čuvanje ne zahteva veći trud i brigu od čuvanja prvobitno založene stvari.

(3) Sud će pod istim uslovima, dozvoliti zamenu založene stvari na zahtev zalogodavca i u slučaju kad zalogoprimac ne traži njenu prodaju.“¹⁴

Ranije važećim Zakon o osnovnim svojinsko-pravnim odnosima, propisano je da «ako hipotekarni dužnik smanjuje vrednost nepokretnosti opterećene hipotekom ili na drugi način pogoršava njeno stanje, hipotekarni poverilac može tražiti da sud naloži hipotekarnom dužniku da se uzdrži od takvih radnji, a ako on to ne učini, može zahtevati prinudnu naplatu potraživanja obezbeđenog hipotekom pre njegove dospelosti».¹⁵

Zakon o hipoteci takođe u članu 17. „Vlasnik hipotekovane nepokretnosti ne sme fizički menjati predmet hipoteke (pregrađivanje, dogradnja, rušenje, spajanje, deoba, i dr.) bez pismene saglasnosti poverioca, koju poverilac neće odbiti da izda bez opravdanog razloga. Vlasnik je dužan da čuva i održava predmet hipoteke kao dobar domaćin, odnosno dobar privrednik, da ne bi svojim postupcima ili propustima umanjio vrednost nepokretnosti. Vlasnik će osigurati predmet hipoteke od svih uobičajenih rizika pre zaključenja ugovora o hipoteci. Poverilac ima pravo pristupa nepokretnosti, uključujući i ulazak u nepokretnost bez obzira ko se u njoj nalazi (vlasnik, zakupac i dr.), radi kontrole održavanja ili iz drugih opravdanih razloga, ako je hipoteka zasnovana u skladu sa odredbama

¹³ N. Gavella, Založno pravo, (1998), str. 192.

¹⁴ Zakon o obligacionim odnosima („Sl. list SFRJ”, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, „Sl. list SRJ”, br. 31/93, „Sl. list SCG”, br. 1/2003 - Ustavna povelja i „Sl. glasnik RS”, br. 18/2020)

¹⁵ Zakon o osnovama svojinsko-pravnih odnosa, „Službeni list SFRJ“, 10/80, 36/90. i „Službeni list SRJ“, 29/96.

člana 15. ovog zakona ili ako je takvo pravo izričito utvrđeno u ugovoru o hipoteci, odnosno založnoj izjavi. Pravo pristupa nepokretnosti ne može biti korišćeno u periodu od 22:00 do 07:00 časova, kao ni u vreme državnih praznika, predviđenih zakonom. Vlasnik, zakupac i svaki drugi neposredni držalac nepokretnosti dužan je da sarađuje sa poveriocem u postupku prodaje, a naročito da omogućiti pristup predmetu hipoteke (ulazak u stan i sl.), ako je hipoteka zasnovana u skladu sa odredbama člana 15. ovog zakona ili ako je takvo pravo izričito utvrđeno u ugovoru o hipoteci, odnosno založnoj izjavi. ¹⁶

Dok članom 18. „Poverilac ima pravo da zahteva da mu dužnik pruži dodatno obezbeđenje sličnog stepena sigurnosti ako je zbog ponašanja, odnosno radnji vlasnika, odnosno neposrednog držaoca, vrednost predmeta hipoteke smanjena. U slučaju iz stava 1. ovog člana, ako dužnik ne pruži dodatno obezbeđenje, poverilac ima pravo da zahteva naplatu celog potraživanja iz vrednosti nepokretnosti bez odlaganja, u skladu sa ovim zakonom. Smanjenje vrednosti predmeta hipoteke utvrđuje sud u vanparničnom postupku, predviđenom za obezbeđenje dokaza, na zahtev poverioca. ¹⁷

Predmetnu hipoteku i njeno smanjenje utvrđuje sudski veštak na zahtev poverioca. Za razliku od ovog zakonskog rešenja, po članu 982. ZOO-a, prodaja pre dospelosti potraživanja služi samoobezbeđenju, a ne prevremenoj naplati jer se dobijeni novčani iznos deponuje kod suda do dospelosti potraživanja.

Takođe, Zakon o hipoteci je u članu 19. stav 1. „Poverilac ima pravo da zahteva da sud naredi vlasniku, odnosno neposrednom držaocu, da prestane sa određenim ponašanjem, ako:

1) je zbog takvog ponašanja vrednost predmeta hipoteke smanjena; ili predvideo sudsku zabranu oštećenja predmeta nepokretnosti. ¹⁸

Da poverilac izbegne smanjenje vrednosti hipotekarne nepokretnosti, potrebna je dozvola suda da preduzme određene mere, a ako okolnosti ne trpe odlaganja može preduzeti mere i bez odobrenja suda, ako je hipoteka zasnovana u skladu sa članom 15. Zakona o hipoteci (izvršna isprava) ili ako je to izričito predviđeno ugovorom o hipoteci, odnosno založnoj izjavi. Vlasnik je dužan da plati naknadu za učinjene sudske troškove.

4. Zaključak

Analizom pravo hipotekarnog poverioca nameće se niz pitanja o kojima treba diskutovati i u pogledu kojih je potrebno donijeti adekvatne zaključke, bilo da se radi o obezbeđenju povrata novčanih sredstava ili osiguranju drugih potraživanja, jer hipoteka postaje jedan od osnovnih instrumenata osiguranja potraživanja.

¹⁶ Zakon o hipoteci (“Sl. glasnik RS”, br. 115/2005, 60/2015, 63/2015 - odluka US i 83/2015).

¹⁷ Zakon o hipoteci (“Sl. glasnik RS”, br. 115/2005, 60/2015, 63/2015 - odluka US i 83/2015).

¹⁸ Zakon o hipoteci (“Sl. glasnik RS”, br. 115/2005, 60/2015, 63/2015 - odluka US i 83/2015).

Hipoteka u ekonomskom smislu je posebno značajna u delu dobijanja kredita, što dovodi do prikupljanja jeftinijeg kapitala uz povoljne kamate, a samim tim i razvoj kreditnog tržišta.

Afirmacija hipoteke, i pored svih njenih nedostataka, ima zadatak da stvori takav ekonomski ambijent i stabilne tržišne uslove privređivanja da bi sistem kreditiranja, a sa njim i hipoteka kao najsigurnije sredstvo obezbeđenja, došli do punog izražaja.

Zaštita hipotekarnog poverioca u slučaju smanjenja vrednosti predmeta hipoteke, njegovo obezbeđenje i zaštite interesa, kao i zaštita od smanjenja vrednost založne nekretnine ili pogoršanje njenog stanja od strane hipotekarnog dužnika.

Literatura

- Gloginić, A., "Komentar Zakona o hipoteci", Beograd, 2007.
- Havela, N., "Položi zakon", (1998), str. 192.
- Klepić, D., "Hipoteka kao realno sredstvo obezbeđenja tražbine prema dužniku", Beograd, 2004.
- Kozar, V., "Obezbeđenje potraživanja", Beograd, 2013.
- Lazić, M., "Sadržina hipoteke". Niš, magistarska teza, 1994. str. 48
- Lazić, M., "Pravni položaj poverioca po Zakonu o hipoteci", Pravni život, 10/2006
- Marković, L., "Hipotekarno pravo", Beograd, 1911.
- Medić, D., "Hipotekarnopravni odnos kao aspekt sadržine hipoteke" Zb. Prav. fak. Sveuč. Rij. (1991) v. 27, br. 1, (2006), str 441-464
- Medić, D., "Založno pravo na nepokretnim stvarima - hipoteka (sticanje, predmet)", Pravni savjetnik, 5/2001
- Medić, D., "Zabranjene odredbe u ugovoru o zalogu", Glasnik pravde, 7-8/2001.
- Rašović, Z., "Komentar Zakona o osnovama svojinsko-pravnih odnosa, Podgorica, 1999, str. 260-261 .
- Stojanović D.D., Pop Georgijev D., "Komentar Zakona o osnovama svojinskopравnih odnosa", Beograd, 1989. str. 148
- Vicković, T., "Hipoteka kao vrsta založnog prava", magistarska teza, Novi Sad, 2009. str. 151 .
- *Zakon o obligacionim odnosima* ("Sl. list SFRJ", br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, "Sl. list SRJ", br. 31/93, "Sl. list SCG", br. 1/2003 - Ustavna povelja i "Sl. glasnik RS", br. 18/2020)
- *Zakon o hipoteci* ("Sl. glasnik RS", br. 115/2005, 60/2015, 63/2015 - odluka US i 83/2015).
- *Zakon o osnovama svojinsko-pravnih odnosa*, "Službeni list SFRJ", 10/80, 36/90. i "Službeni list SRJ", 29/96.

MORTGAGE LEGAL RELATIONSHIP AND RIGHTS OF A MORTGAGE CREDITOR IN CASE OF DECREASE IN THE VALUE OF A PLEDGEED PROPERTY

Abstract: *The right of the mortgagee and the mortgage relationship as part of the content of the mortgage is a very interesting area for research and study. Within the research and studies in this area, there are a number of elements that need to be analyzed and appropriate conclusions drawn. We have covered the concept of mortgage, mortgage relationship, rights and obligations of the mortgagee and the debtor, as well as the right of the mortgagee in case of reduction of the value of the mortgage by the debtor, by his act, to jeopardize the interests of the mortgagee.*

Keywords: *mortgage, mortgage law relationship, mortgage creditor's right, pledge.*

ULOGA DIGITALNE DIPLOMATIJE U KREIRANJU IMIDŽA NACIJE**

Apstrakt: *Digitalne tehnologije unapredile su mnoge sfere savremenog društva, a između ostalog i metode javne diplomatije. Virtuelno okruženje postalo je mesto od izuzetne važnosti diplomatskim predstavnicima za isticanje političkih stavova, reagovanje na krizne situacije, razmenu mišljenja sa kolegama ili jednostavno za komunikaciju sa javnošću unutar zemlje ili u međunarodnim okvirima. Digitalna diplomatija, putem internet tehnologija i društvenih mreža trasirala je put diplomatama da izgrade ne samo lični imidž, već i da kroz širok dijapazon aktivnosti, izgrade i imidž nacije koju predstavljaju. Na žalost, uglavnom su percepcije međunarodne javnosti o imidžu zemalja zasnovane na stereotipima i predrasudama. Međutim, kulturna diplomatija, ukomponovana sa alatima digitalnih tehnologija, postaje značajan instrument državne spoljne politike, koji predstavljanjem i promocijom kulturnih aktivnosti zemlje može uticati na poboljšanje asocijacija u umovima široke međunarodne javnosti i na taj način unaprediti globalni imidž nacije.*

Osnovni cilj ovog rada je da ukaže na efikasnost metoda digitalne diplomatije na izgradnju pozitivnog imidža nacije, ali i da skrene pažnju diplomatskim predstavnicima, marketinškim stručnjacima i stručnoj javnosti uopšte, na mnogobrojne prednosti korišćenja digitalnih alata u komunikaciji sa međunarodnom javnošću u cilju kreiranja pozitivnih mentalnih asocijacija o zemlji.

Ključne reči: *digitalne tehnologije, digitalna diplomatija, kulturna diplomatija, imidž nacije*

* Redovni profesor, Fakultet za poslovne studije, Megatrend Univerzitet, Beograd;
rbaltezarevic@gmail.com

** Ovaj rad je rezultat projekta Fakulteta za poslovne studije : FPSBPS Budućnost poslovanja u Srbiji, u saradnji sa Pravnim fakultetom, Megatrend univerziteta

1. Uvod

Način na koji su ljudi doživljavali svet oko sebe, sve do pojave interneta i digitalnih medija, zavisio je od njihovog shvatanja stvarnosti zasnovanog, između ostalog, na kulturnim tradicijama i narodnim pričama. Internet je restrukturirao način organizovanja društvenih i interesnih zajednica i omogućio nastanak novih medija koji kombinuju potencijale prethodnih medija sa namerom stvaranja hibridnih društvenih i kulturnih oblika. Savremeno shvatanje stvarnosti u velikoj meri je pod uticajem virtuelnog umrežavanja.¹

Međukulturnu komunikaciju su mnogi naučnici odavno prepoznali kao izazov. Pojavom mrežne komunikacije ovi izazovi postali su još komplikovaniji, jer se zasnivaju na odsustvu vizuelnih i usmenih znakova. Učesnici na mreži u zajednici, za koje se pretpostavlja da su kulturno različiti, mogu imati različita očekivanja o tome kako uspostaviti poverenje, podršku i kredibilitet prilikom razmene informacija.²

Rastuća popularnost digitalne diplomatije dovoljna je da sugeriše da njena upotreba mora imati prednosti, pa je važno analizirati koje su neke od ovih koristi. Jedan od najprivlačnijih aspekata digitalne diplomatije je njena sposobnost da podstiče dvosmernu komunikaciju. Digitalna arena otvara nove mogućnosti od razgovora jedan na jedan do dijaloga sa zajednicama.³

Društveni mediji omogućili su diplomatama i svetskim liderima da lako prošire svoje diplomatske mreže i izgrade strateške odnose. Budući da je digitalizacija toliko toga učinila lako dostupnim na internetu, može se reći da diplomate više nemaju monopol nad informacijama.⁴ Ovaj gubitak moći ostavio je prostor drugim nedržavnim akterima da postanu vredniji nego ranije, stvarajući nove podsticaje za diplomate da se oslobode iz njihove ograničene mreže elita.⁵ Može se reći da su društveni mediji u velikoj meri olakšali komunikaciju vladinim zvaničnicima.⁶ U današnjem okruženju društvene mreže utiču na različite aspekte života ljudi, ali taj uticaj se najviše odražava u međuljudskoj komunikaciji. Vre-

¹ Baltezarevic Radoslav, Baltezarevic Borivoje, Kwiatek Piotr & Baltezarevic Vesna (2019): THE IMPACT OF VIRTUAL COMMUNITIES ON CULTURAL IDENTITY, *Symposion*, 6(1), pp. 7-22. ISSN-L 1584-174X

² Amant, K. (2007): *Linguistic and Cultural Online Communication Issues in the Global Age*, Hershey, Pa: Information Science Reference

³ Hocking, Brian and Jan Melissen. (2015): *Diplomacy in the Digital Age*. Netherlands Institute of International Relations Netherlands

⁴ Lovez Kamen and Art Murray (2013): "The digital diplomacy potential." *KMWorld* 22(6). <https://www.kmworld.com/Articles/Columns/The-Future-of-the-Future/The-digital-diplomacy-potential-89771.aspx> (Pristupljeno: 05.10.2021.)

⁵ Hocking, Brian and Jan Melissen (2015): *Diplomacy in the Digital Age*. Netherlands Institute of International Relations Netherlands

⁶ Twiplomacy. (2016): "Twiplomacy Study <https://twiplomacy.com/blog/twiplomacy-study-2016/> (Pristupljeno: 05.10.2021.)

menom će informaciono- komunikacione tehnologije nastaviti da se sve više integrišu u normalno ljudsko iskustvo, a samim tim i da povećavaju obim ljudskog komunikacijskog procesa.⁷

Svaki narod poseduje imidž koji se u većoj ili manjoj meri može razlikovati u vremenu i prostoru. Ovaj imidž, može uticati, na primer, na percepciju potrošača o proizvodima i uslugama nacije, percepciju investitora o toj zemlji kao mestu za poslovanje, ali i na očekivanja turista (o zemlji kao turističkoj destinaciji) i stavove javnosti u celini. S druge strane, identitet nacije je ono što zemlja veruje da jeste (ili želi da bude). Taj identitet se projektuje na ostatak sveta kroz brendiranje i komunikacijske napore za privlačenje turizma i direktnih stranih investicija, povećanje izvoza i sprovođenje efikasne javne diplomatije.⁸

Digitalna diplomatija, odnosno aktivnosti diplomata u virtuelnom okruženju, nije više samo vezana za objavljivanje političkih stavova, odgovore na krize ili izdavanja suvoparnih saopštenja. U savremenim okolnostima, društveni mediji pružaju mogućnost za izgradnju ličnog imidža diplomata, ali što je najvažnije i za izgradnju pozitivnog imidža nacije.

Uprkos eskalirajućoj međusobnoj povezanosti različitih kulturnih zajednica na globalnom nivou, putem društvenih medija u zajedničkom komunikacionom prostoru interneta, pitanja međukulturnog razumevanja, tolerancije i poštovanja i dalje ostaju imperativ. Kulturna diplomatija kao proces u kome se promovišu državna kulturna dostignuća u inostranstvu, može dovesti do interakcije između različitih igrača, država i pojedinaca. Razmena ideja, informacija, umetnosti i drugih aspekata kulture među narodima, putem digitalnih medija, radi podsticanja međusobnog razumevanja, ima za cilj da okupi ljude iz različitih zemalja kako bi mogli međusobno da upoznaju tradicije.⁹ Ovakav suptilni pristup komunikaciji može promeniti eventualne negativne percepcije o jednom narodu i trasirati put izgradnji pozitivnog globalnog imidža nacije.

2. Digitalna diplomatija

Digitalna diplomatija se uglavnom odnosi na diplomatsku praksu putem digitalnih i umreženih tehnologija, uključujući internet, mobilne uređaje i kanale društvenih medija.¹⁰ Uglavnom se odnosi na sve veću upotrebu platformi

⁷ Baltezarevic Ivana, Baltezarevic Radoslav (2020): Uticaj komunikacije u virtuelnom okruženju na pravnu informatiku, *Megatrend revija* Vol. 17, № 4, 2020: 27-40. DOI: 10.5937/MegRev2004027B.

⁸ Bernard L. Simonin. (2008): Nation Branding and Public Diplomacy: Challenges and Opportunities. *The Fletcher Forum of World Affairs*. Vol. 32:3. *Special edition*. p.19-34

⁹ Cummings, M. (2003): 'Cultural Diplomacy and the United States Government: A Survey', *Cultural Diplomacy Research Series*, Vol. 1, Center for Arts and Culture

¹⁰ Potter, E. H. (2002): *Cyber-diplomacy: Managing foreign policy in the twenty-first century*. Ontario: McGill-Queen's Press.

društvenih medija radi postizanja ciljeva spoljne politike i proaktivnog upravljanja imidžom i ugledom. Stručnjaci su primetili da digitalna diplomatija postoji na dva nivoa: na nivou ministarstva spoljnih poslova i na nivou ambasada širom sveta. Radeći na ova dva nivoa, nacije mogu prilagoditi spoljnopolitičke poruke i poruke brendiranja nacije jedinstvenim karakteristikama lokalne publike s obzirom na njenu istoriju, kulturu, vrednosti i tradicije, olakšavajući tako prihvatanje spoljne politike i imidža koji se želi promovisati.¹¹

Digitalna diplomatija se smatra oblikom nove javne diplomatije koja koristi internet, nove informaciono-komunikacione tehnologije (IKT) i društvene medije kao sredstvo za jačanje diplomatskih odnosa. Glavne razlike u klasičnoj javnoj diplomatiji leže u većem pristupu informacijama, većoj interakciji među pojedincima i organizacijama i većoj transparentnosti.¹² Napredak veb stranica ministarstava inostranih poslova, ambasada i delegacija međunarodnih organizacija sada je standardna praksa. Veb stranice ministarstava inostranih poslova služe za objašnjenje i evidentiranje njihove nacionalne spoljne politike i opovrgavaju neprihvatljive radnje ili tvrdnje drugih država.¹³

Doba globalizacije karakteriše povećanje i intenziviranje političkih, ekonomskih i kulturnih interakcija izvan teritorijalnih granica.¹⁴ U dvadeset prvom veku međunarodna politika ima veliki broj međunarodnih aktera, uključujući države, multinacionalne korporacije, međuvladine organizacije, nevladine organizacije, razne transnacionalne pokrete i mreže, pa čak i pojedince.¹⁵ Sada mreža međunarodnih organizacija, različitih veličina i tipova, ujedinjuje ljude iz svih zemalja. Brz rast ove mreže, kao i intenzivna i sve veća komunikacija i interakcija unutar nje, pokazatelji su sve veće međunarodne međuzavisnosti. Ove organizacije, sa svoje strane, drže kurs koji ujedinjuje, donekle, svetski poredak čak i kada se vođe i okolnosti promene, pa čak i kada su norme potkopane neočekivanim promenama odnosa moći.¹⁶ Međutim, diplomatija u postmodernoj eri nije nova, samo je poprimila različite karakteristike, ali ideja o slanju izaslanika u drugu državu stara je i uobičajena za mnoge kulture.¹⁷ Digitalna diplomatija ne zamjenjuje tradicionalnu diplomatiju, ali može brže i efikasnije ojačati rad države u

¹¹ Manor, I., & Segev, C. (2015): America's selfie: How the US portrays itself on its social media accounts. In C. Bjola & M. Holmes (Eds.), *Digital diplomacy: Theory and practice* (pp. 89–108). New York, NY: Routledge.

¹² Chakraborty, K., ed. (2013): *Cultural Diplomacy Dictionary*. Berlin: Academy for Cultural Diplomacy.

¹³ Barston, P., R. (2014): *Modern Diplomacy*. 4th ed. New York: Routledge.

¹⁴ Salmon, C. T., ed. (2000): *Issues in International Relations*. UK: Routledge.

¹⁵ Mingst, A., K. (2008): *Bazat e Marrëdhënieve Ndërkombëtare*. Tiranë: Albanian Institute for International Studies.

¹⁶ Goldstein, S., J. (2003): *Marrëdhëniet Ndërkombëtare. Botimi i 4-të*. Tiranë: Dituria.

¹⁷ Chan, S. (2017): *Mediations on Diplomacy: Comparative Cases in Diplomatic Practice and Foreign Policy*. England: E-International Relations Publishing.

međunarodnim odnosima. Danas je to suštinski element za ostvarivanje spoljne politike. Digitalna diplomatija pomaže u ostvarivanju spoljnopolitičkih ciljeva, proširenju međunarodnog povezivanja i utiče na ljude koji nikada nisu kročili u bilo koju od ambasada sveta. Direktna javna interakcija i uključivanje nedržavnih aktera primoravaju zemlje da koriste društvene medije i digitalnu diplomatiju kao način za održavanje legitimiteta, ali i za razvoj i jačanje odnosa u svetu koji se velikom brzinom menja.¹⁸

Iako digitalna diplomatija postaje važna tema, još uvek nema zvaničnu definiciju. Ovaj nedostatak preciznosti u definisanju naterao je različite naučnike da istražuju digitalnu diplomatiju na različite načine, fokusirajući se na sve, od sajber bezbednosti preko društvenih medija do upravljanja internetom. Jedan od razloga nedostatka preciznosti potiče od činjenice da se digitalna diplomatija često naziva različitim imenima. Naučnici su naizmenično koristili termine „sajber-diplomatija“, „net-diplomatija“, „e-diplomatija“ i „tvitodiplomatija“.¹⁹ Iako ovi pojmovi znače relativno istu stvar, svaki prefiks tiče se određenije oblasti iste teme. Na primer, „sajber“ se obično koristi kada se razgovara o bezbednosnim pitanjima, „e“ za poslovna pitanja, a „tvi“ samo kada se posebno poziva na Tviter.²⁰ Izmenljiva upotreba ovih reči može izgledati bezopasna, ali je delimično odgovorna za nemogućnost da se digitalna diplomatija konkretno definiše. Međutim jedna od definicija koja je ponuđena, koja se fokusira na vezu između digitalne tehnologije i diplomatije, relativno je uspela da najpreciznije definiše ovu pojavu, navodeći da digitalna diplomatija opisuje nove metode i načine vođenja diplomatije uz pomoć interneta i informaciono-komunikacionih tehnologija i opisuje njihov uticaj na savremenu diplomatsku praksu.²¹

3. Kulturna diplomatija u doba novih medija

U literaturi mnoge definicije kulturne diplomatije naglašavaju osnovnu ideju da se kulturna diplomatija, na primer komercijalna ili odbrambena, treba posmatrati kao specifičan, ali sastavni deo spoljnopolitičkih dostignuća države. U tom kontekstu, kulturnu diplomatiju treba posmatrati kao instrument koji služi u političke svrhe i iako postavlja svoje ciljeve, oni su izvedeni iz opštih spoljnopolitičkih ciljeva.²² U istom smislu, pojam kulturne diplomatije može se

¹⁸ Deos, S., A. (2015): *Digital Diplomacy & Social Capital*. New Zeland: University of Otago.

¹⁹ DiploFoundation. (2019): *Digital Diplomacy, E-diplomacy, Cyber diplomacy*. <https://www.diplomacy.edu/topics/digital-diplomacy/> (Pristupljeno: 05.10.2021)

²⁰ Ibid

²¹ Ibid

²² Enders, A. (2005): *Indirekte Aussenpolitik: Die Arbeit der Kulturreferate*. In Brandt, E.-Buck, Ch.: *Auswärtiges Amt. Diplomatie als Beruf*. 4. Auflage. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2005. ISBN 3-531-14723-4

smatrati važnim instrumentom državne spoljne politike, povezanim sa predstavljanjem, promocijom i izgradnjom pozitivnog imidža države, putem sredstva kulturnih aktivnosti.²³ Kulturna diplomatija, kao sredstvo promocije državnih kulturnih dostignuća u inostranstvu,²⁴ može se još definisati i kao posebna aktivnost orijentisana na razmenu kulturnih vrednosti u skladu sa ciljevima stranih zemalja.²⁵

Brzi razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija i nova medijska komunikacija transformisali su temeljne principe savremenog društva, delujući u svetu koji je sve globalniji i virtuelniji.²⁶ Umesto uspona homogene globalne kulture, ono što posmatramo kao glavni zajednički trend je istorijska kulturna raznolikost: fragmentacija umesto konvergencije. U globalnom kontekstu, pitanja komunikacije postala su još osetljivija i potrebno je pronaći efikasna sredstva koja mogu smanjiti sistematski nesporazum, u korenima destruktivnog nasilja nad drugima.²⁷

Kulturna diplomatija podrazumeva upotrebu umetnosti diplomatije u promovisanju kulture, što dovodi do potencijalno veće svesti o međusobnom kulturnom poreklu. Takva svest može dovesti do interakcije između različitih igrača, država i pojedinaca. Ove interakcije se obično postižu organizovanjem događaja ili nizom kulturnih aktivnosti među zemljama i upotrebom instrumenta „kulture“ u promovisanju interesa zemlje u ekonomskim, političkim i strateškim oblastima. Kulturna diplomatija ima za cilj da okupi ljude iz različitih zemalja kako bi mogli međusobno da upoznaju tradicije.²⁸

Nova kulturna diplomatija gradi se na istinskom uvažavanju javnosti i deljenju kulture sa drugim zemljama i ne može se više ostvarivati u jednom smeru.²⁹ Važno je napomenuti da društveni mediji donose promene u ljudskoj komunikaciji, jer dodaju sloj tehnologije između partnera koji komuniciraju. Sva komunikacija u mrežnim zajednicama ili na društvenim mrežama putem interneta je posredovana računarom. Dok neki istraživači optimistično deklariraju internet kao univerzalno sredstvo za povezivanje ljudi iz različitih delova sveta, drugi

²³ Hubinger, V. (2006): *Encyklopedie diplomacie*. Praha: Libri, 2006. ISBN 80-7277-296-1.

²⁴ Berridge, G. R., James, A. (2003): *A Dictionary of Diplomacy. Second Edition*. Hampshire and New York: Palgrave Macmillan, 2003. ISBN 978-1-4039-1536-8.

²⁵ Kurucz, M. (2007): Kultúrna dimenzia diplomacie. In *Zahraničná politika a diplomacia Slovenskej republiky v kontexte európskej integrácie. Zborník z vedeckej konferencie*. Bratislava: Ekonóm, 2007, pp. 62-71. ISBN 978-80-225-2467-4.

²⁶ McLuhan, M. (1962): *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, Toronto: University of Toronto Press

²⁷ Castells, M. (2004): *The Network Society a Cross Cultural Perspective*, Cheltenham: Edward Elgar Publishers

²⁸ Cummings, M. (2003): 'Cultural Diplomacy and the United States Government: A Survey', *Cultural Diplomacy Research Series*, Vol. 1, Center for Arts and Culture

²⁹ Snow, N. (2009): 'Rethinking Public Diplomacy', in *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Annenberg School of Communications (University of Southern California), Center on Public Diplomacy: Taylor & Francis

ističu da kada kulturno različiti pojedinci stupaju u interakciju na mreži, postoji velika mogućnost za nerazumevanjem, pogrešnom komunikacijom i neusklađenošću vrednosti i očekivanja.³⁰

Kulturna diplomatija može se smatrati osloncem javne diplomatije. Ona može poboljšati nacionalnu bezbednost na suptilan, sveobuhvatan i održiv način.³¹ Pejzaž kulturne diplomatije obuhvata složen i ponekad kontradiktoran niz praksi, u kojima se ciljevi, tehnike izvođenja i pretpostavljeni uticaji i efekti često ne usklađuju. U ovom pejzažu, opseg onoga što se smatra kulturnom diplomacijom može biti veoma širok, uključujući mnoge oblike kulturnog priznanja među narodima i kulturama.³²

Kultura kao vrsta meke moći dragocen je resurs u međunarodnoj politici. To je zato što sva ljudska aktivnost, uključujući i spoljnu politiku, postaje i proizvod i komponenta kulture, koja je zamišljena kao prolazni rezultati društvenog disursa ili, kako to većina konstruktivista definiše, kao društveno zajednička uverenja.³³ Međutim, kulturna atraktivnost sama po sebi nije meka moć. To može biti resurs meke moći, pod uslovom da se koristi za postizanje jasno definisanih ciljeva politike prema promišljenoj strategiji.³⁴

4. Imidž nacije

Tri glavna pristupa mogu se identifikovati u konceptualiziranju imidža nacije,³⁵ u zavisnosti od objekta fokusa imidža: prvi pristup se fokusira na imidž proizvoda, odnosno studije koje definišu imidž zemlje na nivou proizvoda;³⁶ drugi pristup se odnosi na imidž zemlje proizvoda i uključuje one autore koji imidž zemlje i imidž proizvoda vide kao dva nezavisna, ali povezana dela;³⁷ i na

³⁰ Hart, William (1998): 'Intercultural Computer-Mediated Communication', *The Edge: The EJournal of Intercultural Relations*, 1 (4) 12-23

³¹ US Department of State (2005): Cultural diplomacy: the linchpin of public diplomacy. Report of the advisory committee on cultural diplomacy. September.

³² Isar, Y.R. (2009): Cultural Diplomacy: An Overplayed Hand? *Cultural Diplomacy. Public Diplomacy Magazine*. Winter 2010. Pp.29-44. USC Centre for Public Diplomacy

³³ Hudson M. Valerie (2008): *Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory*, (Lanham: Rowman & Littlefield, 2007), pp. 106-107

³⁴ Ang Ien, Isar Yudhishthir Raj & Mar Phillip (2015): Cultural diplomacy: beyond the national interest?, *International Journal of Cultural Policy*, 21:4, 365-381, DOI: 10.1080/10286632.2015.1042474

³⁵ Roth, K.P. and Diamantopoulos, A. (2009): 'Advancing the country image construct', *Journal of Business Research*, 62, pp.726-740.

³⁶ Narayana, C.L. (1981): 'Aggregate images of American and Japanese products: Implications on international marketing', *Columbia Journal of World Business*, 16 (Summer), pp.31-35.

³⁷ Lee, D. and Ganesh, G. (1999): 'Effects of partitioned country image in the context of brand image and familiarity. A categorization theory perspective', *International*

kraju, pristup ukupnom imidžu zemlje, koji imidž zemlje predstavljaju kao široku konstrukciju određenu sa više faktora.³⁸ Naučnici su u okviru ovih pristupa usvojili različite termine na osnovu fokusa svojih studija, na primer, "napravljeno u – imidž" (*made in image*),³⁹ „imidž zemlje proizvoda“ (*product-country image*)⁴⁰ i „imidž zemlje porekla“ (*country of origin image*).⁴¹ Imidž zemlje je rezultat dugoročnog kumulativnog napora, koji zahteva dosledne i stabilne marketinške strategije. Efikasnost takve strategije izvor je konkurentске prednosti, promovišući pozitivnu sliku o turizmu, izvozu, stranim direktnim investicijama i spoljnoj politici zemlje. Imidž nacije predstavlja mentalni prikaz zemlje, odnosno zbir uverenja i utisaka koje ljudi imaju o određenom mestu. Većina nacija u procesu stvaranja svog međunarodnog imidža suočila se sa činjenicom da je pojam o njima, u masovnoj svesti, već formiran na nivou stereotipa. Stoga je neistinita izjava da nove nezavisne zemlje započinju svoj imidž od nule. U takvim okolnostima, zemljama u razvoju je potreban sistemski pristup u izgradnji međunarodnog imidža, a diplomatija u ovom procesu igra glavnu ulogu. Stoga zemlje često koriste strategije javne diplomatije kako bi ublažile negativnu sliku ili pojačale pozitivne asocijacije zemlje.⁴²

Kotler i njegove kolege definišu imidž zemlje kao zbir uverenja, ideja i utisaka koje ljudi imaju o jednom mestu.⁴³ Imidž predstavlja pojednostavljene velikog broja asocijacija i informacija povezanih sa mestom.⁴⁴ Autori dodaju da svaka osoba može imati različitu percepciju iste zemlje.⁴⁵ Neki autori usvajaju širu perspektivu i priznaju ne samo kognitivnu, već i afektivnu komponentu unutar konstrukta imidža zemlje (nacije).⁴⁶ Oni vide imidž zemlje kao mrežu

Marketing Review, 16 (1), pp.18-39.

³⁸ Martin, I.M. and Eroglu, S. (1993): 'Measuring a multi-dimensional construct: Country image', *Journal of Business Research*, 28 (3), pp.191-210.

³⁹ Nagashima, A. (1970): 'A Comparison of Japanese and U.S. Attitudes toward foreign products', *Journal of Marketing*, 34 (1), pp.68-74.

⁴⁰ Papadopoulos, N. and Heslop, L. (1993): *Product-Country Images: Impact and role in International Marketing*. New York: The Haworth Press.

⁴¹ Desborde, R.D. (1990): *Development and testing of a psychometric scale to measure country-of-origin image*. Ann Arbor, Michigan: Florida State University.

⁴² Melissen, J. (2005): The new public diplomacy: Between theory and practice. In J. Melissen (Eds.), *The new public diplomacy: Soft power in international relations* (pp. 3–27). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.

⁴³ Kotler, P. and Gertner, D. (2002): 'Country as brand, product and beyond: A place marketing and brand management perspective', *Brand Management*, 9 (4-5), pp.249-261.

⁴⁴ Kotler, P., Haider, D.H. and Rein, I. (1993): *Marketing places: Attracting investment, industry and tourism to cities, states and nations*. New York: The Free Press.

⁴⁵ Kotler, P. and Gertner, D. (2002): 'Country as brand, product and beyond: A place marketing and brand management perspective', *Brand Management*, 9 (4-5), pp.249-261.

⁴⁶ Verlegh, P.W.J. (2001): *Country-of-origin effects on consumer product evaluations*. Unpublished PhD thesis. Wageningen University.

elemenata ili asocijacija. Verleg definiše imidž zemlje kao mentalnu mrežu afektivnih i kognitivnih asocijacija povezanih sa zemljom.⁴⁷

Politički faktori se takođe identifikuju kao uticajne sile koje deluju na imidž jedne zemlje u umovima široke međunarodne javnosti.⁴⁸ Međunarodne političke akcije i spoljna politika jedne zemlje imaju potencijalni uticaj na način na koji ljudi doživljavaju naciju izvan centralne zemlje.⁴⁹ Opšti politički imidž zemlje mogao bi rezultirati i pozitivnim i negativnim percepcijama ljudi u različitim regionima,⁵⁰ što dalje može uticati na nameru stranih potrošača da kupuju proizvode izvezeno iz te zemlje, na strane investitore da u tu zemlju ulažu, ili na nameru turista da posete zemlju kao turističku destinaciju.⁵¹

Fan je definisao nacionalno brendiranje kao proces pomoću kojeg se imidž nacije može stvarati, pratiti, ocenjivati i proaktivno upravljati u cilju poboljšanja ugleda zemlje među ciljnom međunarodnom publikom.⁵² Brendiranje zemlje smatra se alatom za izgradnju, održavanje ili promenu imidža zemlje.⁵³ Nacionalno brendiranje se može definisati i shvatiti kao skup aktivnosti i kampanja koje sprovode vlade u pokušaju da podignu profil, unaprede položaj, poboljšaju znanje stranoj publici ili izazivaju divljenje prema svojoj zemlji⁵⁴ u obliku dinamične strategije onoga što se smatra upravljanje i negovanje imidža koji je usmeren ka povećanju potencijala meke moći zemlje. To bi takođe moglo značiti doslednu i sveobuhvatnu nacionalnu strategiju brenda koja određuje najrealniju, najkonkurentniju i najubedljiviju stratešku viziju za državu i osigurava da se ta vizija podržava, pojačava i obogaćuje svakim činom komunikacije između zemlje i ostatka sveta.⁵⁵ Implikacije po javnu diplomatiju, mera nacionalnog imidža zemlje - međunarodna reputacija i nacionalni brend - trebalo bi

⁴⁷ Ibid

⁴⁸ Shoham, A. (1999): Bounded rationality, planning, standardization of international strategy, and export performance: A structural model examination. *Journal of International Marketing*, 7(2), 24–50.

⁴⁹ Rawson, E. (2007): Perceptions of the United States of America: Exploring the political brand of a nation. *Place Branding and Public Diplomacy*, 3(3), 213–221.

⁵⁰ Nye, J. S. (2004): *Soft power: The means to success in world politics*. Cambridge, UK: Perseus Books Group.

⁵¹ Shoham, A. (1999): Bounded rationality, planning, standardization of international strategy, and export performance: A structural model examination. *Journal of International Marketing*, 7(2), 24–50.

⁵² Fan, Y. (2010): Branding the Nation: Towards A Better Understanding. *Place Branding and Public Diplomacy*, 6(2), 97–103.

⁵³ Gertner, D. (2011): A (tentative) meta-analysis of the “place marketing” and “place branding” literature. *Journal of Brand Management*, 19(2), 112–131.

⁵⁴ Anholt, S. (2007): *Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions*. London: Palgrave Macmillan.

⁵⁵ Kunczik, M. (1997): *Images of Nations and International Public Relations*. Lawrence Erlbaum Associates.

biti testirani u odnosu na emocionalne, fizičke, finansijske, liderske, kulturne i društvene apelacije jedne zemlje za njenu raznoliku međunarodnu državnu, podržavnu i nedržavnu publiku sa posebnim interesom za neelitnu publiku koja postoji izvan institucionalne rubrike diplomatije.⁵⁶

5. Zaključak

Elektronska komunikacija od usta do usta na društvenim mrežama smatra se veoma efikasnim digitalnim alatom.⁵⁷ Na kreiranje društvenih stavova, digitalno okruženje lagano preuzima primat od tradicionalnih medija. Svoje potrebe za informacijama, ali i komunikacijom, sukobavljanjem mišljenja ili zabavom, ljudi sve više zadovoljavaju na internetu ili na društvenim mrežama. Činjenica da su ovi mediji brži, pristupačniji i jeftiniji od tradicionalnih medija, nadvladava ponekad sumnjivu kredibilnost pojedinih digitalnih izvora.

U poslednje vreme, kako u zemlji tako i na globalnom nivou, može se primetiti da se politička komunikacija sve više okreće informaciono-komunikacionim tehnologijama. U međunarodnim okvirima, pravovremena informacija može značiti mnogo, tako da je prisustvo diplomatskih predstavnika sve više usmereno na digitalno okruženje, jer upravo to okruženje obezbeđuje željenu efikasnost i brzinu u komunikaciji sa javnošću.

Zemlje u razvoju, ali i one koje se smatraju liderima u međunarodnim odnosima, često se suočavaju sa neželjenim nacionalnim imidžom u svesti međunarodne javnosti. Skup takvih mentalnih asocijacija uglavnom je izgrađen po inerciji, a na osnovu stereotipa koji su se godinama neselektivno prihvatili. Na žalost, do nedavno, mnogi su zanemarivali ovakvu negativnu sliku u svesti javnosti o njihovoj zemlji, ili jednostavno nisu imali dovoljno znanja i želje da razviju strategije u cilju promene ovakvih negativnih percepcija i negativnog imidža nacije.

Digitalna diplomatija trasira put upravo ka takvom cilju, a dolazak globalizacije okarakterisan je povećanjem i intenziviranjem političkih, ekonomskih i kulturnih interakcija izvan teritorijalnih granica upravo posredstvom digitalnih tehnologija.

Kulturna diplomatija u globalnom kontekstu, potpomognuta informaciono-komunikacionim tehnologijama, predstavlja efikasno sredstvo koje može smanjiti sistematski nesporazum. Ona podrazumeva upotrebu umetnosti diplomatije u promovisanju kulture, što dovodi do potencijalno veće svesti o međusobnom kulturnom poreklu. Takva svest može dovesti do interakcije i međunarodne komunikacije između država i njihovih predstavnika. Ove interakcije,

⁵⁶ Kinsey, D. F., & Chung, M. (2013): SURFACE, 4(1). <http://surface.syr.edu/exchange/vol4/iss1/2> (Pristupljeno: 06.10.2021.)

⁵⁷ Baltezarevic Radoslav & Baltezarevic Ivana (2021): Uloga instagrama u poslovanju mladih. *Megatrend revija*. Vol. 18, № 2, 2021: 23-38. DOI: 10.5937/MegRev2102023B

obično se postižu organizovanjem događaja ili nizom kulturnih aktivnosti među zemljama i upotrebom instrumenta kulture u promovisanju interesa zemlje u ekonomskim ili političkim oblastima.⁵⁸ Ovakav vid međunarodne saradnje i uspostavljanje kako tradicionalne tako i digitalne komunikacije, mogu kao posledicu imati građenje pozitivnog imidža nacije u svesti široke javnosti i dovesti do brisanja mentalnih barijera sagrađenih od stereotipa i predrasuda prema određenoj zemlji.

Literatura:

- Ang Ien, Isar Yudhishtir Raj & Mar Phillip (2015): Cultural diplomacy: beyond the national interest?, *International Journal of Cultural Policy*, 21:4, 365-381, DOI: 10.1080/10286632.2015.1042474
- Anholt, S. (2007): *Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions*. London: Palgrave Macmillan.
- Amant, K. (2007): *Linguistic and Cultural Online Communication Issues in the Global Age*, Hershey, Pa: Information Science Reference
- Baltezarevic Radoslav, Baltezarevic Borivoje, Kwiatek Piotr & Baltezarevic Vesna (2019): THE IMPACT OF VIRTUAL COMMUNITIES ON CULTURAL IDENTITY, *Symposion*, 6(1), pp. 7-22. ISSN-L 1584-174X
- Baltezarevic Ivana, Baltezarevic Radoslav (2020): Uticaj komunikacije u virtuelnom okruženju na pravnu informatiku, *Megatrend revija* Vol. 17, № 4, 2020: 27-40. DOI: 10.5937/MegRev2004027B.
- Baltezarevic Radoslav & Baltezarevic Ivana (2021): Uloga instagrama u poslovanju mladih. *Megatrend revija*. Vol. 18, № 2, 2021: 23-38. DOI: 10.5937/MegRev2102023B
- Barston, P., R. (2014): *Modern Diplomacy*. 4th ed. New York: Routledge.
- Bernard L. Simonin. (2008): Nation Branding and Public Diplomacy: Challenges and Opportunities. *The Fletcher Forum of World Affairs*. Vol. 32:3. *Special edition*. p.19-34
- Berridge, G. R. – James, A. 2003: *A Dictionary of Diplomacy. Second Edition*. Hampshire and New York: Palgrave Macmillan, 2003. ISBN 978-1-4039-1536-8.
- Castells, M. (2004): *The Network Society a Cross Cultural Perspective*, Cheltenham: Edward Elgar Publishers
- Chakraborty, K., ed. (2013): *Cultural Diplomacy Dictionary*. Berlin: Academy for Cultural Diplomacy.
- Chan, S. (2017): *Mediations on Diplomacy: Comparative Cases in Diplomatic Practice and Foreign Policy*. England: E-International Relations Publishing.

⁵⁸ Cummings, M. (2003): 'Cultural Diplomacy and the United States Government: A Survey', *Cultural Diplomacy Research Series*, Vol. 1, Center for Arts and Culture

- Cummings, M. (2003): 'Cultural Diplomacy and the United States Government: A Survey', *Cultural Diplomacy Research Series*, Vol. 1, Center for Arts and Culture
- Deos, S., A. (2015): *Digital Diplomacy & Social Capital*. New Zeland: University of Otago.
- Desborde, R.D. (1990): *Development and testing of a psychometric scale to measure country-of-origin image*. Ann Arbor, Michigan: Florida State University.
- Enders, A. (2005): Indirekte Aussenpolitik: Die Arbeit der Kulturreferate. In Brandt, E.-Buck, Ch.: *Auswärtiges Amt. Diplomatie als Beruf*. 4. Auflage. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2005. ISBN 3-531-14723-4
- Fan, Y. (2010): Branding the Nation: Towards A Better Understanding. *Place Branding and Public Diplomacy*, 6(2), 97–103.
- Gertner, D. (2011): A (tentative) meta-analysis of the “place marketing” and “place branding” literature. *Journal of Brand Management*, 19(2), 112–131.
- Goldstein, S., J. (2003): Marrëdhëniet Ndërkombëtare. Botimi i 4-të. Tiranë: Dituria.
- Hart, William (1998): 'Intercultural Computer-Mediated Communication', *The Edge: The EJournal of Intercultural Relations*, 1 (4) 12-23
- Hocking, Brian and Jan Melissen (2015): *Diplomacy in the Digital Age*. Netherlands Institute of International Relations Netherlands
- Hubinger, V. (2006): *Encyklopedie diplomacie*. Praha: Libri, 2006. ISBN 80-7277-296-1.
- Hudson M. Valerie (2008): *Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory*, (Lanham: Rowman & Littlefield, 2007), pp. 106-107
- Isar, Y.R. (2009): Cultural Diplomacy: An Overplayed Hand? *Cultural Diplomacy*. Public Diplomacy Magazine. Winter 2010. Pp.29-44. USC Centre for Public Diplomacy
- Kotler, P., Haider, D.H. and Rein, I. (1993): *Marketing places: Attracting investment, industry and tourism to cities, states and nations*. New York: The Free Press.
- Kotler, P. and Gertner, D. (2002): 'Country as brand, product and beyond: A place marketing and brand management perspective', *Brand Management*, 9 (4-5), pp.249-261.
- Kurucz, M. (2007): Kultúrna dimenzia diplomacie. In *Zahraničná politika a diplomacia Slovenskej republiky v kontexte európskej integrácie. Zborník z vedeckej konferencie*. Bratislava: Ekonóm, 2007, pp. 62-71. ISBN 978-80-225-2467-4.
- Kunczik, M. (1997): *Images of Nations and International Public Relations*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Lee, D. and Ganesh, G. (1999): 'Effects of partitioned country image in the context of brand image and familiarity. A categorization theory perspective', *International Marketing Review*, 16 (1), pp.18-39.

- Manor, I., & Segev, C. (2015): America's selfie: How the US portrays itself on its social media accounts. In C. Bjola & M. Holmes (Eds.), *Digital diplomacy: Theory and practice* (pp. 89–108). New York, NY: Routledge.
- Martin, I.M. and Eroglu, S. (1993): 'Measuring a multi-dimensional construct: Country image', *Journal of Business Research*, 28 (3), pp.191-210.
- McLuhan, M. (1962): *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, Toronto: University of Toronto Press
- Melissen, J. (2005): The new public diplomacy: Between theory and practice. In J. Melissen (Eds.), *The new public diplomacy: Soft power in international relations* (pp. 3–27). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Mingst, A., K. (2008): *Bazat e Marrëdhënieve Ndërkombëtare*. Tiranë: Albanian Institute for International Studies.
- Nagashima, A. (1970): 'A Comparison of Japanese and U.S. Attitudes toward foreign products', *Journal of Marketing*, 34 (1), pp.68-74.
- Narayana, C.L. (1981): 'Aggregate images of American and Japanese products: Implications on international marketing', *Columbia Journal of World Business*, 16 (Summer), pp.31-35.
- Nye, J. S. (2004): *Soft power: The means to success in world politics*. Cambridge, UK: Perseus BooksGroup.
- Papadopoulos, N. and Heslop, L. (1993): *Product-Country Images: Impact and role in International Marketing*. New York: The Haworth Press.
- Potter, E. H. (2002): *Cyber-diplomacy: Managing foreign policy in the twenty-first century*. Ontario: McGill-Queen's Press.
- Rawson, E. (2007): Perceptions of the United States of America: Exploring the political brand of a nation. *Place Branding and Public Diplomacy*, 3(3), 213–221.
- Roth, K.P. and Diamantopoulos, A. (2009): 'Advancing the country image construct', *Journal of Business Research*, 62, pp.726-740.
- Salmon, C. T., ed. (2000): *Issues in International Relations*. UK: Routledge.
- Shoham, A. (1999): Bounded rationality, planning, standardization of international strategy, and export performance: A structural model examination. *Journal of International Marketing*, 7(2), 24–50.
- Snow, N. (2009): 'Rethinking Public Diplomacy', in *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Annenberg School of Communications (University of Southern California), Center on Public Diplomacy: Taylor & Francis
- US Department of State, (2005): *Cultural diplomacy: the linchpin of public diplomacy*. Report of the advisory committee on cultural diplomacy. September.
- Verlegh, P.W.J. (2001): *Country-of-origin effects on consumer product evaluations*. Unpublished PhD thesis. Wageningen University.

Elektronska Literatura:

- DiploFoundation. (2019): Digital Diplomacy, E-diplomacy, Cyber diplomacy. <https://www.diplomacy.edu/topics/digital-diplomacy/> (Pristupljeno: 05.10.2021)
- Kinsey, D. F., & Chung, M. (2013): SURFACE, 4(1). <http://surface.syr.edu/exchange/vol4/iss1/2> (Pristupljeno: 06.10.2021.)
- Lovez, Kamen and Art Murray (2013): "The digital diplomacy potential." KMWorld 22(6). <https://www.kmworld.com/Articles/Columns/The-Future-of-the-Future/The-digital-diplomacy-potential-89771.aspx> (Pristupljeno: 05.10.2021.)
- Twiplomacy. (2016): "Twiplomacy Study 2016." <https://twiplomacy.com/blog/twiplomacy-study-2016/> (Pristupljeno: 05.10.2021.)

THE ROLE OF DIGITAL DIPLOMACY IN CREATING THE IMAGE OF THE NATION

Abstract: *Digital technologies have advanced many spheres of modern society, including the methods of public diplomacy. The virtual environment has become a place of great importance to diplomatic representatives for highlighting political views, responding to crisis situations, exchanging opinions with colleagues or simply for communicating with the public within the country or internationally. Digital diplomacy, through internet technologies and social networks, has paved the way for diplomats to build not only a personal image, but also through a wide range of activities, to build the image of the nation they represent, as well. Unfortunately, the perceptions of the international public about the image of countries are mostly based on stereotypes and prejudices. However, cultural diplomacy, combined with the tools of digital technologies, becomes an important instrument of state foreign policy, which by presenting and promoting the country's cultural activities can influence the improvement of associations in the minds of the general international public and thus improve the nation's global image.*

The main goal of this paper is to point out the effectiveness of digital diplomacy methods in building a positive image of the nation, but also to draw the attention of diplomatic representatives, marketing experts and the professional public in general, to the many benefits of using digital tools in communication with the international public, in order to create positive mental associations about the country.

Keywords: *Digital technologies, Digital diplomacy, Cultural diplomacy, Image of the nation*

PRIMENA INTERNE REVIZIJE KAO NOVOG NAČINA POSLOVANJA U SAVREMENIM DRUŠTVENO-EKONOMSKIM ODNOSIMA U REPUBLICI SRBIJI***

Sažetak: *Interna revizija svojim postojanjem omogućava top menadžmentu preduzeća da poboljša poslovno odlučivanje u smislu povećanja sigurnosti donošenja poslovne odluke. Nov način poslovanja u sklopu ukupnih društveno-ekonomskih odnosa koji se vladaju u privredi tranzicione zemlje zahtevaju nova i savremena rešenja pomoću kojih će se osnažiti krupne poslovne odluke top menadžmenta. Interna revizija u svom novom kontekstu egzistiranja u preduzećima zasniva se na: realnom planiranju poslova interne revizije, uzimanju svakog segmenta poslovanja kao dela celine poslovanja, polazište u konstruktivnom pristupu internoj reviziji, redovnom izveštavanju top menadžmenta, kao i davanju predloga top menadžmentu za sprovođenje akcija na osnovu izveštaja internog revizora. U ovom radu autori su posebnu pažnju posvetili analizi interne revizije u uslovima realnog funkcionisanja preduzeća. Osim toga, autori ističu da nov pristup internoj reviziji podrazumeva prihvatanje svih faza interne revizije u preduzeću, a koja proističu iz ovlašćenja internog revizora i usvojenog plana rada internog revizora.*

Glavne reči: *interna revizija, faze interne revizije, odluka menadžmenta*

* Docent, Fakultet za poslovne studije, Megatrend Univerzitet; jelena.vitomir1@gmail.com

** Docent, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, Beogradska bankarska akademija; sonjat984@gmail.com

*** Rad je rezultat projekta Budućnost poslovanja u Srbiji, u saradnji sa Pravnim fakultetom, Megatrend univerziteta (FPSBPS).

1. Uvod

Osnovna za obavljanja interne revizije u preduzeću treba da proizilazi iz prethodno osnovane interne revizije u preduzeću¹. Suštinski to podrazumeva da se ista osniva odlukom top menadžmenta preduzeća².

Interni revizor deluje u preduzeću i svojim profesionalnim angažovanjem, a u okviru novog pristupa internoj reviziji treba da doprinese unapređenju poslovanja preduzeća.

Profesionalna etika je vodilja u radu internog revizora i isti treba da vodi računa da u okviru svog delovanja, poslovanje interne revizije uradi u skladu sa kodeksom profesionalne odgovornosti uvažavajući i sledeće:

- Treba da pažljivo planira i obavlja svaku internu reviziju za koju je dobio ovlašćenje top menadžmenta,
- Treba da odrediti fokus aktivnosti u vršenju posla internog revizora,
- Treba da planira i predloži top menadžmentu iznos troškova interne revizije po konkretnom poslu interne revizije,
- Treba da uzme u obzir ukupne i pojedinačne rizike u vršenju posla interne revizije po nalogu top menadžmenta,
- Treba da odredi značaj rizika po izvršenoj internoj reviziji,
- Treba da svaki element interne revizije sagleda kao deo celine koji se dostavlja top menadžmentu u vidu izveštaja o radu internog revizora,
- Treba da usvoji konstruktivan i pozitivan pristup internoj reviziji,
- Treba da redovno izveštava top menadžment putem dostavljanja izveštaja o svakoj pojedinačnoj internoj reviziji koju je uradio,
- Treba da obezbedi uslove da se u preduzeću usvoje preporuke koje je ustanovio interni revizor i koje se nalaze u pisanoj formi u izveštaju o obavljenoj internoj reviziji, a koji se dostavlja top menadžmentu preduzeća.

Autori ističu da se interna revizija obavlja u veoma heterogenim preduzećima^{3,4,5}, kao i to da se u periodu koji prethodi internoj reviziji, sam interni revizor treba da dostavi validno obaveštenje u preduzeću da će se izvršiti interna revizija u preduzeću. Osim toga interni revizor treba da naglasi u kom delu preduzeća će

¹ Ljutić, B, (2014): *Finansijsko računovodstvo: alati za donošenje poslovnih odluka*, Fimek, Novi Sad.

² Cantino, V, (2009): *Korporativno upravljanje, merenje performansi i normativna usaglašenost sistema internih kontrola*, Data Status, Beograd.

³ Eremić-Đodić, J., (2005): *Implementacija B2B modela na primeru javnog preduzeća*. Anali 59-67.

⁴ Majstorović, A, Milojević, I, (2008): *Računovodstvo*, Fimek, Novi Sad.

⁵ Gritsenko, I, Skorba, A, (2015): *Internal business control of service quality costs: managerial aspect*, Actual problems of economics, No. 3, Kiev.

izvršiti internu reviziju, kog dana, koliko će trajati sama interna revizija i sve ostalo što je od važnosti za nesmetan rad internog revizora u okviru prve faze pripreme interne revizije u preduzeću.

Važno je istaći da interni revizori treba da izvrše i preliminarni pregled unutar preduzeća i to neposredno pre nego što se održi prvi sastanak između internog revizora i top menadžmenta. U okviru trajanja prvog sastanka između pomenutih subjekata potrebno je da se obelodani da će se interna revizija obaviti u prostoru samog preduzeća ili njegovog naznačenog dela.

Cilj tako opisanog toka vršenja interne revizije bi bio da se interni revizor uveri u funkcionalnost dela preduzeća, a potom da na osnovu revizorskog uverenja napravi izveštaj o izvršenoj internoj reviziji u kojem će dati preporuke top menadžmentu u kojima će izložiti uočene nepravilnosti i propuste u radu preduzeća.

Interni revizor u okviru prve faze sprovođenja interne revizije vrše i sledeće poslove:

- usklađivanje ciljeva interne revizije sa opštim ciljem poslovanja preduzeća,
- usklađivanje obima interne revizije i očekivanog ukupnog rizik po poslovanje preduzeća,
- usklađivanje ciljnih datuma poput završetka svake etape interne revizije i
- usklađivanje poslova internog revizora koji će raditi na konkretnoj internoj reviziji, kao i toga ko će biti zadužen za nadgledanje obavljenog posla interne revizije, kao i to ko će oceniti kvalitet obavljenog posla internog revizora u smislu obavljenog rada internog revizora.

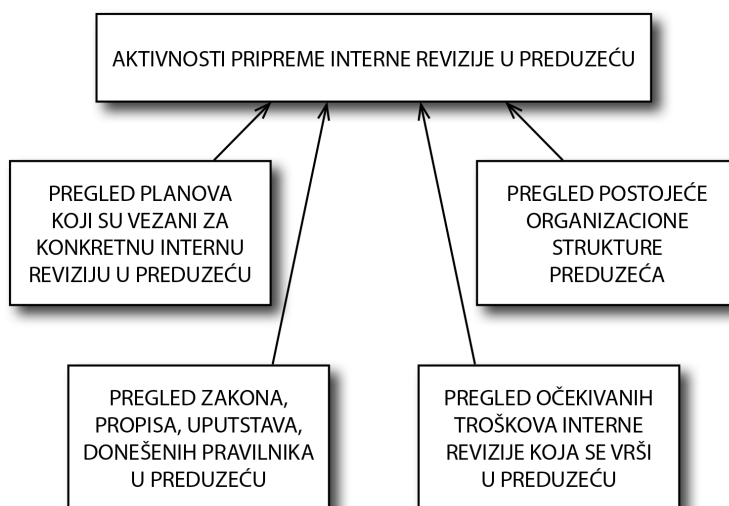
Autori ističu da se u preduzećima u kojima se interna revizija vrši prvi put, neophodno je izvršiti procenu rizika kako bi se moglo evidentirati koja su mesta u preduzeću kritična i koja imaju veći rizik po poslovanje preduzeća, kao i to koliko često će biti rađeni poslovi interne revizije po određenim oblastima i delovima preduzeća.

Osim toga posao internog revizora treba posmatrati u okviru godišnjeg plana aktivnosti internog revizora, ali i u okviru srednjoročnog i dugoročnog plana kojeg usvaja top menadžment na predlog internog revizora.

2. Priprema interne revizije u preduzećima koja su se opredelila za implementaciju interne revizije

Priprema interne revizije je jedan od bitnih poslova kojeg treba da uradi interni revizor u okviru poslova koji se definišu kao poslovi pripreme i početka vršenja posla interne revizije u preduzeću^{6, 7, 8}.

Aktivnosti u vezi pripreme posla izvršenja interne revizije u preduzeću autori su prikazali u vidu prikaza slike 1.

Izvor: Autori (2020).

Slika 1: Aktivnosti u sklopu priprema posla interne revizije u preduzeću.

3. Korišteni materijal i sprovedene metode istraživanja

U ovoj fazi je pripreme interne revizije, interni revizori treba da obave preliminarne razgovore sa top menadžmentom i rukovodiocima nadležnim za sektor koje će biti predmet interne revizije kako bi se:

- razmotrili ciljevi konkretne interne revizije koja treba da se uradi u preduzeću, a na osnovu dobijenog ovlašćenja od top menadžmenta koje je uručeno internom revizoru;

⁶ Radović, M., Vitomir, J., Popović, S. (2021): *Kretanje dokumentacije u sklopu revizijskog izveštavanja top menadžmenta poljoprivrednog preduzeća*, Poljoprivredna tehnika, Print ISSN 0554-5587 Online eISSN 2406-1123 UDK 631 (059), DOI: 10.5937/POLJTEH2101001V, str. 47-53.

⁷ Sedlak, O., Jovin, S., Pejanović, R., Ćirić, Z. and Eremić-Đodić J., (2016): *Access to finance micro, small and medium business units in Serbian agribusiness*. Ekonomika poljoprivrede, 1219-1233.

⁸ Stanišić, M. (2006): *Modeli interne kontrole*, Računovodstvo, br.9-10, Beograd.

- razmotrili i otkrili eventualni očekivani rizici koje mogu pratiti poslove vršenja konkretne interne revizije u preduzeću;
- stekli opšti stavovi po pitanju vršenja dužnosti, odgovornosti i linije izveštavanja među zaposlenim u preduzeću a što može suštinski uticati na kvalitet sticanja revizorskog uverenja po pitanju obavljanja konkretne interne revizije u preduzeću;
- razmotrili potencijalni problemi u vršenju konkretne interne revizije u preduzeću;
- usaglasio obim vršenja interne revizije u preduzeću;
- usaglasili ciljevi (pre svega) interne kontrole koji će biti definisani u planu konkretne interne revizije u preduzeću;
- dogovorili oko okvirnog vremenskog plana trajanja konkretne interne revizije koja se vrši u preduzeću;
- usaglasili oko okvirnog plana datuma završetka konkretne interne revizije koja se obavlja u preduzeću;
- objasnili procesi izveštavanja u toku vršenja konkretne interne revizije u preduzeću;
- precizirala struktura prelaznog izveštavanja top menadžmenta o vršenju konkretne interne revizije u preduzeću;
- precizirala struktura nacrt izveštaja konkretne interne revizije koja se obavlja u preduzeću;
- precizirala struktura konačnog izveštaja o obavljenoj konkretnoj internoj reviziji u preduzeću;
- precizirala i utvrdila opšta strategiju upravljanja rizicima⁹, a koji se odnose na usvojene bitne delove izveštavanja internog revizora o konkretnoj internoj reviziji u preduzeću.

4. Značaj obavljanja kontrole u postupku vršenja konkretne interne revizije u preduzeću i očekivanja naručioca interne revizije od kontrole koje su već bile sprovedene u preduzećima

Značaj obavljanja kontrole u postupku vršenja konkretne interne revizije u preduzeću treba posmatrati kao jedan od sigurnosnih mehanizama u postupku donošenja uverenja o konkretnoj internoj reviziji od strane internog revizora. Po tom pitanju postoje velika očekivanja od strane naručioca¹⁰ za čije se potrebe vrši konkretna interna revizija, jer naručilac interne revizije želi da dobije siguran izveštaj o urađenoj internoj reviziji u preduzeću.

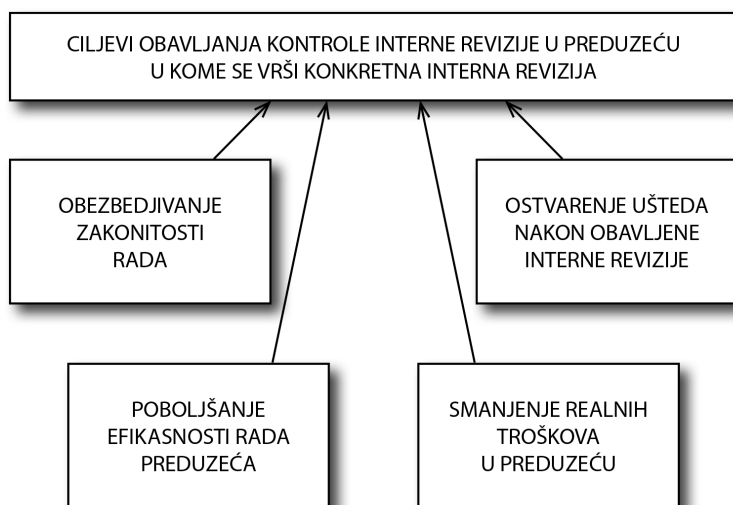
⁹ Popović, S., (2015): *Implementacija heterogenih rizika u radu interne revizije*, Revizor No. 69.

¹⁰ Lončar, M. (2020): *Značaj koncepta „azijskih vrednosti” za savremene političke sisteme istočne i jugoistočne Azije*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 65-78.

Suštinski se može istaći da je vršenje kontrole u svim fazama vršenja konkretne interne revizije u preduzeću od velike važnosti za stanovišta vršenja sigurnosti svake interne revizije koja se obavlja u preduzeću od strane internog revizora. Osim toga treba uvažiti i značaj realnog pristupa vrednovanju u samom preduzeću¹¹.

Da bi se prikazao sam značaj vršenja kontrole u procesu obavljanja svake pojedinačne interne revizije u preduzeću autori su dali prikaz moguće šeme vršenja kontrole koja se vrši u velikom broju heterogenih preduzeća u Republici Srbiji.

Da bi dali prikaz napred rečenog autori su u vezi zadatih ciljeva vršenja interne revizije dali prikaz značaja ciljeva interne revizije u postupku vršenja konkretne interne revizije u vidu prikaza na slici 2.

Izvor: Autori (2021).

Slika 2: Ciljevi obavljanja kontrole u postupku vršenja interne revizije u preduzeću.

Istaknuti ciljevi sistema obično se u nacrtu izveštaja o urađenoj internoj reviziji kao i u završnom dokumentu koji prati završetak konkretne interne revizije mogu nalaziti kao deo objašnjenja top menadžmentu u sklopu dobijanja revizorskoj uverenja o konkretnoj urađenoj internoj reviziji u preduzeću.

Suštinski se može reći da su ciljevi interne revizije koji su definisani na početku rada interne revizije veoma različiti i u okviru vršenja samog posla konkretne interne revizije operativno se razrađuju u skladu sa datim vremenom vršenja interne revizije i opštem principu ekonomičnosti vršenja interne revizije u preduzeću.

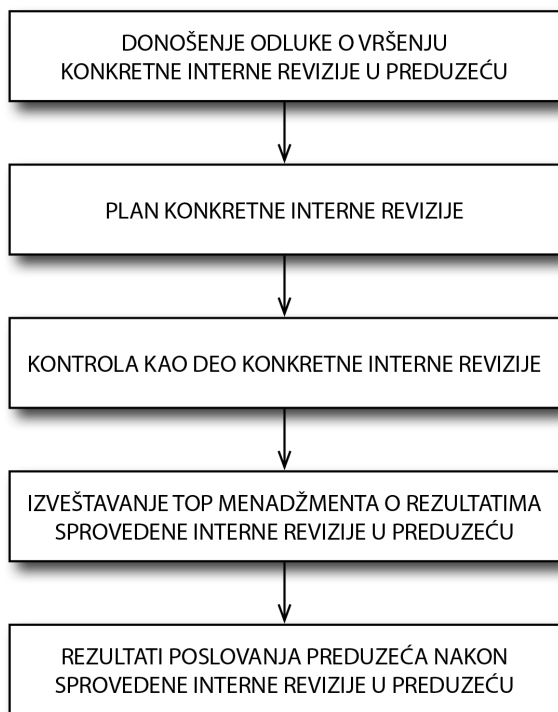
¹¹ Rodić, J., Filipović, M., (2010): *Procena vrednosti preduzeća*, Asimex doo, Beograd.

Utvrđeni ciljevi u konkretnoj internoj reviziji u preduzeću predstavljaju deo aktivnosti na koje treba da obrati pažnju interni revizor u sklopu obavljanja posla vršenja celokupne konkretne interne revizije u preduzeću.

Ona se sprovodi na bazi datog ovlašćenja top menadžmenta i na osnovu uručenog ovlašćenja internom revizoru. U njemu se definiše predmet interne revizije odnosno vrši se konkretizacija aktivnosti koje treba da sprovede interni revizor preduzeća.

Značaj obavljanja kontrole¹² je izričit.

U postupku vršenja konkretne interne revizije u preduzeću može se prikazati i šematski, prikaz mogućih uticaja, a u radu su autori i dali prikaz postupka donošenja odluka top menadžmenta i mogućih uticaja interne revizije, na slici broj 3.

Izvor: Autori (2021).

Slika 3: Faze u vršenju posla konkretne interne revizije u preduzeću.

¹² Vitomir, J., Tomaš-Miskin, S., Ivić, M., Popović, S. (2020): *Implementation of the Tender by the Municipal Service Administration from the Aspect of Management in the Municipalities of the Republic of Serbia*, Lex Localis – Journal of Local Self-Government, 8(3), 469 – 486.

5. Utvrđivanje ciljeva kontrola u postupku vršenja konkretne interne revizije u preduzeću

Obavljanje poslova konkretne interne revizije u preduzeću treba da bude urađeno na takav način da se većina definisanih relevantnih ciljeve kontrole i suštinski urade u postupku obavljanja interne revizije (konkretne interne revizije u preduzeću).

U postupku vršenja interne revizije treba obezbediti uslove^{13, 14, 15}, da interni revizor može da obavi internu reviziju na način da se uvažavaju svi zacrtani ciljevi u procesu obavljanja konkretne interne revizije u preduzeću.

Autori ističu da ciljevi kontrola treba da budu jasni i konkretni kako bi na osnovu njih nakon urađene obrade rezultata istraživanja od strane internih revizora isti mogli da donesu preporuke internog revizora i to: u sklopu, prvo nacrtu izveštaja internog revizora a potom i u okviru završnog dokumenta, tj. u okviru konačnog izveštaja internog revizora koji se dostavlja top menadžmentu preduzeća da je urađena konkretna interna revizija u preduzeću.

Ostvarenje ciljeva kontrole prilikom izrade konkretne interne revizije u preduzeću treba da uključi sledeće aktivnosti:

- identifikovanje osnovnih poslova koji se obavljaju prilikom vršenja konkretne interne revizije u preduzeću;
- utvrđivanje ciljeva rukovodstva u pogledu svake grupe poslova koji prate konkretnu internu reviziju u preduzeću; i
- definisanje ciljeva kontrola koje omogućuju da se ostvare ciljevi top menadžmenta u pogledu osnovnih zacrtanih aktivnosti u preduzeću.

Osim toga, interni revizori u svom radu koji se odnosi na obavljanje konkretne interne revizije u preduzeću mogu da primene sledeće kontrole koje će uključivati i pitanja:

- Da li je sistem kontrola adekvatno planiran?
- Da li su operacije kontrole adekvatno kontrolisane i nadgledane?
- Da li se vrši periodična provera sistema u preduzeću a koji se može dovesti u vezu sa vršenjem konkretne interne revizije u preduzeću?
- Da li se obezbeđuju odgovarajuće informacije vezane za upravljanje top menadžmenta unutar preduzeća?

¹³ Radović, M., Vitomir, J. & Popović, S. (2019): *The Importance of Implementation of Internal Audit in Enterprises Founded by the Republic of Serbia*, Lex localis-journal of local self-government, 17(4), 1001–1011.

¹⁴ Soltani, B. (2009): *Revizija, Međunarodni pristup*, Mate, doo, Zagreb.

¹⁵ Vitomir, J., Jokić, M., Popović, D., Popović, S. (2020). *The importance of real financial reporting and control in the process of overall company management*, TEMEL International Journal, Vol. 4. Iss. 2., p. 52-57.

Interni revizori u toku vršenja konkretne interne revizije u preduzeću treba da obezbede postojanje realne povezanosti između rukovodioca pojedinih delova u preduzeću i internih revizora koji su odgovorni za vršenja poslova konkretne interne revizije u preduzeću a naročito sa definisanim ciljevima funkcionisanja u preduzeću i definisanim ciljevima kontrola koje je predložila interna revizija na početku postavke revizije u preduzeću top menadžmentu preduzeća.

Očekivane kontrole se mogu definisati za svaki deo konkretne interne revizije u preduzeću koju sprovode interni revizori, a koje treba da traže u procesu identifikovanja postojećih kontrola u preduzeću. Njihovo postojanje treba da pomogne samu ocenu postojećih kontrola u preduzeću.

Veoma je važno da se očekivane kontrole formiraju u optimalnom obimu vršenja revizija, kako bi sama interna revizija bila ekonomična i kako bi ista bila završena u planiranom vremenu.

U slučaju da se prilikom konkretne interne revizije u preduzeću ne mogu identifikovati ključne očekivane kontrole, postoji opasnost da će se interni revizori tokom vršenja konkretne interne revizije u preduzeću neće uspeti da identifikuju bitne kontrole koje mogu uticati na bitno poslovanje preduzeća. Na osnovu toga može se reći da se interna revizija u toku vršenja konkretne interne revizije u preduzeću¹⁶ treba da bude koncentrisana na procenu adekvatnosti i pouzdanosti ključnih kontrola koje se javljaju u toku redovnog poslovanja preduzeća.

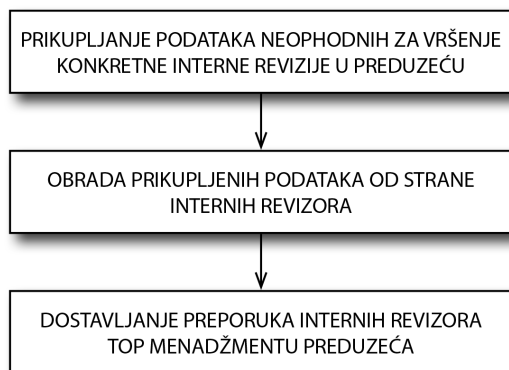
Osim toga u postupku konkretne interne revizije u preduzeću mogu biti uključene i druge aktivnosti od značaja za obavljanje poslova interne revizije od strane internih revizora poput različitih finansijskih analiza, poput:

- praćenja računa prihoda i rashoda,
- kretanje izveštaja o distribuciji gotovine,
- praćenje budžetskih zahteva državnih organa prema pravnih licima u kojima se sprovodi interna revizija,
- utvrđivanje razlika između projektovanog i stvarnog finansijskog stanja,
- kontrole usaglašenosti sa zakonima i propisima,
- kontrole čuvanja podataka,
- mogućnost postojanja pronevera,
- nastanak eventualnih kriminalnih radnji i drugih analiza koje može zahtevati u svom radu interni revizor.

Pomenute aktivnosti u sklopu konkretne interne revizije u preduzeću predstavljaju samo deo ukupnih strategija koje se mogu preduzeti od strane internih revizora u procesu konkretne interne revizije u preduzeću.

¹⁶ Vitomir, J., Tomaš-Miskin, Slobodan Popović. S. (2021): *Značaj evidencije poljoprivredne opreme u upotrebi prema fer vrednosti sa stanovišta upravljanja u malim i srednjim preduzećima u tranzicionoj državi, - primer Republike Srbije*, Poljoprivredna tehnika, Print ISSN 0554-5587 Online eISSN 2406-1123 UDK 631 (059), DOI: 10.5937/POLJTEH2101001V

U toku postupka sprovođenja poslova interne revizije u preduzeću može se uočiti postojanje toka interne revizije koji se može predstaviti u vidu prikaza na slici 4, a što se u velikoj meri može primeniti na poslovanje velikog broja heterogenih preduzeća u Republici Srbiji.

Izvor: Autori (2021).

Slika 4: Tok prikupljanja informacija koje su bitne za vršenje konkretne interne revizije u preduzeću.

Efekti aktivnosti interne revizije najvidljiviji su u toku dostavljenih finansijskih izveštaja računovodstveno-finansijskog sektora top menadžmentu i to nakon urađene konkretne interne revizije u preduzeću. Osim toga, finansijsko izveštavanje preduzeća je prisutno i u toku redovnog izveštavanja državnih organima nakon urađene konkretne interne revizije u preduzeću.

U svom radu interni revizori primenjuju i različita testiranja, koriste metode prikupljanja uzoraka ali i druge metode kako bi otkrili eventualne slabosti u funkcionisanju preduzeća.

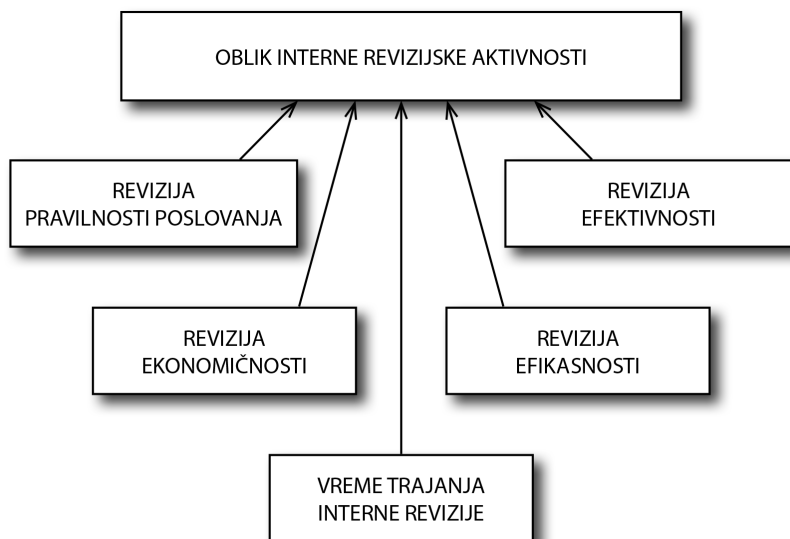
Autori ističu da se na kraju završetka posla konkretne interne revizije u preduzeću od strane internih revizora vrši se isticanje uočenih propusta u radu preduzeća i interni revizori vrše prezentaciju osnovnih predloga poboljšanja rada top menadžmenta koje isti može da primeni u kratkom roku nakon urađene interne revizije. Cilj takve prezentacije slabosti poslovanja preduzeća vrši se sa ciljem ispravljanja i korigovanja dosadašnjeg poslovanja preduzeća, a sve u cilju što boljeg i optimalnijeg poslovanja preduzeća u narednom periodu.

U izveštaju o izvršenoj konkretnoj internoj reviziji u preduzeću, interni revizor daje preporuke top menadžmentu u smislu poboljšanja budućeg poslovanja preduzeća. Top menadžment treba iste da se sa naročitom pažnjom uvaži, te da preduzme mere pomoću kojih bi mogao da unapredi buduće poslovanje preduzeća.

U takvom posmatranju realnog poslovanja u preduzećima treba da se na pravi način uvaži pitanje ostvarivanja realne interne kontrole koje je suštinski vrlo povezano sa primenom najrazličitijih oblika standarda u poslovanju preduzeća.

6. Unapređenje ukupne analize u preduzeću kao novina u savremenim uslovima poslovanja preduzeća koje ima uvedenu internu reviziju

Mogući opšti prikaz uticaja interne revizije i ukupne analize poslovanja u preduzeću autori daju u vidu prikaza slike 5.

Izvor: Autori (2021).

Slika 5: Prikaz veze rada internog revizora i osnovnih uticaja na poslovanje preduzeća.

Unapređenje ukupne analize u preduzeću prvenstveno se posmatra kao analiza pre svega finansijske analize u preduzeću. To je ujedno i suštinska novina u poslovanju preduzeća u savremenim uslovima poslovanja i u velikoj meri zavisi od zacrtanih ciljeva koji su definisani prilikom postavki vršenja poslova konkretne interne revizije u preduzeću.

Unapređenje ukupne analize je osnova za uspešno obavljanje posla interne revizije u preduzeću. Takvo unapređenje može u velikoj meri zavisiti od prenetih ovlašćenja top menadžmenta na internog revizora, gde je data precizirana suština obavljanja konkretne interne revizije u preduzeću.

Poslovanje preduzeća suštinski zavisi od korišćenja ukupnih resursa kojim raspolaže preduzeće, a osnovni uticaji na vršenje poslova interne revizije dato je u prikazu tabele 5 kojeg su dali autori ovog rada.

Osim toga interni revizori u inovativnom pristupu internoj reviziji koja se obavlja u preduzećima mogu da koriste alatke upravljanja rizicima u preduzećima.

Interni revizori u svom pristupu obavljanja konkretne interne revizije u preduzeću u skladu sa dogovorom o vršenju interne revizije i rada top menadžmenta treba da prate realne rizike po poslovanje preduzeća.

Praćenje nekih od bitnih rizika po poslovanje preduzeća može da bude putem:

1. visine akumulirane štednje i sklonosti ka štednji;
2. razvijenosti i efikasnosti bankarskog sektora, jer što je on razvijeniji, u mogućnosti je da prikupi više sredstava, a što je efikasniji, u mogućnosti je da ih kvalitetnije plasira;
3. uticaja poreske politike (putem poreske stope) na štednju;
4. razvijenosti i rasprostranjenosti dugoročnih hartija od vrednosti;
5. razvijenosti i rasprostranjenosti berzi za trgovinu dugoročnim hartijama od vrednosti, uslov da dugoročno uloži sredstva bez mogućnosti da, po potrebi na berzi, brzo i lako ponovo do njih dođe, je takav kakav bi malo koji investitor bio spreman da prihvati;
6. efikasnosti tržišta novca, jer što je ono efikasnije, lakše se dolazi do likvidnih sredstava neophodnih za tekuće potrebe;
7. političke, ekonomske i monetarne stabilnosti, jer se bez njih rizici naglo uvećavaju, što zbog prirodne averzije vlasnika prema riziku odvraća imaoce kapitala da ga plasiraju;
8. razvijenosti i transparentnosti tržišnog ambijenta

7. Zaključak

Primena interne revizije kao novog načina poslovanja u savremenim društveno-ekonomskim odnosima u Republici Srbiji je u direktnoj vezi sa donesenom odlukom top menadžmenta da ovlasti internog revizora da za potrebe naručioca posla (preduzeća) uradi konkretnu internu reviziju u preduzeću.

U radu interne revizije se koriste brojne finansijske analize i one mogu da posluže internim revizorima da u okviru vršenja interne revizije donesu kvalitetne i primerene preporuke top menadžmentu u okviru izveštavanja top menadžmenta o sprovedenoj internoj reviziji u preduzeću. Takav pristup internoj reviziji se sprovodi sa ciljem poboljšanja ukupnog poslovanja u preduzeću a sve to se sprovodi sa ciljem ostvarivanja validnog poslovnog rezultata preduzeća.

Interna revizija koja se vrši u konkretnoj reviziji dela poslovanja preduzeća treba da bude kontinuiran proces, i u skladu sa datim ovlašćenjem top menadžmenta prema internom revizoru. Cilj svih prezentovanih aktivnosti koje su suštinski inovativne u odnosu na dosadašnju praksu odlučivanja u preduzećima je povećanje sigurnosti poslovnog odlučivanja u procesima redovnog poslovanja preduzeća.

U tom kontekstu ova studija autora može da posluži kao prikaz realnog poboljšanja poslovanja preduzeća i suštinski predstavlja nov pristup i doprinos autora koji govori o novom modalitetu poboljšanja poslovanja u preduzećima koja su uvela internu reviziju u redovno poslovanje.

Rezultat rada interne revizije može se videti u kratkom roku nakon obavljene interne revizije ukoliko top menadžment primeni date preporuke u procesu donošenja validnih poslovnih odluka u poslovanju preduzeća. Osim toga doprinos autora je u tome što su istakli značaj realnog prikaza uočenih nepravilnosti u poslovanju preduzeća uz uvažavanje struke interne revizije kao praktičnog primenljivog sistema poboljšanja poslovanja u preduzećima. Osim toga autori su u okviru novog pristupa u radu interne revizije istakli i praktični značaj pravilnog definisanja predloženih ciljeva u postupku sprovođenja interne revizije u preduzeću.

Literatura

- Cantino, V, (2009): *Korporativno upravljanje, merenje performansi i normativna usaglašenost sistema internih kontrola*, Data Status, Beograd.
- Gritsenko, I, Skorba, A, (2015): *Internal business control of service quality costs: managerial aspect*, Actual problems of economics, No. 3, Kiev.
- Eremić-Đodić, J., (2005): *Implementacija B2B modela na primeru javnog preduzeća*. Anali 59-67.
- Lončar, M. (2020): *Značaj koncepta „azijskih vrednosti” za savremene političke sisteme istočne i jugoistočne Azije*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 65-78.
- Ljutić, B, (2014): *Finansijsko računovodstvo: alati za donošenje poslovnih odluka*, Fimek, Novi Sad.
- Majstorović, A, Milojević, I, (2008): *Računovodstvo*, Fimek, Novi Sad.
- Popović, S., (2015): *Implementacija heterogenih rizika u radu interne revizije*, Revizor 69/2015.
- Radović, M., Vitomir, J., Popović, S. (2021): *Kretanje dokumentacije u sklopu revizijskog izveštavanja top menadžmenta poljoprivrednog preduzeća*, Poljoprivredna tehnika, Print ISSN 0554-5587 Online eISSN 2406-1123 UDK 631 (059), DOI: 10.5937/POLJTEH2101001V, str. 47-53.
- Radović, M., Vitomir, J. & Popović, S. (2019): *The Importance of Implementation of Internal Audit in Enterprises Founded by the Republic of Serbia*, Lex localis-journal of local self-government, 17(4), 1001–1011.
- Rodić, J., Filipović, M., (2010): *Procena vrednosti preduzeća*, Asimex doo, Beograd.
- Sedlak, O., Jovin, S., Pejanović, R., Ćirić, Z. and Eremić-Đodić J., (2016): *Access to finance micro, small and medium business units in Serbian agribusiness*. Ekonomika poljoprivrede, 1219-1233.

- Soltani, B, (2009): *Revizija, Međunarodni pristup*, Mate, doo, Zagreb.
- Stanišić, M, (2006): *Modeli interne kontrole*, Računovodstvo, br.9-10, Beograd.
- Vitomir, J., Tomaš-Miskin, S., Ivić, M., Popović, S. (2020): *Implementation of the Tender by the Municipal Service Administration from the Aspect of Management in the Municipalities of the Republic of Serbia*, Lex Localis – Journal of Local Self-Government, 8(3), 469 – 486.
- Vitomir, J., Jokić, M., Popović, D., Popović, S. (2020). *The importance of real financial reporting and control in the process of overall company management*, TEMEL International Journal, Vol. 4. Iss. 2., p. 52-57.
- Vitomir, J., Tomaš-Miskin, Slobodan Popović. S. (2021): *Značaj evidencije poljoprivredne opreme u upotrebi prema fer vrednosti sa stanovišta upravljanja u malim i srednjim preduzećima u tranzicionoj državi, - primer Republike Srbije*, Poljoprivredna tehnika, Print ISSN 0554-5587 Online eISSN 2406-1123 UDK 631 (059), DOI: 10.5937/POLJTEH2101001V

APPLICATION OF INTERNAL AUDIT AS A NEW WAY OF DOING BUSINESS IN MODERN SOCIO-ECONOMIC RELATIONS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *With its existence, internal audit enables the top management of the company to improve business decision-making in terms of increasing the security of making business decisions. The new way of doing business within the overall socio-economic relations that prevail in the economy of the transition country requires new and modern solutions that will strengthen major business decisions of top management. Internal audit in its new context of existence in companies is based on: realistic planning of internal audit, taking each business segment as part of the business, starting point in a constructive approach to internal audit, regular reporting to top management, and giving suggestions to top management to implement actions on based on the internal auditor's report. In this paper, the authors paid special attention to the analysis of internal audit in the conditions of real functioning of the company. In addition, the authors point out that the new approach to internal audit implies the acceptance of all phases of internal audit in the company, which result from the authority of the internal auditor and the adopted work plan of the internal auditor.*

Keywords: *internal audit, stages of internal audit, management decision.*

PRIMENA INTERNE KONTROLE U SKLOPU DONOŠENJA UPRAVLJAČKIH ODLUKA TOP MENADŽMENTA POSMATRANO KAO NOV NAČINA RADA PREDUZEĆA U REPUBLICI SRBIJI****

Sažetak: *Proces uvođenja interne kontrole u redovno poslovanje preduzeća povezan je sa procesima uspostavljanja ukupne kontrole u preduzećima. Proces uvođenja interne kontrole započinje donošenjem odluke top menadžmenta preduzeća da uspostavi sistem interne kontrole u svoje redovno poslovanje. Proces implementacije sistema interne kontrole je veoma složen proces u kome se suštinski poboljšava pitanje ukupne kontrole nad radom i funkcionisanje svih delova preduzeća. Interes top menadžmenta za sprovođenje interne kontrole treba da bude opredeljujući i ključan u procesu njene implementacije. Prednosti uvođenja interne kontrole su brojne, poput: povećanja opšte sigurnosti poslovanja celog preduzeća, poboljšanja ukupnih poslovnih rezultata nastalih na bazi smanjivanja troškova poslovanja, poboljšanja koja se vezuju za poboljšavanje finansijskog izveštavanja top menadžmenta i drugo. Praktična primena interne kontrole vrši se od strane stručnih lica koja su posebno obučena za vršenje poslova interne kontrole. Ujedno treba napomenuti da su zaposleni u internoj kontroli preduzeća osim snažne motivisanosti za obavljanje poslova interne kontrole ujedno i lica u koja imaju veliko poverenje i očekivanja i to svi u preduzeću, od top menadžmenta do svakog pojedinačnog zaposlenog. To poverenje potiče iz nezavisnosti interne kontrole s jedne strane, a sa druge strane iz očekivanja svih zaposlenih da će radom interne kontrole biti zaštićeni od podmetanja raznih vrsta u prikazivanju objektivnog stanja u preduzeću. Rad interne kontrole je u velikoj meri povezan sa implementacijom kvalitetnog IT sektora koji se sve snažnije razvija u preduzećima bez obzira da li je reč o malom ili velikom preduzeću. Osim iznetog treba istaći da je rad interne revizije usko povezan i sa stepenom implementiranih procesa standardizacije u preduzećima.*

Ključne reči: *interna kontrola, poslovanje, preduzeće, rezultati upravljanja.*

* Fakultet za poslovne studije, Megatrend Univerzitet; gmitrovic@megatrend.edu.rs

** Fakultet za poslovne studije, Megatrend Univerzitet; g.vitomir85@gmail.com

*** Fakultet za poslovne studije, Megatrend Univerzitet; tanja.davidov1@gmail.com

**** Ovaj rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPBPS Budućnost poslovanja u Srbiji

1. Uvod

Savremeno poslovanje preduzeća zahteva od top menadžmenta da konstantno uvodi nove načine poslovanja koji suštinski podrazumevaju uvođenje novih načina poboljšanja rada u preduzećima¹. To je karakteristika donošenja upravljačkih odluka koje se dešavaju u velikom broju veoma heterogenih preduzeća u Republici Srbiji.

Jedan od novih pristupa u poboljšavanju rada i poslovanja preduzeća je implementacija internih kontrola kao jedan od bitnih kontrolnih mehanizama koji se mogu uvesti u preduzeću u cilju poboljšanja upravljanja i rada u preduzeću od strane top menadžmenta. Funkcionisanje rada interne kontrole u preduzeću koje je uvelo internu kontrolu treba posmatrati kao jedan dugoročan i trajan proces². Velika većina preduzeća u Republici Srbiji se trudi da inovira svoje poslovanje. Jedan od mogućih načina poboljšanja i uvođenja novina u poslovanju je i primena interne kontrole kao kontrolnog mehanizma vezanog za poboljšanje rada preduzeća.

Uvođenje interne kontrole podrazumeva da je menadžment preduzeća prethodno istražio i utvrdio da postoji dovoljan broj kvalitetnih i motivisanih kadrova koji će raditi na poslovima interne kontrole u preduzeću.

Interna kontrola nakon uvođenja se sprovodi u svim delovima preduzeća. Ona se kontinuirano uvodi u svim sektorima u preduzeću i po pravilu traje godinama, a rezultati kontrole su vidljivi vrlo brzo nakon uvođenja interne kontrole. Vrlo često dolazi do smanjivanja nepotrebnih troškova u preduzeću, pogotovo kada interna kontrola izvrši identifikaciju troškova po mestima nastanka u preduzeću.

Rad interne kontrole je u velikoj meri vezan za primenu različitih standarda koji se primenjuju u poslovanju preduzeća u Republici Srbiji. Kao najznačajniji standardi mogu se izdvojiti: primena međunarodnih računovodstvenih standarda, primena standarda revizijske struke, primenu standarda vezanih za finansijsko izveštavanje nadležnih državnih organa, primenu procene imovine preduzeća i drugo.

U okviru poslovanja proizvodnih preduzeća potrebno je da interna kontrola uspostavi interno kontrolne mehanizme praćenja naročito troškova koji nastaju u procesima proizvodnje. Osim toga praćenje troškova u proizvodnim preduzećima naročito se odnosi na praćenje troškova angažovanja radne snage, kao i troškova koji prate angažovanje radne snage poput: troškova dolazaka na posao samih radnika, troškove koji se vezuju za bolovanja radnika i drugo.

Na osnovu izrečenog u uvodnom delu može se reći da je proces uvođenja interne kontrole u preduzećima jedan dug i kontinuiran proces koji zahteva od angažovanih ljudi koji obavljaju posao interne kontrole naročitu pažnju u obavljanju poslova koji su im povereni od strane top menadžmenta preduzeća.

¹ Adamkovicova, B. (2014): *Assessment of changes within the economic structure of the Trenčín region*, Economics and Management, 19(2), 140-148.

² Chen, H., Wang, D. & Zhou, N. (2017): *A Comprehensive and Quantitative Internal Control Index: Construction, Validation, and Impact*, Review of Quantitative Finance and Accounting, 49: 337-377.

Top menadžment koji poseduje jasnu viziju unapređenja poslovanja u preduzećima vrlo često se opredeljuje na primenu uvođenja interne kontrole u redovno poslovanje preduzeće. Na taj način on se trudi da putem inoviranja poslovanja ostvari povoljne poslovne rezultate po preduzeće kojim upravlja.

Uvedena interna kontrola u poslovanju preduzeća mora da se posmatra u sklopu uvođenja i drugih oblika kontrole³, poput uvođenja: interne revizije, finansijske kontrole i upravljanja i drugo.

Autori ovog rada ističu da je proces novog načina upravljanja u preduzeću u velikoj meri upućen na procese uvođenja kontrole u preduzeću i to na više nivoa. Takvo uvođenje interne kontrole je od naročitog značaja za proizvodna preduzeća, mada je od podjednake važnosti i za rad preduzeća koja imaju ograničenja po pitanju raspolaganja kapitala.

2. Prikaz mogućeg oblika kontrole u funkcionisanju preduzeća tranzicionih zemalja sa osvrtnom na funkcionisanje preduzeća u Republici Srbiji

Top menadžment preduzeća konstantno je upućen da pronade model pomoću kojeg će moći da uspostavi realno funkcionisanje kontrole u preduzeću u kome vrši funkciju upravljanja.

Suštinski se može reći da top menadžment želi da pronade i uspostavi sistem interne kontrole koji će biti optimalan u odnosu na projektovane troškove⁴, u odnosu na angažovane ljude na poslovima interne kontrole, kao i u odnosu na vreme koje je neophodno da bi se obavila interna kontrola u pojedinim delovima preduzeća⁵.

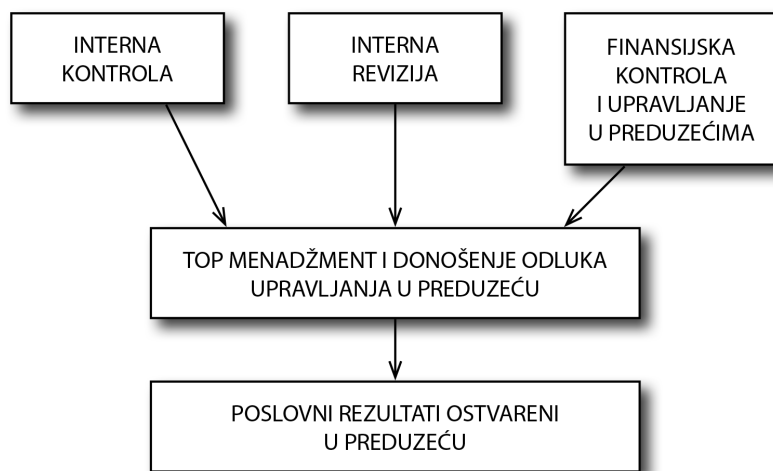
Na osnovu iznetog može se reći da su autori dali prikaz mogućeg funkcionisanja modela interne kontrole u kome je dat akcenat na uspostavljanje mogućih faza kontrole u preduzećima⁶ a koje su bitne za donošenje validnih odluka top menadžmenta. Takav pristup je univerzalan i primenljiv u velikom broju preduzeća koja posluju u tranzicionim zemljama poput Republike Srbije. Prikaz takvog stanja u vezi funkcionisanja oblika kontrole u preduzećima autori su dali u prikazu na slici broj 1.

³ Chen, R. (2019): *Internal Control Audit Fee and Internal Control Audit Quality—Evidence from Integrated Audits*. Open Journal of Business and Management, 7, 292-311.

⁴ Dudić, B., Dudić, Z., Pejanović, R., Škatarić G., Saxunová D., Peráček T. (2020): *The rural policy of Slovakia after joining the EU*. Agriculture and Forestry, 66(3):33-51.

⁵ Caruana, J. (2021): *The proposed IPSAS on measurement for public sector financial reporting—recycling or reiteration?*, Public Money & Management, 41:3, 184-191.

⁶ Babatunde, S. (2019): *Governmental Financial Reporting Reforms and Relationship Marketing: An Analysis of International Public Sector Accounting Standards Implementation*, Journal of Promotion Management, 25:5, 700-721.

Izvor: Autori (2021).

Slika 1. Model uvođenja kontrole u preduzećima u sklopu ostvarenja poslovnih rezultata u preduzeću koje je uvelo jedan od oblika kontrole.

Na osnovu prikaza vidljivog u slici broj 1 jasno se može videti da u preduzećima postoji više mogućih kontrola. Autori ističu postojanje tri oblika kontrole koje su karakteristična za poslovanje preduzeća u Republici Srbiji.

Uvedena interna kontrola u reduzjećima, suštinski treba da ostvari efekte svog uvođenja u redovno poslovanje preduzeća. Takav prikaz autori su dali u vidu priakza na slici 2., gde se jasno može uočiti veza i tok uvođenja interne kontrole sa ostvarivanjem poslovnih rezultata u preduzeću^{7,8,9,10,11}.

U nastavku posmatranja autori su prikazali opštu šemu strategije top menadžmenta po pitanju uvedene interne kontrole u poslovanje preduzeća. Sam prikaz je dat u vidu prikaza na slici 3.

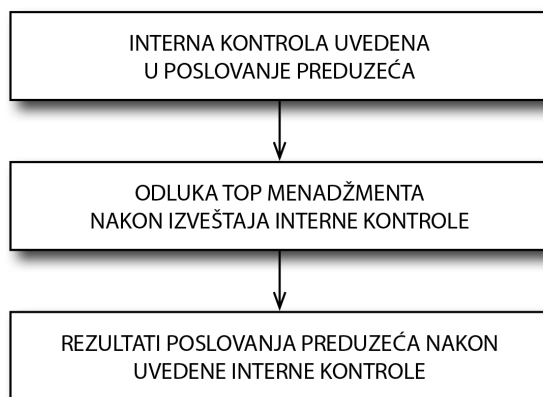
⁷ Han, Y. (2017): *Has the "Non-Clean" Internal Control Audit Opinion Received Sufficient Attention?—Evidence from the Perspective of Creditors*, Journal of Central University of Finance and Economics, 8:57-64.

⁸ Liakopoulou, I. (2020): *Crowdfunding platforms in us and eu:empirical analysis of social capital*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 31-44.

⁹ Quattrone, P. (2017): *Embracing ambiguity in management controls and decision-making processes: On how to design data visualisations to prompt wise judgement*, Accounting and Business Research, 47:5, 588-612.

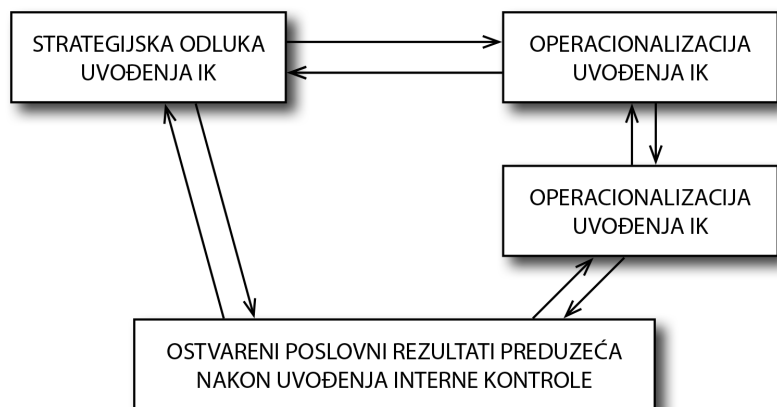
¹⁰ Wirth, P., Elis, V., Müller, B. & Yamamoto, K. (2016): *Peripheralisation of Small Towns in Germany and Japan – Dealing with Economic Decline and Population Loss*, Journal of Rural Studies, 47, 62-75.

¹¹ Xie, W., Ye, C., Wang, T. & Shen, Q. (2020): *Me&A goodwill, information asymmetry and stock price crash risk*, Economic Research-Ekonomska Istraživanja, 33:1, 3385-3405.

Izvor: Autori (2021).

Slika 2. Model odlučivanja u preduzeću nakon uvedenog sistema interne kontrole (IK) u redovno poslovanje preduzeća.

Izvor: Autori (2021).

Slika 3. Prikaz uticaja donošenja odluka i ostvarenih rezultata poslovanja u preduzeću koje je uvelo internu kontrolu u redovno poslovanje preduzeća.

3. Funkcionalno upravljanje radom interne kontrole u preduzećima

Primena konkretne interne kontrole koja se sprovodi u preduzećima je veoma različita i heterogena. Sprovodi se u preduzećima u kontinuiteti i u nastavku autori daju tabelarni prikaz 1 u kome je dat prikaz rada interne kontrole po pitanju sistematizovanog predstavljanja bitnih faktora koji utiču na vrednost imovine preduzeća.

Uvođenje interne kontrole u poslovanje preduzeća u Republici Srbiji osmišljeno je tako da se njena osnovna funkcija usmerava na obavljanje posla kontrole

poslovanja preduzeća uz veliku dozu optimalnog kontrolisanja i uz korišćenje što realnije analize poslovanja u pojedinim delovima preduzeća.

Tabela 1: *Prikaz sistematskog predstavljanja bitnih faktora uticaja na vrednost imovine preduzeća uz predstavljanje opisa, intervala mogućeg rizika po preduzeće.*

Faktori koji opredeljuju vrednost imovine preduzeća	Opis bitnih uticaja na uspostavljanje vrednosti same nekretnine	Utvrđivanje mogućeg nivoa interval rizika po procenu vrednosti nekretnine preduzeća	Opis sa napomenama u vezi vrednovane imovine preduzeća
Lokacija preduzeća	Visok nivo uticaja	1-10	Moguć snažan uticaj na iskazanu vrednost nekretnina
Godište izgradnje objekta u kome posluje preduzeće	Visok nivo uticaja	1-10	Velik uticaj na procenju vrednost nekretnina
Procenjeni nivo kvaliteta konkretne nekretnine	Srednji nivo uticaja	1-10	Uticaj koji se može definisati kao kretanje u interval od srednjeg do visokog, po iskazivanju vrednosti nekretnine kojom upravlja preduzeće
Poboljšanja nastala na nekretnini preduzeća	Srednji nivo uticaja	1-10	
Površina nekretnine izražena u metrima na kvadrat	Srednji nivo uticaja	1-10	
Bitne osobine uticaja na izražavanje vrednosti nekretnine preduzeća	Srednji nivo uticaja	1-10	

Izvor: Autori (2021).

Suštinski kontrola se vrši po odobrenju top menadžmenta¹² i to onakva i u dogovorenom obimu u onim sektorima za koje je top menadžment naložio vršenje kontrole.

Svoju opravdanost, odnosno obavljanje posla interne kontrole ista opravdava svojim radom u preduzeću na taj način što interna kontrola omogućava stvaranje sigurnijih opštih uslova za istinito izveštavanje top menadžmenta¹³. Interna revizija kontinuirano vrši izveštavanje po pitanju obavljene pojedinačne interne

¹² Wang, W. (2016): *Exploring the determinants of network effectiveness: The case of neighborhood governance networks in Beijing*, Journal of Public Administration Research and Theory, 26(2), 375-388.

¹³ Wynen, J. & Verhoest, K. (2016): *Internal Performance-Based Steering in Public Sector Organizations: Examining the Effect of Organizational Autonomy and External Result Control*, Public Performance & Management Review, 39:3, 535-559.

kontrole, a koja je urađena po nalogu top menadžmenta. To predstavlja redovnu aktivnost interne kontrole, a koja se vrši kontinuirano, i to od formiranja interne kontrole u preduzeću¹⁴.

Top menadžment osniva internu kontrolu u preduzeću u sklopu organizacije poslovanja osnovne delatnosti preduzeća sa ciljem da se posao interne kontrole obavlja kontinuirano i bez prekida poslovanja.

Cilj obavljanja interne kontrole je da se internoj kontroli omogući sigurnost u procesu svog delovanja, odnosno vršenja kontrole poslovanja u preduzećima u kojima je osnovanja. Interna kontrola treba da posluje kao nezavisna i da ima veliku autonomiju svoga delovanja i rada. Autori ističu da se organizacija interne kontrole u Republici Srbiji vrši kontinuirano i sve više se razvija i to po ubrzanom tempu počevši od 2015.

Od interne kontrole se očekuje da u preduzećima pokrene stručna pitanja u vezi istinitog finansijskog izveštavanja prvenstveno top menadžmenta preduzeća. Nakon toga interna kontrola treba da izvrši kontrolu trošenja svih sredstava u preduzeću. Poseban deo kontrole se odnosi na saradnju interne kontrole i državnih organa. Tu se pre svega misli da se nakon obavljene interne kontrole po zahtevu državnih organa, sam interna kontrola može uz saglasnost top menadžmenta da dostavi nalaze u vezi interne kontrole državnim organima i to pre svega u vidu istinitog izveštavanja po pojedinim urađenim internim kontrolama u preduzeću.

Za očekivati je da interna kontrola dobije sve značajniju ulogu u procesima unapređenja poslovanja u preduzećima. Tu se pre svega misli na stručnu pomoć top menadžmentu ali i svim zaposlenim u preduzeću, i to od konsultativnog obaveštavanja do vršenja konkretnih pojedinačnih internih kontrola u preduzeću.

U svakoj zemlji postoje već usvojeni propisi koji uređuju pitanja obavljanja interne kontrole. Prvenstveno se misli na to kako se određeni materijal neophodan za obavljanje poslova radu interne kontrole u kompaniji treba da se skladišti i na koji način u poduzeću (kancelarijsko poslovanje, računovodstveno poslovanje). Osim toga raznim pravilnicima u kompaniji vrši se regulisanje poslova na primer: slanja dokumenata putem faksa ili e-poštom. Uobičajene kategorije koje se javljaju po pitanju poverljivosti dokumentacije koja se koristi prilikom interne kontrole najčešće se odnose na:

- javno informisanje;
- interne informacije koje nisu javne;
- komercijalno osetljive podatke;
- poverljive informacije u vezi poslovanja preduzeća;
- poverljive podatke u poslovanju samog preduzeća;
- podatke od izuzetne važnosti za opstanak preduzeća.

¹⁴ Tett, G. (2019): 'Financial scandals: a historical overview': a practitioner view, Accounting and Business Research, 49:5,500-502.

4. Značaj obavljanja rada interne kontrole u sklopu postojanja razvijenog informacionog sistema u kompanijama

Uključivanje računara u kompanijama treba da bude limitirano i sistematski onemogućili od neovlaštenog pristupa računarima trećih lica ili da pristup ostvare neovlaštene osobe koje nisu ovlaštene da se mogu uključiti informacioni sistem kompanije.

To se suštinski odnosi i na sistem unosa podataka u kompaniju, ali i na još mnogo toga, što se dešava najčešće pri uključivanju računara i prijavi ulaska na softver kompanije.

Postoji nekoliko načina za zaštitu računara od neovlaštenog uključivanja kao i za identifikaciju autora na temelju prakse i iskustva, a ovom prilikom autori ističu samo neke:

- instaliranje lozinki za uključivanje je vrlo odgovoran posao i podložan je internoj kontroli kontinuirano;
- sprečavanje uključivanja računara u disketu ili zaštita tvrdog diska ako se računar uključi putem diskete;
- zaključavanje tastature dok je računar uključen, kako bi se onemogućio neovlašten ulaz u računar, odnosno da bi se onemogućila i zaobišla lozinka personalnog računara korisnika u kompaniji;
- definiranje autorizacije korisnika za sve komponente diska (A-W) te COM i LPT portove;
- zaštita ključnih „reči“ i operacijskog sistema, kao i skrivanje ključnih datoteka u kompanijama i to sistemski;
- kodiranje važnih datoteka i diskova u sistemu rad računara u kompaniji;
- obavezno učlanjenje u mrežu;
- zaštita lozinkom koja se aktivira nakon 2-5 minuta;
- sprečavanje uporabe DOS -a u obradi teksta i drugim Officeovim aplikacijama;
- ograničeno korištenje DOS naredbi;
- korištenje sigurnosnih softvera za sve računare u kompaniji;
- formiranje pouzdanih „dadoteka“ u kompaniji;
- Virusna zaštita ukupnog sistema IT u kompaniji, a što je sve pod stalnim nadzorom interne kontrole u kompaniji.

Primena softvera¹⁵ u radu interne kontrole prisutna je u različitim oblicima moguće primene kao pomoćnog i važnog mehanizma u sticanju realnog mišljenja koje u svom izveštaju interni revizor dostavlja top menadžmentu preduzeća.

¹⁵ Abran, A. (2010): *Software Metrics & Software Metrology*. doi:10.1002/9780470606834, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9780470606834>

Jedan od sve zastupljenijeg modela primene softverskog rešenja koji se može primeniti u radu interne kontrole je tzv. "agilni proces razvoja softverskih sistema" a koji može dati dobre rezultate u radu interne kontrole. Inicijalno nastao je 2001. godine u Utahu u SAD.

Ovaj model primene softverskog rešenja podrazumeva da se najznačajnije metode kojima se možgu promovisati agilni razvoj softvera su: Scrum, XP, Open UP, Crystal, Lean, DSDM, Agile MSF. Ovaj proces razvoja je adaptivniji, a kolaboracija osoblja uključenog u razvoj softverskog rešenja je daleko efikasnija.

Autori ističu da u osnovi sve pobrojane agilne metode takve da se zasnivaju na 4 zajednička principa i to da:

- radno osoblje koje učestvuje u razvoju softvera i njihov međusobni odnos su takvi da su značajniji su od procesa i alata koji se koriste u radu,
- funkcionisanje softvera je važnije od multi-plicarne softverske dokumentacije,
- saradnja sa korisnicima je važnija od neposrednog ugovaranja kojim se preciziraju poslovni zadaci,
- odziv na novonastale informacione zahteve i s tim u vezi promene koje se odražavaju na tok daljeg razvoja sistema, važniji je od planiranih koraka i aktivnosti.

Agilni razvoj softvera omogućava postizanje kvalitetnijeg završetka u ovoj primeni, rezultata rada internih kontrola u preduzeću uz istovremeno završavanje radnih zadataka na poverenim poslovima interne kontrole uz realno snižavanje troškova, kao i uz kontinuirano upravljanje zahtevima interne kontrole prema IT sektoru koji je u ovom slučaju podrška radu interne kontrole u preduzeću.

XP i Scrum metode nude mnogobrojna formalizovana rešenja kao što su: programiranje u paru, unit testiranje, refaktorisanje, prilagođavanje arhitekturi, kao i kontinuelno ponavljanje faznih iteracija koje se razvijaju u potpunosti, kroz razvojne korake odnosno sprintove a što se sve kao metodologija može koristiti u radu interne kontrole.

Sinergija agilnih metoda sa dosadašnjim jednoobraznim principima komponentnog razvoja softvera je moguća pod uslovom da se precizno i blagovremeno definišu fazne aktivnosti pri čemu bi se svaka faza formalno razvijala kroz standarde određene metodologije, koja joj u datom momentu najsvrsishodnije odgovara, u sklopu razvojnog okruženja, a što se može posmatrati u realnom radu interne kontrole u preduzeću.

Agilne metode razvoja softverskih rešenja kreiraju značajan broj pozitivnih osobina, mada, kako u svakom drugom dosadašnjem metodološkom pristupu softverskog razvoja, i ova metodologija ima svoje nedostatke i probleme.

Agilni razvoj se ne može formalizovati po striktno definisanim principima, zbog nepredvidivog ponašanja pre svega u zahtevima koji se realno nameću u radu internih kontrola. To pre svega nastaje zbog činjenice da interna kontrola

obavlja veoma heterogene poslove koji većinom nisu standardni poslovi kontrole i koji nisu jednoobrazni poslovi, već rad interne kontrole podrazumeva da se interna kontrola radi u svim delovima preduzeća po osnovu dobijenog naloga od top menadžmenta preduzeća.

Projektna dokumentacija koja tom prilikom nastaje može biti vrlo opširna, a takođe i nedovoljno jasna, vrlo često je podložna promenama u skladu sa zahtevima interne kontrole. Sa pravne i zakonske pozicije agilni ugovori ukoliko nastaju između preduzeća koja rade softversko rešenje koje će primeniti u radu interna kontrola preduzeća vrlo često nemaju sasvim precizirane pravne elemente čijom bi se primenom obe strane u potpunosti zaštitile. Time se generišu problemi koji se odnose na veličinu predviđenog budžeta projekta primene softverskog rešenja koje može koristiti interna kontrola u svom radu.

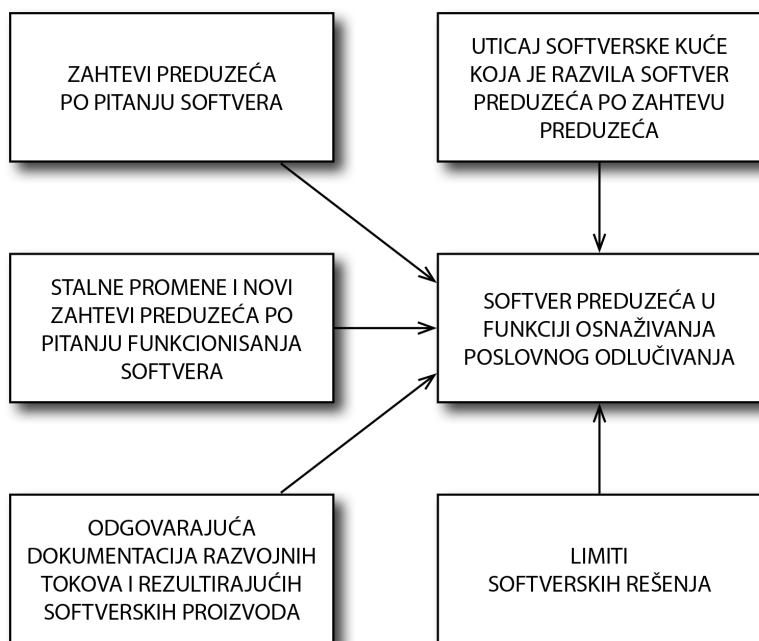
Od agilnog tima koji će primeniti softversko rešenje u radu interne kontrole u preduzeću se očekuje kontinuelno prilagođavanje novonastalim zahtevima, što generiše nove razvojne aktivnosti, a time se mogu probiti vremenski okviri i rokovi završetka projekta odnosno predaje softverskog rešenja kojeg će koristiti interna kontrola.

Bez obzira na pomenute probleme, agilnost razvojnog tima odnosno softverske kuće i interne kontrole koja će koristiti pomenuta softverska rešenja treba da imaju konstantan i fleksibilan odnos prema razvoju softvera, prema vremenskim rokovima i razumljivim odnosom prema budžetskim sredstvima. Na taj način agilne metode mogu uticati na podizanje nivoa kvaliteta i produktivnosti softverskih projekata, a ovde autori opisuju dominantan uticaj razvoja softverskog rešenja u primeni interne kontrole u preduzećima koja su se opredelila za primenu interne kontrole u poslovanju i upravljanju različitih preduzeća u različitim ekonomijama.

Primena softvera u kompanijama koja su se opredelile za primenu interne kontrole u svom redovnom treba promatrati kao dinamičan sistem funkcionisanja kontrole. Takav sistem kontrole u kome se ključne komponente kontrole dinamički menjaju i u kome postoji stalan proces razvoja primene obavljanja kontrole poslovanja u preduzeću, izrazito je podložan promenama i zahtevima top menadžmenta po pitanju obavljanja određene kontrole od strane interne kontrole u preduzeću.

Kao primer upotrebe softvera od strane preduzeća po pitanju upotrebe softvera od strane interne kontrole, autori daju prikaz moguće primene prikazom slike 4.

Interna kontrola koja posluje u okviru preduzeća može da se opredeli I za korišćenje tradicionalnog modela razvoja softvera. On se često naziva takozvani "waterfall model". U takvim uslovima se rigidni sistem faznog razvoja softvera kojeg razvijaju softverske kuće za potrebe preduzeća odnosno za potrebe interne kontrole može razviti u fleksibilni iterativni proces.

Izvor: Autori (2021).

Slika 4. Prikaz uticaja brojnih faktora na razvoj softvera preduzeća koji se suštinski primenjuje u radu interne kontrole preduzeća.

Ovaj model podržava šest faza koje se razvijaju tokom životnog ciklusa softvera i kontinuelno slede jedna iza druge, bez preskakanja ili skraćivanja faznih zadataka.

U šest osnovnih faza spadaju:

- analiza zahteva,
- dizajn-projektovanje,
- implementacija,
- testiranje,
- integracija i
- održavanje.

Waterfall model se dugo praktično primenjuje u poslovanju velikog broja preduzeća. Ovakav pristup se zadržao u upotrebi zbog svojih prednosti koje nisu zanemarljive:

- uloženo vreme i napor u ranijim fazama može dovesti do ekonomičnijeg posla u kasnijim fazama,
- naglašava se dokumentovanje i izvorni kôd softverskog proizvoda,
- napreduje linearno kroz diskretne, lako razumljive definisane faze, te je stoga jednostavan,
- ukazuje na lako uočljive kontrolnih tačaka u toku razvojnog procesa.

U tranzicionim zemljama u kojima postoji kontinuirano iskustvo softverskih timova prilikom izrade projektnih i softverskih rešenja su veoma različita. To je važno istaći jer se primena softverskih rešenja direktno odražava na sigurnost poslovanja u preduzeću, a interna kontrola upravo ima zadatak da podigne nivo kontrole u svim delovima preduzeća.

Izmene projektnih zadataka koje top menadžment zahteva da softverske kuće treba da izdvoje vrše vremena za razvoj, ali i dolazi do povećanja ukupnog ulaganja. Na osnovu toga dolazi do više trošenja sredstava za razvoj primenljivog softverskog rešenja za potrebe preduzeća.

Suštinski treba istaći da se izmene softverskih rešenja vrše u skladu sa nalogom top menadžmenta preduzeća, odnosno one se obavljaju u skladu sa zahtevima top menadžmenta preduzeća kao naručioca, a vrlo često te naloge može da inicira i interna kontrola u svojim prethodnim kontrolama koje je uradila ukazujući na uočene slabosti u radu preduzeća.

Preduzeća u kojima upravljivačke odluke donosi top menadžment ima težnju da kontinuirano vrši stalne izmene informacionih zahteva ali tom prilikom vredi istaći da svaka izmena istog znači i povećanje ukupnog troška izrade krajnjeg proizvoda odnosno u ovom slučaju softverskog rešenja za potrebe heterogenih preduzeća. Osim toga nova rešenja koja mogu doprineti razvoju interne kontrole treba da se kontinuirano primene i to u veoma različitim preduzećima po svojoj veličini, osnovnoj delatnosti u kojoj ostvaruju svoju egzistenciju i drugo.

U današnjem funkcionisanju izrade softvera dominantno funkcioniše izrada po principu Object-Oriented Programming (OOP), odnosno to je proces u kome postoji objekat kompleksne strukture prilikom izrade softvera za potrebe preduzeća odnosno u ovom posmatranju u radu za potrebe interne kontrole u preduzeću.

Autori ističu da je takav pristup vrlo prilagodljiv na permanentne promene već specificiranih informacionih zahteva koje dostavlja permanento top menadžment preduzeća, odnosno naručilac posla u ovom posmatranju u radu kojeg prezentuju autori.

Ekonomija troškova je ključna prilikom donošenja odluke o izmeni projektnog zadatka u vezi izrade softverskog rešenja za potrebe naručioca, odnosno preduzeća, a treba da se vodi računa o ekonomiji ukupno izdvojenih sredstava za nabavku novog softvera.

Suštinski treba zaključiti da se optimalizacija izrade softverskih rešenja za potrebe naručioca sprovodi u skladu sa planiranim optimalnim modelom mogućeg razvoja softvera za potrebe preduzeća. Sve to treba posmatrati u kontekstu sveobuhvatne analize.

Prilikom dostavljanja novog softverskog rešenja preduzeću a koje će između ostalog koristiti i interna kontrola treba voditi računa o:

- realnoj i svestranoj proceni projektnih odluka u cilju izbora što optimalnijih (ekonomičnijih ili produktivnijih rešenja) i
- dokumentovanju svih koraka realizacije novog sistema.

Ovakav pristupom razvoja softvera kao i podaci i procesi koji nastaju tom pri-likom se povezuju u logičku celinu uz podrazumevanje sledećih konotacija da:

- ne postoje klasične funkcije i procedure, postoje samo objekti,
- zadaci se razrađuju u manje razvojnih koraka,
- realizacija razvoja softvera je „top-down“,
- podaci igraju podređenu ulogu u odnosu na funkcije,
- fundament razvoja rešenja realizuje se objektima, a ne funkcijama i procedu-rama,
- objekat je apstraktan elemenat u oblasti svoje primene.

Na taj način suštinski se može prikazati proces primene novih softverskih rešenja za potrebe preduzeća koje suštinski pokušava da uvede novine u poslo- vanju i to u svim delovima preduzeća.

6. Zaključak

U ovom radu autori su istakli značaj procesa uvođenja interne kontrole u poslovanju preduzeća. Taj proces uvođenja interne kontrole je povezan sa proce- sima uspostavljanja ukupne kontrole u preduzećima. Jedan od bitnih načina da se poboljša funkcija kontrole u preduzećima je uvođenje funkcionalne interne kontrole u redovno poslovanje preduzeća.

Proces uvođenja interne kontrole je veoma složen proces u kome se pobolj- šava kontrola u svim delovima preduzeća. Uvođenje interne kontrole ne treba da bude motivisano samo deklarativnom potrebom da se ista uvede u poslovanje preduzeća, već treba da bude istinska odluka top menadžmenta koja se posmatra kao dugotrajan proces uvođenja kontrola u preduzeću. U radu su autori istakli samo neke od prednosti uvođenja interne kontrole, poput: povećanja opšte sigur- nosti poslovanja celog preduzeća, poboljšanja poslovanja preduzeća, smanjenja troškova u preduzeću, poboljšanja finansijskog izveštavanja i drugo. Autori su istakli važnost da se primena interne kontrole vrši isključivo od strane stručnih lica koja na profesionalan, nepristrasan način obavljaju internu kontrolu u svim delovima preduzeća. Za obavljanje poslova interne kontrole potrebno je obez- bediti brojna tehnička rešenja. U ovom radu autori su istakli važnost primene i korišćenja novih softverskih rešenja, koja po pravilu izrađuju softverske kuće za potrebe preduzeća. To je jedan od bitnih i sve važnijih faktora koji direktno mogu uticati na praktičnu primenu interne kontrole u preduzeću. Takvo posma- tranje interne kontrole je neophodno da se sprovodi u preduzećima i to u sklopu novog pristupa koji se može definisati kao inovativno uvođenje interne kontrole u poslovanje preduzeća u Republici Srbiji.

Literatura

- Abran, A. (2010): *Software Metrics & Software Metrology*. doi:10.1002/9780470606834, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9780470606834>
- Adamkovicova, B. (2014): *Assessment of changes within the economic structure of the Trenčín region*, Economics and Management, 19(2), 140-148.
- Babatunde, S.(2019): *Governmental Financial Reporting Reforms and Relationship Marketing: An Analysis of International Public Sector Accounting Standards Implementation*, Journal of Promotion Management, 25:5,700-721.
- Caruana, J. (2021): *The proposed IPSAS on measurement for public sector financial reporting—recycling or reiteration?*, Public Money & Management, 41:3, 184-191.
- Chen, H., Wang, D. & Zhou, N. (2017): *A Comprehensive and Quantitative Internal Control Index: Construction, Validation, and Impact*, Review of Quantitative Finance and Accounting, 49: 337-377.
- Chen, R. (2019): *Internal Control Audit Fee and Internal Control Audit Quality—Evidence from Integrated Audits*. Open Journal of Business and Management, 7, 292-311.
- Dudić, B., Dudić, Z., Pejanović, R., Škatarić G., Saxunová D., Peráček T. (2020): *The rural policy of Slovakia after joining the EU*. Agriculture and Forestry, 66(3):33-51.
- Han, Y. (2017): *Has the “Non-Clean” Internal Control Audit Opinion Received Sufficient Attention?—Evidence from the Perspective of Creditors*, Journal of Central University of Finance and Economics, 8:57-64.
- Hope, K. & Vyas, D. (2017): *Private company finance and financial reporting*, Accounting and Business Research, 47:5, 506-537.
- Liakopoulou, I. (2020): *Crowdfunding platforms in us and eu:empirical analysis of social capital*, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 31-44.
- Quattrone, P. (2017): *Embracing ambiguity in management controls and decision-making processes: On how to design data visualisations to prompt wise judgement*, Accounting and Business Research, 47:5, 588-612.
- Tett, G. (2019): *‘Financial scandals: a historical overview’: a practitioner view*, Accounting and Business Research, 49:5,500-502.
- Wang, W. (2016): *Exploring the determinants of network effectiveness: The case of neighborhood governance networks in Beijing*, Journal of Public Administration Research and Theory, 26(2), 375-388.
- Wirth, P., Elis, V., Müller, B. & Yamamoto, K. (2016): *Peripheralisation of Small Towns in Germany and Japan – Dealing with Economic Decline and Population Loss*, Journal of Rural Studies, 47, 62-75.
- Wynen, J. & Verhoest, K. (2016): *Internal Performance-Based Steering in Public Sector Organizations: Examining the Effect of Organizational Autonomy and External Result Control*, Public Performance & Management Review, 39:3, 535-559.
- Xie, W., Ye, C., Wang, T. & Shen, Q. (2020): *M&A goodwill, information asymmetry and stock price crash risk*, Economic Research-Ekonomska Istraživanja, 33:1, 3385-3405.

APPLICATION OF INTERNAL CONTROL WITHIN THE MAKING OF MANAGEMENT DECISIONS OF TOP MANAGEMENT CONSIDERED AS A NEW WAY OF COMPANY OPERATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *The process of introducing internal control in the regular operations of companies is related to the processes of establishing overall control in companies. The process of introducing internal control begins with the decision of the top management of the company to establish an internal control system in its regular operations. The process of implementing the internal control system is a very complex process in which the issue of overall control over the work and functioning of all parts of the company is substantially improved. The interest of top management in the implementation of internal control should be decisive and crucial in the process of its implementation. The advantages of introducing internal control are numerous, such as: increasing the overall security of the entire company, improving the overall business results resulting from the reduction of operating costs, improvements related to improving the financial reporting of top management and more. The practical application of internal control is performed by experts who are specially trained to perform internal control tasks. It should also be noted that employees in the internal control of the company, in addition to strong motivation to perform internal control, are also persons in whom they have great trust and expectations, all in the company, from top management to each individual employee. This trust stems from the independence of internal control on the one hand, and on the other hand from the expectations of all employees that the work of internal control will be protected from subversion of various types in presenting the objective situation in the company. The work of internal control is largely related to the implementation of a quality IT sector that is increasingly developing in companies, regardless of whether it is a small or large company. In addition to the above, it should be noted that the work of internal audit is closely related to the degree of implemented standardization processes in companies.*

Keywords: *internal control, business, enterprise, management results.*

PROBLEM EVROZONE U PROCESU EVROPSKE INTEGRACIJE SA ASPEKTA PLANIRANJA PREDUZETNIŠTVA U REPUBLICI SRBIJI***

Sažetak: *Situacija u evrozoni, u kojoj su neke od najrazvijenijih država, neumitno ima uticaj na planiranje individualnog preduzetništva u Srbiji, kao državi kandidatu za članstvo. U ovom članku analiziramo koliko je evrozona deo ekonomske integracije u Evropi ili rezultat tog procesa u okviru političkog procesa proširenja Evropske unije. U tom kontekstu, posmatramo motive integracije i proširenja, institucionalni okvir funkcionisanja monetarne unije i posledice na koncept evropske integracije. Analiza pokazuje da planiranje preduzetništva, danas, ne može da se osloni na monetarnu stabilnost koju obezbeđuju institucije zone evra i da postoji naznake podela u samoj Evropskoj uniji. Štaviše, neki od posmatranih problema ukazuju da je monetarna politika jedan od ključnih izvora nesuglasica unutar Evropske unije i da za sada nije izgledno da će biti obezbeđena realna monetarna stabilnost izvan računovodstvenih operacija Evropske i nacionalnih centralnih banaka. Zaključak koji proističe je da, dok Republika Srbija još uvek ima monetarni suverenitet, preduzetništvo, pre svega malo i srednje, mora da se orijentiše prvenstveno na unutrašnje resurse i da iznalazi unutrašnje modele koji će obezbediti tržišno usmeravanje kapitala, u čemu bi vodeću ulogu moglo da ima komorsko povezivanje.*

Ključne reči: *analiza rizika, evropska integracija, monetarni suverenitet, finansijalizam, slobodno tržište*

* Vanredni profesor, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd;
mstevanovic@megatrend.edu.rs

** Vanredni profesor, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd;
ddjurdjevic@megatrend.edu.rs

*** Ovaj rad je rezultat projekta FPBPS - Budućnost poslovanja u Srbiji. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta Megatrend univerziteta sa Unijom poslodavaca Srbije.

1. Uvod

Da bi se ostvarivala uspešna preduzetnička delatnost, posebno na malom i srednjem nivou, pored subjektivnih odlika preduzetnika, neophodna je i mogućnost planiranja finansijskih uslova poslovanja. Imajući u vidu aktuelne pravce razvoja pravnog poretka Republike Srbije, koji se razvijaju pod uticajem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju sa Evropskom unijom (EU), čini se neophodno da se u planiranje u preduzetničkoj delatnosti na duži rok u obzir uzima i dejstvo monetarnih aspekata evropske integracije.

U pravu i praksi Evropske unije primetna je težnja za stalnim prostornim proširenjem uticaja organizacije, bilo ugovornim aranžmanima ili prijemom novih država u članstvo. Koliko god da trenutno deo evropske političke, naučne i stručne javnosti ovu aspiraciju ocenjuje kao kontroverznu, čini se da proširenje jeste jedna od odlika koje odražava unutrašnju prirodu ove organizacije kojoj stremi Republika Srbija.

Posmatrano sa stanovišta preduzetničke delatnosti, kao jednog od činilaca društvene stabilnosti u smislu doprinosa zapošljavanju, inovativnosti, konkurentnosti, a time posredno kvalitetu života, predviđanje dejstva monetarnih aspekata evropske integracije se ispostavlja kao neophodan element racionalnog dugoročnog planiranja preduzetničke delatnosti.

Racionalno ocenjivanje potencijalnog dejstva monetarnih aspekata evropske integracije je složen misaoni postupak koji zahteva multidisciplinarni i interdisciplinarni pristup. U ovom radu je učinjen pokušaj da se doprinese delu postupka planiranja preduzetničke delatnosti koji je od značaja za pouzdanje u monetarne parametre i zahteve kojima je izložena u uslovima pristupanja. Imajući u vidu da pregovori o pristupanju predstavljaju usaglašavanje sa pravnim poretkom EU, težište je dato prepoznavanju dejstva trendova koji će uticati na monetarnu stabilnost i procedure same EU, na osnovu njihove uloge u razvoju i trenutnoj praksi same evropske integracije. U tom smislu, u ovom radu su analizirana tri faktora od značaja za determinisanje samih trendova, na osnovu kojih se može procenjivati i njihov dalji uticaj: unutrašnji pokretač evropske integracije, uticaj monetarnog aspekta na institucionalno organizovanje i aktuelni normativni pristup proširenju, kao instrumentu integracije.

U ovom radu, analiza se izvodi iz dve polazišne tačke. Prva je da teoretičari koji se bave Evropskom unijom i objašnjavaju i političari koji zagovaraju stremljenje organizacije na proširenje, prostor Republike Srbije podvode pod geostrateški termin „Zapadni Balkan“. Ono što oni određuju prostorno, suštinski čini pet država: Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Severna Makedonija i Albanija, od kojih svaka po logici stvari mora imati sopstvenu preduzetničku strukturu, od kojih su većina mali i srednji preduzetnici na nacionalnom nivou. Sa aspekta nacionalnog preduzetničkog sloja i interesa građana tih država, u okviru procesa proširenja EU od posebnog značaja su pitanja vezana za unapređenje društvene

stabilnosti, zbog čega primena tog procesa treba da obezbedi održivost, odnosno da obezbedi konkurentnost nacionalnog preduzetničkog staleža. Merilo konkurentnosti u procesu integracija, po logici stvari je vezano za institucionalne aranžmane i politike koji proističu iz primene valute EU, evra. Iz ovoga proističe drugo polazište, da primena i stalni razvoj jedinstvene zone plaćanja u evrima, koja omogućava vršenje međunarodnih transfera i plaćanja u EU, ukazuje da je u središtu projekta EU produbljivanje tržišnih integracija na kontinentu. Ne ulazeći u to koliko se na ovaj način podstiče privatna inicijativa, budi preduzetnički duh, inovativnost, napredak razvoja zasnovanog na znanju i tehnološkom napretku i posledično doprinosi otvaranju radnih mesta, ono što je relevantno jeste institucionalno ustrojstvo koje se u vezi sa tim razvija u procesu integracija.

Osnovni cilj analize je da se osvetle objektivni procesi koji determinišu razvoj okruženja za preduzetništvo, pre svega na malom i srednjem nivou, u uslovima aktuelnog funkcionisanja evrozone, kao elementa racionalne analize rizika u dugoročnom planiranju preduzetničke delatnosti, kako sa aspekta prakse tako i sa aspekta planiranja pravnog uređenja preduzetničke delatnosti.

2. Priroda proširenja kao sredstva politike EU

Kada se posmatra proširenje EU kao proces koji je primarnim pravom ove organizacije predviđen kao sredstvo ostvarivanja politike mogu se, sa aspekta položaja države kandidata u tom procesu, razlikovati dva pravca artikulisanja razloga njegove opravdanosti.

U pravcu razmišljanja o potrebi proširenja mogu se svrstati razmišljanja koja, najopštije posmatrano, polaze od racionalnog izbora spoljnopolitičkog delovanja među partnerskim učesnicima u interesnoj sferi u odnosu na konkurenciju spoljnih akterima. U tom smislu se, mogu sagledavati tvrdnje počev od, na primer, toga da „proširenje ostaje proces koji pokreće EU“¹, preko pozivanja da „psihološke i bezbednosne koristi ulaska NATO“² ili da koristi „širenje na ovaj mali ali geopolitički važan region u srcu Evrope će prevazići troškove pristupa“³. Danas, kada u uslovima ekonomskih teškoća u Evropi proširenje naizgled postaje manje

¹ Heemskerkl Mark, „Bringing Europe to the Western Balkans: The Europeanisation of Croatia and Serbia compared“, *College of Europe EU Policy Paper*, 6/2020, p.2.

² Conley A. Heather, Cipoletti T.J., The European Union's Policy Toward the Western Balkans, in: *Western Balkans Policy Review 2010: A Report of CSIS Lavrentis Lavrentiadis Chair in Southeastern European Studies*, Janusz Bugajski (ed.), Washington: Center for Strategic and International Studies, 2010, p. 13.

³ Milenko Petrovic, Malgorzata Klatt, The European Union and its Post-communist Neighbours: EU Enlargement and the European Neighbourhood Policy, in: *The European Union and Global Engagement: Institutions, Policies and Challenges*, Witzleb Normann, Martínez Arranz Alfonso, Winand Pascaline (eds.), Cheltenham/ Northampton: Edward Elgar, p. 204.

prioritet, ovaj pravac razmišljanja se ogleda u stanovištu da je „važno da EU ne izgubi iz vida koristi koje proširenje može doneti uprkos troškovima, strateški... kao podsticaj evropskoj bezbednosti i širenje uticaja izvan granica“.⁴

Drugi pravac mišljenja o koristi koje EU ima od proširenja državama na prostoru Zapadnog Balkana. Apstrahujući, pri tome, mišljenja koja proširenje predstavljaju jednostrano kao isključivu korist država sa kojima je EU u postupku pregovora, koja se svode na ideju kako se budžet EU usvaja da bi se pomagalo državama kandidatima,⁵ a ne da se ostvaruje zajednički interes članica, moguće je izdvojiti tri dejstva koja se ističu u ovom pravcu mišljenja. Prvo, da države Zapadnog Balkana sa sobom donose potencijal širenja jedinstvenog tržišta sa dodatnih 18 miliona potrošača,⁶ drugo, da omogućava dodatni rast trgovinskog i finansijskog obrta i, treće, da se kompanijama iz EU otvara mogućnost da iskoriste prednosti atraktivnog tržišta radne snage.⁷ U okviru ovog pravca razmišljanja mogu se svrstati i ona koja kao korist za EU nalaze isključivo idejni koncept „paneuropizacije“ ovog dela Evrope.

Koncept proširenja, čini se, ima podudarnosti sa jednim procesom u savremenim međunarodnim odnosima, a to je unapređenje slobodne trgovine kao opšte vrednosti. Međutim, uprkos racionalnoj osnovi ovog procesa, činjenica je da opstaje dominacija i finansijalizam najrazvijenijih država i usled toga države i dalje imaju neke segmente politike za kontrolu i upravljanje ključnim poslovnim aktivnostima na svojoj teritoriji. Tu spadaju: carine (tarife), kao način da se nametima na uvoz zaštititi domaća proizvodnja i obezbeđuju budžetski prihodi; podsticaji (subvencije), kao oblik državnog plaćanja proizvođaču kroz poreske olakšice, zajmove sa niskim kamatama, novčane dotacije ili učešće javnih vlasti u kapitalu, kao način usmeravanja razvoja konkretnih segmenata privrednog sistema; uvozne kvote ili ograničenja izvoza, kao strategije kontrolisanja ponude određenih roba na unutrašnjem tržištu; kontrola valuta i upravljanje deviznim kursom, kao strategije podsticanja, ograničavanja ili destimulacije uvoza ili izvoza; zahtevi da se određeni procenat proizvoda proizvodi lokalno ili da se za poslovanje mora koristiti lokalna firma kao partner; anti dampingška pravila, kojima se sprečava da se proizvod prodaje ispod tržišne cene kako bi osvojio tržišni udeo i oslabila konkurencija; finansiranje domaćih kompanija za unapređenje izvoza; određivanje zona slobodne trgovine, u kojima se predviđaju snižene carine, porezi, pogodnosti procedura ili ograničenja, u nastojanju da se

⁴ Great Britain Parliament House of Lords European Union Committee, *The Future of EU Enlargement: Report 2012-13*, p. 32.

⁵ Na primer, Rant Vasja, Mrak Mojmir, Marinč Matej, *The Western Balkans and the EU Budget: The Effects of Enlargement*, *Southeast European and Black Sea Studies*, 20:3/2020, p. 431.

⁶ Great Britain Parliament House of Lords European Union Committee, *op. cit.* (fn. 3), p. 61.

⁷ Sanfey Peter, Milatović Jakov, Krešić Ana, “How the Western Balkans Can Catch Up”, *EBRD Working Paper Series*, 186/2016, p. 3.

unapredi trgovina sa drugim državama; administrativne politike, kao postupci koji se mogu koristiti da se ulazak određenih roba ili određeno poslovanje učini težim i dugotrajnim.⁸

Kada se proces evropske integracije posmatra kao ishod politike proširenja, neophodno je, kako bi se precizirao interes same organizacije, fokusirati početni podsticajni koncept državama zapadne Evrope u tom pravcu, u ekonomskoj dimenziji. Naime, upravo preko te dimenzije podsticaja, integraciju država zapadnoevropskog regiona su značajno pokrenule i značajno podstakle Sjedinjene Američke Države. U kontekstu razmatranja aktuelnih izazova integracije, treba imati u vidu dva instrumenta koji je koristila najveća svetska sila posle Drugog svetskog rata.

Najpoznatiji je bio američki strateški projekat koji je pokrenut kao mehanizam pomoći ekonomskom oporavku evropskih država posle ratnih razaranja, zvani Maršalov plan. Ovu pomoć, međutim, SAD nisu obezbeđivale na komercijalnim osnovama, već iz sopstvenih geopolitičkih interesa i uslovile su je privrednim integracijama država korisnika pomoći. Konkretan rezultat ove strategije bila je institucionalizacija administriranja Maršalovog plana i obnove u zapadnoj Evropi, u formi Organizacije za evropsku ekonomsku saradnju (OEES), U okviru ove organizacije, države ugovornice su 1948. godine, prihvatile da između sebe ukinu trgovinske barijere i unaprede koncept privredne saradnje. Iz OEES je kasnije nastala današnja Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD).⁹

Drugi instrument, koji je bio u funkciji podržavanja sprovođenja Maršalovog plana (i posredstvom ovog finansijskog instrumenta efikasnije se suprotstavljalo uticaju komunističkog SSSR) je Američki komitet za ujedinjenu Evropu (AKUE), osnovan 1948. godine. Na prvi pogled se radilo o nevladinoj organizacija koja se zalagala za evropsku integraciju. Međutim, ovu organizaciju su ustrojili Alen Dals, šef Centralne obaveštajne agencije (CIA) i Vilijam Donovan, šef ratne preteče CIA, Kancelarije za strateške usluge (OSS). U svom radu, AKUE je blisko saradivala sa Nacionalnim komitetom za slobodnu Evropu, koji su finansirale fondacije Henri Ford i Džon D. Rokefeller a jedan od ciljeva je bilo tajno finansiranje Evropskog pokreta, evro-federalističke organizacije, koja je u posleratnim godinama okupila mrežu lica i organizacija za zagovaranje demokratske, federalne (zapadne) Evrope. Do 1949. godine, AKUE je započela razgovore o podršci inicijativama za evropsku integraciju mladih, iz čega je nastala Evropska omladinska kampanja, koja je skoro deceniju delovala kao dugoročna obrazovna inicijativa, u okviru Evropskog pokreta.¹⁰

⁸ Stevanović Miroslav, Đurđević Dragan, „Međunarodno pravo kao činilac savremenog poslovanja“, *Megatrend revija*, 18:2, str. 6.

⁹ Stevanović Miroslav, *Uvod u pravo EU i evropske integracije*, Megatrend univerzitet, Beograd, str. 6-7.

¹⁰ Bliže: Aldrich J. Richard, OSS, CIA and European Unity: The American Committee on United Europe, 1948-60, *Diplomacy & Statecraft*, 8:1/1997, str. 189, 207.

U kontekstu opstanka ovog strateškog utemeljenja evropske integracije treba naglasiti i "novu bezbednosnu arhitekturu" koja je u novembru 1991. godine usvojena u okviru NATO, čije su članice sve države EU. Ova koncepcija polazi od postavke da se savremeni izazovi mogu sveobuhvatno rešiti samo u okviru međusobno povezanih institucija koje povezuju države Evrope i Severne Amerike i da će članice NATO (istovremeno i EU) raditi „na novoj evropskoj bezbednosnoj arhitekturi u kojoj se dopunjuju NATO, KEBS (Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji od 1994. godine prerasla u OEBS), Evropska zajednica (od 1992. godine prerasla u EU), ZEU (Zapadnoevropska unija je od 2011 integrisana u NATO) i Savet Evrope.¹¹

Imajući u vidu da planiranje preduzetništva podrazumeva i uvažavanje dejstva monetarnog činioca na dobit, akumulaciju, investiranje itd., a da proces proširenja i sledstvena integracija neminovno obuhvataju odnos prema valuti koju koristi EU, evru, koji funkcioniše u okviru globalnog monetarnog poretka. S tim u vezi, trebalo bi imati u vidu da je međunarodni monetarni sistem koji je 1944. dogovoren u Breton Vudsu, sa konvertibilnim američkim dolarom (po 35 dolara za finu uncu zlata) kao rezervnom valutom, a sve ostale valute vezane za dolar po fiksnom kursu i mogle su se konvertovati u bilo kom trenutku, i tako posredno vezane za zlato, suštinski promenjen 1971. godine kada su SAD jednostrano ukinule konvertibilnost dolara (zbog sopstven potrebe da emituju novac, bez pokrića, kako bi finansirale ratove u Koreji i Vijetnamu).¹²

Sa aspekta ovog rada treba naglasiti da se ta suštinska promena sastoji u tome da su sve valute postale papirni (dekretni) novac, koji se može emitovati prema političkoj želji. Takav novac čini državu moćnijom, jer joj centralna banka obezbeđuje željenu količinu novca bez pokrića, pod najpovoljnijim uslovima, što za posledicu izaziva talase spekulacija, balona i finansijske krize,¹³ što primorava emisione ustanove da povećavaju ponudu dekretnog novca i veštački potiskuju kamatne stope, izazivajući tako pseudo-rast koji završi recesijom. Kao rizik koji generiše odstupanja od zlatnog novca može se istaći državni intervencionizam i državno planiranje, odnosno sa aspekta planiranja preduzetništva - proširenje moći države je na račun sloboda preduzetnika. Naime, nastojanje da se spasi

¹¹ North Atlantic Council, *Rome Declaration on Peace and Cooperation*, Press Communiqué S-1(91)86 (8th November 1991), Art. 3

¹² Stakić Budimir, *Međunarodne finansijske institucije*, Beograd: Univerzitet Singidunum, 2012, str. 73.

¹³ *Ibid.*, p. 16. Stakić ističe primer monetarne propasti zbog dekretne prirode novca u Rimskoj republici. Proklamovana vrednost bakarnih kovanica bila je tri puta veća od njihove stvarne vrednosti. Tokom skoro dva veka, količina novca je ostala ista ali mu je rasla vrednost, što je Rimskoj republici omogućilo skladištenje kapitala, ali je preduzetnicima onemogućeno investiranje u komercijalne projekte nego su bili usmereni na državne projekte. Kada je Hanibal osvojio rudnike bakra, dok je država je morala da kuje novac da finansira troškove rata, postojeći bakarni novac je postao bezvredan i nakon toga je ponovo vraćen zlatni i srebrni novac

dekretni monetarni poredak, neminovno vodi ograničavanju korektivnih mehanizama slobodnog tržišta, budući da iziskuje više administriranja, kroz nove propise, zabrane, poreze, kontrole itd. Očuvanje sistema dekretnog novca (pre svega američke monetarne hegemonije), stoga, predstavlja rizik za slobodan ekonomski sistem.¹⁴ Nakon zatvaranja tokom Kovid krize, krajem prvog kvartala 2021, globalni dug je dostigao 296 biliona dolara, što iznosi 360% svetskog bruto proizvoda.¹⁵ Veoma je diskutabilno da li te dugove iko, a posebno nerazvijene i države u razvoju može da otplati, te je otvoreno pitanje čemu će kreatori politike pribeći kako bi održali sistem. Evropska centralna banka, je kao i emisije ustanove velikih država pribegla smanjenju kamatnih stopa i zadržala elektronsko štampanje, što je novi dekretni novac, za finansiranje država i banaka.¹⁶

3. Problem institucionalizacije evrozone

Relevantan pokazatelj funkcionisanja evrozone trebalo bi da bude način poslovanja poslovnih i investicionih banaka. U tom kontekstu, vredi razmotriti nekoliko primera.

Najuticajnija banka u EU, Deutsche Bank je, 2015. godine, platila 2,5 milijarde dolara kazne finansijskim vlastima SAD i Britanije zbog mahinacija sa međubankarskim kamatama od 2003. do 2007. godine¹⁷, 2017. godine, po vansudskom poravnanju sa američkim Sekretarijatom pravde platila je 7,2 milijarde dolara kazne zbog prodaje nenaplativih hipotekarnih hartija pre globalne finansijske krize (2008)¹⁸ a, u 2021. godini 130 miliona i 124 miliona dolara zbog korišćenja prevara i mita u poslovanju. Evropski gigant je 2018. godinu, prema izveštaju američke Kancelarije kontrolora valuta, imala izloženost derivatima u nominalnoj visini od 43,5 biliona evra¹⁹ (oko 49 biliona dolara) i tragom derivativa u SAD u rangu najvećih njujorških bankarskih mešetara derivativima JPMorgan Chase, Citigroup i Goldman Sachs. U julu 2019. godine, ova banka j

¹⁴ Oakly Peter, Is Gold Jewelry Money?, in: *Money Counts: Revisiting Economic Calculation*, Schmidt Mario, Ross Sandy (eds.), 2020, New York/Oxford: Berghahn Books, p. 19.; takođe, Durin Alexander, *Fixed Income Trading and Risk Management: The Complete Guide*, Chichester: John Wiley&Sons, 2021, pp. 37-38.

¹⁵ <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-09-14/global-debt-hits-record-296-trillion-as-world-lockdowns-ease> (02.11.2021)

¹⁶ Schnabel Isabel, The ECB's policy response to the COVID-19 pandemic, presentation at the University of Chicago Booth School of Business European Central Bank, 18 February 2021, slides 4, 7, 8. <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2021/html/ecb.sp210218~d8857e8daf.en.pdf> (02.11.2021)

¹⁷ https://dfs.ny.gov/reports_and_publications/press_releases/pr1504231 (02.11.2021)

¹⁸ <https://www.justice.gov/opa/pr/deutsche-bank-agrees-pay-72-billion-misleading-investors-its-sale-residential-mortgage-backed> (02.11.2021)

¹⁹ *Ibid.*

otpustila 18.000 zaposlenih i najavila je da izlazi iz globalne trgovine akcijama. Kada se vide razlozi zbog kojih je prihvatila da isplati kazne (isključivo van-sudski) ispostavlja se, da je ova ugledna banka najmanje od početka 21. veka propustila da sprovede sistem internih računovodstvenih kontrola u vezi sa korišćenjem sredstava preduzeća, falsifikovala svoje knjige i evidencije radi prikrivanja koruptivnih i neurednih plaćanja, umešala se u kriminalnu šemu za prikrivanje isplata „konsultantima“ širom sveta koji su služili kao kanali za mito stranim zvaničnicima i drugima kako bi mogli nepravedno dobiti i zadržati unosne poslovne projekte. Posle objavljenih podataka u Panamskim papirima o ofšor pranju novca Deutsche Bank, nemačke vlasti su pretresale sedište banke,²⁰ a američke vlasti istražuju njenu ulogu u poslovima malezijskog vladinog fonda koji je prethodno „zarobio“ Goldman Sachs.²¹ Sa aspekta ovog rada, relevantno je to da Deutsche Bank, jedan od važnih subjekata evropskog finansijskog poretka, a time i predmet interesovanja osnovne institucije tog sistema, Evropske centralne banke, ima kreditni rizik koji se nakon revizija ispostavio niži od nominalne vrednosti njenih derivativnih ugovora, ali je nepremostiv s obzirom na njen bilans, u kojem je imovina banke krajem 2018., prema podacima Njujorške berze, vredela oko 1,5 a obaveze 1.47 bilion dolara.²² Zbog usluga rizičnim hedž-fondovima, investitori su dnevno povlačili milijardu dolara.²³

Ono što se iz navedenog može izvesti jeste da u zoni evra postoje strukturni problemi, koji su eksponirani, i zbog kojih evropski (i globalni) finansijski poredak deluje ranjiv. Međunarodni monetarni fond je u izveštaju iz 2016. godine zaključio da Deutsche Bank, usled međusobnih povezanosti sa američkim investicionim bankama i sa velikim bankama u Evropi, predstavlja najveću pretnju globalnoj finansijskoj stabilnosti.²⁴ To je bio trenutak kada je veličina i procenjeni potencijal za ulaganje njenog tržišta (tržišna kapitalizacija) bila desetine milijardi dolara veća nego što je danas. Uprkos poslovnoj krizi, teško je zamisliti da u aktuelnim uslovima evropski (i globalni) finansijski poredak može dozvoliti da se Deutsche Bank suoči sa posledicama svog poslovanja, najviše zbog njenih dubokih veza sa najvećim američkim bankama koje globalno dominiraju u mešetarskim operacijama sa derivativima i visokofrekventnom trgovinom.²⁵

²⁰ International Consortium of Investigative Journalists, *Global banks defy U.S. crackdowns by serving oligarchs, criminals and terrorists*, ICIJ, September 20, 2020. <https://www.icij.org/investigations/fincen-files/global-banks-defy-u-s-crackdowns-by-serving-oligarchs-criminals-and-terrorists/> (02.11.2021)

²¹ <https://www.nytimes.com/2019/07/10/business/deutsche-bank-1mdb-malaysia.html> (02.11.2021)

²² <https://www.nasdaq.com/market-activity/stocks/db/financials> (02.11.2021)

²³ <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-07-16/deutsche-bank-bnp-face-reality-of-168-billion-hedge-fund-deal> (02.11.2021)

²⁴ <https://de.reuters.com/article/uk-deutsche-bank-imf-idUKKCN0ZG1UN> (02.11.2021)

²⁵ Kada su akcije Deutsche Bank pale, otvorilo se pitanje sudbin stuba nemačke finansijske dominacije u EU. Do plana restrukturiranja, Deutsche Bank je predvidela sporazum sa

Pored strukturnog problema, postoje indicije da monetarni sistem EU ima i funkcionalne probleme. Na primer, u junu 2015. godine, Deutsche Bank je prebacila 6 milijardi dolara američkom hedž-fondu. Banka je dobila sredstva nazad sledeći dan, a incident je prijavljen Evropskoj centralnoj banci, britanskoj regulatornoj instituciji i američkim Federalnim rezervama navodno greškom. U toj prijavi, banka je tvrdila da je do transfera „sa previše nula“ došlo greškom, tako što je mlađi pripadnik tima foreks trgovine, dok je njegov šef bio na odmoru, obradio ukupnu sumu umesto neto vrednost.²⁶ U februaru 2017, Nemačka investiciona i razvojna banka, KfW, transferisala je 5,4 milijarde evra na četiri banke. Prema navodima banke, u izveštaju, sredstva je dobila nazad bez gubitka, a transfer ove sume je bio posledica „tehničke greške koja je jedno plaćanje ponovila više puta”.²⁷ U oktobru 2016, KfW, koja je u septembru 2008. prebacila 300 miliona evra investicionoj banci Braća Lemman nakon što je ova institucija već prijavila bankrot, dobila je priznanje časopisa „Globalne finansije“ za „najsigurniju banku na svetu”.²⁸

Problemi evrozone imaju svoj odraz u političkom upravljanju. Inicijativa evropskog monetarnog sistema pokrenuta je, 1978. godine, sa dva osnovna cilja: a) da se obezbedi monetarna stabilnost i saradnja između država Evropske ekonomske zajednice i b) da se stabilizuju međusobni međuvalutni odnosi. Ugovor o EU predviđa monetarnu uniju, odnosno, zajednički monetarni sistem sa jedinstvenom valutom koju emituje (ili se emituje u njeno ime) jedinstvena centralna banka (čl. 98-104), koja počinje da funkcioniše od 1999. sa Evropskom centralnom bankom i evrom kao valutom. EMU ima 19 članica, koje ispunjavaju uslove u pogledu javnog duga, budžetskog deficita, inflacije, kamatne stope i devalvacije. Očekivane koristi se ogledaju u smanjenju transakcionih troškova konverzije valuta država članica EMU, eliminisanju rizika promene deviznog kursa, odnosno monetarnoj i cenovnoj stabilnosti. Budući da prihvatanje EMU podrazumeva odricanje od monetarnog suvereniteta, svaka država mora da proceni kolike su koristi, a koliki gubici odricanja od sopstvene valute. Ugovorom o EU stvoreni su Evropska centralna banka (ECB) i Evropski sistem centralnih banaka (Evrosistem), koji čine ECB i centralne banke država članica EU. U članu

BNP Paribas po kome bi pariska banka “obezbedila kontinuitet usluga” za klijente sa udelom u Deutsche Bank. Taj dogovor je pokazao da BNP Paribas figurira kao mogući kupac, tj. da ne namerava da odustane od dubioznog poslovanja sa derivativima. Naizgled logičan kupac Deutsche Bank bila je američka Citigroup. Obe masovno rade ofšor i relativno malo redovne finansijske operacije, ali američki gigant ima veliki plasman u potrošačke kredite koji su ga više puta spasili kada je posao sa investicijama izneverio. Nemačka ovo nije imala u vidu kada se njen finansijski oslonac upustio u globalne investicije.

²⁶ <https://www.ft.com/content/0546944a-7682-11e5-a95a-27d368e1ddf7> (02.11.2021)

²⁷ <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-03-24/bank-known-for-lehman-blunder-transfers-5-4-billion-in-error> (02.11.2021)

²⁸ https://www.kfw.de/KfW-Group/Newsroom/Aktuelles/News/News-Details_379712.html (02.11.2021)

3 Ugovora o funkcionisanju EU među oblastima isključive nadležnosti EU je utvrđena monetarna politika država evrozona.²⁹

Monetarna unija je (kao i ekonomska) ključni element evropske integracije. Za EMU je važno da efikasno funkcioniše koordinacija javnih finansija i strukturnih politika, dok je fiskalna politika ostala u nadležnosti država članica. Odgovornosti za ostvarivanje EMU su podeljene između institucija EU. Najkraće, strukturno-funkcionalna organizacija se može opisati na sledeći način: Evropski savet (u kojem su šefovi država i vlada država članica) postavlja orijentaciju glavnih politika; Savet (u kojem su resorni ministri država članica) koordinira ekonomsku politiku EU i donosi odluke koje mogu obavezati pojedinačne države članice EU; Evropska centralna banka postavlja monetarnu politiku evrozona i stabilnost cena kao cilj; Evropska komisija prati šta države članice EU rade i izdaje preporuke za politike; Evropski parlament učestvuje u formulisanju zakonodavstva (sa Savetom) i vrši nadzor nad ekonomskim upravljanjem; Evropski mehanizam za stabilnost je finansijsko telo država evrozona, preko kojeg se pruža pomoć državama te zone koje su imale ili im prete ozbiljne finansijske teškoće; države članice EU planiraju svoje nacionalne budžete u okviru dogovorenih granica deficita i duga; i koordiniraju politiku od zajedničkog interesa za evrozonu na nivou Evropskog saveta na Samitu zone evra i na nivou ministara finansija na Evro grupi. Sa aspekta ovog rada, treba istaći da se ovaj sistem nije ispostavio efikasnim tokom krize suverenih dugova, 2010. godine, te su vlade strana EMU, 2012. godine, zaključile Ugovor o stabilnosti, koordinaciji i upravljanju u Ekonomskoj i monetarnoj uniji (Fiskalni ugovor) koji za cilj ima jačanje budžetske discipline država evrozona. Takođe, treba imati na umu da su deo EMU sve države članice EU, ali da nisu sve evrozoni, a da su samo članice evrozona podvrgnute jedinstvenoj monetarnoj politici ECB. Ovo je za posledicu imalo da je, pored postojeće institucionalne strukture EU bilo potrebno uspostaviti dodatni institucionalni oblik a raspravu i usaglašavanje politika u EMU, što je učinjeno kroz format Evro grupe, odnosno sastanke ministara ekonomije i finansija država članica evrozona, kojima prisustvuju Evropska komisija i predsednik Evropske centralne banke. U teoriji se konstatuje da je EMU od samog početka uključivala asimetrične stepene integracije u oblasti „ekonomske“ unije, koja je manje centralizovana uprave, nasuprot „monetarne“ unije, koja je više nadnacionalna uprave.³⁰

Čini se, da je u evrozoni i za evrozonu utvrđena samo politička odgovornost, ali ona nije podržana demokratskom kontrolom, niti delotvornim parlamentom evrozona. Ostvarivanje kontrole i odgovornosti predstavlja uslov delotvornog funkcionisanja evrozona, ali jednako i političkog okvira te zone – EU kao organizacije.³¹

²⁹ Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union, *Official Journal*, C 326/01, 26.10.2012, Art. 1(1) c.

³⁰ Howarth David, Verdun Amy, Economic and Monetary Union at Twenty: A Stocktaking of a Tumultuous Second Decade: Introduction, *Journal of European Integration*, 42:3/2020, p 289.

³¹ Nedоследnost ostvarivanja funkcija političkog upravljanja se može posmatrati i sa šireg aspekta, u smislu potrebe da se prevaziđe problem demokratskog deficita. U tom smislu, šef Rimo-katoličke crkve, Papa Franja je upozorio da često postoji osećaj sve većeg „procepa

4. Posledice problema evrozone na koncept integracije

Rasprava o političkoj i ekonomskoj integraciji EU je ponovo otvorena deset godina posle neuspeha ratifikacije Ustava EU. Izlazak Velike Britanije samo je ojačao uverenje da na aktuelne izazove nije moguće odgovoriti sa velikim brojem članica.

Koncept dve različite brzine integracija, nije nov i počinje da se koristi kao taktika još od 1984. godine, u okviru nastojanja Nemačke i Francuske da od Velike Britanije izdejstvuju pristanak na jedinstveno tržište i većinsko glasanje u Savetu.³² Konkretizaciju koncepta dve brzine obrazložio je, u septembru 1994. godine, šef poslaničke grupe demohrišćana u donjem domu nemačkog parlamenta (Bundestag) Wolfgang Šojble (kasnije ministar finansija pa predsednik Bundstaga), koji je predstavio dokument "Razmišljanja o evropskoj politici" (*Überlegungen zur europäischen Politik*), u kome se zagovara stvaranje tvrdog jezgra Evrope (*Kerneuropa gruppe*) u cilju dalje federalizacije, pri čemu bi tzv. periferna EU omogućila ubrzano i lakše dalje proširenje. Jedan deo bi, dakle, predstavljao jezgro sa federalnim tendencijama, a drugi, po logici stvari, periferiju, u okviru jedinstvenog tržišta.³³

Evropska integracija je u početku bila ograničena na ekonomske ciljeve, ali su aktuelni ekonomski ciljevi isprepleteni sa političkim ciljevima. EU ima zajedničke politike u nekoliko oblasti, među kojima je zajednička monetarna politika. Uvođenje evra je, međutim, *de facto* institucionalno podelilo zemlje EU na dve grupe – s jedne strane su države koje još uvek imaju suverenitet u oblasti emisije nacionalne valute, a s druge su one koje koriste evro.³⁴ Kao organizacija, EU je suočena sa nizom globalnih i unutrašnjih izazova, koji su eksponirani usled dejstva regionalnih sukoba, terorizma, rastućeg pritiska migracija, protekcionizma i društvenih i ekonomskih nejednakosti. Kako se okvir ekonomske integracije ispostavio neadekvatan za efikasnu i delotvornu reakciju na te izazove, u diskurs se ponovo vratila ideja da dalja integracija iziskuje nastavak koji će biti utemeljen na dva kriterijuma: kapacitet članice da produbi integracije i njena politička volja u tom pravcu.

Kako bi se obezbedilo da neophodni jedinstveni odgovori na izazove ne budu generator dezintegracionih procesa, šefovi država i vlada članica i organi EU (Evropski savet, Evropski parlament i Evropska komisija) su proklamovali: „[M]i ćemo delovati zajedno, različitim tempom i (različitim) intenzitetom gde

između građana i evropskih institucija, koje se često doživljavaju kao daleke i nepažljive prema različitim senzibilitetima i da Uniji preti opasnost raspada ukoliko „izgubi osećaj za smer...”. (<http://www.romereports.com/2017/03/24/pope-francis-full-speech-to-the-european-union-leaders> (02.11.2021.)

³² Jo, Sam-Sang, *European Myths: Resolving the Crises in the European Community/European Union*, Lanham/Plymouth: University Press of America, 2007, p. 137.

³³ Wind, Marlene, *The European Union as a Polycentric Polity*, in: *European Constitutionalism Beyond the State*, Weiler, Joseph; Wind, Marlene (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2003, p. 108.

³⁴ Kundera Jarosław, *The Future of EU: Towards a Two Speed Europe*, *European Research Studies Journal*, 22:3/2019, p. 265.

je neophodno, krećući se u istom pravcu, kako smo činili u prošlosti, u skladu sa ugovorima i otvorenih vrata za one koji žele da se pridruže kasnije.³⁵ Na ovaj način, dok jača strah od dezintegracije EU, politički je (ne i pravno obavezujuće) plasiran koncept njenog funkcionisanja na dva koloseka, jednog koji bi bio jezgro sa federalnim tendencijama i drugog kao periferije, u okviru evrozone i jedinstvenog tržišta. Osvežavanje ovog jedinstvenog saveza država, koji trenutno postoji pre svega kao birokratski entitet, ostaje u ostvarivanju težnje ka cilju: sigurna i jača Evropa na globalnoj sceni.³⁶

„Različit tempo“, praktično predstavlja razlikovanje nivoa integrisanja, s jedne strane, u nadnacionalnu zajednicu i, s druge, u takozvanu međuvladinu saradnju, odnosno kako se prikladnije određuje nadvladinu komponentu. Suštinska razlika, kako se primećuje je to da se nadvladina komponenta još uvek zasniva na nacionalnim demokratskim ovlašćenjima, budući da je Evropski parlament, koji ima nadnacionalnu zakonodavnu funkciju, u velikoj meri isključen.³⁷ Izazov koji generiše takav koncept integracije proističe iz toga što unutar organizacije institucionalizacije podelu na deo koji je čvrsto integrisan, u kome su stabilne i dobro stojeće članice na zapadu i labavije integrisan deo, sa manje stabilnim, siromašnijim i donekle još u tranziciji članicama na istoku organizacije. Osim toga, ova mogućnost bi bila u suprotnosti sa prihvaćenim posvećenostima evropskih integracija.³⁸

Status država članica monetarne unije, od početka finansijske krize na prelazu prve u drugu deceniju 20. veka, podseća na situaciju u kojoj su izrastajuće ekonomije, u smislu da moraju da se zadužuju u nesopstvenoj valuti i stoga imaju problem da se mogu „iznenada zaustaviti“ kada prilivi kapitala naglo prestanu što ih dovodi do krize likvidnosti.³⁹ Sa aspekta ovog rada, treba naglasiti da

³⁵ European Council, *The Rome Declaration*, Press Release, 149/17 (25.03.2017), para. 4.

³⁶ *Ibid.*, para 6.

³⁷ Fossum, John Erik, *The Future of the European Order*, in: *The European Union Legal Order After Lisbon*, Birkinshaw Patrick Varney Mike, (eds.), Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 2010, p. 40.

³⁸ Casier Tom, *The European Neighborhood Policy: Assessing the EU's Policy toward the Region*, in: *The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World*, Federiga Bindi (ed.), Washington: Brookings Institution Press, 2010, p. 99.

³⁹ De Grauwe, Paul, *Governance of a Fragile Eurozone*, *Australian Economic Review*, 45:3/2012, p. 257. De Grove daje primer da se od početka finansijske krize, odnos državnog duga Velike Britanije povećao više nego u Španiji (2011. godine je bio 17% veći nego dug španske vlade), ali su finansijska tržišta izdvojila Španiju kao državu koja bi mogla da zapadne u krizu državnog duga. Kako stanje bankarskog sektora u Velikoj Britaniji nije mnogo bolje nego u Španiji, ta razlika u proceni može biti povezana sa činjenicom da Španija pripada monetarnoj uniji, dok Velika Britanija nije deo monetarne unije, pa stoga ima kontrolu nad valutom u kojoj izdaje svoj dug, dok španska vlada ne može naterati Banku Španije da kupi državni dug. ECB može da bude nadležna da obezbeđuje likvidnost sveta, ali španska vlada ne kontroliše tu instituciju i dovoljno jaka kriza likvidnosti može naterati špansku vladu da objavi bankrot.

činjenica da tako, u monetarnoj uniji, finansijska tržišta dobijaju moć da primoraju svaku državu članicu „na kolena“, čini EMU inherentno osetljivom na promene osećanja prema tržištu i na samoostvarivanje višestrukih ravnoteža. Naime, kako se u literaturi primećuje, ukoliko evropska integracija sa različitim tempom prihvatanja zajedništva članica, zasnovana na evrozoni, počne da ugrožava jedinstveno tržište, na srednji rok bi mogla da proizvede značajnu pretnju za samu EU.⁴⁰

Navedeni rizik je posebno eksponira unutrašnjim sukobom kojem je značajno doprinela kriza usled pandemije Kovid19. U okviru mera kojima obezbeđuje likvidnost i finansijsku stabilnost EU (kvantitativno popuštanje), ECB primenjuje kupovinu pokrivenih obveznica ugroženih država na sekundarnom tržištu, kako bi tako smanjila pritisak na njihove kamatne stope. Bez odgovarajućeg nivoa fiskalne integracije, te obveznice ostaju u posedu ECB, što predstavlja transfer fiskalnih troškova. Od 2015. godine, ECB je uvela i Program kupovine obveznica javnog sektora (a od 2016. godine i korporativnih obveznica). Sud pravde EU je, u decembru 2018. godine, zauzeo stav da Program kupovine javnih obveznica (PKJS) ne krši zabranu monetarnog finansiranja iz Ugovora o funkcionisanju EU (čl. 123) ni prenosa ovlašćenja iz Ugovora o EU (čl. 5). Tokom pandemijske krize, ECB je bila suočena sa povećanim zahtevima za održavanje likvidnosti država, ali do tada je već bila u posedu obveznica javnog u vrednosti preko 2 biliona evra, te je režim podele rizika između ECB i nacionalnih centralnih banaka uticao na granice koje postavljaju ukupne budžetske odgovornosti nacionalnih predstavničkih tela. Budući da se načelo prvenstva prava EU primenjuje samo u oblastima u kojima su države EU ustupile suverenitet EU, Ustavni sud Nemačke je, u maju 2020. godine, našao da se preko PKJS direktno finansiraju države i tako prelazi granica između ekonomske i monetarne politike, što prevazilazi nadležnosti date ECB i ne spada u oblasti u kojima su članice ustupile suverenitet EU.⁴¹ U junu 2021, Evropska komisija je pokrenula postupak protiv Nemačke zbog kršenja načela prvenstva prava EU. Sa aspekta ovog rada trebalo bi posebno istaći to da vodeća sila EU i EMU ima problem sa centralnom institucijom monetarnog sistema organizacije, što nameće rezerve u pogledu institucionalnog kapaciteta EU da održava monetarnu stabilnost. Pri tome, sa stanovišta planiranja preduzetništva u Republici Srbiji, posebno na malom i srednjem nivou, treba imati na umu da se konkretna korist od pristupanja zoni evra svodi na vršenje prekograničnih plaćanja bez provizije i ograničenja.⁴²

⁴⁰ Jordan Andrew; Adelle Camilla (2013), EU Environmental Policy at 40: Retrospect and Prospect, in: *Environmental Policy in the EU: Actors, Institutions and Processes*, 3rd edition, Jordan Andrew; Adelle Camilla (eds.), Oxon: Routledge, 2013, p. 381.

⁴¹ Bundesverfassungsgericht, *Beschlüsse der EZB zum Staatsanleihekaufprogramm kompetenzwidrig*, Pressemitteilung Nr. 32/2020, 5. Mai 2020. https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/DE/2020/bvg20-032.html;jsessionid=A53DBD0C248607F0DE8B126058BFD1A9.1_cid386 (02.11.2021.)

⁴² Vasić, Nela, Koncept integralnog plaćanja u evrozoni, *Bankarstvo*, 9-10/2007, str. 5.

U kontekstu prilagođavanja uslovima koje nameće proces integracija, a s obzirom na reakciju EU na odluku nemačkog Ustavnog suda koja se nije ticala suštine - upravljanja evrozonom, nego je Evropska komisija, u junu 2021. godine, pokrenula postupak protiv Nemačke zbog kršenja principa prvenstva prava EU. valja napomenuti problem ustavnosti u primeni prava EU. Validnost ovog pitanja proističe iz toga da za sve koji planiraju preduzetničku delatnost (kao i za sve građane) neposredni značaj ima pouzdavanje u pravni poredak u kojem funkcionišu, što je posebno slučaj sa malim preduzetnicima za koje je teško očekivati da će obavljati prekogranični promet. Naime, insistiranje na supremaciji prava EU umesto na rešavanju problema nefunkcionalnog sistema zone evra ukazuje da, trenutno, organizacija institucionalno funkcioniše u raskoraku između političkih ciljeva proširenja i ekonomskih ciljeva integracije.

5. Zaključak

Evrozona ima posredan, ali potencijalno determinišući značaj za preduzetničku delatnost u Republici Srbiji, pre svega u pogledu njenog planiranja. Kako je pokazano, evrozona trenutno funkcioniše u okviru polarizovane EU. Funkcionisanje EU u slabijem obliku nužno se odražava na stabilnost evrozone, odnosno evra kao platežnog sredstva, u okviru globalnog finansijskog poretka. Ovo, situaciji kada je Srbija u procesu harmonizacije svog pravnog sistema sa komunitarnim pravom i kada je evro široko prihvaćen kao sredstvo obračuna, pretilo da ostavi izloženu domaću privredu, kojom dominiraju velike i multinacionalne kompanije, što značajno uslovljava poziciju države koja nije članica EU, pre svega preko pitanja vlasništva i poverilaca.

Ono što je opšti utisak analize jeste to da je monetarna politika sve manje na raspolaganju državi kao način državne intervencije, posebno imajući u vidu da je uglavnom podređena privatnom bankarstvu. Državni fondovi čak i razvijenih država EU i njihove vlade nemaju više moć da kroz sopstvenu monetarnu politiku finansiraju programe, a stvaranje novca, u smislu kontrole nad stvarnim resursima, se odvija u okviru nadnacionalnog bankarskog sistema, koji nije orijentisan na razvoj lokalnih privreda.

Ukoliko se posmatra sa stanovišta anticipacije pozicioniranja preduzetništva, posebno malog i srednjeg, mora se imati u vidu da je trenutno dominantan poredak u kome nacionalne centralne banke više nisu u mogućnosti da stvaranje novca uređuju u nacionalnom interesu. U kontekstu integracionog procesa, mora se uvažiti da ukoliko se država kreditira preko EU ona je *de facto* je meta za pokušaje isisavanja vrednosti koje su očajnički potrebne za pokrivanje sistemskih neracionalnosti zone evra.

Imajući navedeno u vidu, može se zaključiti da planiranje preduzetništva u opisanim uslovima, apstrahujući subjektivne kvalitete, inovativnost i sl., nameće

potrebu koordinacije kretanja kapitala. U tom smislu, od značaja može biti udruživanje u komoru, čim bi se omogućilo pojeftinjenje stručnih usluga neophodnih za racionalno usmeravanje kapitala.

Literatura:

- Aldrich J. Richard, OSS, "CIA and European Unity: The American Committee on United Europe, 1948-60", *Diplomacy & Statecraft*, 8:1/1997, 184-227.
- Bundesverfassungsgericht, *Beschlüsse der EZB zum Staatsanleihekaufprogramm kompetenzwidrig*, Pressemitteilung Nr. 32/2020, 5. Mai 2020. https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/DE/2020/bvg20-032.html;jsessionid=A53DBD0C248607F0DE8B126058BF D1A9.1_cid386 (02.11.2021.)
- Casier Tom, The European Neighborhood Policy: Assessing the EU's Policy toward the Region, in: *The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World*, Federiga Bindi (ed.), Washington: Brookings Institution Press, 2010, 99-115.
- Conley A. Heather, Cipoletti T.J., The European Union's Policy Toward the Western Balkans, in: *Western Balkans Policy Review 2010: A Report of CSIS Lavrentis Lavrentiadis Chair in Southeastern European Studies*, Bugajski Janusz (ed.), Washington: Center for Strategic and International Studies, 2010.
- *Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union*, Official Journal C 326/01, 26.10.2012
- De Grauwe, Paul, "Governance of a Fragile Eurozone", *Australian Economic Review*, 45:3/2012, 255-268.
- Durin Alexander, *Fixed Income Trading and Risk Management: The Complete Guide*, Chichester: John Wiley&Sons, 2021.
- European Council, *The Rome Declaration*, Press Release, 149/17 (25.03.2017).
- Fossum, John Erik, The Future of the European Order, in: *The European Union Legal Order After Lisbon*, Birkinshaw Patrick Varney Mike, (eds.), Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 2010, 3-56.
- Great Britain Parliament House of Lords European Union Committee, *The Future of EU Enlargement: Report 2012-13*, London: The Stationery Office Limited.
- Heemskerkl Mark, "Bringing Europe to the Western Balkans: The Europeanisation of Croatia and Serbia compared", College of Europe EU Policy Paper, 6/2020.
- Howarth David, Verdun Amy, "Economic and Monetary Union at Twenty: A Stocktaking of a Tumultuous Second Decade: Introduction", *Journal of European Integration*, 42:3/2020, 287-293.

- <http://www.romereports.com/2017/03/24/pope-francis-full-speech-to-the-european-union-leaders> (02.11.2021.)
- <https://de.reuters.com/article/uk-deutsche-bank-imf-idUKKCN0ZG1UN> (02.11.2021.)
- https://dfs.ny.gov/reports_and_publications/press_releases/pr1504231 (02.11.2021.)
- <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-03-24/bank-known-for-lehman-blunder-transfers-5-4-billion-in-error> (02.11.2021.)
- <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-07-16/deutsche-bank-bnp-face-reality-of-168-billion-hedge-fund-deal> (02.11.2021.)
- <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-09-14/global-debt-hits-record-296-trillion-as-world-lockdowns-ease> (02.11.2021.)
- <https://www.ft.com/content/0546944a-7682-11e5-a95a-27d368e1ddf7> (02.11.2021.)
- <https://www.justice.gov/opa/pr/deutsche-bank-agrees-pay-72-billion-misleading-investors-its-sale-residential-mortgage-backed> (02.11.2021.)
- https://www.kfw.de/KfW-Group/Newsroom/Aktuelles/News/News-Details_379712.html (02.11.2021.)
- <https://www.nasdaq.com/market-activity/stocks/db/financials> (02.11.2021.)
- <https://www.nytimes.com/2019/07/10/business/deutsche-bank-1mdb-malaysia.html> (02.11.2021.)
- International Consortium of Investigative Journalists, Global banks defy U.S. crackdowns by serving oligarchs, criminals and terrorists, *ICIJ*, September 20, 2020. <https://www.icij.org/investigations/fincen-files/global-banks-defy-u-s-crackdowns-by-serving-oligarchs-criminals-and-terrorists/> (02.11.2021.)
- Jo, Sam-Sang, *European Myths: Resolving the Crises in the European Community/European Union*, Lanham/Plymouth: University Press of America, 2007.
- Jordan Andrew; Adelle Camilla (2013), EU Environmental Policy at 40: Retrospect and Prospect, in: *Environmental Policy in the EU: Actors, Institutions and Processes*, 3rd edition, Jordan Andrew; Adelle Camilla (eds.), Oxon: Routledge, 2013, 369-386.
- Kundera Jarosław, "The Future of EU: Towards a Two Speed Europe", *European Research Studies Journal*, 22:3/2019, 261-281.
- Milenko Petrovic, Malgorzata Klatt, The European Union and its Post-communist Nighbours: EU Enlargement and the European Neighbourhood Policy, in: *The European Union and Global Engagement: Institutions, Policies and Challenges*, Witzleb Normann, Martínez Arranz Alfonso, Winand Pascaline (eds.), Cheltenham/ Northampton: Edward Elgar, 197-216.
- North Atlantic Council, *Rome Declaration on Peace and Cooperation*, Press Communiqué S-1(91)86 (8th Novmber 1991).

- Oakly Peter, Is Gold Jewelry Money?, in: *Money Counts: Revisiting Economic Calculation*, Schmidt Mario, Ross Sandy (eds.), 2020, New York/Oxford: Berghahn Books, 17-30.
- Rant Vasja, Mrak Mojmir, Marinč Matej, The Western Balkans and the EU Budget: The Effects of Enlargement, *Southeast European and Black Sea Studies*, 20:3/2020, 431-453.
- Sanfey Peter, Milatović Jakov, Krešić Ana, "How the Western Balkans Can Catch Up", *EBRD Working Paper Series*, 186/2016.
- Schnabel Isabel, *The ECB's Policy Response to the COVID-19 Pandemic*, presentation at the University of Chicago Booth School of Business European Central Bank, 18 February 2021. <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2021/html/ecb.sp210218~d8857e8daf.en.pdf>.
- Stevanović Miroslav, Đurđević Dragan, „Međunarodno pravo kao činilac savremenog poslovanja“, *Megatrend revija*, 18:2, 5-22.
- Stevanović Miroslav, *Uvod u pravo EU i evropske integracije*, Megatrend univerzitet, Beograd.
- Vasić, Nela, Koncept integralnog plaćanja u evrozoni, *Bankarstvo*, 9-10/2007, 4-19.
- Wind, Marlene, The European Union as a Polycentric Polity, in: *European Constitutionalism Beyond the State*, Weiler, Joseph; Wind, Marlene (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 103-131.

Miroslav D. Stevanović
Dragan Ž. Đurđević

UDC 338.23:336.74(4-672EU)
005.334:334.7(497.11)
339.922(497.11:4-672EU)
DOI: 10.5937/MegRev2104129S
Expert article
Received 22.05.2021.
Approved 14.06.2021.

THE PROBLEM OF THE EUROZONE IN THE PROCESS OF EUROPEAN INTEGRATION FROM THE ASPECT OF ENTREPRENEURSHIP PLANNING IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract *The situation in eurozone, which encompasses some of the most developed countries, inevitably impacts the planning of individual entrepreneurship in Serbia, as the candidate for EU membership. In this article, we analyze how much the eurozone is part of economic integration in Europe or the result of that process in the context of the political process of EU enlargement. In this context, we look into the motives for integration and enlargement, the institutional framework for the functioning of the monetary union, and the implications on the concept of European integration. The findings indicate that entrepreneurship planning, today, cannot rely on the monetary stability provided by the institutions of the eurozone and that there are indications of divisions within the EU itself. Moreover, some of the observed problems indicate that monetary policy is one of the key sources of disagreement within the European Union and that for now, it is unlikely that real monetary stability will be ensured outside the accounting operations of the European and national central banks. The conclusion that follows is that, while the Republic of Serbia still has monetary sovereignty, entrepreneurship, primarily small and medium-sized, must focus primarily on internal resources and find internal models that will provide a market orientation of capital, in which the leading role could be played. has a chamber connection.*

Keywords: *risk analysis, European integration, monetary sovereignty, financialism, free market*

EFEKTI EKONOMSKE POLITIKE NA SPOLJNOTRGOVINSKU RAZMENU REPUBLIKE SRBIJE: TRGOVINSKOPRAVNI I EKONOMSKI ASPEKT – BUDUĆNOST I PERSPEKTIVE**

Sažetak: *Spoljnotrgovinska razmena privrednih subjekata determinisana je instrumentom „Ugovor o prodaji” koji spada u najzastupljenije, najučestalije i po obimu najbrojnije ugovore u privredi bez decidnog razgraničenja između prodavca i kupca. Republika Srbija je prihvatila nametnuta međunarodna imperativna pravila u sadejstvu sa političkim uticajem domicilne političke ekonomske politike. U takvim uslovima poslovanja, i usled procesa globalizacije, deregulacije i liberalizacije tržišta, međunarodne dominantnosti on ima više značajnih aspekata, pre svega, imajući u vidu turbulentnost, složenost i neizvesnost poslovanja kao i primenu propisa podložnih promenama što ima značajne negativne implikacije svih vidova ekonomske politike domicilne zemlje ali i indirektno dominantan uticaj međunarodnih institucija. Kako ekonomska politika posredstvom cene i politike deviznog kursa, ima znatan uticaj na spoljnotrgovinske ugovore u pravnom prometu kroz pozicioniranje, konkurentnost, rast i razvoj Republike Srbije kako na domicilnom tako i na međunarodnom tržištu, gde dolazi do tzv. principa „pobeda jačeg”, treba razmotriti uticaje imerijalističkih sila, političkog uticaja i svetske oligarhije u kontekstu budućnosti i perspektive i budućnosti poslovanja domaćih privrednih društava. Cilj ovog rada jeste da povezujući znanje iz pravnog i ekonomskog domena, stavi fokus na dejstvo efekta ekonomske politike i njen uticaj u spoljnotrgovinskoj razmeni kao izazove koji stoje pred pravnom naukom imajući u vidu sve implikacije koje su navedene a od krucijalnog su značaja za budućnost poslovanja.*

Ključne reči: *spoljnotrgovinska razmena, pravna regulativa, ekonomska politika, perspektive poslovanja.*

* Vanredni profesor, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd;
rpavlovic@megatrend.edu.rs

** Ovaj rad je rezultat projekta FPBPS Budućnost poslovanja u Srbiji. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Unijom poslodavaca Srbije i projekta FPSBPS Budućnost poslovanja u Srbiji, koji je pokrenuo Fakultet za poslovne studije u saradnji sa Pravnim fakultetom. Rad je nastavak istraživanja objavljenog u časopisu Megatrend Revija, Vol 17, No 4, 2020, Megatrend univerzitet Beograd, pod nazivom: „Uticaj politike deviznog kursa na trgovinsku razmenu Republike Srbije u uslovima krize- trgovinsko-pravni ekonomski aspekt“, te se pretežno oslanja na njega u cilju uočavanja tendencije kretanja analiziranih pojava i predviđanja budućih kretanja i perspektiva.

1. Uvod

Kupoprodajni odnosi, poslovi i politika, kako u nacionalnoj ekonomiji naše zemlje tako i na svetskoj sceni, jedan su od najčešćih oblika poslovanja i prometa robe i usluga, regulisani u poslovnom svetu Ugovorom o prodaji, u kom se realizuju svi elementi prodaje privrednih društava kako na domaćem tako i na međunarodnom tržištu. Pravni odnosi i operacije koji nastaju u kupoprodajnim odnosima imaju znatan uticaj na subjekte poslovnog odnosa a Ugovor o prodaji je istovremeno i pravni osnov trgovačke razmene i instrument trgovinskog prometa na domaćem i na inostranom tržištu. S ekonomskog aspekta ugovor o kupoprodaji je najvažniji od svih ugovora prometa dobara, jer se pomoću njega kao pravnog instrumenta sprovodi najveći deo i obim tog prometa, i dolazi na prvo mesto po važnosti i učestalosti, i kao sredstvo prometa na tržištu trpi uticaj raznih politika, faktora i pravnih sistema koji ga regulišu, naročito ako se ima u vidu da je Republika Srbija prihvatila međunarodne standarde, pravnu i ekonomsku regulativu, kao i nacionalnu politiku, koje doseže do svih dometa poslovanja (prava, ekonomije, kulture...) u svrhu ostvarivanja profita i jačanja dominacije krupnog kapitala, imperijalističkih sila i svetske oligarhije a sve u cilju tobožne konkurentnosti i otvorenosti tržišta Republike Srbije.

Savremeni uslovi poslovanja trpe jak uticaj međunarodnih institucija, koji se izražava u internacionalizaciji, kao i informatizacije, promena u domaćoj pravnoj regulativi i uspostavljanja unifikacije prava međunarodne kupoprodaje koja će odgovarati potrebama i zahtevima savremene spoljnotrgovinske razmene i trgovine i prometa dobara¹ a time i veći rizik u poslovanju. Ne treba izostaviti veoma bitan aspekt državnih politika koje kroz mere ekonomske politike (mone taro-devizne i fiskalne) imaju značajan uticaj na sve subjekte prava te na taj način uspostavljaju sistem koji i same subjekte stavlja u nepoznanice, a što može imati i negativnu konotaciju, naročito u tranzicionim i nerazvijenim zemljama.²

„Na oltarima svemoćnoga Boga tržišta stalno se obnavlja obećanje da će svi koji se podvrgavaju zahtevima svetskog tržišta biti blagosloveni zemaljskim bogatstvom“.³ Novo trojstvo tržište-konkurencija-novac pojavljuje se na svetskoj sceni sa namerom da se uzdigne u vrhovnu vlast, koja će vladati poslovima planete, namećući svoja pravila državama i svoje ujednačavajuće norme,⁴ kako bi od nerazvijenih i malih zemalja napravili kolonije kroz proces tranzicije i kupovinu

¹ Aleksandar Goldštajn (1970): *Međunarodno trgovačko pravo*, Zagreb, Informator, str. XXXII.

² Radica Ž. Pavlović, Rajko, M. Bukvić (2020): „Uticaj politike deviznog kursa na trgovinsku razmenu Republike Srbije u uslovima krize- trgovinskopravni ekonomski aspekt“, *Megatrend Revija*, Vol. 17, No4, str.79.

³ Ulrich Beck (2004): *Moć protiv moći u doba globalizacije*, Školska knjiga, Zagreb, str. 117.

⁴ Major, F. (1997): *UNESKO: ideal i akcija*, Republički zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju, Beograd, str. 53.

profitalbilnih preduzeća, korišćenje prirodnih bogatstava, jeftine (robovske) radne snage, koncentracije jakih multinacionalnih kompanija i velikih trgovinskih lanaca u cilju jačanja ujedinjenja krupnih kapitalista, koncentracije kapitala, povećanjem profita i manipulisanju novcem. Ovo svakako vodi uništenju svih društvenih normi nerazvijenih zemalja, uništenju njihovog kulturnog identiteta, dostojanstva čoveka, preko preuzimanja strateških resursa pa do pravnih, ekonomskih i drugih političko-društvenih sfera, dok je vlastima (verovatno po uzoru na staleško pravo) važna otvorenost ekonomije za strane investicije, povoljna ekonomska klima, sigurnost i poverenje- za koga realno i za čiji interes?

Imajući u vidu navedeno „od menadžera se traži razumevanje budućnosti, novih načina konkurencije, blagovremena spoznaja mogućnosti i njihovo efikasno korišćenje. Više nije dovoljno biti samo dovoljno dobar da bi se opstalo u složenim i dinamičnim vremenima, već se mora obezbediti mesto među najboljima, da bi se obezbedila egzistencija. Svi privredni subjekti funkcionišu i egzistiraju zahvaljujući viziji, znanju, veštini i mudrosti menadžmenta, njihovom odnosu prema riziku, sposobnosti prilagođavanja, njihovom stavu prema budućnosti i poslovnim idejama koje poseduju. Bitno je da domaći učesnici poslovnih i privrednih tokova uče brže i efektivnije od ostalih, da bismo stvorili mogućnost da sustignemo svet koji je već prihvatio nove načine poslovanja uz negovanje principa etike, morala i filantropskog ponašanja”⁵, uz neizostavno poznavanje efekata ekonomske politike vođene od strane državnih vlasti i zakonskih imperativnih normi (i domaćih i međunarodnih) i uspostavljanju nove paradigme, pravno-ekonomske infrastrukture i svih učesnika u nacionalnoj ekonomiji. Dakle, pri vođenju kupoprodajnih odnosa, naročito na međunarodnom nivou, neophodno je imati vrhunske stručnjake iz oblasti prava i ekonomije kako ne bi došlo do tzv. principa „pobeda jačeg” u znanju iz ove oblasti jer u tom slučaju svakako bi oni ostvarili znatno veći profit od uobičajenog.

Ako se ima u vidu napred rečeno, važnu ulogu u segmentu spoljnotrgovinske razmene i kupoprodajne politike ima ekonomska politika i pravni postulati pred kojima stoje brojni izazovi u sferi shvatanja perspektive poslovanja i pokušaja oblikovanja budućnosti u svojim paradigmama polazeći od aspekta analize efekata pravno-ekonomske politike iz ovog domena u funkciji jačanja konkurentnosti, rasta i razvoja nacionalne ekonomije.

Povezujući znanje iz pravnog i ekonomskog domena, cilj ovog rada je da stavi fokus na dejstvo efekta ekonomske politike na spoljnotrgovinsku razmenu i njen uticaj u trgovinskom pravu i trgovini imajući u vidu implikacije koje su navedene a od krucijalnog su značaja za budućnost poslovanja privrednih subjekata Republike Srbije.

⁵ Vesna Baltazarević (2008): *Poslovno pravo*, Megatrend univerzitet, Beograd, str. 2.

2. Ekonomska politika- inflacija i realni devizni kurs i njegove implikacije na trgovinske kupoprodajne odnose i spoljnotrgovinsku razmenu – pravni aspekt

Prema Ustavu Republike Srbije⁶ spoljna politika Republike Srbije počiva na opštepriznatim principima i pravilima međunarodnog prava.⁷ Stranci mogu steći pravo koncesije na prirodnim bogatstvima i dobrima od opšteg interesa, kao i druga prava određena zakonom.⁸

Proces globalizacije i deregulacije tržišta, vladavine prava ekonomsko moćnijih zemalja, enormno ubrzan proces digitalizacije i novih tehnologija koji donosi ubrzan način poslovanja, dinamičan razvoj ekonomskih odnosa s inostranstvom, „moćan uticaj međunarodnih monetarnih institucija i politika imaju jako dejstvo na ugovor o kupoprodaji koji nužno trpi sve mere i faktore koji utiču na njega kao i različite pravne sisteme koji ga uređuju. S obzirom da je ova vrsta ugovora u privredi najzastupljenija, kako po svojoj važnosti, tako i po svojoj učestalosti u praksi, bilo na domaćem ili međunarodnom tržištu, veoma je važno da se na jedan sveobuhvatan način sagledaju svi relevantni uticaji, dejstva, politike, procedure i pravni okviri jer on ima posledično svoja dejstva ne samo na sve subjekte kupoprodajnog odnosa već i na domicilnu ekonomiju”.⁹

Ekonomska politika, kao jedan od važnih faktora formiranja realnih cena kod ugovora o kupoprodaji, ima bitnu ulogu za domaće kompanije (proizvođače, prodavce, izvoznike) jer utiče na njihovu ekonomsku poziciju i konkurentnost. Sem toga, prihvatanje i ratifikacija sporazuma nametnutih od strane međunarodnih institucija, zakonskih propisa, uzansi i sl., dodatno utiču na poslovanje domaćih privrednih društava. Naime, pravo kupoprodaje kao eminentno „internacionalističko” pravo u tom kontekstu, otuda što svugde ima isti osnov i cilj, treba da pribegne stalnom usavršavanju nacionalnog pravnog sistema kroz prihvatanje drugih pravnih sistema kao „put za prevazilaženje divergentnosti nacionalnih pravnih sistema, put kojim se dolazi, bez formalnog sporazumevanja između država, do pojave jedinstvenih, unificiranih pravila, do jedne faktičke unifikacije pod uticajem istih potreba”,¹⁰ što bi sve moralo dovesti – kombinovanim dejstvima faktičkih i formalnih tj. ugovornih međudržavnih unifikacija – do univerzalističkog sistema prava kupoprodaje koji postepeno postaje realnost, a čija će se potreba osećati utoliko više ukoliko se budu intenzivirala i pojačavala

⁶ Ustav Republike Srbije (2006), *Sl. glasnik RS*, br. 98/2006

⁷ Op. cit. čl.16, st.1.

⁸ Op. cit. čl.85., st.2.

⁹ Radica Ž. Pavlović, Rajko, M. Bukvić (2020): „Uticaj politike deviznog kursa na trgovinsku razmenu Republike Srbije u uslovima krize- trgovinskopravni ekonomski aspekt“, *Megatrend Revija*, Vol. 17, No4, str.79.

¹⁰ T. B. Blagojević (1966): *Savremeni društveni značaj unifikacije prava u međunarodnim razmenama*, Institut za uporedno pravo, Beograd, str. 7.

ekonomska povezanost nacionalnih privreda i njihova međuzavisnost kao posledica sve veće podele rada i specijalizacije.¹¹ Već iz postavki, koje datiraju pre uspostave pomenutih propisa, vidi se da se još pre 20 godina pravna nauka zalagala za unifikaciju pojedinih pravnih sistema. No, nije uzimano u obzir ekonomsko dejstvo, tj. vođenje ekonomske politike i njenog uticaja na efekte kupoprodaje.

Dve su vrste valutnih klauzula. Kada je ugovorena prava – klauzula plaćanja u stranoj valuti – naravno ako je takva klauzula prema zakonu ugovora punovažna, pravna pravila koja važe za novčanu obavezu izražena u domaćoj valuti, biće primenjena i za obavezu u stranoj valuti (na primer, pravilo o nominalnoj vrednosti novca – načelo monetarnog nominalizma, prema kom se dužnik oslobađa duga plaćanja nominalnog iznosa, te će u slučaju pada vrednosti odnosne strane valute poverilac izgubiti). Drukčija je situacija kada je ugovorena druga klauzula – plaćanje prema vrednosti strane valute. U slučaju da dođe do promene vrednosti strane valute prema kojoj se ima izmeriti visina duga, na primer, da ta valuta devalvira – promeni joj se službeni paritet prema zlatu ili se na slobodnom tržištu (valutnoj berzi) formira kurs koji odstupa od službenog pariteta, nastaje niz problema. Ovde se određuje valuta ugovora (valuta cene) koliko se duguje (vrednost obaveze), a valutom plaćanja se utvrđuje način plaćanja. Pitanje valutnih klauzula u našem pravu bilo je regulisano još u čl. 68. Zakona o deviznom poslovanju i platnom prometu sa inostranstvom (iz 1965), koji kaže: „Zabranjeno je zaključivanje svih poslova u Jugoslaviji u zlatu kao i svih trgovinskih poslova kojima bi se iznos obaveze u dinarima vezivao za zlato ili neku stranu valutu”. Odatle proizilazi da su prema našem pravu klauzule plaćanja prema vrednosti zlata ili prema vrednosti neke strane valute, ako je neka novčana obaveza izražena u domaćoj valuti – nevažeće. Nevažeće su i klauzule plaćanja u zlatu za poslove u Jugoslaviji. Zaključivanjem *ad contrario* bile bi punovažne klauzule plaćanja u zlatu koje prelaze okvire unutrašnjeg novčanog opticaja tj. u međunarodnom ugovoru kao i sve klauzule kojima bi se iznos obaveze izražen u stranoj valuti vezivao za zlato ili neku drugu stranu valutu (naravno kada je ugovaranje takvih obaveza po deviznim propisima dozvoljeno, a to će biti, po pravilu, samo u spoljnotrgovinskim poslovima).¹² Ovo bi po analogiji važilo i za klauzule prema vrednosti robe posebno za indeksne klauzule, tako da bi i one, ako bi iznos obaveze u dinarima bio za njih vezan, bile nevažeće.¹³

Prema M. Cemoviću¹⁴ slabosti autarkičnog privrednog protekcionizma se ne mogu otkloniti i prevazići time što se učinak razlika u cenama, koje se ostvaruju u izvozu roba u odnosu na cene na domaćem tržištu, amortizuje tekućim uskla-

¹¹ Vrleta Krulj (1972): *Dejstva ugovora o kupoprodaji – svojina, predaja, rizik, cena*, Institut za uporedno pravo, Beograd, str. 8.

¹² Vrlta Krulj (1963): *Pravna dejstva monetarnih promena i međunarodna plaćanja*, Beograd, Pravni leksikon (1970), str. 996, 1262, 1351, 1364.

¹³ Vrleta Krulj (1972): *Op. cit.*, fn 11., str. 170–172.

¹⁴ Momčilo Cemović (1982): *Devizni sistem i ekonomski odnosi Jugoslavije sa inostranstvom*, Obod, Cetinje, str. 14–15.

đivanjem kursa dinara s inostranim valutama i sve većim izvoznim stimulacijama. Tim merama se samo prevazilaze stvarne ekonomske prepreke koje stoje na putu privrednim subjektima za uključivanje u međunarodnu robnu razmenu na datom stepenu produktivnosti njihovog rada i njihove ukupne privredne i poslovne efikasnosti. Ali se one ne otklanjaju. U cenama finalnih proizvoda koje se ostvaruju u izvozu veoma često nema ekonomskog prostora za visoke domaće cene upotrebljenih sirovina, ugrađenih repromaterijala itd. Taj raskorak u cenama na domaćem i svetskom tržištu je neretko tako velik da se prosto ne može pokriti izvoznim stimulacijama i drugim olakšicama za izvoznika. U datim prilikama prostim kupoprodajnim odnosima mogu da ostvare po domaćim cenama veću zaradu, a oni su uz to veoma često u položaju da mogu da iznuđuju plaćanja dela svojih proizvoda u deviznim sredstvima po važećem deviznom kursu. Posledica takvih odnosa je da se objektivno smanjuje ekonomski interes za izvoz roba pre svega na konvertibilno tržište. Deo poslovnih gubitaka nastalih izvozom robe oni pokušavaju da nadoknade i pokriju prodajom deviza s odgovarajućim „šticungom”, dalje, iz pozitivnih efekata u kursnim razlikama i pritiskom na povećanje cena onog dela svojih proizvoda, koji prodaju na domaćem tržištu.

U specifikovanju modela diferencijalnog podnošenja rizika na strani uvoza i potražnje na strani tržišta robe kojom se trguje bitan je uticaj deviznog rizika na ravnotežne cene i količine. Za nekoliko empirijskih slučajeva trgovine SAD i Nemačke 1965–1975 utvrđeno je da je neizvesnost deviznog kursa imala značajan uticaj na cene, ali nije značajno uticala na obim trgovine. Ovi efekti na cene podržavaju prethodne rezultate istraživanja o valutnoj denominaciji izvoznih ugovora, naime da je, s izuzetkom nekih američkih uvoza, većina trgovine uglavnom denominovana u valuti izvoznika.¹⁵

Kurs nije samo instrument obračuna u spoljnotrgovinskoj razmeni, već ima šire značenje. Visina kursa utiče na visinu dažbina, tj. na osnovicu koja služi za obračun uvoznih dažbina, a na taj način i na cene robe i usluga iz izvoza. Isto tako, na strani izvoza, osnovica utvrđena prema važećem kursu opredeljuje visinu izvoznih stimulacija. Visina kurseva bitno utiče na stimulaciju izvoznika da povećaju izvoz. Od toga na koji način se formira kurs dinara, najvećim delom, zavise odnosi između kurseva koji se formiraju na domaćem tržištu za sve devize i kurs dinara na stranim deviznim tržištima. Realnost kursa, prema tome, bitan je faktor koji opredeljuje većim delom uslove privređivanja, a naročito onih organizacija čije je učešće u međunarodnoj podeli rada veće i koji utiče na formiranje odnosa između domaćih i svetskih cena i, na taj način na konkurentnost zemlje i čitave privrede na svetskom tržištu. Realan kurs je, dakle, nužnost i bitan element deviznog sistema. Nerealni kurs koji se sprovodi u našoj zemlji izazvao je niz poremećaja. Devalvacije dinara u nekim periodima, mada su na prvi pogled predstavljale efikasnu meru protiv negativnih trendova u ekonomskim odnosima s inostranstvom, za uspostav-

¹⁵ P. Hooper, S. Kohlhaugen, (1978): “The Effect of Exchange Rate Uncertainty on the Prices and Volume of International Trade”, *Journal of International Economics*, 8(4), p. 483.

ljanje adekvatnih robnonovčanih odnosa, zaustavljanje prekomernog rasta cena itd., brzo su bile poništavane prenošenjem uvećanih troškova uvoza na domaće cene, čime se inflacija dalje podsticala i tako smanjivala stimulacija za izvoz.¹⁶

Iz izloženog se vidi da postoje preteče koje su se bavile ovom problematikom kod kupoprodajnih ugovora. Danas postoje zakonski propisi, međunarodne konvencije, pravila, uzanse, sprazumi, kodeksi i sl. koji uređuju oblast kupoprodaje kroz njihov instrument: Ugovor o prodaji. Nacionalni tretman je jedan od najznačajnijih principa međunarodne trgovine i investicija. Njime se zabranjuje diskriminacija proizvoda i investitora na osnovu njihovog porekla ili nacionalnosti.¹⁷

Prema Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju¹⁸ Zajednica i Srbija će sarađivati i na taj način olakšati proces ekonomske reforme da bi poboljšale razumevanje osnova svojih ekonomija, formulaciju i primenu ekonomske politike u tržišnim ekonomijama. U tom cilju Zajednica i Srbija će sarađivati radi: a) razmene informacija o makroekonomskim rezultatima i mogućnostima kao i o razvojnim strategijama; b) zajedničke analize ekonomskih pitanja od zajedničkog interesa, uključujući oblikovanje ekonomske politike i instrumenata za njenu primenu; v) promovisanje šire saradnje radi ubrzavanja prenosa znanja i iskustva (*know-how*) i pristupa novim tehnologijama. Srbija će stremiti ka uspostavljanju funkcionalne tržišne ekonomije i postepeno će usklađivati svoju politiku s politikom evropske Ekonomske i monetarne unije usmerene ka stabilizaciji. Na zahtev srpskih vlasti, Zajednica može pružiti pomoć oblikovanu tako da podrži napore Srbije u tom pravcu. Saradnja će takođe imati kao cilj jačanje vladavine prava u oblasti poslovanja putem stabilnog i nediskriminatornog zakonodavnog okvira kojim se reguliše trgovina. Saradnja u ovoj oblasti će uključiti razmenu informacija o načelima i funkcionisanju evropske ekonomske i monetarne unije.

U Sporazumu se uočava indirektna dominacija međunarodnih institucija u domenu pravne i ekonomske politike, pre svega monetarne, u cilju pomaganja Srbiji u postizanju stabilizacije i regulacije trgovine, te na taj način i poboljšanje konkurentnosti. Istina ili zablude? Dominacija jače sile ili iskrena volja da se pomogne našoj zemlji? Ovo je oduvek bilo aktuelno pitanje i rasprava eminentnih domaćih i inostranih eksperata.

Zakon o spoljnotrgovinskom poslovanju¹⁹ uređuje spoljnotrgovinsko poslovanje u skladu s pravilima Svetske trgovinske organizacije i propisima Evropske unije, kao i nadležnost Agencije za strana ulaganja i promociju izvoza (čl. 1). Strana

¹⁶ Momčilo Cemović, (1982), *Op. cit.*, fn. 11, str. 95–96.

¹⁷ F. Ortino, (2005): *From 'non-discrimination' to 'reasonableness': A Paradigm Shift in International Economic Law?*. NYU School of Law, p. 9.

¹⁸ Zakon o potvrđivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između evropskih zajednica i njihovih država članica, sa jedne strane, i Republike Srbije, sa druge strane, *Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori*, 83/2008, čl.89.

¹⁹ Zakon o spoljnotrgovinskom poslovanju, *Sl. glasnik RS*, 36/2009, 36/2011 - dr. zakon, 88/2011 i 89/2015 - dr. zakon, čl.1, st.1 i čl. 7. st 1.

roba uvezena na teritoriju Republike Srbije neće imati manje povoljan tretman od tretmana koji ima slična domaća roba (čl. 7. st. 1). Ovde se želi postići nediskriminatorni efekat, mada uvek ostaje pitanje da li je u praksi to zaista i tako, naročito u uslovima slobodne konkurencije, i da li je međunarodnim monetarnim institucijama odista prihvatljivo vođenje realne monetarne politike u cilju razvoja Srbije, male, nerazvijene zemlje koja je u tranzicionoj stagflaciji, ili je ta čast prepuštena njima. Značaj efekata vođenja adekvatne ekonomsko-pravne politike pokazuje dugogodišnja polemika koja nije dobila epilog i primenu u praksi, a što je od značaja za Srbiju, naročito u uslovima u kojima se nalazi i njene perspektive.

3. Efekti ekonomske politike na trgovinsku razmenu republike Srbije – ekonomski aspekt

Od strategije vođenja ekonomske politike u najvećoj meri zavisi stepen eksploatacije domaćih prirodnih resursa i privatizacije (prodaje) profitabilnih preduzeća. Prirodni resursi sa kojim raspolaže Republika Srbija je od najvećeg značaja i njihova efikasna eksploatacija obezbeđuje znatne komparativne prednosti na domaćem i svetskom tržištu. Pored toga, valja naglasiti da je u periodu od 2001-2014. godine kumulativna stopa rasta opšteg nivoa cena 595,7 %, a rast cena poljoprivrednih proizvoda, kao strateškog prirodnog resursa, je bila znatno niža od rasta opšteg nivoa cena i manja za 327,88 %. Ni carinska politika nije povoljno uticala a naročito na razvoj domaće prehrambene industrije pa se domaće tržište otvorilo za prodor ovih proizvoda iz zemalja koje raspolažu visokom tehnologijom pri čemu domaći proizvodi nisu biti konkurentni ni po ceni ni po kvalitetu. Ovakvom carinskom politikom sprečava se razvoj domaće tehnologije pa kao posledica bićemo izvoznici primarnih poljoprivrednih proizvoda odnosno bićemo sirovinska baza za prehrambenu industriju razvijenih zemalja.²⁰ Još tada je autor ukazivao na pogubnost ekonomske politike ističući ga kroz brojne naučne i stručne radove i njenu neodrživost na dugi rok.

Imajući u vidu navedeno, sagledaće se inflacija u Srbiji i Evrozoni kako bi se uočile sadašnje i buduće tendencije (tabela 1).

U periodu od 2001-2020. godine rast cena u Republici Srbiji je znatno veći nego u Evrozoni. On je naročito bio izražen u periodu od 2001-2012. godine. Od 2013-e godine rast cena u Srbiji je znatno manji ali je i dalje veći nego rast cena zemalja evrozone. U posmatranom periodu kumulativan rast cena u Srbiji je iznosio 391,32% dok je u Evrozoni iznosio svega 36,64%. Podaci sami dovoljno ukazuju stepen inflacije u našoj zemlji.

²⁰ Radica Pavlović (2015). „Uticaj ekonomske politike na eksploataciju poljoprivrednih resursa u Republici Srbiji”, *Proceedings: Fift International Symposium on Natural Resources Management*, Faculty of Management, Zajecar, Republic of Serbia, Zaječar, May 23rd, 2015., str. 233-235.

Tabela 1. Inflacija u Srbiji i Evrozoni, 2001-2020

Godina	Rast cena u Srbiji		Rast cena u Evrozoni	
	%	Kumulativ	%	Kumulativ
2001	40,7	140,7	2,05	102,05
2002	14,8	161,52	2,32	104,42
2003	7,8	174,12	1,98	106,49
2004	13,7	179,98	2,32	108,96
2005	17,7	233,02	2,25	111,41
2006	6,6	248,40	1,90	113,52
2007	11,0	275,72	3,07	117,01
2008	8,6	299,43	1,58	118,86
2009	6,6	319,20	0,93	119,63
2010	10,3	352,07	2,21	122,61
2011	7,0	376,72	2,76	125,99
2012	12,2	422,68	2,22	128,80
2013	2,2	431,98	0,85	129,89
2014	1,7	439,32	-0,17	129,67
2015	1,5	445,91	0,25	129,99
2016	1,6	453,05	1,10	131,42
2017	3,0	466,64	1,34	133,18
2018	2,0	475,97	1,52	135,21
2019	1,9	485,01	1,33	137,01
2020	1,3	491,32	-0,27	136,64

Izvor: NBS:Statistički bilten (2021); eurozone.inflation.monthly; Proračuni autora

Kamate u Republici Srbiji su pale usled pada inflacije i apresiranog deviznog kursa, mada su u poređenju sa Evrozonom i dalje visoke (u Srbiji su oko 8% a u Evrozoni 2-3%). Postavlja se pitanje kako cenovni faktori i devizni kurs ne podižu konkurentnost privrede kada je cenovni faktor bitan element u svakom segmentu privrednog života i građana jer sve njihove transakcije od njega i zavise, obzirom da kreatori ekonomske politike na veštački način formiraju cene i politiku deviznog kursa, kao egzogene varijable privrednog rasta i endogene varijable konkurentnosti nacionalne ekonomije, rukovođeni svojim političkim interesima i interesima stranih međunarodnih organizacija i svetske oligarhije. S tim u vezi, sagledaće se i politika deviznog kursa.

Devizni kurs utiče na privredu jedne zemlje na mnogo načina i ostvaruje različite makroekonomske i razvojne uticaje. Frenkel i Tejlor izdvajaju oblasti na koje kurs vrši najveći uticaj u zemljama u razvoju i zemljama u tranziciji. To su:²¹

- Alokacija resursa: Kurs ostvaruje značajne efekte na alokaciju resursa u određenom društvu time što utiče na nivo cena. Kako utiče istovremeno na

²¹ Frenkel, R., & Taylor, L. (2006). Real exchange rate, monetary policy and employment. United Nations. New York: *Desa Working Paper*, No 19., p.1.

alokaciju resursa i ukupnu tražnju, relativno nizak kurs može da doprinese povećanju zaposlenosti.

- Ekonomski razvoj: Relativno nizak devizni kurs, uz adekvatnu industrijsku i spoljnotrgovinsku politiku, utiče na povećanje konkurentnosti, a time stvara neophodne uslove za povećanje produktivnosti i ekonomski rast.
- Finansije: Sam devizni kurs značajno utiče na očekivanja i ponašanje finansijskog tržišta, što znači da može biti upotrebljen kao mehanizam za njegovu kontrolu i stabilizaciju.
- Tekući bilans: Saldo tekućeg bilansa u velikoj meri zavisi od relativne cene inostranih roba i usluga u odnosu na domaću, odnosno, od realnog deviznog kursa.
- Inflacija: Devizni kurs može da ima ulogu sidra, time što drži cene na relativno niskom nivou putem apresijacije (precenjivanja domaće valute) i njenog održavanja na poziciji čvršćoj od realne.

Kako savremeni uslovi poslovanja, koji nose čitav niz i brzinu promena u svim sferama društveno-ekonomskih i pravnih odnosa, jačanje i dominaciju međunarodnih, naročito međunarodno-monetarnih institucija, promena regulative i načina poslovanja, ulazak na svetsko tržište i sl., kao i opšti makroekonomski ambijent i ekonomska politika nacionalne ekonomije imaju krucijalni značaj na konkurentnost privrede na međunarodnom tržištu, politikom realnog deviznog kursa, kao jednog od faktora ekonomske politike, koji ima značajne implikacije na konkurentnost, platni bilans i zaduženost zemlje, treba stvoriti uslove koji će stimulatивно delovati na trgovinsku razmenu i poboljšanje kako domaće tako i međunarodne pozicije i stepena razvoja Srbije.

Bez obzira na dugotrajne diskusije o ulozi države u privrednom životu, neosporno je da nema države čiji nosioci ekonomske vlasti ne nastoje da vode ekonomsku politiku u nacionalnoj privredi. Srbija je prihvatila koncepte neoliberalističke politike, Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju i postavke vašingtonskog dogovora, da bi se našla u međunarodnoj podeli rada i na međunarodnoj sceni. Tako je uz devalviranje domaće valute i proglašenje njene konvertibilnosti uz liberalizaciju spoljne trgovine otvorila vrata stranom kapitalu za prisvajanje vredne imovine po niskim cenama²², dok je politikom deviznog kursa, kroz apresijaciju dinara uticala na neisplativost međunarodne trgovinske razmene te je bilans tekućih transakcija u pogledu izvoza robe bio negativan. „Daleko veće prednosti ima zemlja ako je njena valuta osnovna rezervna valuta međunarodnog monetarnog sistema. Njena valuta se tezauriše u deviznim rezervama drugih zemalja, svaki pad njene vrednosti stimuliše izvoz SAD a umanjuje vrednost deviznih rezervi drugih zemalja. SAD mogu sebi da dozvole velike deficite trgovinskog i platnog bilansa jer druge zemlje rado idu s njima u suficit povećavajući

²² H. Aage (1993): "Sustainable Transition in Russia and Eastern Europe", u: *European Association of Evolutionary Political Economy*, (EAEPE), 28-30 October, 1993, Barcelona, p. 2.

time svoje devizne rezerve”.²³ Ipak, u platnom bilansu Republike Srbije, prema zvaničnim podacima NBS, u periodu od 2010-2020. godine ostvaren je deficit u spoljnotrgovinskoj razmeni robama i uslugama tako da je saldo izvoza i uvoza (deficit) u 2020-oj godini iznosio 4.099 miliona evra što je malo manje nego u 2010-oj godini gde je iznosio 4.729 miliona evra. Ovo ide u prilog tezi da realni devizni kurs utiče na smanjenje izvoza u korist uvoznčkog lobija.

Tabela 2. Kretanje cena u Srbiji i Evrozoni, 2001-2020

Godina	Srbija – potrošačke cene		Evrozona – potrošačke cene		Ps/Pe	Kumulativ
	Stopa rasta	Indeks	Stopa rasta	Indeks		
					1	1
2001.	40,7	140,7	2,05	102,05	1,3787	1,3787
2002.	14,8	114,8	2,32	102,32	1,1220	1,5469
2003.	7,8	107,8	1,98	101,98	1,0571	1,6352
2004.	13,7	113,7	2,32	102,32	1,1112	1,8171
2005.	17,7	117,7	2,25	102,25	1,1511	2,0916
2006.	6,6	106,6	1,90	101,90	1,0461	2,1881
2007.	11	111,0	3,07	103,07	1,0769	2,3564
2008.	8,6	108,6	1,58	101,58	1,0691	2,5193
2009.	6,6	106,6	0,93	100,93	1,0562	2,6608
2010.	10,3	110,3	2,21	102,21	1,0792	2,8713
2011.	7	107,0	2,76	102,76	1,0413	2,9899
2012.	12,2	112,2	2,22	102,22	1,0976	3,2818
2013.	2,2	102,2	0,85	100,85	1,0134	3,3257
2014.	1,7	108,6	-0,17	99,83	1,0187	3,3880
2015.	1,5	106,6	0,25	100,25	1,0125	3,4303
2016.	1,6	110,3	1,10	101,10	1,0050	3,4472
2017.	3	107,0	1,34	101,34	1,0164	3,5037
2018.	2	112,2	1,52	101,52	1,0047	3,5203
2019.	1,9	102,2	1,33	101,33	1,0056	3,5401
2020.	1,3	101,7	-0,27	99,73	1,0198	5,880

Izvor: NBS:Statistički bilten (2021); eurozone.inflation.monthly; Proračuni autora

Devizni kursevi u trgovinskoj razmeni, sami za sebe, ne mogu biti merilo za odnose u međunarodnoj trgovini usled dejstva brojnih mera koje se javljaju kako na domaćem tako i na inostranom tržištu. No, kako veći deo tih mera i politika utiče i na njegovo formiranje značajno je analizirati politiku deviznih kurseva i njenih implikacija u trgovinskoj razmeni ali i u uticaju na ekonomske tokove i kokurentnost, s obzirom na međusobnu uslovljenost.

²³ Oskar Kovač (2011): „New Institutions and Mechanisms for Resolving the Sovereign Debt Crisis in EU“, *International Scientific Conference: FORCES DRIVING THE REVIVAL OF THE COMPANIES AND ECONOMY, Proceedings*, Megatrend University, Belgrade, December 3rd 2010, p. 64.

Prihvativši liberalističke i tržišne koncepte, Srbija je prihvatila politiku „prljavog“ fluktuirajućeg (fleksibilnog) deviznog kursa. Ona je bazirana na konceptu nerealnog deviznog kursa dinara koji ima negativne konsekvence na konkurentnost proizvoda, preduzeća, privrede i ekonomije uopšte. Od 2001. dinar je konstantno apresirao u odnosu na evro što je u znatnoj meri uticalo na slabiju konkurentnost domaćih proizvoda na svetskom tržištu. Precenjena vrednost dinara (tabele 2 i 3) pogodovala je uvozu a destimulativno je uticala na izvoz domaćih proizvoda. Stimulisanjem uvoza forsirana je potrošnja stranih potrošačkih dobara, koji su s jeftinim evrom ostvarivali znatno veću konkurentnost od stvarne, što je dovelo do smanjenja tražnje za domaćim proizvodima i manjeg stepena korišćenja kapaciteta domaćih proizvođača.²⁴ U Srbiji je uvek postojala sklonost ka politici fiksnog nominalnog kursa. Praksa mnogih zemalja pokazuje, a brojna empirijska istraživanja su potvrdila, da fiksni nominalni kurs daje samo kratkoročne rezultate, a da potom dolazi do svih negativnih efekata apresijacije domaće valute – deficit platnog bilansa i prekomerno zaduživanje zemlje. U inflatornim uslovima, „fiksni devizni kurs postaje enormno nerealan, devize postaju potcenjene, a dinar precenjen“.²⁵

U periodu 2001–2020. dinar je apresirao 322,8%. Ako za baznu godinu uzmemo 2005., shodno metodologiji Narodne Banke Srbije, od 2005. do 2020. dinar je apresirao 102,13%. Apresijacija dinara u odnosu na evro bila je najizraženija u periodu od 2001. do 2005. U periodu od 2006. do 2012. dinar je značajno apresirao ali u manjem intenzitetu u prethodnom periodu. Od 2013., s izuzetkom 2014., gde je neznatno depresirao (0,17%), dinar u odnosu na evro takođe apresira ali u znatno manjem obimu. Posmatrano s aspekta trgovinskih kupoprodajnih odnosa prodavac za jedan evro izvoza po zvaničnom kursu u 2020. godini dobija 117,577 dinara (RSD) a po realnom kursu (sa baznom 2000. godinom) dobio bi 422,784 dinara, što je za oko 260% više, odnosno ako uzmemo kao baznu godinu 2005. onda bi za jedan evro dobio realno 202,784 dinara, što bi za oko 72,5% bilo više. U tom smislu domaći proizvođač gubi dok je uvoznik na dobitku.

Imajući u vidu da je spoljna trgovina upravo jedna od najslabijih tačaka srpske privrede, nema sumnje da privredni „rast“ Srbije najefikasnije može ubrzati izvozna ekspanzija. U prilog ovoj tezi ide i činjenica da je Srbija, u odnosu na većinu malih zemalja, mala zemlja, te se njen dugoročni rast ne može zasnivati samo na plasmanu robe na domaće tržište.²⁶ „što anulira sve pokušaje privred-

²⁴ Slobodan Stamenković, Radica Pavlović, Marko Pavlović (2011): „Economic Policy as a Catalyst for the Development of Competitive Agricultural Sector and Stimulation of Agricultural Entrepreneurship“, *International Scientific Conference: Strengthening the Competitiveness and Economy Bonding of Historical Banat – SCEBB, Proceedings*, Megatrend University Belgrade, Vršac, 28-29 september, p. 128.

²⁵ Oskar Kovač (2006): Konkurentnost i politika deviznog kursa u Srbiji. *Megatrend revija*, 3(1), str.15.

²⁶ Nataša Milenković (2012): „Devizni kurs kao instrument ekonomske politike- iskustva zemalja Istočne Azije“, *Ekonomski horizonti*, Septembar - Decembar 2012, Godište XIV,

nih društava da ostanu konkurentna u izvozu i na domaćem tržištu²⁷ mada „apresijacija je uvek dobra za ubiranje političkih poena, zato što smanjuje cene uvoznih proizvoda i ima antiinflacioni efekat. Međutim, to može imati razarajuće efekte na alokaciju resursa i perspektive za razvoj. Osim toga, kako je prvi opisao Frenkel još 1983. godine fiksni ili kvazi-fiksni snažan kurs može lako da izazove destabilizaciju ciklusa kretanja kapitala”.²⁸

Tabela 3. Kretanje zvaničnog i realnog deviznog kursa u Srbiji, 2001–2020

Godina	Zvanični kurs	Realni kurs	Kumulativ Ps/Pe	Realni kurs
	evro/din	Baza =2000	Baza= 2005	Baza= 2005-
2001.	59,7055	82,3181170995	-	-
2002.	60,694	93,8875930294	-	-
2003.	65,117	106,4781709105	-	-
2004.	72,6937	132,0878605114	-	-
2005.	82,9904	173,5829782065	1	82,9904
2006.	84,1101	184,0392469587	1,0461236506	87,9895648675
2007.	79,964	188,4288994179	1,1266103155	90,0882672704
2008.	81,4405	205,1705624834	1,204468205	98,0924928507
2009.	93,9517	249,9862903998	1,2721322764	119,5189899906
2010.	103,0431	295,8779418768	1,3728225231	141,4598885285
2011.	101,9502	304,8185813638	1,4294668156	145,7344277428
2012.	113,1277	371,2609685353	1,5690293163	177,5006777823
2013.	113,1369	376,2613450801	1,5900326834	179,8913687008
2014.	117,306	397,4343835905	1,6198169278	190,0142445343
2015.	120,7328	414,1447349723	1,6400141464	198,0034999305
2016.	123,1179	424,4149009549	1,6481249977	202,9136886585
2017.	121,3367	425,1262560752	1,6751221114	203,2537890911
2018.	118,2716	416,3463710358	1,6830423105	199,0561069283
2019.	117,8524	417,2044038421	1,6925097349	199,4663342821
2020.	117,5777	422,784483192	1,7191540775	202,1341823744

Izvor: NBS: Statistički bilten (2021), Proračuni autora..

Pri ovakvoj politici deviznog kursa, domaći proizvođači su praktično hendikepirani u odnosima trgovinske razmene dobara i usluga. U prilog tome možemo navesti primer Švajcarske, koja u momentu značajne apresijacije franka, nije pono-

Sveska 3, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, str.139

²⁷ Oskar Kovač (2006): *Op. cit.*

²⁸ Frenkel, R., & Taylor, L. (2006). Real exchange rate, monetary policy and employment. United Nations. New York: *DesaWorking Paper*, No 19., p.7

sila kako je njihova valuta jaka, već je, naprotiv, intervenisala na finansijskom tržištu kako bi ga fiksirala u odnosu na druge konvertibilne valute. Kao rezultat te mere zaštitila je domaće proizvode i usluge koji su bili ugroženi kupovinom istih od inostranih konkurenata koje su domaći kupci mogli povoljnije kupiti sa jakim frankom. Dakle, koliko je dinar jači od sopstvene realne vrednosti, toliko dobijamo jeftiniji evro, čime toliko jeftinije možemo kupiti proizvode i usluge u inostranstvu na uštrb kupovine od domaćih proizvođača (prodavca)²⁹ tako da su izvoznici veliki gubitnici koji su izgubili novac ni u čemu.

„Stabilizacija, liberalizacija i privatizacija se tretiraju kao ciljevi sami po sebi. Stabilna finansijska situacija, niska inflacija, stabilan devizni kurs, privatizacija i liberalizacija privrede treba da budu sredstva ekonomske strategije, a fundamentalni cilj reformi treba da bude postizanje bržeg privrednog rasta i porast standarda stanovništva. U Srbiji je relativno lako i brzo stabilizovan devizni kurs i uspostavljena je takozvana interna konvertibilnost dinara zahvaljujući odgovarajućim deviznim rezervama. Sprovodeći tranzitorne promene u okviru kreditno-monetarne i devizne politike, nosioci ekonomske vlasti u Srbiji centralnu banku zamenili su monetarnim odborom, a čije su osnovne karakteristike: automatizam i odsustvo (diskrecione) monetarne politike, te interna konvertibilnost uz fiksni devizni kurs. S deviznim kursom dinara koji je zapravo bio fiksni, u situaciji kada je domaća inflacija mnogo veća nego u zapadnim privredama, došlo je do realne apresijacije dinara. Na taj način naglo je smanjena konkurentnost domaćih proizvoda i na našem i na stranim tržištima. U takvoj situaciji skoro da bilo kakav izvoz postaje nerentabilan, a uvoz ekonomski veoma atraktivan. Ovakva politika deviznog kursa čini uvozu robu jeftinijom i konkurentnijom na srpskom tržištu, Istovremeno, sve što se proizvodi u Srbiji skupo je i nekonkurentno i na domaćem i na stranom tržištu“.³⁰

„Ono čime su se naši ekonomski reformatori i njihovi neoliberalni istomišljenici od 2000. godine posebno ponosili jeste stabilan kurs dinara i „zdrav“ bankarski sistem, koji je skoro u celini prepušten u ruke inostranog kapitala.“³¹ Ovakva kretanja dobrim delom objašnjavaju stanje nacionalne ekonomije i gušnje domaće proizvodnje koja nije cenovno konkurenta ni na inostranom ni na domaćem tržištu pri čemu se „strancima ustupa dobar deo domaćeg tržišta, bez borbe, što je jednostavno neshvatljivo, dok se u isto vreme obara vrednost naših preduzeća“³². Naročito zabrinjava činjenica da se problem realnog devi-

²⁹ Radica Ž. Pavlović, Rajko, M. Bukvić (2020): „Uticaj politike deviznog kursa na trgovinsku razmenu Republike Srbije u uslovima krize- trgovinskopravni ekonomski aspekt“, *Megatrend Revija*, Vol. 17, No4, str.86.

³⁰ M. Nedeljković, (2012) „Sumorna slika stvarnosti Srbije“, *Nova srpska politička misao*, 03.11.: <http://www.nspm.rs/>

³¹ Jovan Dušanić (a), (2012): „Kurs dinara i reformatori“, *Politika*, 13 april.

³² Jovan Dušanić(b), (2002): „Srbija na dobrom (reformskom) putu ili ne“, *Ekonomski anali*, god. XLVI, decembar.

znog kursa posmatra izolovano, kao incident ili defekt koga treba rešavati većom ili manjom korekcijom kursa nacionalne valute, a ne tretira se kao jedan važan element standardne ekonomske doktrine, koja je, nažalost, dominantna u našoj naučnoj i stručnoj javnosti.³³

Dok svetska ekonomija pod udarom krize «upumpava» novac u finansijski sektor, koji je po prirodi uslužan, na marginama interesovanja ostaju realna ekonomija i održivi razvoj³⁴, zahvaljujući relativno visokom kursu dinara, proizvodi iz Srbije su cenovno nekonkurentni u izvozu dok je tražnja za uvoznim proizvodima veća nego što odgovara mogućnostima privrede Srbije. NBS je donedavno isticala da je njen primarni cilj: očuvanje inflacije iako se zna da stabilna vrednost nacionalne valute mora da bude rezultat stabilne privrede, a njen rast rezultat rasta produktivnosti, a ne trošenja deviznih rezervi. Da situacija bude još gora, do sada se kurs dinara branio uglavnom pozajmljenim sredstvima. Naime, održavanje dinara na datom nivou posledica je čestog intervenisanja NBS iz deviznih rezervi koje su rezultat privatizacije i zaduživanja spolja, a ne izvoza roba i usluga.³⁵

Politika deviznog kursa se može koristiti kako bi se povećala konkurentnost sektora koji proizvode razmenljiva dobra, čime ona predstavlja vid, tj. oblik protekcionizma. Reč je o tzv. valutnim manipulacijama (eng. *currency manipulations*) čije posledice mogu biti višestruke.³⁶

Zabrinjava činjenica da bi uvođenje realne politike deviznog kursa bilo opasno, jer fizička lica nisu u mogućnosti da izmiruju kreditne obaveze, a realnom politikom deviznog kursa privreda i preduzeća našla bi se u još goroj nelikvidnosti. Drugim rečima, sve bi stalo. S druge strane, politika precenjenog kursa dinara nije poželjna jer domaća preduzeća postaju nekonkurenta na tržištu što je limitirajući faktor u kontekstu daljeg opstanka, rasta i razvoja preduzeća i privrede. U tom smislu, može se reći da su kreatori ekonomske politike, ako se uvažavaju ekonomski postulati, u *mat* poziciji pa i prognoze po pitanju finansijske situacije preduzeća ne mogu biti pozitivne u dugom roku.³⁷ Ovo otvara veoma ozbiljno i kompleksno pitanje budućnosti poslovanja u Srbiji i njene perspektive.

³³ Jovan Dušanić (c), (2003): *Tranzicija u Srbiji*, Consseco Institut, Sarajevo - Beograd, 159.

³⁴ Ana Anufrijević, Goran Dašić (2011): „Agrar kao spas za posrnuću ekonomiju Srbije”, *Ecologica*, 18(62), str. 255.

³⁵ Nataša Milenković (2012): „Devizni kurs kao instrument ekonomske politike- iskustva zemalja Istočne Azije”, *Ekonomski horizonti*, Septembar - Decembar 2012, Godište XIV, Sveska 3, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, str.147.

³⁶ Cordon, M. (1982), “Exchange Rate Protectionism”, in Richard N. Cooper. (ed.) (1982), *The International Monetary System under Flexible Exchange Rates*, Cambridge, MA: Ballinger Press, Pp. 17-39.

³⁷ Radica Ž. Pavlović, Rajko, M. Bukvić (2020) Uticaj politike deviznog kursa na trgovinsku razmenu Republike Srbije u uslovima krize- trgovinskopravni ekonomski aspekt, *Megatrend Revija*, Vol. 17, No4, str.93.

4. Zaključak

Ugovor o kupoprodaji, odnosno spoljnotrgovinskoj razmeni, je najvažniji od svih ugovora prometa dobara, jer se pomoću njega kao pravnog instrumenta sprovodi najveći deo i obim tog prometa, on dolazi na prvo mesto po svojoj važnosti i učestalosti, i kao sredstvo prometa na tržištu trpi uticaj raznih politika, faktora i pravnih sistema koji ga regulišu, a poseban značaj ima u savremenim uslovima poslovanja i složenosti kupoprodajnih odnosa na inostranom tržištu.

Još pre 30 godina primećen je značaj i potreba usavršavanja ovog obligaciono-pravnog posla, gde se navodi da treba pribeći stalnom usavršavanju nacionalnog pravnog sistema u ovoj oblasti kroz prihvatanje drugih nacionalnih pravnih sistema kao „put za prevazilaženje divergentnosti nacionalnih pravnih sistema, put kojim se dolazi, bez formalnog sporazumevanja između država, do pojave jedinstvenih, unificiranih pravila, do jedne faktičke unifikacije pod uticajem istih potreba”.

Danas postoje brojni pravni sistemi koji regulišu ovu materiju u nacionalnim i svetskim okvirima kroz uspostavljanje unificiranih pravila, zakona, sporazuma, kodeksa, procedura. Tu svoje mesto treba da zauzme i ekonomska politika koja preko sopstvenih instrumenata deluje na ugovore o trgovinskoj razmeni, odnose i operacije, u funkciji poboljšanja rasta, razvoja, konkurentnosti i povećanje učešća ovih poslova na međunarodnom nivou, uz vođenje računa da preko raznih mehanizama monetarno-devizne politike ne preovlada, bar ne u većem obimu, tzv. „zakon jačega”, a imajući u vidu moćno dejstvo međunarodne monetarne unije, pri čemu je moto ekonomske politike: Prodaj sve što imaš.

Savremeni uslovi poslovanja nose čitav niz, pri tome brzih, izmena u svim sferama društveno-ekonomskih i pravnih odnosa, jačanje i dominaciju međunarodnih institucija, naročito međunarodno-monetarnih institucija, promena regulative i načina poslovanja, ulazak na svetsko tržište i sl. Oni imaju, uz makroekonomski ambijent i ekonomsku politiku na nacionalnom nivou, ključni značaj za konkurentnost privrede na međunarodnom tržištu. Politikom realnog deviznog kursa, kao od faktora ekonomske politike, sa značajnim implikacijama na konkurentnost, platni bilans i zaduženost zemlje, potrebno je stvoriti uslove koji će stimulativno delovati na trgovinsku razmenu i poboljšanje kako domaće tako i međunarodne pozicije i stepena razvoja Srbije.

Prihvaćenom politikom Srbija je svojom ekonomskom politikom apresirala svoju valutu što je uticalo negativno na njenu ekonomiju. Naime, uvoz je isplativiji, jer su inostrani proizvodi jeftiniji, i na domaćem i na inostranom tržištu. Time se guši domaća proizvodnja, dolazi do pada realne kupovne moći zbog smanjenja plata, otkaza i sl. jer su domaći kapaciteti neiskorišćeni usled upliva konkurentnijih inostranih proizvoda, do gašenja domaćih privrednih društva... Sagledavanje i analiza realnog deviznog kursa i njegovih implikacija na cene koje se formiraju u inostranoj valuti od velike je važnosti kako bi se sagledalo realno stanje u ovoj

oblasti, bez obzira na to što su kuporodajni ugovori konsesualističkog karaktera i što stranke dogovaraju same cenu, osim ako nije drugačije određeno. Važno je imati u vidu realno stanje stvari, pre svega u kontekstu daljeg pravca razvoja, rasta, konkurentnosti i jačeg pozicioniranja naše zemlje na međunarodnoj sceni. Značaj efekata vođenja politike realnog deviznog kursa pokazuje dugogodišnja polemika u nauci koje nije dobila epilog i primenu u praksi, a što je od značaja za Srbiju, naročito u savremenim imerijalističkim težnjama svetske oligarhije i međunarodnih institucija. Imajući u vidu navedeno može se zaključiti da je sada neophodno otvoriti i pitanje prilikom opredeljenja za ekonomsku politiku i politiku realnog deviznog kursa, imajući u vidu smanjenje kupovne moći građana kao i njihovu veliku zaduženost s valutnom klauzulom, što predstavlja mač s dve oštrice kreatora ekonomske politike: **podizanje konkurentnosti ili likvidni kolaps?**

Kod nas se politika deviznog kursa još uvek tretira kao „incident“, odnosno defekt, koga treba rešavati manjom korekcijom deviznih kurseva, ne ulazeći u već opšte poznate pozitivne karakteristike primene istog na nacionalnu ekonomiju. Već pomenuti aktuelni uslovi poslovanja, s promenama u svim sferama društveno-ekonomskih i pravnih odnosa, jačanje i dominacija međunarodnih institucija, naročito međunarodno-monetarnih institucija, promena regulative i načina poslovanja, ulazak na svetsko tržište i sl., kao i opšti makroekonomski ambijent i ekonomska politika nacionalne ekonomije, imaju izuzetan značaj za konkurentnost privrede na međunarodnom tržištu, što politiku realnog deviznog kursa čini više nego značajnim faktorom u stvaranju stimulativnih uslova za spoljnotrgovinsku razmenu i poboljšanje domaće i međunarodne pozicije i stepena razvoja Srbije.

Prihvatanje sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, standarda Svetske trgovinske organizacije i međunarodne monetarne unije, čine vidljivim indirektnu dominaciju međunarodnih institucija u domenu pravne i ekonomske politike, pre svega monetarne, u cilju pomaganja Srbiji u postizanju stabilizacije i regulacije trgovine, i time i poboljšanja konkurentnosti. **Istina ili zabluda? Dominacija jače sile ili iskrena volja da se pomogne našoj zemlji?** Većita dilema i polemika u naučnoj i stručnoj praksi koja nije našla adekvatnu primenu. Spoljnotrgovinsko poslovanje u skladu s pravilima Svetske trgovinske organizacije i propisima Evropske unije, kao i nadležnost Agencije za strana ulaganja i promociju izvoza kaže da strana roba uvezena na teritoriju Srbije neće imati nepovoljniji tretman od tretmana slične domaće robe. Želi se nediskriminatorni efekat, ali **otvoreno je pitanje da li je u praksi zaista tako**, naročito u uslovima slobodne konkurencije, i **da li je međunarodnim monetarnim institucijama prihvatljivo vođenje realne monetarne politike u cilju razvoja Srbije, ili je ta čast prepuštena njima.**

Brojne su dileme, polemike, pitanja, reperkusije eminentnih stručnjaka, koji nažalost ostaju samo u domenu konstatacija, predloga, savetodavnog stručnog okvira, međutim, ovaj dugotrajni epilog, ne nalazi punu primenu u praksi. Zbog tako vođene devizne politike, gde je Srbija imala značajne društveno-ekonomske

gubitke prihvatajući politiku “priljavog” kursa dinara, neophodno je povezivanje znanja iz pravnog i ekonomskog domena, vrhunskih stručnjaka i menadžera iz oblasti prava i ekonomije, večita borba s već postavljenim pitanjima i dilemama i njihova implementacija u postojeće imperativne i dispozitivne norme (preporukom, savetom) kako ne bismo više bili večiti zavisnici jakih ekonomskih sila, bar dok se ne razvije domaća ekonomija. Biće to dug i trnovit put, nepoznatog ishoda jer uvek jedna strana mora biti pobednik. Zato se i kaže da su pravila stvar dogovora među uticajnim ljudima.

Ko su gubitnici a ko dobitnici od ovakve politike deviznog kursa i uspostavljenog pravnog sistema? Dobitnik su uvoznici, koji s jeftinim evrom uvoze proizvode i plasiraju ih na domaćem tržištu po visokim cenama i NBS koja po niskoj ceni otkupljuje inostrane doznake građana. Gubitnik je cela privreda jer ovakvom politikom domaći proizvodi nisu konkurentni ni na domaćem ni na inostranom tržištu, ni po ceni ni po kvalitetu. S tim u vezi poslužićemo se Marksovom dogmom da sopstveni interesi današnjih vlasti moraju da uklone sve smetnje koje koče razvoj radne snage, a koje mogu doći pod udar zakona; ili ćemo se pak držati Kejnsove maksime da smo na dugi rok svi mrtvi.

Imajući u vidu izloženo pred ekonomskom i pravnom naukom i politikom nameće se kompleksno, odgovorno i celovito pitanje i analiza dugogodišnjih negativnih trendova u domenu perspektive i budućnosti poslovanja privrednih društava imajući u vidu da višedecenijski rezultati ekonomske politike i pravne regulative nisu dale rešenje ni za relativno kratak rok a kamoli predloge i preporuke očuvanja domaće ekonomije u dugom roku. Čak, šta više, išle su ka nametnutim rešenjima međunarodnih organizacija i svetske oligarhije koje je prihvatila i politika Republike Srbije.

Za kraj ostaje jedno od mnogih, ali i krucijalno pitanje: da li je sve ovo slučajnost u dobronamernosti domaćih i međunarodnih kreatora pravno-ekonomske politike ili rezultat svesne akcije?

Literatura

- Aage, H. (1993): “Sustainable Transition in Russia and Eastern Europe”, u: *European Association of Evolutionary Political Economy, (EAEPE)*, 28-30 October, 1993, Barcelona,
- Anufrijev, A., Dašić, G. (2011): „Agrar kao spas za posrnulu ekonomiju Srbije”, *Ecologica*, vol. 18(62).
- Baltazarević, V. (2008) *Poslovno pravo*, Megatrend univerzitet, Beograd
- Beck, U. (2004): *Moć protiv moći u doba globalizacije*, Školska knjiga, Zagreb
- Blagojević, T. B. (1966): *Savremeni društveni značaj unifikacije prava u međunarodnim razmenama*, Institut za uporedno pravo, Beograd

- Cordon, M. (1982), "Exchange Rate Protectionism", in Richard N. Cooper. (ed.) (1982), *The International Monetary System under Flexible Exchange Rates*, Cambridge, MA: BallingerPress
- Dušanić, J. (2012): „Kurs dinara i reformatori“, *Politika*, 13 april.
- Dušanić, J. (2002): „Srbija na dobrom (reformskom) putu ili ne“, *Ekonomski anali*, god. XLVI, decembar.
- Dušanić, J. (2003): *Tranzicija u Srbiji*, Consseco Institut, Sarajevo-Beograd.
- Frenkel, R., & Taylor, L. (2006): "Real exchange rate, monetary policy and employment". United Nations. New York: *Desa Working Paper*
- Goldštajn, A. (1970): *Međunarodno trgovačko pravo*, Informator, Zagreb.
- Hooper, P., Kohlhagen, S. W. (1978): "The Effect of Exchange Rate Uncertainty on the Prices and Volume of International Trade", *Journal of International Economics*, 8 (4).
- Kovač, O. (2006): „Konkurentnost i politika deviznog kursa u Srbiji“, *Megatrend revija*, 3(1).
- Kovač, O. (2011): „New Institutions and Mechanisms for Resolving The Sovereign debt Crisis in EU“, *International Scientific Conference: FORCES DRIVING THE REVIVAL OF THE COMPANIES AND ECONOMY, Proceedings*, Megatrend University, Belgrade, December 3rd 2010.
- Krulj, V. (1963): *Pravna dejstva monetarnih promena i međunarodna plaćanja*, Beograd
- Krulj, V. (1972): *Dejstva ugovora o kupoprodaji-svojina, predaja, rizik, cena*, Institut za uporedno pravo, Beograd
- Major, F. (1997): *UNESKO: ideal i akcija*, Republički zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju, Beograd
- Milenković, N. (2012): „Devizni kurs kao instrument ekonomske politike-iskustva zemalja Istočne Azije“, *Ekonomski horizonti*, Septembar - Decembar 2012, Godište XIV, Sveska 3, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Nedeljković, M. (2012): „Sumorna slika stvarnosti Srbije“, *Nova srpska politička misao*, 3.11.: <http://www.nspm.rs/>
- Ortino, F. (2005): *From 'non-discrimination' to 'reasonableness': A Paradigm Shift in International Economic Law?*. NYU School of Law
- Pavlović, R. (2015). „Uticaj ekonomske politike na eksploataciju poljoprivrednih resursa u Republici Srbiji“, *Proceedings: Fifth International Symposium on Natural Resources Management*, Faculty of Management, Zajecar, Republic of Serbia, Zajecar, May 23rd, 2015.
- Pavlović, Ž.R., Bukvić, M.R. (2020): Uticaj politike deviznog kursa na trgovinsku razmenu Republike Srbije u uslovima krize-trgovinskopravni i ekonomski aspekt, *Megatrend Revija*, Vol. 17, No4, Megatrend Univerzitet, Beograd.
- Stamenković, S., Pavlović, R., Pavlović, M. (2011): "Economic Policy as a Catalyst for the Development of Competitive Agricultural Sector and Stimulation of Agricultural Entrepreneurship", *International Scientific Con-*

ference: "Strengthening the Competitiveness and Economy Bonding of Historical Banat – SCEBB", *Proceedings*, Megatrend University Belgrade, Vršac, 28-29 september

- Statistički bilten (2021), № 1, Narodna banka Srbije, Beograd.
- Cemović, M. (1982): *Devizni sistem i ekonomski odnosi Jugoslavije sa inostranstvom*, Obod, Cetinje.
- Zakon o potvrđivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između evropskih zajednica i njihovih država članica, sa jedne strane, i Republike Srbije, sa druge strane, *Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori*, br. 83/2008.
- Zakon o spoljnotrgovinskom poslovanju, *Sl. glasnik RS - br. 36/2009, 36/2011 - dr. zakon, 88/2011 i 89/2015 - dr. zakon*.
- Ustav Republike Srbije (2006), *Sl. glasnik RS*, br. 98/2006
- <https://www.statbureau.org/en/eurozone/inflation-tables> (24.10.2021.)

THE EFFECTS OF ECONOMIC POLICY ON THE FOREIGN TRADE IN THE REPUBLIC OF SERBIA: TRADE LAW AND ECONOMIC ASPECT – FUTURE AND PERSPECTIVES

Summary: *Foreign trade of economic entities is determined by the instrument "Contract of Sale", which is one of the most common, frequent and numerous contracts in the economy without a clear distinction between seller and buyer. The Republic of Serbia has accepted the imposed international imperative rules in cooperation with the political influence of the domicile political economic policy. In such business conditions, and due to the process of globalization, deregulation and market liberalization, international dominance has several significant aspects, primarily given the turbulence, complexity and uncertainty of business and the application of regulations subject to change, which has significant negative implications for all economic policies domicile countries but also indirectly the dominant influence of international institutions. As an economic policy through price and exchange rate policy, it has a significant impact on foreign trade agreements in legal transactions through positioning, competitiveness, growth and development of the Republic of Serbia in both the domestic and international markets, where the so-called principle of "victory of the stronger", the influences of imperialist forces, political influence and the world oligarchy should be considered in the context of the future and perspective and future of business of domestic companies. The aim of this paper is to connect knowledge from the legal and economic domain, focus on the effect of economic policy and its impact on foreign trade as challenges facing legal science, bearing in mind all the implications that are crucial for the future of business.*

Keywords: *foreign trade, legal regulations, economic policy, business perspectives.*

UGOVOR O PRODAJI SA POSEBNIM OSVRTOM NA ZNAČAJ TRETMANA CENE: PRAVNO-EKONOMSKI OSVRTI, DILEME I PERSPEKTIVE**

Sažetak: *U savremenim uslovima poslovanja usled procesa globalizacije, deregulacije i liberalizacije prodaja je dostigla u svetu ogromne razmere. Upravo iz tih razloga ugovori o prodaji u međunarodnoj trgovini imaju danas veoma veliki značaj. Takođe razvitak industrije i privrede kao i razvoj multinacionalnih i transnacionalnih kompanija doveo je do ogromnog proširenja lepeze roba koje postaju predmet privrednog prometa pa time i ugovaranja obzirom da ugovor o prodaji ima i ekonomsko i pravno dejstvo ali i različitih kolizi- onih normi, dilema i tretmana. Imajući u vidu značaj cene u svim segmentima poslovanja i da je spoljna trgovina je dostigla u svetu ogromne razmere, ugovori o prodaji u međuna- rodnoj trgovini imaju danas veoma veliki značaj. Takođe razvitak industrije i privrede kao i razvoj multinacionalnih i transnacionalnih kompanija doveo je do ogromnog proširenja lepeze roba koje postaju predmet privrednog prometa ugovor o prodaji ima i ekonomsko i pravno dejstvo ali i različite tretmane i dejstva bitnih elemenata ugovora o prodaji u prav- noj nauci, pojedine kolizije tretmana predmeta i cene, različita gledišta.*

Ključne reči: *ugovor o prodaji, pravno-ekonomski aspekti, cena, osvrti, dileme.*

* Vanredni profesor, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd;
rpavlovic@megatrend.edu.rs

** Ovaj rad je rezultat projekta FPBPS Budućnost poslovanja u Srbiji. Projekat je pokre- nut sporazumom Pravnog fakulteta sa Unijom poslodavaca Srbije i projekta FPSBPS Budućnost poslovanja u Srbiji, koji je pokrenuo Fakultet za poslovne studije u saradnji sa Pravnim fakultetom

1. Uvod

U savremenim uslovima poslovanja usled procesa globalizacije, deregulacije i liberalizacije tržišta spoljna trgovina je dostigla u svetu ogromne razmere. Upravo iz tih razloga kupoprodajni ugovori u međunarodnoj trgovini imaju danas veoma veliki značaj. Takođe razvitak industrije i privrede kao i razvoj multinacionalnih i transnacionalnih kompanija doveo je do ogromnog proširenja lepeze roba koje postaju predmet privrednog prometa pa time i ugovaranja obzirom da ugovor o prodaji ima i ekonomsko i pravno dejstvo. Sa ekonomskog aspekta prodaja predstavlja proces razmene, odnosno, posao prometa robe u zamenu za novac. Sa pravnog stanovišta posao prodaje obuhvata ukupnu pravnu regulativu ekonomskog odnosa obe strane koje učestvuju u razmeni te je u privrednom životu ugovor o prodaji rezultat sporazuma stranaka na koji se nadovezuju i brojni drugi poslovi i ugovori i kao takvi predstavljaju jedinstveni sistem u razmeni roba. Razne vrste roba uslovljavaju i različite metode zaključivanja ugovora.

Ugovor o kupovini i prodaji je najeklatantniji primer čiju fizionomiju u svakom posebnom slučaju formiraju određeni uslovi. Ti uslovi utiču na različito regulisanje odnosa između ugovornih strana. Obaveze prodavca i kupca, način zaključivanja i izvršenja ugovora pokazuju veća ili manja odstupanja od pravila koja za to važe u slučaju kada je reč o osnovnom, klasičnom obliku ugovora o prodaji.

Ugovor o kupoprodaji je uvek bio više ili manje predmet interesovanja i obrade u našoj pravnoj nauci. Zato se nametala potreba da se najvažnija pitanja o pravnim problemima ugovora o prodaji podrobno i produbljeno obrade prema sadašnjem stanju i pravne nauke, i pravne prakse i zakonodavstava. A sve to bi imalo da bude od velike koristi za našu svakodnevnu privrednu i pravnu praksu i na unutrašnjem i na međunarodnom pravu.

Može se reći da je pojam vrste prodaje, po svojoj sadržini i domenu primene, širi od pojma njenih modaliteta. U odnosu na vrste, modaliteti kupoprodaje pojavljuju se samo kao njihova konkretizacija u pravno – tehničkom smislu. Drugim rečima, svaka od pojedinih vrsta kupoprodaje može da se manifestuje kroz više modaliteta kao najpogodnijih oblika u kojima se može zaključiti ugovor o kupovini i prodaji u svakom određenom slučaju.

Razlikovanje vrsta i modaliteta ugovora kao i cene kao elementa ugovora o kupovini i prodaji nema samo pravno – tehnički značaj, kako bi to moglo da se zaključi ako se posmatra samo njihov međusobni odnos. Ono ukazuje i na različit istorijski razvoj i suštinu ovih pojmova, koji su drukčiji kako po svome poreklu, tako i po cilju kome treba da posluže. Tako, dok prodaje označavaju oblast društvene aktivnosti u okviru koje se prodaja vrši, modaliteti ugovora o prodaji ukazuju na njene konkretne oblike u kojima se ona, u svakoj od tih oblasti, može pojaviti.

Pri tome, valja imati u vidu i činjenicu da se društveni značaj pojedinih vrsta odnosno modaliteta ugovora o kupovini i prodaji, kao i cena i njen tretman menja. Promena njihovog značenja zavisi od sistema društvenih odnosa, običaja koji vladaju u određenoj društvenoj sredini i vremena u kome se ugovor o kupovini i prodaji zaključuje. Tako, jedan i isti modalitet kupoprodaje u različitim momentima može biti predmet veće ili manje pažnje zakonodavca, pa se to odražava i na način zakonskog regulisanja tog modaliteta i cene. A ono što određuje stepen pažnje zakonodavca u tom smislu je, nesumnjivo, učestalost primene nekog od modaliteta kupoprodaje, kao i stepen mogućnosti njegovog uklapanja u tok razvoja određene oblasti društvenih odnosa.

Društveni značaj, poreklo i suština svakog ugovora o prodaji i tretmana cene kao u domaćem tako i u inostranom pravu, kao i cilj kome treba da posluže kao konkretne manifestacije pojedinih vrsta ugovora o prodaji, uzeti su u obzir prilikom izrade ovog rada. Pri tome se naročito ima u vidu značaj različitih tretmana ugovora o prodaji i cene kao njegovog elementa u domaćem pravu, kao i u međunarodnom.

Centar pažnje u ovom radu je usredsređen na ona dejstva ugovora o prodaji i različitih tumačenja istih, koji, s obzirom na društvena shvatanja, potrebe prometa, običaje i pravna pravila, danas predstavljaju najviše formirane odnosno najčešće primenjivane načine prodaje. Različiti tretmani i dejstva bitnih elemenata ugovora o prodaji u pravnoj nauci, pojedine kolizije tretmana predmeta i cene, različita gledišta i ekonomski i međunarodni aspekti su predmet analize u ovom radu, primenjeni u poslovnom pravu, je u oblasti trgovinske prodaje cene koja je tek intenzivnijim razvojem prometa dobara dobila određene specifičnosti.

2. Ugovor o prodaji

2.1. Pojam i značaj ugovora o prodaji

Ugovor o kupovini i prodaji robe je centralni i najvažniji posao u robnom prometu. To je osnovni posao u trgovini, bez koga se ona ne može zamisliti i s kojim stoje u vezi svi ostali poslovi robnog prometa. On ima veliku ulogu ne samo u unutrašnjem nego i u spoljnotrgovinskom prometu.¹

Po svojoj ekonomskoj funkciji ugovor o prodaji je najvažniji od svih ugovora prometa dobara, jer se pomoću njega kao pravnog instrumenta sprovodi najveći deo i obim tog prometa. On dolazi na prvo mesto ne samo po svojoj važnosti, nego i po svojoj učestalosti u praksi i to kako unutar pojedinih država u okvirima određenih pravnih sistema, tako i u međunarodnoj razmeni, kao sredstvo prometa dobara između pojedinih država, kada dolazi u doticaj i nužno trpi uticaj različitih pravnih sistema koji ga regulišu. S obzirom na posebni značaj ovog ugovora ovog ugovora u praktičnom životu ljudi, građanski zakonici – kako oni

¹ Kapor, V., Carić, S., *Ugovori robnog prometa*, IDP Naučna knjiga, Beograd, 1990., str. 103.

tradicionalni tako i oni novijeg datuma – posvećuju ovom ugovoru posebnu pažnju i nastoje da ga što potpunije, preciznije i detaljnije regulišu.²

Istorijski gledano ugovoru o prodaji prethodi ugovor o trampu. Trampa je primitivan oblik razmene dobara. Sa pojavom viška proizvoda započinje i delovanje zakona vrednosti pod čijim se dejstvom vrši razmena po principu jednaka vrednost za jednaku vrednost. Pojavom novca, kao merila vrednosti roba, nastaje novi instrument na tržištu koji omogućava razmenu dobara (upotrebnih vrednosti) posredstvom novca, a to je ugovor o prodaji. Rimsko pravo ovaj instrument naziva “kupovina – prodaja” (*emptio – venditio*). Mnogi pravni sistemi prihvatili su ga pod sličnim nazivom: kupoprodaja, ugovor o kupovini i prodaji, a naše pravo pod nazivom prodaja.³

Putem ugovora o prodaji obavlja se metamorfoza vrednosti. Po modelu ovog ugovora su izgrađeni svi ostali ugovori, a to zbog toga jer se u suštini putem ugovora obligacionog karaktera u osnovi uvek nešto prodaje: pravo svojine, usluga ili neko imovinsko pravo.⁴

Dve su strane koje pretpostavlja ugovor o prodaji. S jedne strane je kupac kao dužnik, a s druge strane je prodavac kao poverilac, gde su kupac i prodavac subjekti prodajnog odnosa, a ne elementi ugovora o prodaji, a između njih se putem ugovora zasniva dužničko – poverilački odnos.

Ugovor o prodaji je definisan kao ugovor kojim se jedna strana, prodavac, obavezuje da drugoj strani kupcu preda stvar tako da kupac stekne pravo svojine, a kupac se obavezuje prodavcu da plati cenu u novcu i preuzme stvar.⁵ ZOO je, po pravilu, na jedinstven način regulisao prodaju između strana u građanskom odnosu i privrednom (trgovinskom odnosu). Odredbe ZOO koje se odnose na ugovore, naime, primenjuju se na sve vrste ugovora, osim ako za ugovore u privredi nije izričito drugačije određeno (član 25., ZOO).⁶ Međutim, predmet prodaje može biti i neko pravo. Tada se prodavac obavezuje da kupcu pribavi prodato pravo, a kad vršenje tog prava zahteva i državinu stvari da mu i tu stvar preda.⁷ Kad pro-

² Krulj, V., *Dejstva ugovora o kupoprodaji – svojina, predaja, rizik, cena*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 1972., str. 5.

³ Spirović-Jovanović, L., *Trgovinsko (privredno) pravo sa osnovama prava*, II deo, Ekonomski fakultet Beograd, 2001., str. 115.

⁴ Vidi: Legardić, R., *Nauka privrednog prava*, II dio, Beograd, 1968., str. 8-9.

⁵ *Zakon o obligacionim odnosima*, („Sl. list SFRJ“, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, „Sl. list SRJ“, br. 31/93 i „Sl. list SCG“, br. 1/2003 – Ustavna povelja), čl. 454. stav 1., Jankovec, I., *Privredno pravo*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996., str. 341., Antonijević, Z., *Privredno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 1976., str. 258., Vasiljević, M., *Privredno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 1995., str. 395., Velimirović, M., *Ugovori u privredi*, Poslovna politika, Beograd, 1994., str. 54.

⁶ Babić, I., *Ugovori građanskog prava*, Javno preduzeće „Službeni glasnik“, Beograd, 2006., str. 23.

⁷ Vidi: Perić, Ž., *Ugovori o prodaji i kupovini*, Beograd, 1920., Goldštajn, A., *Pravo međunarodne kupoprodaje I i II*, Zagreb, 1963. i 1965, Draškić, M., *Zaključivanje ugovora*

daju zaključuju između sebe trgovinska (privredna) društva, banke, zadruge, preduzetnici itd., ona ima za predmet prodaju robe. Od svih ugovora u obligacionom pravu prodaja je najznačajniji ugovor.⁸

S obzirom da je ugovor o prodaji ugovor kojim se jedna strana, prodavac, obavezuje drugoj strani, kupcu, da stvar preda tako da prenese pravo svojine na njoj, a kupac se obavezuje prodavcu da za to plati cenu, ali i preuzme stvar, u pravnoj teoriji postavljeno je pitanje da li se pravo svojine prenosi momentom zaključenja ugovora o prodaji ili je za sticanje prava potreban i akt predaje. Naše pravo se opredelilo za ovo drugo stanovište.⁹

Ugovor o prodaji je konsenzualan (neformalan), imenovan, dvostranoobavezan, teretan, kauzalan, komutativan, sa trenutnim ili trajnim izvršenjem obaveza, sa sporazumno određenom sadržinom ili po pristupu.¹⁰ Dakle, ugovor o prodaji spada u red imenovanih ugovora kome je zakon odredio naziv (ime); u red neformalnih ugovora, osim kada ga same strane dogovorno učine formalnim ili ako je predmet ugovora nepokretna stvar; u red dvostrano – teretnih ugovora, jer se vidi razlog nastanka obaveza i u red ugovora ili sa trenutnom ili sa trajnom prestacijom.

U našem pravu ugovor o prodaji regulisan je Zakonom o obligacionim odnosima.¹¹ Opšte uzanse za promet robom iz 1954. godine ostaju kao izvor prava ako su njihovu primenu strane izričito ugovorile, a pritom Zakon o obligacionim odnosima nije preuzeo uzanse i regulisao ih svojim odredbama. Pored ovog zakona i Opštih uzansi u izvore prava spadaju još posebne uzanse o prometu robe na malo, opšti uslovi poslovanja i poslovni običaji.¹²

Ovaj ugovor nije samo značajan kao ugovor unutrašnjeg prava. On je isto tako značajan i kao pravni instrumenat međunarodne razmene tj. kao međunarodni ugovor. Njegova važnost kao međunarodnog ugovora je postajala sve očiglednija u meri i u sledstvu intenziviranja i sve većeg obima i porasta međunarodne razmene dobara, koja je posebno u poslednjim decenijama dobila gigant-ske razmere.

o prodaji, Beograd, 1986., Krulj, V., *Dejstva ugovora o kupoprodaji – svojina, predaja, rizik, cena*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 1972., Kapor, V., *Ugovor o kupovini i prodaji robe prema Opštim uzansama za promet robom*, Beograd, 1960.

⁸ Boulton, H., *The making of business contract*, Sweet – Maxwell, London, 1972., str. 15.

⁹ Vidi: Perović, S., *Obligaciono pravo*, Beograd, 1973., str. 365-366.

¹⁰ Babić, I., *Ugovori građanskog prava*, Javno preduzeće „Službeni glasnik“, Beograd, 2006., str. 24., Perić, Ž., *O ugovoru o prodaji i kupovini*, NIU „Službeni list SFRJ“, Beograd, 1986., str. 24., Blagojević, B., *Građansko – pravni obligacioni ugovori*, Naučna knjiga, Beograd, 1952., str. 21.

¹¹ Zakon o obligacionim odnosima, („Sl. list SFRJ“, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, „Sl. list SRJ“, br. 31/93, „Sl. list SCG“, br. 1/2003 - Ustavna povelja i „Sl. glasnik RS“, br. 18/2020)

¹² Spirović-Jovanović, L., *Trgovinsko (privredno) pravo sa osnovama prava*, II deo, Ekonomski fakultet Beograd, 2001., str. 116.

Pravno dejstvo ugovora o međunarodnoj prodaji robe ostvaruje se u relaciji odnosa koji postoje između međunarodnog prodavca i međunarodnog kupca robe. Tom prilikom u većini država savremenog sveta dejstvo ugovora o međunarodnoj prodaji robe je obligacionog, a ne stvarno – pravnog karaktera. Shodno tome, na osnovu zaključenog ugovora o međunarodnoj prodaji robe, na strani međunarodnog prodavca nastaje obaveza isporuke robe i prenosa prava svojine na toj robi. Drugim rečima, na osnovu zaključenog ugovora o međunarodnoj prodaji robe kupac ne postaje vlasnik te robe, već stiče pravo da od međunarodnog prodavca zahteva isporuku robe, kao uslova za sticanje prava svojine na toj robi. Na taj način, validan ugovor o međunarodnoj prodaji robe predstavlja samo pravni osnov (*iustus titulus*), dok predaja robe predstavlja način sticanja (*modus aquirendi*) prava svojine na određenoj robi. Pravna posledica ovakvog rešenja je da međunarodni kupac, kao poverilac, iz obligacionog odnosa (ugovora o međunarodnoj prodaji robe), stiče samo pravo da od međunarodnog prodavca, kao dužnika, zahteva (po potrebi sudskim putem) izvršenje njegove obligacione obaveze – isporuku robe. Pravo svojine prenosi se sa međunarodnog prodavca na međunarodnog kupca tek u momentu isporuke robe, odnosno predaje stvari.¹³

2.2. Bitni elementi ugovora o prodaji

Kako bi ugovor bio zaključen, neophodno je da se postigne saglasnost ugovornih strana po pitanju bitnih elemenata ugovora, odnosno sastojaka koji su bitni po prirodi posla. Bitni elementi određenog ugovora predstavljaju uslov nastanka i validnosti tog pravnog posla, jer ukoliko se ne postigne saglasnost volja ugovornih strana po pitanju bitnih elementa ugovora, nema ugovornog odnosa, a analogno tome ni nastanka prava i obaveza ugovornih strana. Kada se govori o bitnim elementima „po prirodi posla”, bitni elementi mogu biti svojstveni samoj prirodi ugovora, a kada se govori o „zakonom određenim bitnim elementima”, mogu biti propisani pravnim aktom (najčešće zakonom) kojim se uređuje ta oblast. Tako je članom 26. ZOO određeno da je ugovor zaključen onda kada su se ugovorne strane saglasile o bitnim sastojcima ugovora.

Ugovor o prodaji punovažno nastaje i ako se strane ne sporazumeju o nebitnim sastojcima ugovora. Nebitni sastojci ugovora mogu biti prirodni (*naturalia negotii*) i slučajni (*accidentalia negotii*).¹⁴

¹³ Kostić, D., *Međunarodno privredno pravo*, Fakultet za poslovne studije i pravo Univerziteta „Nikola Tesla“, Beograd, 2013., str. 188., Stanković, M., Stanković, S., *Međunarodno poslovno pravo*, Beograd, 2002., str. 373., Draškić, M., *Međunarodno privredno ugovorno pravo*, Beograd, 1990., str. 143-147., Vukićević, S., Velimirović, M., *Poslovno pravo*, Beograd, 2002., str. 342-343.

¹⁴ Babić, I., *Ugovori građanskog prava*, Javno preduzeće „Službeni glasnik“, Beograd, 2006., str. 27.

Dakle, osim bitnih elemenata ugovor o prodaji sadrži i niz nebitnih elemenata, odnosno činjenica i okolnosti sadržanih u ugovoru kojima se bliže uređuje ostvarivanje uzajamnih prava i obaveza ugovornih strana. Ovde je značajno naglasiti da ugovor postoji i ako nije postignuta saglasnost po pitanju ovih elemenata.

O ostalim sastojcima koji su po svojoj prirodi sporedni, kao što su vreme izvršenja obaveze, mesto isporuke, način plaćanja, prevoz i drugo, strane se mogu, ali i ne moraju dogovoriti. Ako se dogovore o ovim elementima vezuje ih dogovoreno. A ako se ne dogovore primenjivaće se dispozitivne norme Zakona o obligacionim odnosima, dopunske norme iz drugih izvora obligacionog prava i običaji koji vladaju u poslovnom svetu.¹⁵

Ugovor o prodaji je „model – kategorija za sve vrste obligacija”,¹⁶ zato što se uvek nešto prodaje. On se najčešće, radi sigurnosti ugovornih strana, zaključuje u pisanoj formi, a što je veći broj odredbi o pravima i obavezama, veća je i sigurnost. Tako Drakšić¹⁷ predlaže 20. tačaka koje ugovor o prodaji treba da sadrži kako bi se osiguralo potpuno uređivanje uzajamnih obaveza.

Na osnovu navedenog može se zaključiti da su bitni elementi ugovora o prodaji:¹⁸

- predmet (roba) i
- cena.

2.2.1. Predmet

Predmet ugovora o prodaji su stvari ili roba. Naš Zakon o obligacionim odnosima koristi termin “stvar” za označavanje predmeta ugovora o prodaji kao njegovog bitnog elementa, međutim termin “roba” je prihvatljiviji i precizniji kada se u privredno – pravnim poslovima određuje kao predmet ugovora o prodaji, jer ga određuje na nedvosmislen način.

Sadržinska razlika u određivanju pojmovnog značenja stvari u odnosu na robu ogleda se u tome da je pojam robe uži od pojma stvari. “Stvar se određuje kao materijalni deo prirode koji je podložan ljudskoj vlasti”.¹⁹ Pod robom u privrednom pravu se podrazumevaju stvari namenjene tržištu i podobne za tržište.²⁰ Time roba obuhvata samo telesne pokretne stvari, uključujući električnu energiju i slične energije poput gasa, vode, i pare, a isključuje nepokretnosti, hartije od

¹⁵ Spirović-Jovanović, L., *Trgovinsko (privredno) pravo sa osnovama prava*, II deo, Ekonomski fakultet Beograd, 2001., str. 117.

¹⁶ Legardić, R., *Nauka privrednog prava*, II dio, Beograd, 1968., str. 93.

¹⁷ Drakšić, M., *Elementi ugovora o prodaji – njihova sadržina*, Privredno – pravni priručnik, 1984/2.

¹⁸ Kostić, D., *Međunarodno privredno pravo*, Fakultet za poslovne studije i pravo Univerziteta „Nikola Tesla“, Beograd, 2013., str. 189.

¹⁹ Vukićević, S., Velimirović, M., *Poslovno pravo*, Beograd, 2002., str. 83.

²⁰ Kapor, V., Carić, S., *Ugovori robnog prometa*, IDP Naučna knjiga, Beograd, 1990., str. 107.

vrednosti iz razloga što se njihov promet reguliše posebno, kao i stvari koje su predmet ugovora o prodaji, a zabranjene su zakonskim propisima.

S obzirom je karakterno obeležje robe da služi za zadovoljenje čovekovih potreba, te da ima upotrebnu vrednost, može se izvesti i njeno prometno određenje, u smislu njene podobnosti da bude sredstvo prometa odnosno razmene i to, po pravilu, za novac, a izuzetno za drugu robu. S tim u vezi, uslov da bi se neka stvar smatrala robom, jeste da ista o kojoj se zaključuje ugovor o prodaji može biti u prometu, a ukoliko to nije slučaj, ugovor o prodaji je ništav.

Roba, po pravilu, mora biti realno postojeća u trenutku zaključenja ugovora o prodaji, čiji je predmet. Međutim, odredbama Zakona o obligacionim odnosima, kao i u međunarodnom pravu, punovažna je prodaja buduće stvari. To je stvar koja ne postoji u momentu zaključenja ugovora, već se treba izraditi ili proizvesti (član 458, stav 3. ZOO, član 3. stav 1. Konvencije UN o međunarodnoj prodaji robe).

Kako bi se zaključio ugovor o prodaji robe nije dovoljno da postoji samo saglasnost volja ugovornih strana o tome da izvesna roba bude predmet tog ugovora, već je neophodno izvršiti bliže određenje same robe, kao i precizirati njena kvalitativna i kvantitativna svojstva koje treba da sadrži, kako bi se ugovor o prodaji smatrao validnim.

Predmet prodaje može biti individualno ili generički (po rodu) određena stvar.²¹ Individualno određene stvari odnosno roba se izdvajaju od ostalih po nekom posebnom svojstvu čime se razlikuju (individualizuju) u odnosu na druge stvari iste vrste ili roba. Generički, odnosno stvari određene po rodu su one stvari koje se u pravnom prometu označavaju po vrsti, broju, količini. Značaj razlikovanja individualno u odnosu na po rodu određenih stvari se ogleda sa aspekta određivanja predmeta ugovora o prodaji, kao i po pitanju prelaska rizika sa prodavca na kupca u slučaju oštećenja ili propasti stvari.

Kod individualno određene stvari, samim ugovorom o prodaji je izvršeno utvrđivanje koja je stvar (roba) predmet ugovora o prodaji, i s tim u vezi, propast ili oštećenje takve stvari dovodi u pitanje izvršenje samog ugovora. U slučaju prodaje po rodu određene stvari, obaveza prodavca je po pravilu, da izvrši njihovu individualizaciju izdvajanjem određene količine tih stvari iz mase i da ih stavi na raspolaganje kupcu, a propast ili oštećenje stvari ne utiču tada na izvršenje obaveze prodavca, koji je dužan da isporuči u ugovorenoj količini druge stvari iste vrste (roda).

Kada je reč o količini robe kod ugovora o prodaji, to je masa stvari (robe) koju je prodavac dužan isporučiti kupcu. Količina se određuje prema mernim jedinicama, po pravilu unificiranim, može biti precizno određena (po komadu, težini, dužini i sl.), dopušteno je da bude određena na osnovu okolnosti poslovne prakse ili drugih odredbi ugovora da se izvrši njeno određenje, a takođe, dopu-

²¹ Babić, I., *Ugovori građanskog prava*, Javno preduzeće „Službeni glasnik“, Beograd, 2006., str. 28.

šteno je da bude određena aproksimativnim odredbama („od-do”, „približno”, „cirka” i sl.). U poslednjem slučaju se smatra da je obaveza isporuke robe uredno izvršena kupcu od strane prodavca ako je količina isporučene robe u okvirima aproksimativnog određenja.

Kada se govori o kvalitetu robe kod ugovora o prodaji, reč je o skupu svojstava koje roba treba posedovati u trenutku njene isporuke. Određivanje kvaliteta robe ne predstavlja bitan elemenat ugovora. „Ugovor će se smatrati zaključenim iako stranke u ugovoru nisu odredile kvalitet robe, jer Zakon o obligacionim odnosima predviđa kako će se postupiti u takvom slučaju”. Kvalitet robe ne mora biti određen ugovorom, s obzirom da u robnom prometu postoje pravila na osnovu kojih se u takvom slučaju kvalitet može odrediti.²²

Inače, utvrđivanje kvantiteta i kvaliteta robe, kao i njene saobraznosti sa ugovorom o prodaji, vrši se, po pravilu, prilikom isporuke robe, odnosno preuzimanja robe od strane kupca.²³

2.2.2. Cena

Osnovna obaveza kupca je da isplati cenu. Cena je novčani ekvivalent za stvar koju prodavac prodaje kupcu i mora biti izražena u novcu.²⁴ Dakle, cena robe je novčana naknada za kupljenu robu i ukoliko cena nije novčano izražena, već se izražava u jednoj ili više stvari između ugovornih strana, tada nije zaključen ugovor o prodaji, već neimenovan ugovor. Tako na primer, u tom slučaju, prema odredbama člana 552. ZOO, reč je o ugovoru o razmeni, a prema odredbama člana 576. ZOO reč je o ugovoru o zakupu.

Kao što je napomenuto, cena predstavlja bitan sastojak ugovora. Ukoliko je cena ugovorim izričito određena, reč je o određenoj ceni. Ukoliko ugovor sadrži dovoljno podataka pomoću kojih se ona može odrediti, reč je o određivoj ceni. U slučaju da cena nije određena ili određiva, kupac je dužan da plati prodavcu cenu koju je prodavac redovno naplaćivao u vreme zaključenja ugovora, a u nedostatku ove razumnu cenu, kako je određeno članom 462. stav 2. ZOO. Pod razumnim cenom podrazumeva se tekuća cena u vreme zaključenja ugovora, a ukoliko ni ova ne može da se utvrdi, tada će cenu odrediti sud prema okolnostima slučaja.

Odredbom člana 465. ZOO, određivanje cene može biti povereno trećem licu, a ukoliko isto neće ili ne može da je odredi, a ugovarači se ne slože naknadno o određivanju cene niti ugovor raskinu, tada se smatra da je ugovorena razumna cena.

Odredbom člana 464. ZOO definisano je da u situaciji kada kupac i prodavac utvrde tekuću cenu, tada kupac duguje cenu utvrđenu zvaničnom evidencijom

²² Kapor, V., Carić, S., *Ugovori robnog prometa*, IDP Naučna knjiga, Beograd, 1990., str. 108-109.

²³ Kostić, D., *Međunarodno privredno pravo*, Fakultet za poslovne studije i pravo Univerziteta „Nikola Tesla“, Beograd, 2013., str. 192.

²⁴ Marković, L., *Obligaciono pravo*, NIU „Službeni list SRJ“, Beograd, 1997., str. 419.

na tržištu mesta prodavca u vreme kada je trebalo da usledi ispunjenje, a u odsustvu evidencija tekuće cena se određuje na osnovu elemenata pomoću kojih se prema običajima tržišta utvrđuje cena.

Odredbom člana 463. ZOO ukoliko je ugovorena veća cena od propisane, tada kupac duuguje samo iznos propisane cene, a ukoliko je isplatio ugovorenu cenu, ima pravo da mu se povrati razlika. U slučaju da je cena niža od propisane, onda je prodavac ovlašćen zahtevati iznos propisane cene. Dakle cena kod ugovora o prodaji mora biti ozbiljna i realna (pravična), u cilju zaštite ravnopravnosti strana i ekvivalentnosti potraživanja (zaštita zakona vrednosti)²⁵.

2.3. Prava i obaveze ugovornih strana

S obzirom da sadržinu svakog ugovora čine prava i obaveze, tako i ugovor o prodaji robe sadrži prava s jedne strane, i obaveza sa druge strane. Pošto su prodavac i kupac učesnici u obligacionom odnosu između kojih se zasniva ugovorni odnos, sa aspekta prava i obaveza ugovornih strana prilikom zaključenja ugovora o prodaji neophodno je osvrnuti se na obaveze i prava prodavca i kupca.

2.3.1. Obaveze prodavca

Osnovne obaveze prodavca, kada je u pitanju ugovor o prodaji su:²⁶

- Predaja stvari (isporuka),
- Garancija da stvar (roba) nema materijalnih nedostataka i
- garancija da stvar (roba) nema pravnih nedostataka.

a) Obaveza predaje odnosno isporuke stvari (robe)

Kada se radi o predaji odnosno isporuci stvari (robe), to pitanje je regulisano Opštim uzansama za promet robe i Zakonom o obligacionim odnosima.

Predaja, prema članu 467. Zakona o obligacionim odnosima, podrazumeva uručenje stvari kupcu ili predaju isprave kojom se stvar može preuzeti. S obzirom na to da su veoma često prodavac i kupac prostorno razdvojeni, na prodavcu je, kako bi izvršio svoju osnovnu obavezu predaje stvari, da preduzme niz radnji. Takođe je obaveza kupca da preduzme niz radnji kako bi predaja bila moguća. U praksi je usvojen izraz isporuka umesto predaje, a u zakonima uručivanje. Kupcu je prodavac dužan isporučiti stvar (robu) u ispravnom stanju zajedno sa njenim

²⁵ Dorđević, Ž., *Problem ekvivalentnosti u obligacionom pravu*, Beograd, 1958., Dorđević, Ž., *Načelo jednake vrednosti davanja prema ZOO*, Anali Pravnog fakulteta, Beograd, 1978/3-4.

²⁶ Vidi: Legardić, R., *Nauka privrednog prava*, II dio, Beograd, 1968., Jankovec, I., *Privredno pravo*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996., Antonijević, Z., *Privredno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 1976., Goldštajn, A., *Privredno ugovorno pravo*, Zagreb, 1967., Draškić, M., *Zaključivanje ugovora o prodaji*, Beograd, 1986., Slavnić, J., *Privredno pravo*, Beograd, 1984., Vasiljević, M., *Trgovinsko pravo*, Beograd, 1993.

plodovima kao i druge koristi od te stvari. Pri tome, isporuka podrazumeva sve neophodne radnje koje proističu iz ugovora i prirode samog posla kako bi kupac primio stvar odnosno predmet ugovora. Dakle, pored osnovnih obaveza, prodavac i kupac imaju i sporedne obaveze koje moraju ispuniti bilo da su ugovorene ili proizilaze iz prirode samog posla, a koje počivaju na zakonskim odredbama, ugovornim odredbama, uzansama, trgovinskim običajima i načelima poslovnog morala.

Kada se govori o obavezi predaje (isporuke) stvari (robe) značajna su tri pitanja i to: mesto, vreme i način isporuke.

Mesto predaje (isporuke) stvari (robe) nije bitan element ugovora o prodaji, određuju ga ugovorne strane, a ukoliko ga ne odrede sporazumno, onda se primenjuju dispozitivno – dopunske mere.

Ukoliko se nije dogovorilo mesto isporuke (predaje) stvari (robe) između strana, mesto je prebivalište prodavca u momentu zaključenja ugovora, a u nedostatku prebivališta mesto je boravište prodavca. Ukoliko je prodavac zaključio ugovor u vršenju svoje redovne privredne delatnosti, onda je to mesto njegovog sedišta (član 471. ZOO). Ako prodavac ima više poslovnih jedinica onda je to mesto iz kojeg je poslao ponudu odnosno u kome je izvršio prihvatanje ponude. Ako prodavac i kupac imaju sedište u istom mestu, mesto predaje (isporuke) je skladište prodavca. Ako je sedište prodavca i kupca različito, predaja (isporuka) se vrši na utovarnoj stranici (železnica), ili na pristaništu prodavca) rečni prevoz ili u luci ukrcaja (pomorski prevoz). Ako su ova mesta udaljena više od 10.000 km od skladišta prodavca, onda je mesto prodaje (isporuke) skladište prodavca. Ako strane ništa ne ugovore, a znaju gde se stvar (roba) nalazi ili gde će biti proizvedena, predaja (isporuka) se vrši u tom mestu (član 471, stav 2., ZOO). Ako je ugovorom predviđen prevoz stvari, stvar se smatra predatom (isporučenom) kada je prodavac uručio prevozniku ili špediteru ugovorenu stvar (robu).

Kada se govori o vremenu isporuke, prodavac je dužan da izvrši predaju (isporuku) u vreme koje je predviđeno ugovorom, a ukoliko to nije slučaj primenjuju se dispozitivno – dopunske norme, jer vreme nije bitan element ugovora, sadržane u Zakonu o obligacionim odnosima, Opštim uzansama za promet robom i pravilima poslovne prakse, odnosno poslovnim običajima.

Vreme predaje podrazumeva rok u kome kupac može zahtevati predaju (isporuku) stvari (robe). Tako, na primer, izrazi “odmah”, “hitno”, “prompt”, “brzo” označavaju 8 dana od dana zaključenja ugovora. Ukoliko nije određen niti je odrediv datum predaje, onda se podrazumeva razuman rok od momenta zaključenja ugovora, a koji zavisi od slučaja do slučaja.

Momenat predaje (isporuke) stvari (robe) je od pravnog značaja iz razloga što predstavlja momenat izvršenja obaveze, kao i momenat prelaska rizika sa prodavca na kupca.

Način predaje (isporuke) stvari (robe) podrazumeva niz neophodnih radnji koje je prodavac izvršava kako bi kupac došao u posed istih. Određuje se dogovorno, odnosno voljom strana, a ukoliko strane nisu odredile ugovorom način

predaje (isporuke), onda se koriste posebni propisi i posebne uzanse. Način isporuke se razlikuje u odnosu na činjenicu da li se radi o generičnoj robi (po rodu određene stvari) ili individualno određenoj stvari ili o tehničkoj robi.

b) *Odgovornost prodavca za materijalne nedostatke stvari*

S obzirom da kod ugovora o prodaji se prodavac obavezuje da preda ugovorenu stvar kupcu, a kupac se obavezuje da prodavcu plati odgovarajuću cenu za istu, između vrednosti stvari i cene mora postojati ekvivalent, a to iz razloga zato što pravila obligacionog ugovornog prava imaju za cilj da štite delovanje zakona vrednosti i da obezbede ravnotežu između primljenog i datog. S tim u vezi prodavac odgovara kupcu za materijalna svojstva stvari, jer on duguje vrednost stvari koja je adekvatna novčanom iznosu te vrednosti tj. ceni. Dakle, stvar ne sme imati materijalne odnosno fizičke nedostatke tj. mane robe.

Prema članu 479. ZOO, postoje četiri slučaja kada postoji materijalni nedostatak stvari: prvi, ako stvar odnosno roba nema potrebna svojstva za njenu upotrebu ili promet; drugi, ako stvar nema potrebna svojstva za naročitu upotrebu za koju je kupac nabavlja, a što je bilo poznato prodavcu ili mu je moralo biti poznato; treći, ako stvar nema svojstva koja su izričito ili prećutno dogovorena ili su zakonom propisana i četvrti slučaj, ako stvar nije saobrazna uzroku ili modelu, na osnovu kojih je ugovor zaključen.

Prema našem zakonodavstvu su predviđeni i nedostaci za koje prodavac neće odgovarati.

U prvom slučaju, prodavac neće odgovarati ukoliko se radi o neznatnom materijalnom nedostatku, koji je neznatan, zanemarljiv.

U drugom slučaju, prodavac neće odgovarati za one nedostatke koji su kupcu bili poznati ili su mu mogli biti poznati, a to se odnosi na nedostatke koji su bili vidljivi ili oni koje bi prosečan kupac kao brižljivo lice mogao opaziti uobičajenim pogledom. Takođe, prema članu 480. ZOO, prodavac će odgovarati ako je izjavio da stvar nema nedostatke, ili ako je tvrdio da stvar ima određena svojstva koja nema zapravo.

U trećem slučaju, ukoliko je stvar prodana na javnoj prinudnoj prodaji prodavac neće odgovarati za nedostatke stvari, a to iz razloga što je prodaja prinudna te zakon vrednosti ne deluje na metamorfozu vrednosti, pa samim tim ne mora postojati ekvivaletnost između primljenog i datog.

U četvrtom slučaju, ako stvar nema potrebna svojstva za redovnu upotrebu ili za promet, ili nema svojstva koja su izričito ili prećutno ugovorena, odnosno propisana, a u času zaključenja ugovora je kupac znao ili je to mogao znati.

U petom slučaju, prema odredbi člana 482. stav 2. ZOO, ukoliko se nedostaci pokažu po proteku 6. meseci od momenta prodaje stvari, prodavac ne odgovara, osim ukoliko je određen duži rok ugovorom.

Dakle, da bi prodavac odgovarao za materijalne nedostatke neophodno je da budu ispunjena dva uslova i to prvi, da je materijalni nedostatak postojao u momentu prelaska rizika sa prodavca na kupca ili da se nedostatak pojavio nakon prelaska rizika kao skrivena mana, i drugi, da je u roku kupac ostvario svoja prava prema prodavcu.

Što se tiče prava kupaca po osnovu odgovornosti prodavca za materijalne nedostatke stvari, kupac ima pravo na opravku stvari, ukoliko to nije moguće onda ima pravo na zamenu. Ukoliko zadrži stvar sa nedostatkom ima pravo na sniženje cene. Ukoliko su navedena prava neostvariva tada ima pravo na raskid ugovora. Posmatrajući navedene slučajeve, može se uočiti da u svima kupac ima pravo na naknadu štete, odnosno ima pravo na dovršetak metamorfoze, odnosno da zahteva izvršenje ugovora, a ako ne uspe u tome, ima pravo na raskid ugovora.

c) Odgovornost prodavca za pravne nedostatke stvari

Kada je reč o odgovornosti prodavca za pravne nedostatke stvari, prodavac je dužan da garantuje kupcu da stvar nema pravnih mana, odnosno prodavac odgovara ako na prodatoj stvari postoji pravo trećeg lica, a koje isključuje, umanjuje ili ograničava pravo kupca, a da pritom kupac nije obavešten i nije pristao da uzme stvar sa takvim opterećenjem. Dakle, „prodavac je dužan kupcu da prenese pravo svojine ili prodato pravo tako da mu obezbedi mirno uživanje stvari”.²⁷

2.3.2. Obaveze kupca

Kod ugovora o prodaji postoje dve osnovne obaveze kupca, to su da plati cenu i da preuzme stvar. Pored ove dve osnovne obaveze postoje i niz drugih obaveza koje proističu iz prirode ugovora, važećih propisa, običaja, poslovnog morala.

Kupac je obavezan da isplati za pruzetu stvar cenu, koja predstavlja novčani izraz vrednosti ugovora o prodaji, u mestu i u vreme kako je to ugovorom predviđeno. Ukoliko se strane nisu o tome dogovorile, cena se plaća u vreme i u mestu vršenja isporuke.

Ukoliko ugovorom nije drugačije definisano, troškove pripreme isporuke snosi prodavac, a troškove oko prijema kupac.

Isplata cene se u robnom prometu vrši na osnovu fakture koju prodavac ispostavlja kupcu i cena se može platiti unapred – abonman, istovremeno sa isporukom ili posle isporuke – poček, kredit.

²⁷ Babić, I., *Ugovori građanskog prava*, Javno preduzeće „Službeni glasnik“, Beograd, 2006., str. 37.

Najčešće se plaćanje cene između kupca i prodavca vrši bezgotovinskim putem, odnosno virmanom, a može se vršiti plaćanje i putem akreditiva, gde važe posebna pravila, uz otkup skladišnih dokumenata (skladišnica, konosman i sl.). Ukoliko se plaćanje vrši bezgotovinskim putem, to znači da će se plaćanje vršiti preko kupčeve banke.²⁸

Kada je reč o roku isplate, Opšte uzanse dozvoljavaju rok od 8 dana od momenta prijema robe. Prema odredbi člana 518. ZOO, ukoliko je rok određen izrazom „odmah” ili „prompt”, tada se cena plaća prvog radnog dana po prijemu fakture, odnosno prijema robe ukoliko je roba stigla pre fakture. Ukoliko su isporuke sukcesivne, odnosno uzastopne, cena se plaća za svaku isporuku u času prijema.

Pravni značaj isporuke i prijema robe je u momentu prelaska rizika sa prodavca na kupca. ZOO je odredio da rizik prelazi sa prodavca na kupca momentom predaje stvari, iz čega se zaključuje da naše pravo priznaje pravo svojine ne samo kada je zaključen ugovor o prodaji, već je potrebno i da se izvrši isporuka odnosno preuzimanje stvari. Prema članu 456. ZOO do predaje (isporuke) stvari (robe) rizik slučajne propasti ili oštećenja snosi prodavac, a nakon predaje kupac.

3. Uloga i značaj cene kao bitnog elementa ugovora o prodaji – pravni tretman, ekonomski značaj – dileme i perspektive

Kao što je napomenuto bitni elementi ugovora o prodaji po prirodi posla su, prema tradicionalnom shvatanju, predmet i cena, pri čemu predmet obaveze uvek mora biti određen ili odrediv, dok se taj zahtev u pogledu cene u uporednom pravu ne postavlja svuda. Tako, na primer, u anglosaksonskim pravima strane ugovornice ne moraju u momentu zaključenja ugovora da odrede cenu niti elemente na osnovu kojih će ona moći naknadno da se utvrdi, dok je u francuskom pravu i većem broju kontinentalnih prava to neophodno da bi ugovor bio punovažno zaključen.

Neka prava, koja cenu određuju kao bitni sastojak ugovora o prodaji, predviđaju izuzetak u tom pogledu kada su u pitanju trgovačke prodaje²⁹ pa se u tim

²⁸ Sudska praksa: „Isplata duga izvršena posredstvom banke, ili druge organizacije kod koje se vodi račun poverioca može se dokazivati samo izvodom organizacije preko koje je izvršeno plaćanje, a ne i analitičkom karticom dužnika“ (Presuda VPS Pž. 1300/99 od 18.3.1999., objavljena u *Biltenu* broj 2/99 VPS, str. 44.)

²⁹ Trgovačke prodaje karakterišu i druge specifičnosti, na primer: od strana ugovornica očekuje se pojačan stepen pažnje prilikom izvršenja ugovora; rokovi za prigovore na mane isporučene stvari kao i rokovi za zastarelost potraživanja su obično kraći zbog potrebe za brzinom odvijanja trgovinskog prometa i pravnom sigurnošću; zaključenje ugovora se često nudi putem opšte ponude učinjene neodređenom broju lica, itd. Pored toga, sporovi koji proizađu iz trgovačkih ugovora o prodaji raspravljaju se pred specijalizovanim, trgovinskim sudovima i na te prodaje se primenjuju i posebni izvori prava.

slučajevima ugovor može zaključiti i bez naznačenja cene jer će se ona odrediti u skladu sa dispozitivnim zakonskim odredbama.³⁰ Razlikovanje ugovora o prodaji na građanske i trgovačke se, uobičajeno, vrši primenom dva kriterijuma: subjektivnog ili objektivnog.³¹

U rimskom pravu prodavac je zadržava pravo svojine na stvari sve dok roba ne bi bila isporučena kupcu. U rimskom pravu kupovina i prodaja odvijale su se putem dva jednostrana obećanja, odnosno dva odvojena sporazuma: prodavac se obavezuje da prenese svojinu na kupca, dok se kupac obavezuje da za to plati cenu. Neispunjenje bilo koje od ovih obaveza nije uticalo na obavezu druge strane.

Ugovor o prodaji sam po sebi, dakle, ne proizvodi stvarnopravno dejstvo, već će pravo svojine na robu biti preneto na kupca tek po njenoj isporuci.³²

Ovo pitanje veoma je aktuelno baš kod ugovora o međunarodnoj prodaji robe zbog postojanja zaštitnih, imperativnih propisa o uvozu i izvozu robe kojima države štite svoje nacionalne ekonomije³³ (na primer, carinski i devizni zakoni kao i drugi propisi koji imperativnim normama neposredno ili posredno

³⁰ Ovo rešenje predviđa, na primer, domaće pravo (član 462. stav 2. Zakona o obligacionim odnosima), a sreće se i u pravima Engleske (član 8(2) Sale of Goods Act), SAD (§2-305 Jednoobraznog trgovačkog zakonika), Švedske (član 5. Zakona o trgovini i razmeni dobara iz 1905) itd.

³¹ Tako se trgovačkim smatra svaki posao koji odgovara objektivnim zakonskim zahtevima za takvu kvalifikaciju, bez obzira da namenjeni sticanju dobiti, ili pravni poslovi koji su trgovački po svojoj formi, kao na primer menica. S druge strane li ga je preduzelo lice koje ima status trgovca ili ne. To mogu biti pravni poslovi koji su trgovački po svojoj prirodi zato što su, subjektivni kriterijum kvalifikovanja jednog pravnog posla trgovačkim stavlja akcenat na subjekte koji taj posao zaključuju. Tako se trgovačkim smatraju prvenstveno lica poslovi koje zaključuju koja obavljaju trgovačku delatnost. Ova koncepcija prihvaćena je, na primer, u nemačkom pravu u kome §343-344 Trgovačkog zakonika (HGB) predviđaju da se trgovačkim smatraju «svi poslovi koje zaključi trgovac za potrebe svoje trgovine». *von Ziegler, Jette H. Ronoe, Charles Debattista i Odile Pléat-Kerrault*, Kluwer Law International i International Chamber of Commerce, Hag, 1999, str. 161.

³² „Prema sistemu BGB-a ugovor o prodaji je čisti obligacioni ugovor (*Schulvertrag*) koji samo stvara na teret ugovornih strana uzajamne obaveze – na teret prodavca obavezu predaje stvari i prenošenja svojine i na teret kupca obavezu plaćanja cene...Ove promene će se ostvariti tek kroz jedan translativni dispozicioni sporazum (*Verfeugungsgeschaert*) – jedan posebni od osnovnog posla (kupo prodaje) nezavisni tj. apstraktni stvarno-pravni (*dinglicher*) ugovor kojim se ugovorne strane saglašavaju da se pravo svojine prenese sa prodavca na kupca (tzv. *Ueberinigungsakt*) i jedan materijalni akt izvršenja kojim se sa prodavca na kupca prenosi državina. ... Prema tome, u nemačkom pravu, ugovorom o kupo prodaji se samo stvara jedan uzajamni dugovinski odnos koji je usmeren, s jedne strane na pribavljanje stvari, a s druge naplaćanje cene; raspolaganje je jedan samostalni akt, novi pravni posao.“ Krulj, V, op.cit, str. 58.

³³ O pojavi neoprotekcionizma, njegovim razlozima i procesu trgovinske liberalizacije, videti, sa upućivanjem: Dašić, D, *Principi internacionalne ekonomije*, Beograd, 2007, str. 116-117 i 131-143.

regulišu pitanja robne razmene sa inostranstvom), a koji uređuju taj ugovor i javnopravnog su karaktera.

U uporednom pravu, u radu smo pokazali da osnovne obaveze prodavca, koji je nosilac karakteristične prestacije u ovom ugovoru, u bitnoj meri zavise od toga da li se ugovoru priznaje stvarnopravno ili obligacionopravno dejstvo, pa je za njegovo definisanje od suštinske važnosti opredeljenje za neki od pomenutih koncepta o dejstvu ovog ugovora. Polazeći od stvarnopravnog dejstva ugovora o prodaji, osnovna obaveza prodavca je da izvrši predaju stvari kupcu s obzirom da je svojina prenet na njega već samim zaključenjem ugovora. S druge strane, koncept o obligacionopravnom dejstvu ugovora o prodaji podrazumeva da je na osnovu njega nastala obaveza prodavca da prenese svojinu na stvari na kupca, što će on učiniti odgovarajućim radnjama koje podrazumevaju predaju stvari. U oba slučaja obaveza kupca da plati cenu se podrazumeva.

Shodno izloženom, ugovor o prodaji se u uporednom pravu određuje na različite načine, bilo kao ugovor kojim se jedna ugovorna strana, prodavac, obavezuje da drugoj ugovornoj strani, kupcu, preda stvar koja je predmet ugovora, a ovaj se obavezuje da za to plati odgovarajuću cenu, ili kao ugovor u kome prodavac ima obavezu da kupcu prenese svojinu na stvari i izvrši njenu predaju, dok ovaj za to ima da plati cenu.

Imajući u vidu izloženo, može se zaključiti da cena ima različiti tretman u zavisnosti od zemlje u kojoj se primenjuje kao i od pravnih gledišta. S toga je neminovna saradnja i interdisciplinarnost više pravnih disciplina obzirom da se cena u ovom kontekstu ima različite tretmane u poslovnom pravu, obligacionom pravu, građanskom pravu, uporednom pravu, stvarno-pravnom pravu, međunarodno privatnom pravu, međunarodnom javnom pravu, sudskom pravu, međunarodnim konvencijama, sporazumima, uzansama... Ovo pre svega predstavlja aktuelno pitanje u savremenim uslovima poslovanja, pre svega u međunarodnoj prodaji gde se smatra da cena nije bitan element ugovora jer se ona podrazumeva *per se*. Ovo otvara brojna pitanja imajući u vidu značaj cene i valute u kojoj je ugovor zaključen, naročito ako se imaju u vidu brojne valutne manipulacije, varijabilnost u deviznim klauzulama, drugi instrumenti plaćanja (menica, ček, virtuelne valute...). Naime, prihvatajući međunarodne standarde usled otvorenosti tržišta, determinacija cene predstavlja izazov pred kojim stoji svaka zemlja, naročito male nerazvijene zemlje u kojima su devizni kursevi apresirani te izvoznici dobijaju znatno manje novca od realne vrednosti što vodi do destimulacije domaće proizvodnje i posledično rasta nacionalne ekonomije, naravno, posmatrano na dugi rok.

U Republici Srbiji, pomenuto dejstvo deviznih kurseva, takođe ima znatan uticaj i kod domicilnih ugovora koji se ugovaraju u stranoj valuti a plaćaju u RSD po kursu NBS. U tom slučaju, prodavac opet realno dobija manje novca od realnog te mu opada platežna moć i likvidnost. Ovde ne treba izostaviti i neke zakonske regulative i metodologije formiranja cena u zavisnosti od korpe valuta, inflacije, jedinstvene cene za pojedine proizvode jer to može dovesti do mani-

pulacije istom, „dogovorne ekonomije”, stvaranja kartela prilikom udruživanja, spajanja i pripajanja domaćih privrednih društava... Sve ovo nameće brojne probleme i izazove koji stoje ne samo pred pravnom naukom, već i ekonomskim i društvenim poretком. Ovde se mogu voditi brojne reperkusije jer su pitanju odnosi razmene zasnovani na konstelaciji društvenih snaga.

Sa ekonomske tačke gledišta cena ima značajnu i neprikosnovenu ulogu u privrednom životu preduzeća i kao kupca i kao prodavaca jer zavisi od njene realne vrednosti novčane jedinice, kao i građana kao kupca koji u zavisnosti od domicilne vrednosti novčane jedinice i njene „jačine” može narušiti načelo pravičnosti, načelo jednake vrednosti davanja³⁴ i njegovu kupovnu moć što svakako nije vezano sa dogmom o društvenom i ekonomskom blagostanju.

Povezujući pravne i ekonomske postulate vezane za značaj cene u privrednom i društvenom životu i poslovnom pravu stiče se utisak o neophodnosti promene postojeće paradigme cene kao bitnog elementa ugovora i njene određenosti, stoje brojni izazovi u cilju interdisciplinarnosti i saradnje brojnih naučnih disciplina, sistemskog i sveobuhvatnog pristupa ovom problemu, uspostavljanju pravičnog i pravednog infrastrukturnog sistema svih učesnika u ovoj oblasti, što nije ni malo lak zadatak, kao i perspektive u domenu poslovanja preduzeća u budućnosti.

4. Zaključak

Ugovor o kupovini i prodaji je najeklatantniji primer čiju fizionomiju u svakom posebnom slučaju formiraju određeni uslovi. Ti uslovi utiču na različito regulisanje odnosa između ugovornih strana. Obaveze prodavca i kupca, način zaključivanja i izvršenja ugovora pokazuju veća ili manja odstupanja od pravila koja za to važe u slučaju kada je reč o osnovnom, klasičnom obliku ugovora o prodaji.

Ugovor o kupoprodaji je uvek bio više ili manje predmet interesovanja i obrade u našoj pravnoj nauci. Zato se nametala potreba da se najvažnija pitanja o pravnim problemima ugovora o prodaji detaljno i produbljeno obrade prema sadašnjem stanju i pravne nauke, i pravne prakse i zakonodavstva. A sve to bi imalo da bude od velike koristi za našu svakodnevnu privrednu i pravnu praksu i na unutrašnjem i na međunarodnom pravu.

Upravo prihvatanjem međunarodnih standarda, konvencija, uzansi i drugih međunarodnih normi i domaćih kolizionih normi oko tumačenja i razgraničavanja bitnih elementa ugovora o prodaji iziskuje neminovnost saradnje i interdisciplinarnosti više pravnih disciplina, naročito kada je u pitanju cena, obzirom da se cena u ovom kontekstu ima različite tretmane u poslovnom pravu,

³⁴ Zakon o obligacionim odnosima, („Sl. list SFRJ”, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, „Sl. list SRJ”, br. 31/93, „Sl. list SCG”, br. 1/2003 - Ustavna povelja i „Sl. glasnik RS”, br. 18/2020), čl.15. st.1.

obligacionom pravu, građanskom pravu, uporednom pravu, stvarno-pravnom pravu, međunarodno privatnom pravu, međunarodnom javnom pravu, sudskom pravu, međunarodnim konvencijama, sporazumima, uzansama... Ovo pre svega predstavlja aktuelno pitanje u savremenim uslovima poslovanja, pre svega u međunarodnoj prodaji gde se smatra da cena nije bitan element ugovora jer se ona podrazumeva *per se*.

Sve ovo nameće brojne probleme i izazove koji stoje ne samo pred pravnom naukom, već i ekonomskim i društvenim poretком. Ovde se mogu voditi brojne reperkusije jer su pitanju odnosi razmene zasnovani na konstelaciji društvenih snaga i odnosa. Povezujući pravne i ekonomske postulate vezane za značaj cene u privrednom i društvenom životu i poslovnom pravu stiče se utisak o neophodnosti promene postojeće paradigme cene kao bitnog elementa ugovora i njene određenosti, stoje brojni izazovi u cilju interdisciplinarnosti i saradnje brojnih naučnih disciplina, sistemskog i sveobuhvatnog pristupa ovom problemu, uspostavljanju pravičnog i pravednog infrastrukturnog sistema svih učesnika u ovoj oblasti, što nije ni malo lak zadatak, kao i perspektive u domenu poslovanja preduzeća u budnosti.

Literatura

- Antonijević, Z., *Privredno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 1976.
- Babić, I., *Ugovori građanskog prava*, Javno preduzeće „Službeni glasnik“, Beograd, 2006
- Blagojević, B., *Građansko – pravni obligacioni ugovori*, Naučna knjiga, Beograd, 1952
- Blagojević, B., *Građansko – pravni obligacioni ugovori*, Naučna knjiga, Beograd, 1952
- Boulton, H., *The making of business contract*, Sweet – Maxwell, London, 1972
- Draškić, M., *Zaključivanje ugovora o prodaji*, Beograd, 1986
- Draškić, M., *Međunarodno privredno ugovorno pravo*, Beograd, 1990.
- Drakšić, M., *Elementi ugovora o prodaji – njihova sadržina*, Privredno – pravni priručnik, 1984/2
- Dašić, D, *Principi internacionalne ekonomije*, Beograd, 2007 Dašić, D, *Principi internacionalne ekonomije*, Beograd, 2007
- Đorđević, Ž., *Problem ekvivalentnosti u obligacionom pravu*, Beograd, 1958.
- Đorđević, Ž., *Načelo jednake vrednosti davanja prema ZOO*, Anali Pravnog fakulteta, Beograd, 1978/3-4.
- Goldštajn, A., *Pravo međunarodne kupoprodaje I i II*, Zagreb, 1963. i 1965,
- Jankovec, I., *Privredno pravo*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996
- Kapor, V., *Ugovor o kupovini i prodaji robe prema Opštim uzansama za promet robom*, Beograd, 1960.

- Kapor, V., Carić, S., *Ugovori robnog prometa*, IDP Naučna knjiga, Beograd, 1990.
- Krulj, V., *Dejstva ugovora o kupoprodaji – svojina, predaja, rizik, cena*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 1972.
- Kostić, D., *Međunarodno privredno pravo*, Fakultet za poslovne studije i pravo Univerziteta „Nikola Tesla“, Beograd, 2013
- Legardić, R., *Nauka privrednog prava*, II dio, Beograd, 1968.
- Marković, L., *Obligaciono pravo*, NIU „Službeni list SRJ“, Beograd, 1997.
- Perić, Ž., *Ugovori o prodaji i kupovini*, Beograd, 1920.
- Perić, Ž., *O ugovoru o prodaji i kupovini*, NIU „Službeni list SFRJ“, Beograd, 1986.
- Perović, S., *Obligaciono pravo*, Beograd, 1973.
- Stanković, M., Stanković, S., *Međunarodno poslovno pravo*, Beograd, 2002.
- Spirović-Jovanović, L., *Trgovinsko (privredno) pravo sa osnovama prava*, II deo, Ekonomski fakultet Beograd, 2001.,
- Slavnić, J., *Privredno pravo*, Beograd, 1984., Vasiljević, M., *Trgovinsko pravo*, Beograd, 1993
- von Ziegler, Jette H. Ronoe, Charles Debattista i Odile Plégat-Kerrault, Kluwer Law International i International Chamber of Commerce, Hag, 1999
- Vasiljević, M., *Privredno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 1995.
- Velimirović, M., *Ugovori u privredi*, Poslovna politika, Beograd, 1994..
- Vukićević, S., Velimirović, M., *Poslovno pravo*, Beograd, 2002.
- Zakon o obligacionim odnosima, (“Sl. list SFRJ”, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, “Sl. list SRJ”, br. 31/93, “Sl. list SCG”, br. 1/2003 - Ustavna povelja i “Sl. glasnik RS”, br. 18/2020)
- Sudska praksa : „Isplata duga izvršena posredstvom banke, ili druge organizacije kod koje se vodi račun poverioca može se dokazivati samo izvodom organizacije preko koje je izvršeno plaćanje, a ne i analitičkom karticom dužnika“ (Presuda VPS Pž. 1300/99 od 18.3.1999., objavljena u *Biltenu* broj 2/99 VPS, str. 44.)

SALE CONTRACT WITH SPECIAL REFERENCE TO THE IMPORTANCE OF PRICE TREATMENT: LEGAL AND ECONOMIC REVIEWS, DILEMMAS AND PERSPECTIVES

Summary: *In modern business conditions, due to the process of globalization, deregulation and liberalization, sales have reached enormous proportions in the world. It is for these reasons that sales contracts in international trade are of great importance today. Also, the development of industry and economy, as well as the development of multinational and transnational companies, has led to a huge expansion of the range of goods that become the subject of economic trade and thus contracting, since the sales contract has economic and legal effects, but also different conflict norms, dilemmas and treatments. Given the increase in prices in all business segments and the fact that foreign trade has reached enormous proportions in the world, sales contracts in international trade are of great importance today. Also, the development of industry and economy as well as the development of multinational and transnational companies has led to a huge expansion of the range of goods that become the subject of economic transactions. treatment of items and prices, different points of view.*

Keywords: *sales contract, legal and economic aspects, price, reviews, dilemmas.*

DOI: 10.5937/MegRev2104189R

Stručni članak

Primljen 29.06.2021.

Odobren 12.07.2021.

UGOVOR O DOŽIVOTNOM IZDRŽAVANJU I UGOVOR O USTUPANJU I RASPODELI ZA ŽIVOTA – INSTITUTI NASLEDNOG PRAVA**

Sažetak: *Nasledno pravo je skup pravnih normi kojima se regulišu imovinsko pravni odnosi ostavioca nakon njegove smrti. Činjenica smrt je vekovima opsenarila sve društvene zajednice. Gubitka člana porodice uticala je na članove zajednice (porodice) kako na emotivnom, ali isto tako i na imovinsko pravnom planu. Nakon smrti ostavioca, ostaju njegova imovinsko pravna dobra, čiji se značaj reflektuje kako na naslednike, tako i na treća lica, ali i na državu kao sukcesora u slučaju izostanaka naslednika. Rad se bavi pravnom regulativom dva pravna instituta: ugovorom o doživotnom izdržavanju i ugovorom o ustupanju i raspodeli za života. Rad prati njihovu zakonsku regulativu uz osvrt na pojedina pitanja prakse, pravno etičkih dilema, a u samom zaključku uporedno pravnom analizom ova dva instituta koja se po svim svojim karakteristikama karakterišu kao obligaciono pravni poslovi. Ova dva ugovora su prava posla koja su vekovima bila prisutna u društvenim sistemima, njihova egzistencija i značaj se minimizirao, te tek u savremenom dobu dobijaju svoju zakonsku regulativu. Vođeni činjenicom, da su "novi" pravni instituti, kao i činjenicom da je praksa naročito tokom 90'tih godina prošlog veka ukazala i pokazala da su ova dva prva instituta podobna zloupotrebi zakonske regulative, rad se pozabavio pitanjima ko i kada može biti ugovorena strana, šta su prestacije ugovora, kao i okolnostima kada i zbog čega se mogu biti ništavi, osporavani pred sudom ili raskinuti. Čovek je rođen manipulativan i lakom, a zakon, država i celokupni pravni sistem je tu da ga kanališe i loše pobude sankcioniše, u cilju realizacije uređenog demokratskog društvenog sistema, a time i očuvanjem porodice kao osnovne ćelije društva.*

Ključne reči: *motus cause, intuit persone, aleatornost, prestracija, nasleđivanje, doživotno izdržavanje, raspolaganje za života, imovina, obligacioni odnosi*

* Docent Pravnog fakulteta, Univerzitet Megatrend, Beograd; andjelka.racic@gmail.com

** Ovaj rad je rezultat projekta FPMIRS – Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Međunarodnim institutom za romološke studije

1. Uvod

Nasleđivanje nastaje i proizvodi pravno dejstvo posle smrti fizičkog lica (proglašenjem nestalog lica za umrlo), a sastoji se u ustupanju naslednika u imovinsko-pravne odnosno umrlog lica koji su postojali u vreme smrti tog lica.¹ Dakle, da bi se moglo govoriti o nasleđivanju, moraju biti ispunjenje tri pravne pretpostavke: 1) mortus cause 2) postojanje naslednika 3) zaostavština. Zakonom o nasleđivanju² regulisana su dva pravna institut: ugovor o doživotnom izdržavanju i ugovor o ustupanju i raspodeli imovinom za života. Iako ova dva pravna instituta regulišu raspolaganjem imovinom ostavioca za života, iako su obligaciono prane prirode, iako nastaju saglasnošću volja stranka, ovi ugovoru su našali svoje mesto u okviru odredaba kojima se regulišu imovinsko-pravni odnosi ostavioca nakon njegove smrti. Razlozi tome su mnogostruki, a kao dominantni se ističu: uticaj istorijsko-političkih prilika i vezanosti ovih ugovora za element mortus cause, a o čemu će biti više reči u radu.

2. Ugovor o doživotnom izdržavanju

2.1. Pojam

Ugovor o doživotnom izdržavanju je kompleksni pravni posao, regulisan u okviru naslednog prava, iako je u svojoj biti obligaciono pravni posao. Prema članu 194 Zakona o nasleđivanju „Ugovorom o doživotnom izdržavanju obavezuje se primalac izdržavanja da se posle njegove smrti na davaoca izdržavanja prenese svojina tačno određenih stvari ili kakva druga prava, a davalac izdržavanja se obavezuje da ga, kao naknadu za to, izdržava i da se brine o njemu do kraja njegovog života i da ga posle smrti sahrani.”³ Naime, ugovorom o doživotnom izdržavanju jedno lice se obavezuje da se stara, neguje i izdržava jedno ili više lica u zamenu za određenu naknadu. Davalac izdržavanja se obavezuje da izdržava primaoca izdržavanja sve dok je primalac izdržavanja u životu, a primalac izdržavanja se obavezuje da prenese određenu imovinsku korist na davaoca izdržavanja.

Ovo je imenovani ugovor, dvostrano teretan, formalan, aleatoran, intuitu persone. Imenovan je, jer tačno nosi naziv pravnog odnosa koji reguliše. Dvostrano teretan jer obe ugovorene strane imaju obavezu davanja, te je obligaciono pravne, a ne nasledni. Jedni element koji ga vezuje za nasledno pravo, a što je bio razlog njegovog regulisanja odredbama zakona o nasleđivanju, je mortus cause. Trenutkom smrti primaoca izdržavanja, ugovor se realizuje u celosti. Da je u

¹ Ilija Babić, Nasledno pravo, Službeni glasnik, -Beograd, 2008, str 23

² Zakon o nasleđivanju (Službeni glasnik RS, br. 46/1995 i 101/2003 – odluka USRS),

³ Ibidem član 194 član 1

pitanju obligaciono pravni odnos, a ne nasledno pravni u prilog ide i okolnost i tekst Zakona o nasleđivanju koji svojim odredbama kojima reguliše ugovor o doživotno izdržavanju ne pominje imovinu već govori “o pravu svojine na tačno određenim stvarima ili kakvim drugim pravima, koja se prenose na davaoca izdržavanja.”⁴ Ova činjenica je bitna, jer “sa građanskopravnog aspekta, pojam imovine se određuje kao skup subjektivnih građanskih prava koja pripadaju jednom nosiocu (fizičkom ili pravnom licu), povodom stvari ili činidaba.”⁵ dok svojinu čine “pravo držanja, korišćenja i raspolaganja jednom stvari, koja se može isticati prema svim trećim licima”⁶. Dakle pojam imovine je znatno širi od pojma svojine, a naslediti se mogu samo stvari koje su u svoji ostavioca. Kod ugovora o doživotnom izdržavanju, pravo na naknadu koju dobija davalac izdržavanja od strane primaoca izdržavanja, a koja se ogleda najčešće u nepokretnostima, može se upisati u katastar nepokretnosti trenutkom zaključenja ugovora. Dakle, trenutkom zaključenja ugovora, davalac izdržavanja stiče pravo na sticanje, pravo da izvrši zabeležbu ugovora o izdržavanju na konkretnoj nepokretnosti primaoca izdržavanja u katastru nepokretnosti. Ovim činom davalac izdržavanja obezbeđuje svoje translatorno pravo na nepokretnosti od drugih eventualnih poverilaca. Takođe, ugovorom o doživotnom izdržavanju može biti predviđeno i da se pravo na konkretnoj nepokretnosti trenutkom zaključenja ugovora prenosi sa primaoca izdržavanja na davaoca izdržavanja, ali tada se ugovor o izdržavanju upisuju kao realni teret na nepokretnost, a sve u cilju zaštite prava primaoca izdržavanja. Formalnost ugovora se ogleda u okolnosti da mora biti zaključen u formi javnobeležnički potvrđene (solemnizovane) isprave. Neispunjenjem forme, ugovor je ništav. Bez pravnog dejstva je. Bitan element ugovora je dužnost javnog beležnika da “ugovornike naročito upozori na to da imovina koja je predmet ugovora ne ulazi u zaostavštinu primaoca izdržavanja i da se njome ne mogu namiriti njegovi nužni naslednici, o čemu stavlja napomenu u klauzuli o potvrđivanju.”⁷ Aleatornost ugovora se ogleda u neizvesnosti prestracije davaoca izdržavanja. U trenutku zaključenja ugovora davalac izdržavanja ne zna kad će nastupiti smrt primaoca izdržavanja, kada obaveza davaoca izdržavanja prestaje, a ugovor se u potpunosti realizuje. Intuitu persone se zasniva na činjenici da je ugovor zaključen između određenih ugovorenih strana radi realizacije imovinsko pravnih uzajamnih koristi, ali sa posebnim elementom ličnih svojstva davaoca izdržavanja. Svi ugovori intuitu persone su nenasledivi i neprenosivi. Kada je u pitanju ugovor o doživotnom izdržavanju, zakonodavac je predvideo izuzetke, a čemu će biti reči u daljem delu teksta detaljnije.

⁴ Ibidem

⁵ Predrag Dimitrijević, Imovinska krivična dela sa elementima prinude – kriminalistički i krivično – pravni aspekt (master rad), Pravni fakulteta, Univerzitet u Nišu, str. 1 16.-ZMR-Predrag-Dimitrijevic.pdf (ni.ac.rs) dostupno dana 07/08/2021

⁶ Stanković Obren, Orlić Miodrag (2004): Stvarno pravo, Beograd, str. 56.

⁷ Zakon o nasleđivanju (Službeni glasnik RS, br. 46/1995 i 101/2003 – odluka USRS), čl. 195. st. 2.

2.2. Istorija ugovora o doživotnom izdržavanju

Ugovor o doživotnom izdržavanju je ugovor nastao u srednjem veku. U periodu feudalizma kmet je bio u obavezi da plaća određene dažbine feudalnom gospodaru. U želji da obavezu prema feudalnom gospodaru izbegne, a sebi omogućiti mirnu starost, kmetovi su zaključivali ugovore o doživotnom izdržavanju sa trećim licima koja su koristila kmetovo zemljište, ubirali plodove, kmetu činili prigodnosti, plaćali feudalnom gospodaru rentu, a sebi obezbeđivali imovinsku i finansijsku korist i stabilnost. Pored toga, ugovor o doživotnom izdržavanju je omogućio da kmetova imovina, posle smrti ostane njegovoj deci ili srodnicima. Naime, prema feudalnom pravu posle smrti kmeta imovinu je nasleđivao feudalni gospodar. Uvođenjem instituta ugovora o doživotnom izdržavanju, ovo pravilo je bilo izmenjeno, te je imovina prelazila na davaoca izdržavanja. Kao davaoci izdržavanja je obično bio prvorodeni sin kmeta, ali nisu bili ni neretki slučajevi u kojima se kao davaoci izdržavanja pojavljuju sva kmetova deca ili neko van porodice ukoliko dece nije bilo. U pojedinim državama feudalnog sistema, za ugovor o doživotnom izdržavanju tražila se i saglasnost feudalnog gospodara. Takođe, ovi ugovori su bili rasprostranjeni i među vlastelom i to prenošenjem dela svog imetka manastirima u zamenu za doživotno izdržavanje bez obaveze zamonašenja. Ovakvi ugovori su bili prisutni i među srpskom vlastelom i ničim se nisu razlikovali od istorodnih ugovora ostalih evropskih zemlja toga doba.

Kao tipičan institut feudalnog prava, ugovor o doživotnom izdržavanju nije bio zakonski regulisan prvim građanskim zakonicima, iako je kao institut bio primenljiv u stalnom životu. Tako Code civile, kao ni Austriji građanski zakonik ne regulišu ovaj ugovor. Sa druge strane Švajcarski građanski zakonik, koji je još uvek u primeni, ovaj ugovor reguliše u delu obligacionih odnosa.

Kada je u pitanju Republika Srbija, ova vrsta ugovora nije bila regulisa Srpskim građanskim zakonima. Kao jedan od razloga je svakako što je prototip Srpskog građanskog zakonika bio Austrijski građanski zakonik. Prvi zakon kojim se reguliše ovaj pravni institut u našem zakonodavac je Zakon o nasleđivanju iz 1955 godine. Zakon je bio federalni i izvršio je veliki uticaj na uspostavljanje jednorodne sudske prakse među svim savezним državama, iako su one u svojoj istorijsko kulturološkoj osnovi bile različite. Prema tada važećem Zakonu o nasleđivanju iz 1955 godine ugovor o doživotno izdržavanju se definiše kao: "Ugovor kojim se jedan ugovornik obavezuje da izdržava doživotno drugog ugovornika, ili neko treće lice, a u kome drugi ugovornik izjavljuje da mu ostavlja svu svoju imovinu ili jedan njen deo u nasleđe nije ugovor o nasleđivanju, nego ugovor o otuđenju uz naknadu svih nepokretnih stvari koje pripadaju primaocu izdržavanja u vreme zaključenja ugovora ili određenog dela tih stvari, čija je predaja davaocu izdržavanja odložena do smrti primaoca izdržavanja (ugovor o doživotnom izdržavanju)".⁸ Sve do usvajanja zakona iz 1955 godine ovaj ugovor

⁸ Zakon o nasleđivanju, Službeni list SFRJ 42/1965 – prečišćen tekst, čl. 122, st. 1

je nosi različite nazive poput “ugovor o zajednice života, rada i imanja”, “ugovor o nasleđivanju” “ugovor o predaji” i slično. Razlog za ovakvo imenovanje ugovora se nalazi u činjenici dugovekovne egzistencije porodične zadruga, te su samo stara lica bez potomaka zaključivala ovakve ugovore sa licima koji im nisu bili srodnici. Dakle, istorija ovog ugovora u praksi i primeni je vekovna, iako je zakonodavac ovu vrstu ugovora regulisao u savremenom veku.

2.3. Subjekti ugovora o doživotnom izdržavanju

Subjekti ugovora o doživotnog izdržavanja su davalac i primalac izdržavanja s tim da u pojedinim slučajevima subjekat izdržavanja može biti i korisnik izdržavanja u čiju korist je ugovor zaključen. Treba naglasiti da tada korisnik izdržavanja nema obavezu protivnakanade davaocu izdržavanja. Protivnaknada za pružanje doživotnog izdržavanja je na teretu lica koje je ugovor o doživotnom izdržavanju zaključilo. Polazeći od opštih pravila ugovaranja, a koja se tiču voljnog elementa, u ovakvim situacijama, treće lice-korisnik izdržavanja može i da ne prihvati prestaciju ugovora, ugovor tada ostaje bez pravnog dejstva.

Načelno posmatrano, subjekti izdržavanja na strani primaoca izdržavanja mogu biti jedino fizička lica, dok na strani davaoca izdržavanja kao subjekti mogu biti kako fizička lica pojedinačno ili više njih (solidarna obaveza), tako i pravna lica. Fizičko lice kao davalac izdržavanja, bilo pojedinačno bilo solidarno, mora biti poslovno sposobno lice. Poslovna sposobnost se stiče sa navršenih 18 godina i predstavlja sposobnost osobe “da svojom vlastitom aktivnošću, odnosno izražavanjem volje, stiče prava i obaveze.”⁹ Solidarnost obaveze ugovora o doživotno izdržavanju se javlja u onim trenucima kada se bračni drugovi obavežu ugovorom o izdržavanju ili u situaciji kada davalac izdržavanja premine pre primaoca izdržavanja, te naslednici davaoca izdržavanja sukcesijom stupe na njegovo mesto. U pravnoj teoriji postoji veliki broj različitih teza da li se ugovor o doživotnom izdržavanju može naslediti imajući u vidu osnovnu osobinu ovog ugovora intuit persone. Odnosno da je isključivo vezana za pojedina lična svojstva ugovorenih strana. Iako suštinski posmatrano ovakav ugovor ne bi mogao biti naslediv jer niko ne može da zameni po ličnim svojstvima bilo kog pojedinca, zakonodavac je, a vođen činjenicom da je u pitanju obligaciono pravni posao predvideo članom 204 Zakona o nasleđivanju da “posle smrti davaoca izdržavanja njegove obaveze prelaze na njegovog bračnog druga i potomke koji su pozvani na nasleđe, ako pristanu.”¹⁰ Razmatrajući ovaj izuzetak teorija je iznela stanovište da je ovo odstupanje od opštih pravila neprenosivosti ličnih ugovora osnovu našlo u činjenici da svaki ugovor o doživotnom izdržavanja bez obzira na lična svojstva davaoca izdržavanja u sebi sadrži ekonomski momenat koji kao takav može biti od kruci-

⁹ Poslovna sposobnost-<http://www.mdri-s.org/poslovna-sposobnost/> dostupno dana 07/08/2021

¹⁰ Zakon o nasleđivanju (Službeni glasnik RS, br. 46/1995 i 101/2003 – odluka USRS), čl. 204

jalnog značaja za ekonomsku stabilnost porodice davaoca izdržavanja, bez obzira na aleatornost ugovora. Pored navedenog, porodica je osnovna ćelija društva to je zajednica supružnika i njihove dece. Porodica je mesto gde sve deli, dela zajedno, te tako povezanost davaoca izdržavanja sa primaocem izdržavanja dovodi i to povezanosti i bliskosti porodice davaoca izdržavanja sa porodicom izdržavanja. Interesantna je zakonska odredba da jedino mogućnost izbora da li će nastaviti ugovor o doživotnom izdržavanju ili ne data naslednicima davaoca izdržavanja, dok ta opcija ne postoji za primaoca izdržavanja. Razlog ovome se može naći u okolnosti da je ugovor o izdržavanju obligacioni pravni posao, te davanje i obezbeđenje hrane, odeće, obuće, medicinske pomoći i slično predstavlja ekonomski izdatak porodice. Prema opštim ugovornim pravilima niko se ne može prinuditi na zaključenje ugovora, u ovom slučaju na prihvatanje sukcesije ugovora o doživotno izdržavanju. Davalac izdržavanja-njegovi sukcesori imaju obavezu davanja za života, a primalac izdržavanja ima prava koristi, dok se njegovo davanje ogleda u realizaciji davanja nakon njegove smrti. Takođe, zakonodavac navodi da ukoliko sukcesori davaoca izdržavanja nisu u mogućnosti iz opravdanih razloga da nastave ugovor o doživotnom izdržavanju imaju prvo naknade ranijih davanja. Da li su razlozi nemogućnosti sukcesora da pristupe ugovoru opravdani ili ne, sud odlučuje u parničnom postupku.

Na mesto davaoca izdržavanje se može pojaviti i pravno lice, iako generalno posmatrano zakonodavac dozvoljava da na strani davaoca izdržavanja bude pravno lice, sa druge strane, a vođen nizom zloupotreba Zakon o nasleđivanju Republike Srbije u svom čl. 196. uvodi jedno ograničenje „Ništav je ugovor u kome je davalac izdržavanja fizičko ili pravno lice koje se u okviru svog zanimanja, odnosno delatnosti i stara o primaocu izdržavanja (medicinsko osoblje, bolnice, različite agencije i slično), ako prethodno za ugovor nije dobijena saglasnost nadležnog organa starateljstva.”¹¹ Iako je ova zakonska odredba kritikovana u pravnoj teoriji zbog ne preciznosti koja su pravna lica kojima je potreba saglasnost organa starateljstva za zaključenje ove vrste ugovora, trebamo imati u vidu da bi *numerus classus* doveo do većeg stepena zloupotrebe. Izigravanjem zakona osnovala bi se pravna lica koja ne potpadaju pod *numerus classus*, te bi takvi ugovori formalno pravno bili rušljivi, ali ne i ništavi. Usled navedenog, smatram da je u smislu pravde, pravičnosti i pravne izvesnosti bez obzira koja je vrsta pravnog lica na strani davaoca izdržavanja, kao bitna forma ugovora mora biti i prethodno data saglasnost organa starateljstva. U tom slučaju, ukoliko dođe i do osporavanja zaključenog ugovora, saveznik pravde i pravičnosti je tu-organ starateljstva kao jedna od bitnih dokaza u eventualnom parničnom postupku.

Kada je u pitanju primalac izdržavanja, on može biti poslovno sposobno lice i tada u svoje ime i u svoju korist, ali i obavezu naknade zaključuje ugovor o doživotnom izdržavanju. Sa druge strane postavlja se pitanje zaključenja ovog ugovora sa poslovno nesposobnim ili ograničeno poslovno licima, a kojima je ovakva vrsta

¹¹ Ibidem član 196

ugovora od velikog značaja. Vođeni načelom pravde i pravičnosti ugovor o doživotno izdržavanju se može zaključiti u korist lica lišenog poslovne sposobnosti ili ograničene poslovne sposobnosti primenom pravila zastupanja od strane ovlašćenog zakonskog staratelja uz saglasnost nadležnog organa starateljstva. Ovakvim procesno pravnim uslovima, štiti se pravo korisnika izdržavanja u punom smislu.

Treba istaći da se u praksi pojavilo pitanje zaključenja ugovora o doživotnom izdržavanju između supružnika. Iako je jedan deo pravne teorije bio stava da je ovakav ugovor dozvoljen, jer nije suprotan pravnim propisima niti je protiv prinudnih pravnih propisa, prevladalo je stanovište da je ovakva vrsta ugovora suprotna pojmu braka i bračnih dužnosti, te da se zaključenjem istog negira institut braka i svega onog što on čini.

2.4. Prestacije-vrste davanja

Polazeći od ranije navedenog, ugovor o doživotnom izdržavanju je obligaciono pravni, imovinske prirode, a kao prestacija davaoca izdržavanja je hrana, odeće, obuća, redovna nega, briga i sl. U praksi se veoma često postavljalo pitanje da li lice koje ima dovoljno sredstva za život može da zaključi ugovor o doživotnom izdržavanju. Nakon više različitih što sudskih odluka, što teorijskih stavova, iznedren je zajednički stav da bez obzira da li primalac izdržavanja ima sredstva za lično izdržavanje, može da zaključi ugovor o doživotnom izdržavanju i takav ugovor je validan. Naime, novac kao sredstvo plaćanja i omogućavanje egzistencije veoma često primaocima izdržavanja nije dovoljan za mirnu, bezbednu i sigurnu starost. Davalac izdržavanja nije lice koje plaća izdržavanje u bukvalnom smislu. Davalac izdržavanja ne daje samo novčanu pomoć, već i emotivnu i psihološku, koja veoma često nema cenu i ne može se nadomestiti materijalnim dobrima. Dakle, ukoliko nije šta drugačije ugovoreno, davalac izdržavanja prema slovu zakona predstavlja "obezbeđivanje stanovanja, hrane, odeće i obuće, odgovarajuću negu u bolesti i starosti, troškove lečenja i davanja za svakodnevne uobičajene potrebe."¹²

Kada je u pitanju primalac izdržavanja, protivnaknada može biti pokretna i nepokretna stvar, kao i novac i imovinska prava. Imajući u vidu specifičnost ovog pravno posla i činjenice da se predmet ugovora o doživotnom izdržavanju izdvaja iz zaostavštine, to je, a u cilju prave sigurnosti potrebno jasno, decidno specificirati predmet ugovora.

2.5. Raskid ugovora o doživotnom izdržavanju

Ugovor o doživotnom izdržavanju, kao i većina ugovora se zaključuje u dobroj veri. Međutim životne okolnosti i međuljudski odnosu su promenljiva kategorija. Jednom zaključen ugovor ne znači i njegovu stalnost, nepromenljivi-

¹² Ibidem član 194

vost i neraskidivost. Kada je u pitanju ugovor o doživotnom izdržavanju, zakonodavac je predvideo dva razloga za raskid ovog ugovora: 1) zbog poremećenih odnosa 2) zbog promjenjenih okolnosti.

Kao što je navedeno ugovor o doživotnom izdržavanju ima dva elementa koja se prelamaju. Prvi je da je u pitanju obligacioni odnos koji sa osobom nosi imovinsko pravne obaveze, a drugi je da je intuitu persone. Dakle, ovaj ugovor se zaključuje isključivo zbog nečijeg ličnog svojstva, a koji sublimira dobre odnose, poverenje i međusobno poštovanje davaoca i primaoca izdržavanja. Sticajem različitih okolnosti i razloga ti odnosi nakon zaključenja ugovora mogu biti narušeni, te jedan od elemenata ugovora izostaje. Intuitu persone je otpao. Usled toga, dozvoljen je raskid ovog ugovora u posebnom sudskom postupku-parničnom postupku. Sud će izvesti sve dokaze u skladu Zakon o parničnom postupku. Doneta presuda ima preobražajno dejstvo, dakle ugovor se gasi. Kao bitna okolnost je okolnost da “kad sud izrekne raskid, primalac izdržavanja je dužan dati naknadu za primljena davanja i usluge.”¹³ osim ako je za raskid ugovora kriva isključivo jedna ugovorena strana, tad druga strana ima pravo naknade ukoliko postavi takav tužbeni zahtev. Raskid ugovora o izdržavanju zbog promjenjenih okolnosti se zasniva na činjenici aleatornosti ugovora, ali i pravila rebus sic stantibus odnosno da obećanja ne vezuju ako su u toku trajanja ugovora nastupile nepredvidive prilike, ili je došlo do izmene ekonomskih prilika.¹⁴ S tim u vezi zakonodavac predviđa mogućnost da na zahtev jedne od stranaka sud već postojeći ugovor iznova uredi ili isti raskine. U pojedinim slučajevima je moguće, ukoliko se stranke saglase, da se ugovor preinači u doživotnu rentu. Po svojoj prirodi “renta je sukcesivna (periodična) obligacija, tj. ponavljajuće davanje (kontraktualnog ili deliktne) dužnika u korist poverioca, u tačno određenim, pravilnim vremenskim razmacima, obično mesečno.”¹⁵ Doživotna renta kod noviranog ugovora o doživotnom izdržavanju je aleatorna, kao i ugovor, jer nastupanje smrti primaoca izdržavanja je neizvesno, te je i neizvesna činjenica koliko će renti biti isplaćeno.

2.6 Poništaj ugovora o doživotnom izdržavanju

Zakonodavac vođen manipulativnošću ljudi, gramzivošću i krilaticom “Zakon je tu da bi se izigrao”, predvideo je mogućnost da zakonski naslednici primaoca izdržavanja u subjektivnom roku od jedne godine (od dana saznanja za ugovor o doživotnom izdržavanju) i objektivnom roku od tri godine od dana smrti primaoca izdržavanja, podnesu zahtev za poništaj “ugovor o doživotnom

¹³ Ibidem

¹⁴ V. Kapor, „Uticaj promjenjenih okolnosti na ispunjenje privrednog ugovora“, Arhiv za pravne i društvene nauke 4/1952, 401–419.

¹⁵ Jožef Salma, Renta kao oblik naknade deliktne materijalne štete, http://zbornik.pf.uns.ac.rs/images/download/2013/2013-2/doi_10.5937_zrpfn47-4341.pdf

izdržavanju ako zbog bolesti ili starosti primaoca izdržavanja ugovor nije predstavljao nikakvu neizvesnost za davaoca izdržavanja.”¹⁶

3. Ugovor o ustupanju i raspodeli za života

Ugovor o ustupanju i raspodeli za života je još jedan od oblika ugovaranja i raspolaganja imovinom u okviru naslednog prava. Zakonskom odredbom je određeno da “predak može ugovorom svojim potomcima ustupiti i razdeliti imovinu.”¹⁷ Dakle “ugovor o ustupanju i raspodeli imovine za života jeste pravni posao kojim jedna ugovorna strana (ustupilac imovine) ustupa i raspodeljuje za života drugoj ugovornoj strani (primalac imovine), sa naknadom ili bez nje, svoju imovinu ili njen deo, koji postoji u vreme njegovog zaključenja.”¹⁸

To je imenovani ugovor, formalni ugovor, jednostran i dobročin.

Imenovan je zato što je zakonom posebno uređen i određen mu je naziv.

Forma je bitan element ugovora, te jedino kao javnobeležnička potvrđena (solemnizovane) isprava ima pravno dejstvo. Kao dominantni moment ovog ugovora je obaveza javnog beležnika da ugovorene strane posebno upozori na okolnost da ustupljena imovina ne ulazi u zaostavštinu ustupioca, kao i da ne može biti predmet namirenja nužnih naslednika. Navedena procesno pravna radnja se stavlja kao napomena i predstavlja sastavni deo ugovora u obliku klauzalne potvrde. Svako odstupanje od forme ugovori vodi njegovoj ništavosti.

Kako je ovo raspolaganje imovinom ostavioca za života, i to isključivo u okviru svojih potomaka, u cilju pravne izvesnosti i sigurnosti, za punovažnost ovog ugovora je neophodna je saglasnost svih zakonskih naslednika ustupioca. Treba naglasiti da oni potomci koji su zakonom deklarirani kao naslednici, bez potomaka su, a nasleđa se odreknu, preminu pre ustupioca ili su nedostojni za nasleđe, ne spadaju u potomke čija je saglasnost potrebna za punovažnost ovog ugovora. Sa druge strane prisustvo stanka u toku zaključenja ugovora, a koji ne spadaju u zakonske naslednike, ugovor ne čine ništavim. Potomci koji se nisu izjasnili odnosno saglasili za zaključenje ovog ugovora, saglasnost mogu dati naknado. Pitanje prakse se postavilo, šta ukoliko nakon zaključenja ugovora ostavilac dobije još dece koji nisu ni bili na putu u vreme zaključenja ugovora ili se naknado pojavi lice koje je oglašeno za umrlo. Zakonska regulativa ne postoji, te usled ovakve prave praznine interpretacija ugovora može se tumačiti dvojako. Jedan stav je da naknadi naslednici svoje pravo mogu da ostvare u parničnom postupku. Drugi stav je insistiranje na konverziji ugovora. Međutim, parnični postupci su skupi, dugi i ne vode imovinsko pravnoj stabilnosti primaoca ustupanja uz istovremeno egzisi-

¹⁶ Zakon o nasleđivanju (Službeni glasnik RS, br. 46/1995 i 101/2003 – odluka USRS), čl. 203

¹⁷ ibidem

¹⁸ Stojanović Nataša, Ugovor o ustupanju i raspodeli imovine <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/zbornik/sadrzaj/zbornici/z51/02z51.pdf>

tiranje neizvesnosti visine naslednog dele ne samo naknadnih zakonskih zastupnika, već i o onih koji su saglasnost dali. Takođe, pravilo da su svi jednaki u svom pravu je direktno narušeno. Usled toga, konverzija ugovora bi na najbolji način omogućila pravnu sigurnost. Konverzijom ugovora omogućila bi se pravna izvesnost i stabilnost uz istovremeno strogo poštovanje zakonske odredbe u punom njenom obimu-potrebna je saglasnost svih zakonskih naslednika. Kada je u pitanju supružnik ustupioca, zakonodavac navodi da on može biti ugovorna strana, ali i da ne mora. "Neobuhvatanje ili nesaglasnost supružnika ustupioca imovine sadržinom ugovora o ustupanju i raspodeli imovine za života, pak, reflektuje, kao posledicu, punovažnost ugovora o ustupanju i raspodeli imovine za života između potomaka, i njegovu transformaciju u ugovor o poklonu u odnosu na supružnika, da bi on mogao, pošto nije ugovorna strana ovog ugovora, namiriti svoje pravo na nužni deo."¹⁹ U svakom slučaju ovakva zakonska odredba je teško prihvatljiva i treba insistirati na njenoj izmenu u pravcu neophodne saglasnosti i supružnika za punovažnost ovog ugovora.

Nadalje, ovo je jednostrani pravni posao, jer prestracija davanja je isključivo na ustupiocu, sa ili bez tereta za primaoca ustupanja. Tereti mogu biti u vidu mesečne rente, mesečnog izdržavanja ili bilo kakvog drugog davanja koje nije protivno javnom poretku.

Predmet ovog ugovora je ustupiočeva imovina, koja egzistira u trenutku ustupanja, Ustupilac može ustupi deo ili celokupnu imovinu, dok buduće stečena imovina ne može biti predmet ovog ugovora. Međutim treba naglasiti da ukoliko ovakva odredba egzistira u zaključenom ugovoru o ustupanju za života, ona će biti ništava dok će ostatak ugovora biti validan ukoliko ustupljeno dobro može da egzistira bez naknadno stečenih dobara. Ukoliko je naknadno stečeno dobro bitan deo ustupljenog dobra i predstavlja osnovu pobudu zbog koje je ugovor o ustupanju zaključen, celokupni ugovor će biti ništav. Radi izbegavanja ništavosti ugovora, zakonodavac ne predviđa, ali isto tako i ne sankcioniše konverziju ugovora o ustupanju u kome će kao predmet ugovora biti obuhvaćena naknadno stečena dobra. Ugovor je saglasnost volja kojima se regulišu međusobni odnosi ugovorenih strana. Kod ugovora o ustupanju one se reflektuje i na treća lica-saglasne zakonske naslednike. Ukoliko krenemo od činjenice da je saglasnost postignuta, kako ugovorenih strana, tako i trećih lica, ugovoru uvek treba dati prednost u regulisanju međuodnosa, naročito u regulisanju među porodičnih odnosa.

Ipak, život je nepredvidiv, a ljudska čud još više. Zakonodavca je, a vođen životnim prilikama, regulisao i situaciju ukoliko je potomak prema ustupiocu pokazao i iskazao neblagodarnost, ne plati njegove dugove ili ne plati izdržavanje određeno ugovor o ustupanju, dok će u drugim slučajevima "neizvršenja tereta određenih ugovorom o ustupanju i raspodeli"²⁰ sud, a vodeći primarno računa o bitnosti tereta za ustupioca, doneti odluku da li će ustupiocu priznati pravo na vraćanje datog ili

¹⁹ Ibidem

²⁰ Zakon o nasleđivanju (Službeni glasnik RS, br. 46/1995 i 101/2003 – odluka USRS), čl. 192

pravo na prinudno izvršenje ugovorenih tereta. Dakle, zakonodavac u osnovi daje dva razloga koje kvalifikuje kao “opoziv” ugovora, iako je u pitanju saglasnost volja, a ne jednostrano izjavljena volja ustupioca. Prvi razlog je pokazivanje neblagonaklonosti, tada sud ne ulazi u pitanje eventualnih tereta koje je ustupilac trebalo da izvrši. Jedina okolnost koja se utvrđuje je okolnost neblagonaklonosti. Tužbu za raskid ugovora može podneti ustupilac, ali isto tako primalac-potomak može podneti tužbu radni neispunjenja uslova za raskid ugovora. Utvrđivanje ovih okolnosti se utvrđuje u parničnom postupku. Sa druge strane, kao drugi razlog za “opoziv” ugovora je neispunjenje tereta i to konkretnih tereta-isplata ustupiočevog duga ili plaćanje alimentacije. Tada sud utvrđuje jedino činjenicu da li su navedeni tereti plaćeni ili ne, ne ulazeći u meritum važnosti ovih tereta za ustupioca. Kao treći, opšti razlog u kome sud utvrđuje i objektivne i subjektivne elemente, je činjenica ne postupanje primaoca-potomaka odnosno ne davanje ugovorenih tereta ugovora s tim što sud ulazi u meritum važnosti tih tereta za ustupioca. Opšte posmatrano, može se zaključiti da je zakonodavac regulisanjem “opoziva” ugovora o ustupanju krenuo prvo od porodično pravne emotivne povezanosti ugovorenih strana, odavanja poštovanja i zahvalnosti potomka prema ustupiocu, zatim ka materijalnom delu koji je od krucijalnog i bespogovornog značaj za ustupioca-isplata duga ili plaćanje ugovorene alimentacije, a zatim, u želji da sačuva ugovor, druge trete čiju važnost sud ceni. U prva dva razloga za opoziv ugovora o ustupanju prednost se daje ustupiocu, jer je on strana koja se u korist drugih odrekao svojih imovinskih prava, u trećem prednost se daje primaocu-potomku jer nekad ustupilac može usled niza drugih životnih okolnosti iznalaziti razloge svog nezadovoljstva, te je sud taj koji na objektivni i nepristrasni način utvrđuje značaj prestracije.

Opozivom ugovora o ustupanju, ustupljena dobra se vraćaju, primalac ustupanja ulazi u zakonski red nasleđivanja, a indirektno se vrši konverzija ugovora o ustupanju i raspodeli imovine za života u ugovor o poklonu. Identična situacija je i ukoliko se jedan od potomaka ne saglasi o zaključenju ovog ugovora. “Tada imovinska dobra ostavljena ovim ugovorom, po redovnom toku stvari, dodaju se neto vrednosti zaostavštine, u cilju utvrđivanja osnove za izračunavanje vrednosti nužnog dela, obračunske vrednosti zaostavštine. Osim toga, ustupljena imovinska prava mogu, budući da se smatraju poklonom, biti predmet uračunavanja u nasledni deo, ako za to postoji potrebna inicijativa ovlašćenih subjekata.”²¹

4. Zaključak

Nasleđivanje je prelazak imovinsko pravnih dobara ostavioca na njegove potomke. Prilikom nasleđivanja egzistiraju tri elemenata: motrus cause, naslednici i zaostavština. Kada su u pitanju ugovori u naslednom pravu dominantni

²¹ Stojanović Nataša, Ugovor o ustupanju i raspodeli imovine, <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/zbornik/sadrzaj/zbornici/z51/02z51.pdf> dostupno 08.01.2021

element je saglasnost volja, to su ugovori obligaciono pravne prirode kojima se regulišu imovinsko pravni odnosi ostavioca sa trećim licima ili svojim zakonskim naslednicima za vreme života ostavioca. Ugovori imaju za cilj da obezbede sigurnu i mirnu starost ostavioca, a trećim licima ili zakonskim zastupnicima imovinsko pravnu korist. Ugovor o doživotnom izdržavanju i ugovor o raspolaganju imovinom za života su ugovori koji se često zaključuju u svakodnevnom pravnom životu. I pored dobre zakonske regulative i dugogodišnje sudske prakse, još uvek su ovi ugovori na meti niza malverzacija, izigravanja zakonske regulative i novih primera sudske prakse.

Opšte posmatrano ugovor o doživotnom izdržavanju i ugovor o ustupanju i raspodeli za života su obligaciono prave prirode. To su imenovani, formalno pravni ugovori, u kojima je saglasnost volja neophodna da bi imali pravno dejstvo.

Sličnosti ovih ugovora se ogleda u okolnosti da ostavilac raspolaže svojom imovini za života, a koje raspolaganje se reflektuje na zaostavštinu nakon njegove smrti. I ugovorom o doživotno raspolaganju i ugovorom o ustupanju i raspolaganju za života, predmet se izuzima iz zaostavštine, te se iz nje ne mogu namiriti nužni naslednici. Imovina kojom je raspolagano tretira se kao da nikad nije ni bila u vlasništvu ostavioca. Kao jedan od raskida ugovora je altruistični element za oba ugovora, a koji idu u prilog zaštite onih koji su se odrekli svojim imovinskim prava- zanemarivanje, nepoštovanje ili nipodaštavanje primaoca izdržavanja odnosno ustupioca.

Razlike između ovih ugovora su što ugovor o doživotnom izdržavanju je dvostrano obavezujući, dok ugovor o ustupanju i raspolaganju za života prestracija primaoca izdržavanja može biti ugovorena, ali i ne mora. Ugovor o doživotno izdržavanju može biti zaključen sa bilo kojim trećim licem, bilo fizičkim ili pravim, i bitnu okolnost čini element intuitu persone. Kod ugovora o ustupanju i raspolaganju za života ugovorene strane su ustupilac i jedna ili više zakonskih potomaka. Element intuitu persone ne egzistira, ali je indirektno prisutan postojanjem krve ili zakonske veze između ugovarača. Takođe, nema ni aleatornost ugovora o ustupanju i raspolaganju za života.

Bez obzira na svoje sličnosti svoje razlike ova dva ugovora su ugovora obligaciono pravne prirode, koje su sticajem političko pravnih ubeđenja i okolnosti regulisani Zakonom o nasleđivanju.

Literatura

- Antić, O., Balinovac, Z. (1996) „Komentar Zakona o nasleđivanju“, Nomos, Beograd
- Antić, O., (1999) „Nasledno pravo“, Pravni fakultet, Beograd,
- Antić, O., Kadić, Lj., (2012) „Osnovi naslednog prava Srbije i Crne Gore“, Podgorica,

- Antić, O., (2007) „Obligaciono pravo“ Službeni glasnik, Beograd
- Antić, O., (2007) „Nasledno pravo“, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
- Antić, O., „Imenovani i neimenovani ugovori u savremenom obligacionom pravu“, (2004), Anali Pravnog fakulteta u Beogradu 1-2/2004;
- Babić, I., (2008), „Nasledno pravo“ Službeni glasnik, Beograd
- Blagojević, B., (1975), „Nasledno pravo u Jugoslaviji“ Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Vidić, J., (2003), „Ugovor o doživotnom izdržavanju u sudskoj praksi“, Pravni život 10/2003; Beograd,
- Petrović, V., (2010) „Ugovor o doživotnom izdržavanju“, Godišnjak Pravnog fakulteta, godina I, 1/2010, Beograd
- Kapor, V., (1952) „Uticao promenjenih okolnosti na ispunjenje privrednog ugovora“, Arhiv za pravne i društvene nauke 4/1952; Beograd
- Kreč, M., Pavić, Đ., (1964) „Komentar zakona o nasleđivanju“, Narodne novine, Zagreb
- Loza, B., (1972) „Ugovor o doživotnom izdržavanju i nužni naslednici“, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo
- Mihajlović, S., (1965) „Zajednica života zasnovana ugovorom o doživotnom izdržavanju, Zrenjanin
- Mihajlović, S., (1979) „Pravna priroda ugovora o doživotnom izdržavanju“, Pravni život 11/1979, Beograd
- Monić, M., (1958) „Pobijanje ugovora o doživotnom izdržavanju zbog povrede nužnog dijela“, Pravni život 1-2/1958; Beograd
- Perović, S., (1979) „Obligaciono pravo“, Službeni list SFRJ, Beograd
- Prokić, Lj., (1986) „Ugovor o doživotnom izdržavanju u SFRJ“, Beograd
- Svorcan, S., (1987) „Raskid ugovora o doživotnom izdržavanju“, Beograd
- Stanković, O., Orlić, M., (2004) „Stvarno pravo“, Beograd
- Subotić, N., (1960) „Forma ugovora o doživotnom izdržavanju“, Pravni život 1-2/1960; Beograd
- Sudžum, R., (1976) „Da li je punovažan ugovor o doživotnom izdržavanju zaključen između supruge“, Pravni život 2/1976; Beograda
- Taranovski, T., (2002) „Istorija srpskog prava u Nemanjićkoj državi“, Lirika, Beograd
- Čosić, F., (1957) „Pobijanje ugovora o doživotnom izdržavanju zbog povrede nužnog dela“, Pravni život 8-9/1957; Beograd
- Zakon o javnim beležnicima (Sl. glasnik RS, br. 31/2011, 85/2012, 19/2013, 55/2014 - dr. zakon, 93/2014 - dr. zakon, 121/2014, 6/2015 i 106/2015)
- Zakon o obligacionim odnosima, “Sl. list SFRJ”, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, “Sl. list SRJ”, br. 31/93, “Sl. list SCG”, br. 1/2003 - Ustavna povelja i “Sl. glasnik RS”, br. 18/2020
- Ustav Republike Srbije (“Sl. glasnik RS”, br. 98/2006)

- Zakon o vanparničnom postupku ("Sl. glasnik SRS", br. 25/82 i 48/88 i "Sl. glasnik RS", br. 46/95 - dr. zakon, 18/2005 - dr. zakon, 85/2012, 45/2013 - dr. zakon, 55/2014, 6/2015 i 106/2015 - dr. zakon)
- Zakon o matičnim knjigama ("Sl. glasnik RS", br. 20/2009, 145/2014 i 47/2018)
- Zakon o parničnom postupku ("Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 49/2013 - odluka US, 74/2013 - odluka US, 55/2014, 87/2018 i 18/2020) Zakon o nasleđivanju (Službeni glasnik RS, br. 46/1995 i 101/2003 – odluka USRS),
- http://zbornik.pf.uns.ac.rs/images/download/2013/2013-2/doi_10.5937_zrpfns47-4341.pdf dostupno dana 01.08.2021. godine
- <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/zbornik/sadrzaj/zbornici/z51/02z51.pdf> dostupno dana 15.08.2021. godine
- <http://www.mdri-s.org/poslovna-sposobnost/> dosupno dana 05.08.2021. godine
- <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/master-radovi/16.-ZMR-Predrag-Dimitrijevic.pdf> dostupno dana 08.08.2021. godine

DOI: 10.5937/MegRev2104189R

Expert article

Received 29.06.2021.

Approved 12.07.2021.

LIFETIME SUPPORT AGREEMENT AND AGREEMENT ON ASSIGNMENT AND DISTRIBUTION FOR LIFE – INSTITUTIONS OF INHERITANCE LAW

Summary: *Inheritance law is a set of legal norms that regulate the property and legal relations of the testator after his death. The fact of death has haunted all social communities for centuries. The loss of a family member affected community members (family) both emotionally and property-wise. After the death of the testator, his property and legal assets remain, the significance of which is reflected on the heirs as well as on third parties, but also on the state as a successor in case of absence of the heirs. The paper deals with the legal regulation of two legal institutes: the contract on lifetime support and the contract on assignment and distribution for life. The paper follows their legislation with reference to certain issues of practice, legal and ethical dilemmas, and in the very conclusion, in parallel with the legal analysis of these two institutes, which by all their characteristics are characterized as legal obligations. These two contracts are the rights of business that have been present in social systems for centuries, their existence and significance have been minimized, and only in modern times have their legal regulations been obtained. Guided by the fact that they are „new” legal institutes, as well as by the fact that the practice, especially during the 90s of the last century, indicated and showed that these first two institutes are suitable for abuse of legislation, the paper addressed the issues of who and when can be a contracting party, what are the prejudices of the contract, as well as the circumstances when and why they can be null and void, disputed in court or terminated. Man was born manipulative and easy, and the law, and the law, the state and the entire legal system are there to channel it and sanction bad motives, in order to realize an orderly democratic social system, and thus preserve the family as the basic cell of society.*

Keywords: *motus cause, intuit persone, aleatornost, prestracija, inheritance, lifelong support, disposition for life, property, obligatory relations*

ZNANJE I PRIRODNA PRAVA**

Apstrakt: Znanje je vrednost koja je u osnovi svakog društvenog i ekonomskog razvoja, vrednost priznata od svih, i kao takva upućuje na prirodna prava, urođena i priznata od svih. Takve vrednosti danas su zaštićene konceptom fundamentalnih ljudskih sloboda i prava. Međutim, njihova efikasna zaštita mora biti praćena svešću o dobrobiti svih. Vrednosti kao što su univerzalizacija, globalizacija, obrazovanje su vrednosti koje pomažu restauraciju društva i svaki društveni i ekonomski napredak, u kome ima mesta za slobodnu privredu, tržište, privredni i ekonomski rast, a takav napredak pripada narodu. Bez znanja i obrazovanja ove vrednosti se lako mogu pretvoriti u svoju suprotnost, pod izgovorom postizanja države blagostanja. Zato je važna njihova zaštita kako u najvišim domaćim tako i međunarodnim pravnim aktima.

Ključne reči: znanje, obrazovanje, društveni i ekonomski razvoj, prirodna prava, slobodna privreda.

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; snezana.ra26@gmail.com

** Ovaj rad je rezultat projekta FPMIRS – Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Međunarodnim institutom za romološke studije

1. Uvod

Društvena zajednica je nužna za ljudski opstanak. U njoj ljudi ujedinjuju i «usklađuju svoje pojedinačne radove» koji omogućavaju zadovoljenje ljudskih egzistencijalnih potreba.¹ Ljudski rad je aktivnost intelektualne prirode, a kod životinjskog sveta aktivnosti su rukovođene instinktom. Za razliku od «životinjske razboritosti», ljudska razboritost, prilikom preduzimanja aktivnosti, zahteva «veliko iskustvo i učenje», dakle, znanje.²

Organizovano društvo, kroz zajedničko delovanje svih članova društva i zajednički rad, formira svoj društveni sistem vrednosti. Taj sistem vrednosti se menjao kroz istoriju ljudskog društva tako da su se izdvojile vrednosti koje su i danas cilj svakog naprednog društva: jednakost, sloboda, rad, solidarnost, internacionalizam, ljudsko bogatstvo i ljubav³. Ove vrednosti su priznate od svih i upućuju na prirodnopravnu teoriju i jednakost ljudi u svojim urođenim, prirodnim pravima. Tim vrednostima pripada i obrazovanje i znanje. Danas su te vrednosti zaštićene kroz koncept fundamentalnih ljudskih prava.

Na savremenom stupnju razvoja ljudskog društva znanje dobija i socijalnu komponentu, kao način socijalizacije⁴ i povezivanja sa drugim ljudima u radnom i svakom drugom društvenom procesu.

Znanje je takođe povezano sa svakim društvenim i ekonomskim napretkom, pa se ne može zamisliti društvo otvoreno ka svetu i budućnosti bez tehnoloških, informacionih, ekonomskih i drugim vrsta znanja, a pre svega naučnih znanja.

Znanje i obrazovanje pojedinaca je, stoga, priznato i kao jedno od fundamentalnih ljudskih prava i sloboda.

2. Prirodna prava

Prirodni zakoni, za razliku od državnih zakona, su jednoobrazni i svi im se pokoravaju. Državni, ljudski zakoni, jesu zapovesti upućene ljudima slobodne volje, koje oni mogu ali ne moraju da izvrše. Za Kelzena prirodni zakon je «ono

¹ Radomir Lukić, (1961), *Uvod u pravo*, Izdanje Saveza udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 43.

² Alejandro N. Garsia, Mario Šiler and Jose M. Torralba, *Natural Law: Historical, Systematic and Juridical Approaches*, 345
https://book.google.rs/books?id=Rv4YBwAAQBAJ&pg=PA335&dg=knowledge+and+ius+naturale&source=bl&ots=_8n88-aQoE&sig=ACfU3U07.10.2021

³ Jovan Đorđević, *Deset ogleda o otvorenim pitanjima političkog i pravnog sistema*, Naučna knjiga, Beograd, 1986, 123.

⁴ Maryanne Cline Horowitz, *Seeds of virtue and knowledge*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1998, https://book.google.rs/books?id=XqoN_eo0p5AC&pg=PA3&lp=PA3&dg=knowledge+and+ius+naturale&source=bl&ots=e7voxnwC4B&sig=ACfU3U3jVR07.10.2021.

što jeste a pravno pravilo je stav o onome što «treba» da bude.»⁵ Pravna realnost odnosno pravna esencija, može biti i ideja prirodnog prava.⁶

U osnovi prirodnopravne ideje jeste «da svaki pojedinac ima urođena, od same prirode data subjektivna prava, koja mu niko ne može poreći.» Ovu ideju su preuzeli teoretičari na prelazu iz feudalizma u kapitalizam u XVII i XVIII veku, a među njima i Grocius, Hobs, Lok i Ruso. U središtu ovog *novog prirodno-pravnog pristupa* je jačanje razuma⁷ (razloga). Naime, prirodno funkcionisanje ljudskog bića je u aktivnostima koje su u skladu sa «razlogom» (reason). Ljudska aktivnost je intelektualna i rukovođena vrlinom u formi razloga⁸ Dakle, u središtu je jačanje ljudskog a ne «božanskog razuma», i prirode stvari koju ljudski razum može otkriti. Ovi teoretičari su verovali da se pomoću razuma može formulisati jedno prirodno pravo, jednako za sve. Verovanje ovih teoretičara je da je osnov prava u razumu i da se mogu otkriti večita pravila. Međutim, važno je istaći da ovo ne važi u apsolutnom smislu, jer «nema večitog razuma, jer nema večito istog društva».⁹

Rusoova teorija društvenog ugovora o nastanku i prirodi države pokušala je da prevaziđe ovaj nedostatak polazeći od *prirodnih prava, urođenih*, koja bi trebalo *da štiti* jedna ustanova kao što je država, a na osnovu ugovora sa građanima takve «buduće» države. Ovaj pristup je bio nužan iz razloga što bezdržavno stanje u kome bi vladala prirodna prava «nije povoljno za potpuno jednako ostvarenje tih prava, s obzirom da jači vređaju prava slabijih.». Iako države ne nastaju na osnovu ugovora, Rusoova teorija ima značaj jer je pomogla prevazilaženju feudalne države.¹⁰

Novi prirodnopravni pristup podvlači da verovanje u vrlinu i znanje, koji su povezani, predstavlja mogućnost «renesanse» (obnove) društva. Znanje je odlika razvoja i kao takva predstavlja «osnovu modernog sveta».¹¹ Italijanski i francuski humanisti i neo-stoici kao pokret kasnog XVI i početka XVII veka proučavaju se upravo da bi se pokazalo kako se *ius naturale* transformisalo iz tradicionalnog prirodnog prava (natural law) u moderno prirodno pravo, o kome je bilo reči.¹²

⁵ Kosta Čavoški, (1995), *Uvod u pravo I*, Izdavačka agencija «Draganić», Beograd, 16-18.

⁶ pored apsolutne ideje ili ideje narodnog duha, ideje slobode, društvene pravde ili pravičnosti..., Budimir Košutić, (1973), *Sudska presuda kao izvor prava*, monografija, Institut za uporedno pravo, Beograd, 40.

⁷ R. Lukić, 83.

⁸ *Ibid.* https://book.google.rs/books?id=Rv4YBwAAQBAJ&pg=PA335&dg=knowledge+and+ius+naturale&source=bl&ots=_8n88-aQoE&sig=ACfU3U 07.10.2021

⁹ R. Lukić, *Ibid.*

¹⁰ R. Lukić, 84.

¹¹ *Ibid.*, IV, 8. https://book.google.rs/books?id=XqoN_eo0p5AC&pg=PA3&lpg=PA3&dg=knowledge+and+ius+naturale&source=bl&ots=e7voxnwC4B&sig=ACfU3U3jVR 07.10.2021.

¹² *Ibid.*, 3. https://book.google.rs/books?id=XqoN_eo0p5AC&pg=PA3&lpg=PA3&dg=knowledge+and+ius+naturale&source=bl&ots=e7voxnwC4B&sig=ACfU3U3jVR 07.10.2021.

3. Znanje i obrazovanje

Dobro je poznata definicija da je znanje potvrđena istina. Međutim, nova mogućnost razumevanja znanja jeste kroz paradigmu na više polja (multi-field paradigm), sačinjenu od racionalnih, emocionalnih i duhovnih znanja.¹³

Nove prirodnopravne teorije ukazuju da obrazovanje (koje je neodvojivo od vrline i znanja) podstiče cvetanje mudrosti i delanje u korist humanog društva, kao osnove za svaku renesansu društva. Vrlina i znanje među građanstvom mogu uroditi «mudrošću, pravdom, snagom volje i uzdržanošću», kao poželjnim vrednostima. Znanje je vrednost koja mora biti utkana u komparativno naučno izučavanje prava, istorije i upravljanja (government).¹⁴ Takav odnos vrline (znanja) i prava opet upućuje na teorije o prirodnom pravu.¹⁵ Danas se, međutim, taj humanistički, renesansni pristup znanju vulgarizovao kroz novac kao meru svega, pa tako oni «koji više ne mogu da doprinesu novim idejama u šali se nazivaju suvim drvetom (dead wood)». (...) Da bi izbegli ovakvu kvalifikaciju mnogi takve loše navike umotavaju u lepu spoljašnost, sa željom da «okrenu novu stranicu».¹⁶

Zaštita osnovnih vrednosti društva, opšteg interesa i proklamovanih fundamentalnih ljudskih sloboda i prava, kao nespornih vrednosti, danas, u procesu implementacije takve zaštite, uvek nas vraća na ideju pravde i filozofije prirodnog prava. Ovo naročito u slučaju nedostatka pozitivnog prava (unutrašnjeg i međunarodnog), kada je u primeni i suđenje po pravičnosti kao proces, koji se može smatrati «izvornim odnosom prirodnog prava prema pozitivnom pravu.»¹⁷

Implementacija međunarodnog prava, zbog suverenosti država koje ga primenjuju, za mnoge nema pravni karakter, tako da je priroda obaveznosti normi međunarodnog prava moralna («u najboljem slučaju moralno-politička»). Ove norme se zato mogu okarakterisati kao primitivno pravo, karakteristično za nerazvijene sisteme, posebno ako se uzme u obzir «primitivna tehnika» samopomoći u slučaju rata i represije, kakva je u unutrašnjem pravu postojala pre postanka države.¹⁸ Primitivno pravo, o kome je govorio Kelzen, se razmatra i u

¹³ Ettore Bolisani, Constantin Bratianu, *The Elusive Definition of knowledge*, 2018, abstract. https://www.researchgate.net/publication/318235014_The_Elusive_Definition_of_Knowledge 08.10.2021.

¹⁴ *Ibid.*, XV, 8, 14. https://book.google.rs/books?id=XqoN_eo0p5AC&pg=PA3&lpg=PA3&dg=knowledge+and+ius+naturale&source=bl&ots=e7voxnwC4B&sig=ACfU3U3jVR 07.10.2021.

¹⁵ K.Čavoški, *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*, 15. https://book.google.rs/books?id=XqoN_eo0p5AC&pg=PA3&lpg=PA3&dg=knowledge+and+ius+naturale&source=bl&ots=e7voxnwC4B&sig=ACfU3U3jVR 07.10.2021.

¹⁷ Slobodan Perović, (1988), *Ljudska prava i sudijska nezavisnost*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1989.

¹⁸ Radomir Zekavica, Miroslav Živković, (2013), *Uvod u pravo*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 332.

našoj teoriji, i njime se mogu smatrati slučajevi pravila bez sankcija kao i propisi koji su protivni temeljnim načelima morala i pravde¹⁹, i svakako nisu utemeljeni u znanju kao pretpostavki humanog društva. Dalje, R. Lukić primećuje da nerazvijena društva karakteriše stvaranje prava pojedinačnim normama, više ili manje stihijsko, bez dovoljno svesti o onome što se radi i o posledicama takvog rada, po naslućivanju, bez temeljnih proučavanja društva i psihologije onih čije se ponašanje pravom reguliše. Iz tog razloga ono je nejednako za iste slučajeve i tu izaziva «rđave posledice». Ovakvo shvatanje prava stvara najčešće sankcije, što doprinosi nepotpunosti i otuda nefunkcionalnosti prava²⁰, jer je teško i zamisliti državu koja vlada samo prinudom.

Međutim, čak i kod «pagana», kao i u religijama, možemo naći, u rukopisima i knjigama, isticanje plodova vrline i znanja. Vrlina, moral je i u današnjem svetu predmet posebne zaštite a kao način koji za cilj ima postizanje sreće ili, po suprotnom stanovištu, svrha morala je postizanje vrline, tako da samo akcije koje imaju opštu ljudsku vrednost zavređuju priznanje i prihvatanje.

Jedna od takvih vrednosti, prihvaćena od svih, jeste ljudsko dostojanstvo, a vrlina i znanje se proklamuju kao, širom sveta, zastupljen potencijal za ljudsko dostojanstvo.²¹ Danas je «poziv na ljudsko dostojanstvo poziv na slobodu protiv utilitarističkog obezvređivanja ljudskog dostojanstva u slobodnim društvima u najrazvijenijim demokratijama sveta»²². Zato je potreban odgovarajući nivo svesti o dobrobiti svih za primenu zaštite nespornih vrednosti propisanu unutrašnjim pravom a naročito kada je ona predmet regulisanja normama međunarodnog prava.

Savremeni evropski «pogled na čoveka» blizak je sa severnoameričkim konceptom demokratije i Atlanske civilizacije, doprinosima hrišćanske religije, procesu univerzalnosti. Ovakvo definisanje evropskih vrednosti podrazumeva multidisciplinarni a ne linearni pristup. Jedan od temelja definisanja tih vrednosti jeste obrazovanje, koje je neodvojivo od procesa globalizacije, koja je opšti interes²³.

4. Znanje i društveni i ekonomski razvoj

Univerzalnost, globalizacija, obrazovanje upućuju na otvoreno društvo. Koncept otvorenog društva nije nov, on je dobro poznat i upućuje najpre na otvorenost prema svetu, a takođe i na otvorenost prema budućnosti, ali ne samo u onom kon-

¹⁹ K.Čavoški, 11.

²⁰ Radomir Lukić, (1983), *Metodologija prava*, Naučna knjiga, Beograd, 184, 185.

²¹ *Ibid.*, 8.

https://book.google.rs/books?id=XqoN_eo0p5AC&pg=PA3&lpg=PA3&dg=knowledge+and+ius+naturale&source=bl&ots=e7voxnwC4B&sig=ACfU3U3jVR 07.10.2021.

²² Ludger Kuhnhardt, (2003), *Constituting Europe*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden Baden, 52.

²³ L. Kuhnhardt, 55, 57.

vencionalnom smislu, najpre u težnji svakog političkog sistema da se «produži» u budućnosti, već i u naučnom smislu. Konzervativne ideologije, međutim, stvaraju konzervativne političke sisteme koji se protive svakoj restauraciji.²⁴

U jednom takvom društvu, otvorenom ka budućnosti, ima mesta i za vrednosti kao što su ljudsko bogatstvo, stvaranje novih vrednosti i novih fundamentalnih prava, kao što bi bilo pravo na slobodnu privredu,²⁵ tržište, privredni i ekonomski rast i razvoj, koji ide uz društveni progres i otvorenost ka svetu. Jer, u osnovi «stvarne demokratije» jesu ekonomski uslovi uzdizanja i napretka društva, koji pripada narodu. Za liberalne teoretičare ovo se ostvaruje u momentu kada parlament, sačinjen od predstavnika naroda, počne da odlučuje o ekonomiji jednog društva.²⁶

Društveni i ekonomski napredak podrazumeva osvojena fundamentalna ekonomska prava među kojima je pravo na svojinu i pravo na rad (koje danas podrazumeva i pravo na obrazovanje kao važno fundamentalno građansko pravo).

Globalna ekonomija i globalno tržište povezani su sa zahtevima za stručnošću i profesionalnošću (accountability)²⁷, koji podrazumevaju osvajanje novih znanja i tehnologija a sa tim ide i zahtev za obrazovanjem kadrova na svim nivoima. Osvajanje novih znanja je put za lakšu socijalizaciju pojedinca u takve društvene i ekonomske tokove.

S tim u vezi je i promena u shvatanju demokratije. Ova promena leži u samom shvatanju demokratije kao instrumenta ili kao sistema pravila i propisa, ali i u poimanju same globalizacije. Učesnici u demokratskom odlučivanju su sada građani ali i nevladine organizacije (NVO) a neki kao jednu «globalnu nevladinu organizaciju» vide čak i Ujedinjene nacije (UN). Međutim i ovde se primećuje vulgarizacija demokratskih procesa pa i samih sistema vrednosti, s tim u vezi, od strane lokalnih struktura vlasti unutar država. Tako, lokalne strukture globalizaciju (uključujući i obrazovanje) uzimaju kao proces de-demokratizacije. One i samu demokratiju shvataju kao instrument za postizanje bogatstva države i socijalne pravde, kao instrument za investicije i politiku poreza koja dovodi do željenog cilja. Međutim, ako se demokratija shvati kao normativna baza za slobodnu utakmicu i slobodu izbora, onda će se eliminisati navedena vulgarizacija i negativne posledice koje produkuju oni koji su «željni da kontrolišu demokratiju u ime nacionalne demokratije i države blagostanja»²⁸.

²⁴ Jovan Đorđević, (1980), *Politički sistem*, Savremena administracija, Beograd, 921, 924, 925.

²⁵ Ratko Marković, (2008), *Ustavno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 494.

²⁶ R. Lukić, (1961), 136.

²⁷ L. Kuhnhardt, 184, 185, 186.

²⁸ L. Kuhnhardt, *Ibid.*

5. Pravo na znanje i obrazovanje u normativnim aktima (domaćim i međunarodnim)

Svaki društveni i ekonomski napredak zahteva obezbeđivanje odgovarajućih uslova, a među njima centralno mesto zauzima rad i, s tim u vezi, znanje i obrazovanje.

Takav položaj rada, znanja i obrazovanja kao vrednosti u jednom društvu objašnjava i njihovo centralno mesto u najvišim domaćim i međunarodnim aktima.

Ustav Republike Srbije od 2006 u Odeljku 2 – Ljudska i manjinska prava i slobode, najpre u Čl. 60, jemči građanima pravo na rad i podvlači da su svima, pod jednakim uslovima dostupna sva radna mesta. Čl. 71 garantuje pravo na obrazovanje takođe kao opšte pravo, kao i pravo na rad: svako ima pravo na obrazovanje a osnovno obrazovanje je obavezno i besplatno, a srednje obrazovanje je besplatno (st.2). Država takođe omogućava uspešnim i nadarenim učenicima slabijeg imovnog stanja besplatno visokoškolsko obrazovanje (st.3). U čl. 73 garantuje se slobodno naučno i umetničko stvaralaštvo a država se (st.3) obavezuje da podstiče i pomaže razvoj nauke, kulture i umetnosti. Iz navedenih odredbi vidi se da je Republika Srbija i u najvišem aktu prepoznala značaj obrazovanja i sticanja znanja i nedvosmisleno se obavezala na svaku podršku, uključujući i materijalnu, građanima, u tom važnom procesu.

Od međunarodnih akata treba istaći UN Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima iz 1948. g kao i UN Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima iz 1966. g. a u Evropi to je Evropska povelja o ljudskim pravima, koja je sastavni deo Lisabonskog ugovora od 2010.

UN Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima iz 1948. g daje međunarodni pravni okvir za zaštitu fundamentalnih prava na rad (čl. 23) i obrazovanje (čl. 26). Čl.26 posebno ističe da svako ima pravo na obrazovanje (st.1) i pravo na besplatno osnovno obrazovanje a tehnička i profesionalna obuka i obrazovanje mora biti dostupno svima. Akcenat na tehničkom obrazovanju znači da je ova međunarodna organizacija anticipirala tehnički i tehnološki društveni napredak i podržala ga u svojoj regulativi. U st.2 ovog člana ističe se da obrazovanje ima za cilj da učvrsti poštovanje osnovnih ljudskih sloboda i prava i da promoviše razumevanje, toleranciju i prijateljstvo između pripadnika različitih nacionalnih, rasnih i religioznih grupa. Ovaj međunarodni dokument jasno pokazuje koje vrednosti u državama potpisnicama bi trebalo razvijati da bi se obezbedila efikasna primena ove regulative i potrebni nivo svesti za sprovođenje navedenih ciljeva, bez obzira na razlike u nivoima razvijenosti država potpisnica.

U duhu UN Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i Evropa je obezbedila zaštitu fundamentalnih ljudskih sloboda i prava, donevši Evropsku povelju o ljudskim pravima (2000) a na osnovu prethodno donete Evropske konvencije o ljudskim pravima (1950). U njoj odeljak od čl.16 do čl. 19 odnosi se na *ljudske slobode* a među njima je i pravo na obrazovanje (čl 14). To što je u ovoj Povelji pravo na obrazovanje tretirano kao *ljudska sloboda upućuje na veći značaj i veći nivo zaštite* koje bi trebalo obezbediti za tako važnu društvenu vrednost kakva je znanje i obrazovanje.

6. Literatura

- Kosta Čavoški, (1995), *Uvod u pravo I*, Izdavačka agencija «Draganić», Beograd.
- Jovan Đorđević, (1980), *Politički sistem*, Savremena administracija, Beograd.
- Jovan Đorđević, (1986), *Deset ogleđa o otvorenim pitanjima političkog i pravnog sistema*, Naučna knjiga, Beograd.
- Ludger Kuhnhardt, (2003), *Constituting Europe*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden
- Budimir Košutić, (1973), *Sudska presuda kao izvor prava*, monografija, Institut za uporedno pravo, Beograd.
- Radomir Lukić, (1961), *Uvod u pravo*, Izdanje Saveza udruženja pravника Jugoslavije, Beograd.
- Radomir Lukić, (1983), *Metodologija prava*, Naučna knjiga, Beograd.
- Slobodan Perović, (1988), *Ljudska prava i sudijska nezavisnost*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Radomir Zekavica, Miroslav Živković, (2013), *Uvod u pravo*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
- Ratko Marković, (2008), *Ustavno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Ettore Bolisani, Constantin Bratianu, *The Elusive Definition of knowledge*, 2018, abstract. https://www.researchgate.net/publication/318235014_The_Elusive_Definition_of_Knowledge 08.10.2021.
- Maryanne Cline Horowitz, *Seeds of virtue and knowledge*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1998, https://book.google.rs/books?id=XqoN_eo0p5AC&pg=PA3&lpg=PA3&dg=knowledge+and+ius+naturale&source=bl&ots=e7voxnwC4B&sig=ACfU3U3jVR 07.10.2021.
- Alejandro N. Garsia, Mario Šiler and Jose M. Torralba, *Natural Law: Historical, Systematic and Juridical Approaches.*, https://book.google.rs/books?id=Rv4YBwAAQBAJ&pg=PA335&dg=knowledge+and+ius+naturale&source=bl&ots=_8n88-aQoE&sig=ACfU3U 07.10.2021

Bitni izvori prava:

- Ustav Republike Srbije od 2006 («Službeni glasnik RS» broj 98/2006).
- UN Universal Declaration of Human rights
- https://www.un.org/en/udhrbook/pdf/udhr_booklet_en_web.pdf 08.10.2021.
- The Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000), European Convention on Human Rights (1950) https://www.citizensinformation.ie/en/government_in_Ireland/european_government/eu_law/charter_of_fundamental_rights.html 08.10.2021.

KNOWLEDGE AND NATURAL RIGHTS

Abstract: *Knowledge is the value connected with each social development and development of economy, as well. It is generally recognised value and, therefore, it is in reference to ius naturale, native rights, generally recognised also. Such values are, nowadays, the part of concept of fundamental freedoms and rights and their protection. However, their protection must be accompanied by the consciousness of wellbeing of everybody. The values like universalisation, globalisation, education, help restauration of society and social and economic progress. In such a progress, there must be place for free economy, market, economic growth, and such a development belongs to people. Without knowledge and education theese values could turn to their opposition, under the exuse of achivment of «welfare state». It is why they are protected by the highest domestic and international regulations.*

Keywords: *knowledge, education, social and economic progress, natural rights (ius naturale), free economy.*

PRAVO NA PRAVIČNO SUĐENJE U REPUBLICI SRBIJI KAO OSNOVNI POSTULAT SAVREMENOG PRAVA**

Sažetak: *Savremeno pravo danas nameće određene nove postulate. Ti novi postulati moraju biti u skladu sa savremenim međunarodnim pravom. Jedan od tih postulata je i pravo na pravično suđenje i njegovi osnovni principi. Od savremenih zakonodavstava se očekuje da se ovi principi uvedu u domaći pravni sistem. Predmet ovog rada je niz principa koji zajedno čine pravo na pravično suđenje i to u domaćem zakonodavstvu tj. u Republici Srbiji. U radu se polazi od osnovnih postulata koji su za krajnji cilj imali pravo na pravično suđenje. Cilj rada proističe iz osnovnih pravila prava na pravično suđenje u Republici Srbiji, kako unaprediti da svako lice koje se nađe pred sudom ima pravo na pravično suđenje. Pravo na pravično suđenje u Republici Srbiji je moralo ući u sve tokove pravosudnog sistema i uopšte državnog sistema. Posebno se mora paziti na krivično procesne radnje u pravu na pravično suđenje u Republici Srbiji.*

Ključne reči: *principi savremenog prava, ljudska prava, sudovi, krivični sudovi*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; bpet@verat.net

** Saradnik u nastavi, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd;
luka.stajic98@gmail.com

*** Ovaj rad je rezultat projekta FPMIRS – Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta sa Međunarodnim institutom za romološke studije

1. Uvod

Do donošenja Ustava iz 2006. institut prava na pravično suđenje u Republici Srbiji nije bio u potrebnoj meri uređen, te samim tim nije postojao ni odgovarajući instrument zaštite prava na pravično suđenje u razumnom roku. Članom 32 Ustava Republike Srbije utvrđena je odredba o pravu na pravično suđenje kojom se navodi da svako lice „ima pravo da nezavisan, nepristrasan i zakonom već ustanovljen sud, pravično i u razumnom roku, javno raspravi i odluči o njegovim pravima i obavezama, osnovanosti sumnje koja je bila razlog za pokretanje postupka, kao i o optužbama protiv njega”. U nastavku istog člana svakom licu se garantuje „pravo na besplatnog prevodioca ako ne govori ili ne razume jezik koji je u službenoj upotrebi u sudu i pravo na besplatnog tumača ako je slep, gluv ili nem”, pri čemu se javnost u sudskim postupcima „može isključiti tokom čitavog postupka koji se vodi pred sudom ili u delu postupka, samo radi zaštite interesa nacionalne bezbednosti, javnog reda i morala u demokratskom društvu, kao i radi zaštite interesa maloletnika ili privatnosti učesnika u postupku, u skladu sa zakonom”.¹

Generalno uzev, u Republici Srbiji nadležnost za zaštitu prava na pravično suđenje imaju redovni sudovi i Ustavni sud kao krajnja instanca. Redovni sudovi povredu prava na pravično suđenje cene s aspekta povreda pravila postupka, a Ustavni sud razmatrajući povredu ustavnog prava donosi odluku u meritumu.

Uvidom u postojeću sudsku praksu u Republici Srbiji uočava se da se evropski standardi o pravu na pravično suđenje veoma malo koriste kao pravni osnov prema Konvenciji o ljudskim pravima (čl. 6, st.1), već se većinom koristi član 32 Ustava. To se može videti i iz nekoliko primera. Takvo stanje se uočava iz sudske prakse Vrhovnog kasacionog suda, koji se u svojim odlukama direktno poziva na ljudska prava zagarantovana Ustavom. Primer je slučaj kada je Vrhovni kasacioni sud u postupku preispitivanja sudske odluke, u upravnom sporu, istakao: „podnosilac zahteva je u tužbi, što ponavlja i u zahtevu, detaljno ukazao na povrede pravila postupka i povrede zakona u odnosu na odlučne činjenice koje su od značaja za donošenje pravilne i zakonite odluke u ovom upravno-sudskom postupku, koje je Upravni sud morao da ceni... Postupajući na navedeni način, Upravni sud je, po oceni ovog Suda, povredio i pravo podnosioca zahteva na obrazloženu sudsku presudu kao element prava na pravično suđenje zajemčeno članom 32, stav 1 Ustava Republike Srbije. Saglasno navedenoj odredbi Ustava, obaveza sudova i drugih državnih organa i organizacija kojima su poverena javna ovlašćenja je da, između ostalog, obrazlože svoje odluke.”² Upravni sud, kao i Kasacioni sud, upućuje tela javne uprave da se u upravnim postupcima moraju pridržavati prava na pravično suđenje, a što se vidi iz sledeće presude: „Sud ovom presudom ukazuje tuženom organu da se aktima prvoste-

¹ Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik“, Beograd, 2006, čl. 32.

² Vrhovni kasacioni sud, Uzp 166/10 od 10.02.2012.

penog i tuženog organa donetim po zahtevu tužioca od 19. 7. 2012. godine krše Ustavom Republike Srbije zajemčena prava tužioca na zabranu diskriminacije (član 21), pravično suđenje (član 32, stav 1), i pravo na jednaku zaštitu prava i pravno sredstvo, a sve to u ostvarivanju prava na rehabilitaciju i naknadu štete utvrđenog odredbama člana 35 Ustava. Navedena pravila postupka biće otklonjena od strane tuženog organa u postupku ponovnog odlučivanja po žalbi tužioca izjavljenoj protiv zaključka prvostepenog organa, pri čemu će tuženi organ imati u vidu, i na to ukazati i prvostepenom organu, da donošenje odluke u ovoj stvari podrazumeva i to da ista mora biti doneta u razumnom roku.”³ Ustavnim odredbama⁴ i odredbama Zakona o Ustavnom sudu⁵ iz 2006. utvrđena je nadležnost Ustavnog suda da on odlučuje o povredama prava na pravično suđenje. Tu zaštitu on vrši u odnosu opšte akte u postupku ocene ustavnosti⁶ koju pokreću predlagači i Ustavni sud.⁷ Primenjujući član 32 Ustava RS, Ustavni sud je u vršenju kontrole ustavnosti ukinuo nekoliko zakonskih odredaba. Tako je član 8, st. 10 Zakona o oružju i municiji svojom odlukom stavio van snage s obzirom na to da je utvrđena nesaglasnost sa Ustavom.⁸ Odredbe Evropske konvencije, odnosno standardi pravičnosti korišćeni su prilikom ocene ustavnosti ograničavanja punomoćnika koji sve mogu zastupati stranke u postupku a prema odredbi Zakona o parničnom postupku iz 2011.⁹ Prilikom donošenja odluke Ustavni sud je konstatovao da stranka koja nije u mogućnosti da samostalno preduzima valjane radnje ne može na olak način da pristupi sudu bez advokata jer bi se time doveo u pitanje princip jednakih šansi za pristup sudu. U praksi Ustavnog suda nesporno je da je u postupcima po ustavnim žalbama najviše odlučivao o povredi prava na pravično suđenje. Ustav Republike Srbije u čl. 32 nije ograničio institut prava na pravično suđenje prema vrsti predmeta, kao što je učinjeno u Evropskoj konvenciji. Prema Evropskoj konvenciji, standardi pravičnosti se ne primenjuju na upravne postupke koji se odnose na utvrđivanje visine poreske obaveze. Prema stavu Evropskog suda za ljudska prava, imovinski karakteri poreskih obaveza nisu dovoljni da bi se izveo zaključak da „poreske stvari” potpadaju pod pojam „građanske obaveze”. A opet, standardi pravičnosti primenjuju se u poreskom postupku u „sudskoj kontroli pojedinačnih upravnih akata Poreske uprave RS. To se vidi i iz sudske prakse Ustavnog suda, koji je odlučivao tako da je bilo neophodno napuštanje dotadašnje prakse poreskih organa.”¹⁰

³ Upravni sud, U.16930/13 presuda od 03.04.2014.

⁴ Ustav Republike Srbije, 2006, član 166, stav 1, tačka 1 član 169

⁵ .Zakon o Ustavnom sudu Republike Srbije « Službeni glasnik RS 109/2007

⁶ Ustav Republike Srbije, 2006, član 167, stav 1, tačka 1 i član 169.

⁷ Isto član 170.

⁸ .Ustavni sud Republike Srbije, IU-117/2007 odluka od 10.03.2011.

⁹ .Zakon o parničnom postupku “Službeni glasnik RS”, 72/2011.

¹⁰ Videti: Aleksić D. “Značaj odluke Ustavnog suda u poreskoj oblasti kroz primer iz prakse” br.69, Beograd, 2014.

2. Krivični postupak

Za krivični postupak su važne odredbe člana 6 Konvencije kojima je ustanovljeno pravo građana na pravično suđenje, kao i član 5 koji se odnosi na zaštitu prava na slobodu i bezbednost. Protokol broj 7 iz 1974. garantuje pravo na žalbu, naknadu štete zbog pogrešne osude i pravilo *ne bis in idem*. Član 6, st. 1 daje okrivljenom pravo da mu se sudi u razumnom roku, a to pravo je potvrđeno u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima u članu 14, tačka 3 (c), gde stoji da se optuženom mora suditi bez nepotrebnog odugovlačenja.¹¹ Iz toga proizlazi obaveza ne samo za sudiju već i za zakonodavca da postupak organizuje tako da taj cilj bude moguće ostvariti.

Pravo je svakog građanina optuženog za određeno krivično delo da se smatra nevinim, i to sve dok se krivica ne dokaže u skladu sa zakonskim propisima posle pravičnog suđenja. Ovo pravo se ne odnosi samo na postupanje. Pretpostavka nevinosti po sadržaju označava garanciju prava okrivljenog u krivičnom postupku prema kojoj se optuženi ima smatrati nevinim sve dok se njegova krivica ne dokaže tokom čitavog postupka. U tom kontekstu Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda definisan je sledeći iskaz: „Svako ko je optužen za krivično delo smatraće se nevinim sve dok se ne dokaže njegova krivica na osnovu zakona”.¹² Opšta deklaracija o pravima čoveka UN utvrđuje sličan iskaz: „Bilo ko optužen za krivično delo ima pravo da bude smatran nevinim dok na osnovu zakona krivica ne bude dokazana na javnom suđenju, na kojem su mu obezbeđene sve garancije potrebne za njegovu odbranu”.¹³ U Ustavu Republike Srbije iz 1990. godine nije postojao termin pretpostavka nevinosti, već pretpostavka nekrivice: „Niko ne može biti smatran krivim za krivično delo dok to ne bude utvrđeno pravosnažnom odlukom suda”.¹⁴ U Zakonu o izmenama i dopunama Zakona o krivičnom postupku od 28. 5. 2004. godine izmenjeni član 3, stav 1, glasi: „Svako se smatra nevinim dok se njegova krivica ne utvrdi pravosnažnom odlukom nadležnog suda”.¹⁵ Ustavnim odredbama Republike Srbije iz 2006. pretpostavka nekrivice pretvorena je u pretpostavku nevinosti: „Svako se smatra nevinim za krivično delo dok se njegova krivica ne utvrdi pravosnažnom odlukom suda”.¹⁶

Jedan od standarda pravičnog suđenja jeste i pravo svakog lica koje je u pritvoru ili je suočeno s mogućnošću optužbe za krivično delo da koristi pravo na odbranu i pravo da uzme advokata, koji bi zaštitio njegova prava i pomagao mu u ostvarivanju svojih prava na odbranu, s tim da okrivljeni koji ne može da snosi

¹¹ Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, član 14, tačka 3 (c).

¹² Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, član 6, stav 2.

¹³ Opšta deklaracija o pravima čoveka Ujedinjenih nacija, član 11, stav 1.

¹⁴ Ustav Republike Srbije iz 1990. godine, član 23, stav 3.

¹⁵ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o krivičnom postupku od 28. 5. 2004.

¹⁶ Ustav Republike Srbije, 2006, član 34, stav 3.

troškove odbrane ima pravo na besplatnog branioca ukoliko to zahteva pravičnost u skladu sa zakonom.

Odbrana okrivljenog je posledica njegovog položaja u krivičnom postupku koji je izložen napadu tužioca, pa mora imati mogućnosti da taj napad odbije od sebe jer može biti neosnovan. Stoga se odbrana određuje kao procesna aktivnost usmerena na pobijanje optužbe, ili delimično, ili u celosti. Odbrana okrivljenog je garancija pravilnosti i zakonitosti sudskih odluka. Stoga ona nije utvrđena samo u interesu okrivljenog već i u interesu društva koje nema razloga da nevino lice bude osuđeno a da stvarni krivac izbegne krivičnu odgovornost i kaznu. Odbrana je potrebna i kada je od samog početka postupka izvesno okrivljeni zatečen u izvršenju dela, jer i tada treba ispitati da li postoji njegova odgovornost, s obzirom na to da svaki učinilac krivičnog dela nije krivično odgovoran. Odbrana pruža zaštitu okrivljenom i od pogrešne i nezakonite odluke suda, što je utvrđeno i ustavnom odredbom: „Svako ko je okrivljen za krivično delo ima pravo da u najkraćem roku, u skladu sa zakonom, posebno i na jeziku koji razume, bude obavešten o prirodi i razlozima dela za koje se tereti, kao i o dokazima prikupljenim protiv njega”.¹⁷ Takođe se navodi sledeća ustavna odredba: „Svako ko je okrivljen za krivično delo ima pravo na odbranu i pravo da uzme branioca po svom izboru, da sa njim nesmetano opšti i da dobije primereno vreme i odgovarajuće uslove za pripremu odbrane”.¹⁸ Istim članom je utvrđeno i da: „Okrivljeni koji ne može da snosi troškove branioca, ima pravo na besplatnog branioca ako to zahteva interes pravičnosti u skladu sa zakonom”.¹⁹ Istim članom, u stavu 4 utvrđeno je da: „Svako ko je okrivljen za krivično delo a dostupan je sudu ima pravo da mu se sudi u njegovom prisustvu i ne može biti kažnjen ako mu nije omogućeno da bude saslušan i da se brani”.²⁰ U sledećem stavu, istog člana utvrđeno je da: „Svako kome se sudi za krivično delo ima pravo da sam ili preko branioca iznosi dokaze u svoju korist, ispituje svedoke optužbe i da zahteva da se, pod istim uslovima kao svedoci optužbe i u njegovom prisustvu, ispituju i svedoci odbrane”.²¹ Ustavnom odredbom u članu 32 utvrđena je i sledeća odredba: „svakome se jemči pravo na besplatnog prevodioca ako ne govori ili ne razume jezik koji je na službenoj upotrebi u sudu i pravo na besplatnog tumača ako je slep gluv ili nem”.²² Iz ove odredbe se uočava da Ustav Republike Srbije priznaje dve vrste odbrane: (a) ličnu i (b) formalnu.

Okrivljeni ima pravo i da se sam brani, uz stručnu pomoć branioca koga izabere iz reda advokata.²³ Odstupanja od ovog pravila su moguća samo ukoliko su Zakonikom predviđena.

¹⁷ Ustav Republike Srbije 2006, član 33, stav 1.

¹⁸ Isto, član 33 stav 2.

¹⁹ Isto, član 33, stav 3.

²⁰ Isto, član 33, stav 4.

²¹ Isto, član 33, stav 5

²² Isto, član 32, stav 2.

²³ Isto, član 68, stav 1, tačka 3.

Okrivljeni ostvaruje materijalnu odbranu koristeći prava u postupku koja mu pripadaju, s tim da ovakvu odbranu prema zakoniku treba da vrše javni tužilac i policija, koji su obavezni da „sa jednakom pažnjom ispituju činjenice koje terete okrivljenog i činjenice koje mu idu u korist”²⁴ (član 6, stav 4 ZKP), a prema ZKP iz 2001. ta je dužnost bila izričito predviđena i za sud i za druge državne organe. Međutim, prema članu 16, stav 4 i članu 15, stav 4 ipak je sud dužan da svoju presudu zasnuje na istinitim činjenicama u čiju izvesnost je uveren²⁵ i da u tom cilju izvodi dokaze koje nisu izvele stranke.²⁶ Dakle, kada državni organi utvrđuju činjenice u korist okrivljenog, oni faktički vrše njegovu materijalnu odbranu. Zakonikom je predviđeno i da treća lica preduzimaju u korist okrivljenog određene odbrambene radnje. Braćni drug okrivljenog, srodnik po krvi u pravoj liniji, usvojilac, usvojenik, brat, sestra, hranilac i lice s kojim okrivljeni živi u vanbračnoj i kakvoj drugoj pravnoj zajednici mogu izjaviti žalbu u korist optuženog²⁷, uzeti mu branioca²⁸, podneti zahtev za ponavljanje postupka u korist osuđenog posle njegove smrti²⁹. Materijalna odbrana nije dovoljna; da bi u postupku okrivljeni bio ravnopravan s tužiocem, okrivljeni mora da ima pravo i na formalnu odbranu, odbranu koju za okrivljenog vrši stručno lice – branilac, što je sastavni deo ovog standarda pravičnog suđenja. Generalno, formalna odbrana može biti formalna, fakultativna i odbrana siromašnih. U slučajevima težih krivičnih dela okrivljenih koji nisu sposobni da se brane sami, zakonik u pojedinim slučajevima odstupa od osnovnog pravila prema kome je pravo na formalnu odbranu mogućnost kojom se okrivljeni slobodno može koristiti ili nekoristiti, pa propisuje da u takvom postupku obavezno mora imati branioca nezavisno od svoje volje. Ukoliko ga sam ne uzme, sud je obavezan da mu ga postavi po službenoj dužnosti, što je u skladu sa standardima pravičnog suđenja.

Obavezna odbrana je predviđena u sledećim slučajevima.³⁰

- Ukoliko je okrivljeni nem, gluv ili iz nekog drugog razloga nesposoban da se sam uspešno brani, ili ako se postupak vodi zbog krivičnog dela za koje se može izreći kazna zatvora od osam godina ili teža kazna (član 74, stav, tačka 1) i okrivljeni u ovom slučaju mora da ima branioca već na prvom saslušanju (i pre formalne otvorene istrage³¹ – član 296, stav 2) iako u Zakoniku stoji: od prvog saslušanja.

²⁴ Isto, član 6, stav 4.

²⁵ Isto, član 16, stav 4.

²⁶ Isto, član 15, stav 4.

²⁷ Isto, član 433, stav 2.

²⁸ Isto, član 75, stav 1.

²⁹ Zakonik o krivičnom postupku, član 471, stav 1.

³⁰ Isto, član 74.

³¹ Isto, član 296, stav 2.

- Ako se krivični postupak vodi protiv okrivljenog koji je pritvoren, zadržan ili mu je zabranjeno napuštanje stana, bez obzira na težinu krivičnog dela, odbrana je obavezna po ovom osnovu do pravosnažnosti rešenja o ukidanju mere.
- Ako se okrivljenom sudi u odsustvu, formalna odbrana je obavezna od dana donetog rešenja o suđenju u odsustvu, dok suđenje traje.
- Ako se glavni pretres drži u odsustvu okrivljenog zbog njegove nesposobnosti koju je sam izazvao, ili je udaljen od sudnice zbog narušavanja reda, za vreme dok se pretres drži u njegovoj odsutnosti.”
- U postupku za izricanje mere bezbednosti od podnošenja predloga do donošenja odluke, odnosno pravosnažnosti rešenja.
- U postupku sporazumevanja o priznanju krivice, odnosno svedočenja okrivljenog ili osuđenog od početka pregovora sa javnim tužiocem do donošenja odluke suda o sporazumu.
- U postupku u odsustvu okrivljenog od donošenja odluke da se pretres drži u odsustvu do donošenja odluke o žalbi.
- U postupku prema maloletniku branilac je obavezan prilikom prvog saslušanja i tokom čitavog postupka.³²
- Ako je odbrana obavezna a okrivljeni sam ne uzme branioca, branioca mu postavlja po službenoj dužnosti javni tužilac, odnosno predsednik suda po redosledu sa spiska advokata koji sudu dostavlja advokatska komora.³³

Ovakav način postavljanja branioca okrivljenom po službenoj dužnosti od strane predsednika suda, a ne i postupajućih sudija u predmetima u kojima oni sude, daje predsedniku suda mogućnost za niz zloupotreba (pristrasnost između predsednika suda i pojedinih branilaca advokata, čime se narušava pravo drugih branilaca s liste advokatske komore da podjednako učestvuju u krivičnim postupcima kada postoji okrivljeni kome je potreban branilac po službenoj dužnosti). Na primer: okrivljenima dobrog imovnog stanja a zbog učinjenih krivičnih dela za koje je po zakonu zaprećena kazna zatvora od osam i više godina, predsednik suda će postaviti branioca po službenoj dužnosti po svom slobodnom izboru. Ali, okrivljenom slabog imovnog stanja kome treba postaviti branioca po službenoj dužnosti, takođe zbog visine zaprećene kazne zatvora za počinjeno krivično delo, predsednik suda će po svom slobodnom izboru postaviti s liste advokata branioca po službenoj dužnosti, a pritom postoji mogućnost da predsednik suda s liste branilaca postavi bilo kog, ne vodeći računa da li se radi o advokatu čije ime je poznato u javnosti zbog njegove stručnosti. Obrnuta situacija će biti kod postavljanja branioca okrivljenim dobrog imovnog stanja. U ovakvim slučajevima narušava se načelo jednakosti pred sudom, načelo ravnopravnosti, kada su u pitanju okrivljeni a načelo nepristrasnosti i nezavisnosti kada je u pitanju predsednik suda. Ovakav način postavljanja bra-

³² Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela I krivičnoj zaštiti maloletnih lica, 2005, član 49 stav 1.

³³ Zakonik o krivičnom postupku, član 77, stav 1,

nilaca okrivljenim u slučaju obavezne odbrane samo od strane predsednika suda podleže kritici javnosti i znači povredu prava na pravično suđenje.

Ovakav način postavljanja branioca po službenoj dužnosti osumnjičenom u prekrivičnom postupku daje mogućnost javnom tužiocu da čini zloupotrebe, kao i u krivičnom postupku predsedniku suda.

U slučaju formalne odbrane, ukoliko okrivljeni ne ispuni sva tri uslova predviđena članom 77 ZKP, štetne posledice koje u postupku može eventualno da trpi, a koje nisu u njegovu korist nego na štetu pripisaće se u krivicu samog okrivljenog.

Svako ima pravo da nezavisan, nepristrasan i zakonom već ustanovljen sud, koji će pravično i u razumnom roku, javno da raspravi i odluči o njegovim pravima i obavezama, osnovanosti sumnje koja je bila razlog za pokretanje postupka, kao i o optužbama protiv njega.

Svakome se jemči pravo na besplatnog prevodioca ako ne govori ili ne razume jezik koji je u službenoj upotrebi u sudu i pravo na besplatnog tumača ako je slep, gluv ili nem.

Javnost se može isključiti tokom čitavog postupka koji se vodi pred sudom ili u delu postupka samo radi zaštite interesa nacionalne bezbednosti, javnog reda i morala u demokratskom društvu, kao i radi zaštite interesa maloletnika ili privatnosti učesnika u postupku, u skladu sa zakonom.³⁴

U postupku su u službenoj upotrebi srpski jezik i ćirilčko pismo, a drugi jezici i pisma u službenoj upotrebi su u skladu sa Ustavom i zakonom.

Ko suprotno propisima o upotrebi jezika i pisma naroda ili pripadnika manjinskih nacionalnih i etničkih zajednica koji žive u Srbiji uskrati ili ograniči građaninu da pri ostvarivanju svojih prava ili pri obraćanju organima ili organizacijama upotrebi jezik ili pismo kojim se služi, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do jedne godine.³⁵

Postupak se vodi na jeziku i pismu koji su u službenoj upotrebi u organu postupka, u skladu sa zakonom. Stranke, svedoci i druga lica koja učestvuju u postupku imaju pravo da u toku postupka upotrebljavaju svoj jezik i pismo, a ako se postupak ne vodi na njihovom jeziku i ako, nakon pouke o pravu na prevođenje, ne izjave da znaju jezik na kome se postupak vodi i da se odriču prava na prevođenje, obezbediće im se na teret budžetskih sredstava prevođenje onoga što oni ili drugi govore, kao i prevođenje isprava i drugog pisanog dokaznog materijala. Prevođenje obavlja prevodilac. Ukoliko se stranke, svedoci i druga lica koja učestvuju u postupku izričito odreknu prava na upotrebu svog jezika i pisma, a postupak se ne vodi na njihovom jeziku, u tom slučaju će se postupak voditi i završiti na jeziku koji je u službenoj upotrebi suda i smatraće se da učesnici u postupku poznaju taj jezik. Pravo na jezik je jedan od standarda za pravično suđenje koje je Ustavom zagarantovano strankama u postupku.

³⁴ Ustav Republike Srbije 2006, član 32.

³⁵ Krivični zakonik član 129.

Načelo kontradiktornosti podrazumeva pravo stranaka da u krivičnom postupku iznesu svoj lični stav o predmetnoj krivičnoj stvari. Kako u krivičnom postupku postoji suprotne, tj. suprotstavljen stranke, ovim načelom se daje mogućnost izjašnjavanja na sve činjenice i dokaze druge strane Krivični postupak je postupak u kome se vodi spor između dve ravnopravne stranke. Kako su u postupku suprotstavljene stranke ravnopravne, načelo kontradiktornosti igra veoma važnu ulogu iako nije izričito formulisano odredbama ZKP-a. Ovo načelo je zastupljeno u svim fazama krivičnog postupka, a njegova realizacija, i to primarna, sprovodi se na glavnom pretresu. Preduslov za ostvarivanje i poštovanje principa načela kontradiktornosti stvara se mogućnost da se krivični postupak pretvori normativno kao postupak stranaka.

Akuzatorski sistem je davao mogućnost strankama da aktivno učestvuju u krivičnom postupku kako bi se utvrdila istina. Inkvizicioni (istražni) sistem nije davao tu mogućnost strankama, pa se stoga u ovom sistemu gde je sve bilo u rukama suda i gde nije bio ravnopravan položaj zastupnika optužbe i odbrane, a postupak se nije vodio na osnovu spisa, načelo kontradiktornosti nije se ni moglo primeniti kao bitan preduslov da se dođe do istine prilikom rasvetljavanja i odlučivanja krivične stvari. U toku postupka bitno je utvrditi sve odlučne činjenice i izvesti dokaze koje stranke ponude, a koji utiču na donošenje odluke. Zbog toga načelo kontradiktornosti igra veoma važnu ulogu jer u postupku postoje dve suprotstavljene i ravnopravne strane. Kako je ovim načelom data mogućnost jednoj strani da iznosi odlučne činjenice i dokaze radi utvrđivanja istine, data je mogućnosti i drugoj strani (okrivljenom) da iznese sve činjenice i dokaze u svoju odbranu kao demant činjenica i dokaza koje je predložilo tužilaštvo. Ovo znači da jedna strana na osnovu predloženih činjenica i dokaza iznosi svoj lični stav o konkretnoj krivičnoj stvari i time se izjašnjava o stavu suprotstavljene strane.

Zakonom o krivičnom postupku³⁶ data je mogućnost da se odredi pritvor okrivljenom ukoliko nije dostupan, te mu se ne može uručiti sudski poziv jer nije sudu dostavio promenu adrese ili ukoliko postoji opasnost od odlaganja, pa se odredbom ovog člana krši načelo kontradiktornosti.

Nakon podizanja optužnice okrivljeni i njegov branilac po dostavljanju optužnice mogu u zakonom predviđenom roku da podnesu prigovor. Podnošenjem prigovora pobijaju se činjenični navodi u optužnici, kao i njena pravna utemeljenost. Ovim institutom utemeljeno je i načelo kontradiktornosti budući da je okrivljenom i njegovom braniocu data mogućnost da se usprotive optužnici tužioca, a time da okrivljeni od sebe otkloni neposrednu opasnost od započinjanja postupka i donošenja odluke kojoj prethodi meritorna odlučivanja. Nakon uloženog prigovora na optužnicu o osnovanosti, o njemu odlučuje vanraspravno veće istog suda, a samim tim odlučuje i o sudbini same optužnice. Vanraspravno veće može doneti odluku i odbaciti optužnicu, a samim tim obustaviti krivični postupak, pa onda neće biti ni glavnog postupka. Načelo kontradiktornosti dobija na značaju navedenim činjenicama.

³⁶ Isto, član 142a, stav 6.

Glavni pretres je najbitnija faza krivičnog postupka jer se na njemu meritorno odlučuje o osnovanosti optužbe podignute protiv okrivljenog. U toku glavnog pretresa, a pre donošenja odluke, moraju se utvrditi sve odlučne činjenice i provesti dokazi na kojima se zasniva sudska odluka. Stranke se pozivaju na glavni pretres pismenim pozivom a tokom pretresa data im je mogućnost da iznesu činjenice i dokaze kojima mogu dokazati da ne stoje činjenični razlozi navedeni u optužnici protiv njih. Glavni pretres počinje čitanjem optužnice. Nakon toga okrivljenome se daje pravo da se izjasni o činjeničnim navodima u optužnici, a zatim se stranke kroz dokazni postupak izjašnjavaju o činjenicama navedenim u optužnici i dokazima iz nje kako bi se utvrdila istina i donela pravična odluka. Što se tiče aktivnosti suda u toku izvođenja dokaza na glavnom pretresu, različite su s obzirom na različite pravne sisteme u savremenom krivičnom postupku.

Adverzijalni sistem isključuje aktivnost suda u provođenju dokaza na glavnom pretresu, što znači da osnovu krivičnog postupka u provođenju dokaza određuju isključivo stranke. Ovim sistemom je napušten sistem inkvizicije, u kome je aktivnu ulogu u izvođenju dokaza imao sud.

Kod adverzijalnog sistema načelo kontradiktornosti je u potpunosti ispoštovano.

Uloga suda u pozitivnom pravu Srbije do stupanja na snagu novog krivičnog zakonika nije se razlikovala od uloge suda u većini evropskih zemalja. Prema ovom pravu, sud je imao aktivnu ulogu u izvođenju dokaza na glavnom pretresu radi utvrđivanja činjeničnih navoda optužbe kako bi doneo pravičnu odluku³⁷ (član 326, stav 2 i stav 5). Ukoliko u toku glavnog pretresa sud po službenoj dužnosti oceni da neki dokaz koji stranke nisu predložile ili od koga su stranke odušale može biti bitan za pravično presuđenje, može ga izvesti.

Donošenjem novog Zakonika o krivičnom postupku Srbije učinjen je radikalniji zaokret u poziciji suda prilikom izvođenja dokaza. Sud na glavnom pretresu više nema aktivnu ulogu u izvođenju dokaza, čime je napušteno načelo sudske odgovornosti za izvedene dokaze s obzirom da monopol u izvođenju dokaza strankama.

Članom 15, stav 4 ZKP-a sudu se daje mogućnost da otkloni neke protivrečnosti ili nejasnoće prilikom glavnog pretresa a da i sam izvede neke dokaze ako su neophodni radi pravičnog suđenja.³⁸ Tako je ovim članom ublažena pasivnost suda, ali ne u velikoj meri. Pasivna uloga suda ogleda se i u dokaznom postupku na glavnom pretresu unakrsnim ispitivanjem okrivljenog, svedoka i veštaka.³⁹ Ukoliko okrivljeni na glavnom pretresu prizna krivicu, dalje izvođenje dokaza se redukuje.⁴⁰ Ovim novim zakonodavstvom u kome više nema aktivne uloge

³⁷ Zakonik o krivičnom postupku („Službeni list SRJ“, br. 70/2001 i 68/2002 i „Službeni glasnik RS“, br. 58/2004, 85/2005, 115/2005, 85/2005 – drugi zakon, 49/2007, 20/2009 – drugi zakon, 72/2009 i 76/2010), član 326, stav 2 i tačka 5).

³⁸ Zakonik o krivičnom postupku члан 15, став 4.

³⁹ Isto, član 402, stav 6.

⁴⁰ Isto, član 88; član 350, stav 3; члан 394, став 3.

suda i u kome se ta uloga prenosi na stranke, napušteno je načelo istine i teško je očekivati da se ostvari odredba zakonodavca „da niko nevin ne bude osuđen”. I zakonodavstvo Bosne i Hercegovine je napustilo aktivnu ulogu suda i dalo prioritet načelu kontradiktornosti, gde na glavnom pretresu u izvođenju dokaza aktivnu ulogu imaju stranke.

Napuštanjem aktivne uloge suda u krivičnom postupku ne obećava se i ostvarivanje krivičnopravne zaštite jer od samih stranaka zavisi sankcionisanje počinilaca krivičnih dela, kao i donošenje oslobađajućih odluka nevinih okrivljenih. U novom Zakoniku o krivičnom postupku Srbije napušta se načelo istine i uvodi načelo kontradiktornosti koje mora za posledicu da ima neizbežne reperkusije na utvrđivanje istinitog i potpunog činjeničnog stanja.

Ovakvim monopolom stranaka pobijanje presude zbog nepotpuno i pogrešno utvrđenog činjeničnog stanja samo po sebi je suvišno s obzirom na to da stranke izvode i predlažu dokaze bez aktivne uloge suda.

Sud dobija aktivnu ulogu pošto stranka uloži žalbu na presudu tako da načelo kontradiktornosti u državama gde nije uređen pravni sistem negativno utiče i na sud, i na javnost uopšte.

Raspravno načelo zastupljeno pred sudom u prvostepenom postupku svoju primenu ima i u postupku pred drugostepenim sudom. Ta primena počinje otvaranjem postupka, odnosno ispitivanjem navoda žalbe koju stranke ulažu na odluku koju donesi prvostepeni sud, što znači da je drugostepeni postupak samo nastavak suočavanja stranaka pred drugostepenim sudom. Stranka koja nije zadovoljna odlukom prvostepenog suda izjaviće žalbu, što znači da svojom žalbom ističe i pobija navode odluke i inicira da se nastavi postupak te konkretne pravne stvari, što znači da je stranci data mogućnost da i dalje raspravlja kod drugostepenog suda. Kontradiktornost se ogleda u tome što daje pravo suprotnim strankama da u određenom zakonskom roku (osam dana) od dana prijema žalbe mogu da podnesu odgovor na žalbu, a taj odgovor nije obavezan, kao ni sama žalba na odluku. Žalba se podnosi sudu koji je doneo prvostepenu odluku, kao i odgovor na žalbu. Pošto prvostepeni sud primi odgovor na žalbu, čitav spis sa žalbom i odgovorom dostavlja drugostepenom sudu na dalji nadležni postupak.⁴¹ Drugostepeni sud odlučuje u većima, te ukoliko sud proceni da bi prisustvo stranaka doprinelo rešavanju određene stvari, pozvaće stranke da prisustvuju raspravi, a pozvaće ih i ukoliko su same zahtevale da prisustvuju.⁴² Tokom postupka pred drugostepenim sudom stranke ukoliko to žele, mogu da sudu objasne svoje navode iz žalbe, kao i navode iz odgovora na žalbu a imaju pravo da zahtevaju da se čitaju pojedini spisi, odnosno dokazi iz prvostepenog postupka.⁴³ Ukoliko stranka ne obavesti sud da je

⁴¹ Zakonik o krivičnom postupku („Službeni list SRJ“, br. 70/2001 i 68/2002 i „Službeni glasnik RS“, br. 58/2004, 85/2005, 115/2005, 85/2005 – drugi zakon, 49/2007, 20/2009 – drugi zakon, 72/2009 i 76/2010), član 373).

⁴² Isto, član 375, stav 1.

⁴³ Isto, član 375, stav 3.

promenila adresu boravišta ili je sud pozove da prisustvuje postupku (na sednicu veća) kod drugostepenog suda, svojom krivicom bi dovela da se načelo kontradiktornosti odnosno raspravnosti ne realizuje što ide na štetu stranaka.⁴⁴ Ukoliko je prvostepeni sud nepotpuno ili pogrešno utvrdio činjenično stanje, tada se ponovo izvode dokazi pred drugostepenim sudom ili se izvedeni dokazi ponovo izvode, i to ukoliko postoje opravdani razlozi da drugostepeni sud ne vrati predmet na ponovni postupak pred prvostepenim sudom.⁴⁵ Aktivna uloga stranaka pred drugostepenim sudom izražena je ukoliko im je data mogućnost da iznesu svoje stavove kojima demantuju stav protivne strane.⁴⁶

Garancija poštovanja ličnih prava u krivičnom postupku ogleda se u tome da svako ima pravo na žalbu protiv odluke kojom se rešava odlukom o visini krivične sankcije. Žalba je po svojoj suštini redovan, devolutivan, suspenzivan i po dejstvu ekstenzivan pravni lek stranaka u krivičnom postupku i drugih ovlašćenih lica koja po zakonu mogu da izjave žalbu, a kojom se traži od neposredno višeg suda da prvostepenu presudu ukine, delimično ili potpuno, preinači je ili zameni novom presudom zbog toga što smatra da je prvostepeni postupak koji je prethodio nezakonit ili nepravilan.

Preduslov da bi se u potpunosti poštovao, odnosno ostvario princip kontradiktornosti sastoji se u tome da se postupak zakonski uradi kao stranački postupak. U krivičnom postupku ukoliko bi bilo uvedeno načelo monofunkcionalnosti koje daje mogućnost obema strankama da imaju svog titulara, njime bi bio otvoren put i primeni načela kontradiktornosti. Što se tiče savremenog krivičnog postupka, pomenuto načelo monofunkcionalnosti zaživelo bi jedino ukoliko bi za ovakav princip postojale i normativne pretpostavke kako bi stranke u postupku bile ravnopravne. Raspravno načelo koje nema jasan zakonski izraz ogleda se upravo kroz pozicije stranka u postupku a naročito okrivljenog jer njihovo učešće i ovlašćenja upravo nalaze mesto u normativnim (zakonskim) odredbama. U krivičnom postupku javni tužilac podiže i zastupa optužbu, a samim tim ima i jaču poziciju od okrivljenog koji se uvek gleda kao slabija strana jer je javni tužilac državni organ. Upravo da bi se okrivljeni doveo u položaj koji ima javni tužilac, zakonodavac mu je dao ovlašćenja (da ima branioca, da učestvuje u postupku itd.) kako bi neutralisao nadmoć javnog tužioca kao zastupnika optužbe. Samim ovim je otvoren put da se bez ikakvih ograničenja primenjuje načelo kontradiktornosti u određenoj krivično-pravnoj stvari u postupku pred sudom. Zakonska odredba da niko nevin ne bude osuđen jedna je od osnovnih uslova da se postigne ravnoteža stranaka u postupku. Pretpostavka nevinosti okrivljeno dovela je do toga da teret dokazivanja navoda njegove kri-

⁴⁴ Zakonik o krivičnom postupku („Službeni list SRJ“, br. 70/2001 i 68/2002 i „Službeni glasnik RS“, br. 58/2004, 85/2005, 115/2005, 85/2005 – drugi zakon, 49/2007, 20/2009 – drugi zakon, 72/2009 i 76/2010), član 375, stav 4).

⁴⁵ Isto, član 377, stav 1.

⁴⁶ Isto, član 378, stav 3.

vice iz optužbe pada na tužioca. Dokazivanje krivice okrivljenog od strane tužioca umanjuje njegovu nadmoć nad samim okrivljenim. Ukoliko tužilac ne uspe da u postupku dokaže navode iz optužbe, sud će doneti oslobađajuću presudu, što se pripisuje tome da je tužilac bio slabija strana, a gledano u istom tom sporu, okrivljeni i njegova odbrana su imali uspeha, čime je još više osnažen taj procesni položaj okrivljenog kada je suočen u postupku s tužiocem i uspe, a samim tim i načelo kontradiktornosti dobija na važnosti. Kako su često u postupcima pred sudom stranke neravnopravne jer nisu dovoljno pravno obrazovane, na glavnom pretresu je to okrivljeni, a da bi se ta neravnopravnost umanjila i okrivljeni doveo u ravnopravan položaj s titularom optužbe, tj. s javnim tužiocem, nametnuta je potreba da se okrivljenom pomogne postavljanjem branioca i tada okrivljeni uz pomoć branioca može uspeti i potpuno anulirati nadmoć javnog tužioca, za koga se podrazumeva da je pravno obrazovan i da je navikao na sudske postupke jer je on kao državni organ i zastupnik optužbe uvek zastupljen pred sudom. Okrivljenog u postupku na glavnom pretresu ne može da zastupa bilo ko jer je branilac stručno i pravno obrazovano lice i unošenjem svoje stručnosti na strani odbrane odmah od samog početka svodi na istu poziciju i odbranu i optužbu. Učestvovanjem branioca okrivljenog na glavnom pretresu sve činjenice i dokazi optužbe koji idu na njegovu štetu gledaju se drugačije u poređenju s činjenicama koje idu u korist okrivljenog jer ono što je na njegovu štetu, mora da se utvrdi u potpunosti. Uloga branioca u postupku je veoma bitna za okrivljenog jer mu doprinosi i olakšava učešće pred sudom budući da izostankom branioca dolaze do izražaja psihičke reakcije okrivljenog koji smatra da će mu sud izreći neku od krivično-pravnih sankcija, što mu dodatno otežava da se privikne na sudski ambijent. U odnosu na neukog okrivljenog, branilac kao stručno lice uspostavlja komunikaciju sa sudom i sa strankom, a da njega nema, okrivljeni bi se teško snašao i samim tim ne bi zaštitio svoje interese. Pretpostavka nevinosti, pravo na branioca i lično učešće okrivljenog u postupku doprinose ravnopravnosti stranka a samim tim i primeni načela kontradiktornosti. Raspravno načelo je u potpunosti zastupljeno na glavnom pretresu, što se može objasniti time da je okrivljenom dato pravo na završnu reč, što je i poslednja faza krivičnog postupka. Ovo načelo je naročito zastupljeno u postupku po žalbi kada je na odluku prvo-stepenog suda uloži okrivljeni. Drugostepeni sud ne može doneti odluku koja je na štetu okrivljenog *reformation in peius*, pa samim ovim procesni položaj okrivljenog još više dobija na snazi. Pretpostavka realizacija raspravnog načela je i samo prisustvovanje stranaka izvođenju procesnih radnji na glavnom pretresu. Ukoliko neka od stranaka izostane s glavnog pretresa, on bi se odgodio, odnosno odložio, a sud može odlučiti i da prekine glavni pretres. Kako se ovim narušava načelo ekonomičnosti i efikasnosti postupka, mnoga zakonodavstva su svesno odstupila od toga da prisustvo stranaka na glavnom pretresu bude obavezno, čime se dovodi u pitanje raspravno načelo. Možemo navesti primer mandatne tužbe gde se odluka donosi u postupku iako izostanu obe stranke. Ova

vrsta postupka je zakonski regulisana i nazvana je skraćeni postupak. Donošenje odluke u krivičnom postupku bez prisustva okrivljenog moguće je samo pod uslovom da njegovo prisustvo nije nužno a saslušan je u prethodnom postupku, odnosno pre glavnog pretresa i ovim ubrzanim procesnim formama ograničava se raspravno načelo. Ovo su slučajevi flagrantnih počinilaca krivičnih dela kada se okrivljeni prilikom lišenja slobode odmah privodi sudećem sudu, a glavni pretres se mora održati u kratkom roku (48 sati računajući od časa lišenja slobode, ili nešto duže). U ovakvim slučajevima izostaju i faza istrage i faza optuženja. U ovakvim postupcima s veoma kratkim rokovima ne može se očekivati poštovanje raspravnog načela jer u pojedinim zakonodavstvima nije neophodno ni prisustvo javnog tužioca (mandatni postupak), koji postoji u francuskom, poljskom, portugalskim i drugim zakonodavstvima.

3. Zaključak

Standardi prava na pravično suđenje klasifikuju se u prava pre suđenja i prava na suđenju. Prava pre suđenja obuhvataju pravo na slobodu, prava pritvorenika na informaciju, pravo na odbranu i pravo na suđenje u razumnom roku. U prava na suđenju spadaju pravo na jednakost pred sudom i zakonom, pravo na suđenje pred kompetentnim, nezavisnim, nepristrasnim i zakonom ustanovljenim sudom, pravo na pravičnu raspravu, pravo na javnu raspravu, pretpostavka nevinosti.

Prema odredbama Ustava Republike Srbije, „svako ima pravo da nezavisan, nepristrasan i zakonom već ustanovljen sud, pravično i u razumnom roku javno raspravi i odluči o njegovim pravima i obavezama, osnovanosti sumnje koja je bila razlog za pokretanje postupka, kao i o optužbama protiv njega“ (član 32, stav 1 Ustava). Poštovanje prava na pravično suđenje i na sudsku zaštitu ukoliko se sudski postupci odugovlače i traju godinama, daje bitan standard „pravo na suđenje u razumnom roku“, što je jedan od bitnih činilaca svakog pravnog poretka, bez obzira na preopterećenost sudova predmetima i drugim poslovima. To stvara pravnu nesigurnost i pravno nepoverenje u sudsku zaštitu.

U pravnom sistemu Republike Srbije do 2013. osim ustavne žalbe pravo na suđenje u razumnom roku nije bilo zaštićeno. Zbog takvog stanja pred Evropskim sudom za ljudska prava vođeni su mnogi sporovi po osnovu povreda prava na suđenje u razumnom roku, od kojih je Republika Srbija mnoge izgubila. Kao često pominjan školski primer navodi se Presuda V.A.M. protiv Srbije od 13. 3. 2007. godine. Evropskom sudu za ljudska prava. Sama predstavka je podneta 28. oktobra 2005. godine. Ona je među prvim presudama u kojima je utvrđeno predugo trajanje postupka. Presudom Evropskog suda utvrđena je povreda člana 6, st. 1; člana 8 i člana 13 Konvencije. Slična situacija je bila i s presudom Cvetkoviću, donetom 10. 6. 2008. godine, u kojoj je Evropski sud za ljudska prava

utvrdio da podnosilac predstavke nije imao delotvoran pravni lek u vezi s predu-
gim trajanjem radnog spora. U presudi Vinčić i dr. protiv Srbije, od 1. 12. 2009.
godine Evropski sud je razmatrao različitu praksu Okružnog suda u Beogradu,
te u vezi s istim i povredu prava na pravično suđenje. Evropski sud je prilikom
ocenjivanja utvrdio da su protivrečna tumačenja izazvala neusaglašeno odluč-
vanje o tužbenim zahtevima koje je podnelo više lica o identičnoj pravnoj stvari
i pravnoj situaciji, što je za posledicu imalo stvaranje stanja sudske nesigurnosti.
Stoga je Evropski sud zaključio da je u konkretnom slučaju sudska nesigurnost
lišila pravičnog suđenja pred Okružnim sudom u Beogradu podnosioc pred-
stavke, čime je povređen član 6, stava 1 Konvencije (stav 56 Presude).

Generalno uzev, kada se razmatraju pravni problemi u ostvarivanju prava
na pravično suđenje u Republici Srbiji, moraju se uvek imati u vidu ustavne
odredbe o načelu vladavine prava, načelu podele vlasti i načelu nezavisnosti sud-
stva. Ustav Republike Srbije, kao najviši politički i pravni akt, u članu 4 utvrđuje
podelu vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, pri čemu u stavu 3 citiranog
člana ističe da se „odnos tri grane vlasti zasniva na ravnoteži i međusobnoj kon-
troli“ a u stavu 4 ističe se: „sudska vlast je nezavisna“. Navedene formulacije u
članu 4 Ustava Republike Srbije s punim pravom ukazuju na postojanje kontra-
diktornosti u odnosu tri grane vlasti koje počivaju na ravnoteži i međusobnoj
kontroli. To faktički znači da nezavisnost sudstva od druge dve grane vlasti nije
ostvarljiva. Naime, ukoliko postoji međusobna kontrola, onda nema ni neza-
visnosti sudstva kao ustavne kategorije i kao realiteta u političkom i pravnom
životu Republike Srbije. Kada se u tom kontekstu imaju u vidu ustavne odredbe
(članovi 144. i 147) kojima se utvrđuje izbor predsednika sudova i sudija, položaj
sudova, sudske odluke i dr. (član 142, stav 2 i 145, stav 2 i član 149, stav 1), onda
se nesporno može izvesti zaključak da je Ustavom utvrđena nezavisnost sud-
stva bitno narušena, a time i pravično suđenje u Republici Srbiji. Na opravdanost
navedenog generalnog zaključka u prethodnoj rečenici ukazuje i mišljenje Vene-
cijanske komisije broj 405/2006 od 17. 3-18. 3. 2007. i dr.

Smatramo da se kontrole rada posebno svih državnih organa, moraju se
vršiti stalno i svakodnevno jer kada se pravo na pravično suđenje ne poštuje,
pa makar bio samo jedan oštećeni, takva šteta je nemerljiva. Pravljenje kompu-
terskih datoteka o organima i pojedincima koji ne poštuju prava na pravično
suđenje i njihove principe od izuzetnog je značaja. Na prvom mestu, u pogledu
edukacije novih učesnika u postupku, odnosno u ispravljanju grešaka koji su
napravili prethodnici. Na drugom mestu je specijalna prevencija da se organi
sami ispravljaju zbog straha od eventualne sankcije.

Takođe, smatramo da će jednog dana biti moguće da više zemalja unifor-
mno uredi svoj pravni sistem, tako da će razmenom iskustava između pojed-
nih zemalja dolaziti do unapređenja prava na pravično suđenje. Samo stalnim
razvijanjem svesti i saradnjom sa zemljama čiji je pravni sistem na višem nivou
razvitka možemo pravo na pravično suđenje u potpunosti ispuniti.

Možemo samo reći da izolovanost jedne zemlje od drugih zemalja ne može uticati samo na običan život građana već i na sve segmente društva, pa i na pravni sistem, a posebno na principe prava na pravično suđenje. Stoga smatramo da nikada nijedna zemlja ne bi smela da se izoluje od drugih zemalja jer najveću štetu trpe ljudska prava, a samim tim i principi prava na pravično suđenje, koji su usko vezani jedni s drugim.

Stalna edukacija lica zaposlenih u državnim organima je osnova da se pravo na pravično suđenje poštuje i stalno unapređuje.

Mnoga pitanja su ostala otvorena i zaslužuju veliku diskusiju prilikom traženja odgovora na njih. Smatramo da samo uključivanjem velikog broja stručnjaka u pravna i stalna savetovanja može doći do ostalih odgovora. Ideja vodilja prava na pravično stalno će se usavršavati i mi svi ovome moramo težiti.

Literatura

- *Odluke i presude Evropskog suda za ljudska prava donete u odnosu na Republiku Srbiju*, Služba za ljudska i manjinska prava, 2008.
- Aleksić D., *Značaj odluke Ustavnog suda u poreskoj oblasti kroz primer iz prakse*, Pravni instruktor, Beograd, 2014.
- Đurđić Vojislav, Jovašević Dragan, *Međunarodno krivično pravo*, Beograd, 2003.
- *Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Rim, 4. novembar 1950.
- Milošević Monika, *Suđenje u razumnom roku – član 6. stav 1. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Tematski zbornik radova *Srpsko pravo i međunarodne sudske institucije*, 2009.
- Nogo Sreto, *Međunarodno krivično pravo i borba protiv organizovanog kriminala*, „Pravna riječ“, br. 23, Banja Luka, 2010.
- Nogo Sreto, *Pravo na pravično suđenje*, zbornik sa tematskog međunarodnog naučnog skupa „Međunarodno krivično pravo i ljudske slobode“, Intermeks, Beograd, 2008.
- Nogo Sreto, *Nezavisnost sudstva kao bitan uslov prava na pravično suđenje*, „Makedonska revija za kazneno pravo i kriminologiju“, br. 1, Skoplje, 2010.
- Paunović Milan, Krivokapić Boris, Krstić Ivana, *Međunarodna ljudska prava*, Beograd, 2014.
- Perović Z., *Javnost suđenja i EKLJP*, Zbornik radova *EKLJP i krivično zakonodavstvo Srbije i Crne Gore*, Udruženje za krivično pravo i kriminologiju Srbije i Crne Gore, Zlatibor-Beograd, 2004.
- Stojanović Zoran, *Krivično pravo – opšti deo*, „Justinijan“, Beograd, 2004.
- Ćirić Jovan, *Pretpostavka nevinosti i Evropski sud za ljudska prava*, tematski zbornik radova *Srpsko pravo i međunarodne sudske institucije*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2009.

- Carić Slavoljub, *Pravo na suđenje u razumnom roku*, „Službeni glasnik“, Beograd, 2008.
- Skulić Milan, *Krivično procesno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i „Službeni glasnik“, Beograd, 2011.
- Zakon o izmenama i dopunama Zakona o krivičnom postupku od 28. 5. 2004.
- Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, 2005.
- Zakon o parničnom postupku, „Službeni glasnik RS“, 72/2011.
- Zakon o Ustavnom sudu Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, 109/2007.
- Zakona o uređenju sudova, „Sl. glasnik RS“, br. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 31/2011 – dr. zakon, 78/2011 – dr. zakon, 101/2011, 101/2013, 106/2015, 40/2015.
- Zakonik o krivičnom postupku, „Službeni glasnik“, Beograd, 2009.
- Krivični zakon Republike Srbije, „Službeni glasnik“ br. 85/05, Beograd, 2005.
- Krivični zakonik, „Službeni glasnik“, Beograd, 2009.
- Opšta deklaracija o pravima čoveka Ujedinjenih nacija.
(<http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=src3>
- Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Rezolucija Generalne skupštine UN
br. 217 od 10. decembra 1948. 25.
- Ustav Republike Srbije („Službeni glasnik RS“, br. 98/2006)

THE RIGHT TO A FAIR TRIAL IN THE REPUBLIC OF SERBIA AS A BASIC POSTULATE OF MODERN LAW

Abstract: *Modern law today imposes certain new postulates. These new postulates must be in accordance with modern international law. One of these postulates is the right to a fair trial and its basic principles. Modern legislation is expected to introduce these principles into the domestic legal system. The subject of this paper is through the principles that together make the right to a fair trial in domestic legislation, ie. in the Republic of Serbia. The paper starts from the basic postulates that had the ultimate goal of a fair trial. The aim of the paper stems from the basic rules of the right to a fair trial in the Republic of Serbia, how to improve that every person before the court has the right to a fair trial. The right to a fair trial in the Republic of Serbia had to enter all streams of the judicial system and the state system in general. Particular attention must be paid to criminal proceedings in the right to a fair trial in the Republic of Serbia.*

Keywords: *principles of modern law, human rights, courts, criminal courts*

REGIONALNE MEĐUNARODNE ORGANIZACIJE SA POSEBNIM OSVRTOM NA EVROPSKU UNIJU**

Apstrakt: *Proučavajući međunarodne organizacije možemo slobodno reći da je njihov međunarodnopravni subjektivitet u potpunosti nesporan, a sama njihova uloga u međunarodnom pravu i međunarodnim odnosima je od velikog značaja. Upravo iz tog razloga, ovaj rad posvećen je jednoj vrsti tih organizacija - regionalnim organizacijama, odnosno Evropskoj uniji kao jednoj od najvažnijih i najznačajnijih međunarodnih organizacija tog tipa. Iako je nastala sa ciljem da poveže i integriše evropske države i njene nacije, ona danas igra jednu od vodećih uloga na međunarodnoj političkoj sceni. Rad prati pojam i vrste regionalnih međunarodnih organizacija, kao i nastanak, razvoj, odlike, vrednosti i ciljeve, i institucionalizam Evropske unije. Evropska unija danas igra nesumnjivo jednu od vodećih uloga u međunarodnim političkim, ekonomskim, strateškim, geopolitičkim, kulturnim i socijalnim odnosima.*

Ključne reči: *regionalne međunarodne organizacije, Evropska unija, evropske integracije, međunarodni odnosi, ciljevi i vrednosti Evropske unije.*

* Doktorand, Pravni fakultet Megatrend univerziteta; nemanjad444@gmail.com

** Ovaj rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPMIRS - Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove

1. Uvod

Pored regionalnih međunarodnih organizacija kao što su Afrička unija, Organizacija američkih država, Savet Evrope i slično, Evropska unija predstavlja jednu od najznačajnijih organizacija ovog tipa. Njena istorija i njen razvoj vuku korene još iz vremena Napoleonovih osvajanja krajem 18. i u prvoj polovini 19. veka. Povezivanje evropskih država i evropskih naroda svoj veliki obrt, a samim tim i ekspanziju, doživljava nakon završetka Drugog svetskog rata. Skoro u potpunosti uništena stravičnim razaranjima i strahotama iz rata, Evropa je 1945. godine bila na samom rubu propasti i to u svakom pogledu. Biće potrebno dosta vremena i truda da se obnovi sve ono što je rat sa sobom odneo.

Iako su iz rata izašle kao pobednice, Sjedinjene Američke Države odlučile su da pomognu svojim evropskim saveznicima u ekonomskom i privrednom oporavku. To donosi takozvani „Maršalov plan”. Predstavljao je ekonomski plan obnove Evrope i njenih država nakon Drugog svetskog rata. Primenu ovog plana Amerika je usloвила integracijama evropskih država. Taj uslov nije se dopao zemljama istočne Evrope koje su ga odbacile sa gnušanjem.

Nemačka i Francuska bile su u to vreme ključne države na evropskom tlu i od njih samih je zavisio nastanak i razvoj evropskih integracija. Da bi došlo do realizacije, bilo je neophodno razbiti sve antagonizme između njih. Ideja nastanka Evropske unije pokrenuta je među zapadnim državicima evropskog kontinenta.

Vinston Čerčil, Šarl de Gol, Robert Šuman, Konrad Adenauer i ostali državni zapadnoevropskog bloka smatrali su da je neophodno da se na tlu Evrope stvore „Ujedinjene Evropske Države”, kao neka vrsta protivteže imperijalističkoj Americi i komunističkom istočnom bloku. Već početkom 50-tih godina 20. veka ta ideja je počela da se realizuje, prvo preko Šumanove deklaracije (1951), pa sve do Ugovora iz Mastrihta (1992), kojim je konačno stvorena EU kakvu danas poznajemo. Naravno, ne smemo zaboraviti ni ostale međunarodne ugovore na kojima počiva EU, ali će oni u ovom radu svakako biti pomenuti.

Iako je bilo neophodno nekoliko decenija da ova regionalna međunarodna organizacija postane jedna od vodećih u svetu, ona svakako ima jednu od ključnih uloga u međunarodnim odnosima danas. Njen međunarodnopravni subjektivitet se ne dovodi u pitanje, a nama ostaje da vidimo koliko će Evropa u budućnosti biti «ujedinjena».

2. Regionalne međunarodne organizacije kao nosioci međunarodnopravnog subjektiviteta

Regionalne organizacije obuhvataju uži krug država, s tim da su državne teritorije njihovih članica u jednom geografskom regionu. Povelja Ujedinjenih nacija, koja je prihvatila činjenicu postojanja regionalnih organizacija, nije dala

ni definiciju ni elemente po kojima bi se utvrdio pojam > regionalna organizacija<. Karakteristično je da je na konferenciji u San Francisku ostao bez odziva predlog definicije po kojoj bi se za > regionalne aranžmane < smatrale > organizacije stalnog karaktera koje okupljaju više država jedne geografske oblasti, koje zbog svog susedstva, zajedničkih interesa ili kulture, istorijske ili duhovne bliskosti, uzimaju zajedničku odgovornost za mirno rešavanje sporova koji među njima nastaju, za održavanje mira i bezbednosti u toj oblasti, kao i za obezbeđenje svojih interesa i razvoja svojih ekonomskih i kulturnih odnosa <. Najpoznatiji primer regionalnih organizacija su Organizacija afričkog jedinstva, Organizacija američkih država i Arapska liga.¹

Od regionalnih organizacija treba razlikovati pomoćna regionalna tela koja obrazuju neke univerzalne organizacije. Ekonomska komisija UN za Evropu, Ekonomska komisija UN za Aziju i Daleki istok itd., kao i regionalni centri Svet-ske zdravstvene organizacije, samo su deo mehanizma odnosnih univerzalnih organizacija. Regionalne organizacije, nasuprot tome, jesu nezavisne ustanove sa svim konstitutivnim elementima pojma > međunarodna organizacija <.²

Regionalne organizacije obuhvataju uži krug država. One su pod određenim uslovima otvorene na pristup zemljama iz određene regije ili subregije. Ali i taj pojam treba uzeti uslovno. Najtipičnije regionale organizacije jesu Organizacija američkih država i Afrička unija. Ali neki pisci u tu skupinu svrstavaju i Severnoatlanski savez, koji u svome članstvu ima zemlje od Sjedinjenih Američkih država i Kanade do Grčke i Turske. Organizacija za evropsku sigurnost i saradnju (OEES) obuhvata, osim evropskih zemalja, Sjedinjene Američke Države i Kanadu te države sledbenice bivšeg Sovjetskog Saveza i središnje Azije.³

Zbog takvih primera neki pisci od univerzalnih i regionalnih organizacija razlikuju treću grupu - «organizacije posebno zainteresovanih država». One su zatvorenog karaktera, ali u svome članstvu obuhvataju države iz različitih delova sveta, tako da ne pripadaju ni u jednu od gornjih kategorija.⁴

Univerzalnim se nazivaju one međunarodne organizacije koje nastaju da obuhvate sve ili makar veliku većinu država. One su otvorene za članstvo svim državama sveta i vrše svoje funkcije na globalnom (svetskom) nivou. Najvažnija i najpoznatija takva međunarodna organizacija je Organizacija ujedinjenih nacija, a uz nju takav karakter imaju specijalizovane agencije UN, kao i druge organizacije koje su osnovane i deluju na svetskom nivou. Za razliku od toga, regionalnim se nazivaju međunarodne organizacije država koje pripadaju određenim geografskim regionima, kao npr. u Evropi: Evropska unija, Savet Evrope, Orga-

¹ Račić Obrad, Dimitrijević Vojin (1980): "Međunarodne organizacije", Savremena administracija, Beograd, 31.

² *Ibid.*

³ Degan Vladimir Đuro (2011): "Međunarodno pravo", Sveučilište u Splitu, Zagreb, 410.

⁴ *Ibid.*, 411.

nizacija za bezbednost i saradnju u Evropi, Nordijski savet, a van Evrope - Organizacija američkih država, Afrička unija, Arapska liga, Andska zajednica i dr.⁵

Međutim, bilo bi pogrešno smatrati da u red regionalnih organizacija spadaju samo one koje okupljaju države članice iz istog geografskog regiona. Uz one koje su zaista takve, regionalnim se nazivaju i one međunarodne organizacije koje u svom članstvu imaju države koje povezuju isti jezik, kultura, religija, ideologija i sl. čak i onda kada same članice pripadaju raznim geografskim područjima, pa i kontinentima.⁶

Čitava VIII glava Povelje UN posvećena je regionalnim međunarodnim organizacija. Između ostalog, u čl. 52/1 stoji: « Ova Povelja ničim ne isključuje postojanje regionalnih sporazuma ili agencija koje se bave ovim pitanjima održanja međunarodnog mira i bezbednosti koja su podesna za regionalnu akciju, pod uslovom da su ti sporazumi ili ustanove i njihova aktivnost u skladu s ciljevima u načelima Ujedinjenih nacija». ⁷

Takođe, čl. 53/1 Povelje ističe i sledeće: «Savet bezbednosti, kad god je to celishodno, koristiće se ovim regionalnim ugovorima ili ustanovama radi preduzimanja prinudne akcije pod svojim rukovodstvom. Ali nikakva prinudna akcija neće biti preduzeta po regionalnim ugovorima ili od regionalnih ustanova bez odobrenja Saveta bezbednosti, izuzimajući mere protiv ma koje neprijateljske države, prema definiciji stava 2. ovog člana, pomenute u članu 107. ili predviđene u regionalnim sporazumima uperenim protiv obnavljanja agresivne politike od strane ma koje od tih država, sve dotle dok Organizacija ne bude mogla, na zahtev zainteresovanih vlada, uzeti odgovornost za sprečavanje dalje agresije od tih država». ⁸

Tehnološki razvoj, posebno proteklih decenija, omogućio je ne samo subjektima privatnog prava različitih država, pa i neposredno pojedincima da direktno ostvaruju saradnju sa srodnim subjektima drugih država s kojima dele iste interese (primer u obliku danas izuzetno brojnih međunarodnih nevladinih organizacija), već je mogućnost takve neposredne «prekogranične» saradnje kao i njene institucionalizacije otvorio i za javnopravne, pa i teritorijalno definisane subjekte pravnih poredaka različitih, često susednih država. Istovremeno s tim procesom, i same su države postale suočene s proliferacijom delatnosti na koje su u svojoj međusobnoj saradnji bile upućene čime je i unutar njih samih centralizovano odlučivanje o svakome od takvih pitanja postalo zahtevnije nego ikad.⁹

⁵ Krivokapić Boris (2014): "Međunarodno javno pravo", Megatrend univerzitet i Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 322.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*, 322-323.

⁸ Zakon o Povelji Ujedinjenih nacija, *Sl. list DFJ*, br. 69/45, član 53, stav 1.

⁹ Lapaš Davorin (2016): "Međuregionalne organizacije - suvremeni sudionici međunarodnopravnih odnosa ili novi subjekti međunarodnog prava: ima li razlike?", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 53, 2/2016, 415-416.

Takav razvoj nužno je vodio, naročito kada se radilo o pitanjima teritorijalno vezanima uz tek neke od regija odnosnih država, ka potrebi njihove direktnije, a time i efikasnije saradnje - one na međuregionalnom nivou. Postupno, kao što smo već spomenuli, takva je saradnja postajala sve složenija rezultirajući nužnošću stvaranja međuregionalnih organa kao začetaka njene institucionalizacije, vodeći neposredno stvaranju specifičnih, međuvladinim organizacijama donekle sličnih, no ipak bitno različitih tvorevina - međuregionalnih organizacija kao novih učesnika na međunarodnoj sceni. Takve organizacije nastale institucionalizacijom spomenute međuregionalne saradnje razlikovaće se od međuvladinih organizacija najpre sastavom i prirodom svog članstva. Umesto država ili drugih suverenih subjekata međunarodnog javnog prava (poput npr. drugih međuvladinih organizacija, Svete Stolice, oslobodilačkih pokreta ili pak područja s posebnim međunarodnim položajem), njihovo je članstvo sastavljeno od «regija» kao različitih upravnih teritorijalnih, uključujući i federalnih jedinica različitih država.¹⁰

3. Neki od primera regionalnih međunarodnih organizacija

- **Evropa:** Evropska unija (EU/EU), Savet Evrope (CoE), Evropska svemirska agencija (ESA/ESA), Evropska asocijacija za slobodnu trgovinu (EFTA), Evropska patentna organizacija
- **Amerika:** Organizacija američkih država (OAS/OAS), Južnoamerička zajednica država, Merkosur (Južno zajedničko tržište), Andska zajednica, Karipska zajednica (KARIKOM/CARICOM), Organizacija istočno karipskih zemalja (OECS/OECS), Rio grupa, Centralno američki parlament
- **Afrika:** Afrička unija (ranije Organizacija za afričko jedinstvo), Savet za poravnanje (Conseil de l'Entente), Ekonomska zajednica zapadno afričkih zemalja (EKOVAS/ECOWAS), Južnoafrička zajednica za razvoj (SADK/SADC), Međudržavno nasledstvo za razvoj (IGAD/IGAD)
- **Azija:** Azijski kooperativni dijalog (AKD/ACD), Asocijacija nacija Jugoiistočne Azije (ASEAN/ASEAN), Južnoazijska asocijacija za regionalnu saradnju (SAARC/SAARC), Zalivski savet za kooperaciju
- **Trans-atlanske:** Organizacija sevrnoatlantskog sporazuma (NATO), Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS/OSCE)
- **Evro-azijske:** Zajednica nezavisnih država (ZND/CIS), Šangajska organizacija za kooperaciju (SCO/SCO), Evro-azijska ekonomska zajednica, Evroazijska ekonomska unija (EAU)
- **Pacifik:** Azijsko-pacifički ekonomski forum (APEK/APEC), Forum pacifičkih ostrva¹¹

¹⁰ *Ibid*, 416.

¹¹ https://sr.wikipedia.org/wiki/Међународна_организација, (pristupljeno 01. 11. 2020.)

4. Evropska unija (EU) - regionalna međunarodna organizacija

Jedna od najvažnijih regionalnih međunarodnih organizacija je Evropska unija sastavljena od 28 zemalja¹² u kojoj na preko 4, 5 miliona kvadratnih kilometara živi oko 500 miliona stanovnika. Pored hrišćana u njoj žive muslimani i hindusi, govori se 24 zvanična jezika zemalja članica i mnoštvo nezvaničnih jezika. U njoj su objedinjeni evropski Sever i Jug sa evropskim Istokom i Zapadom, Mediteran sa Skandinavijom, poljoprivredni i stočarski krajevi sa industrijskim i krajevima «trećeg sektora», nacije različitih istorija, običaja, kultura i stepena razvijenosti. Sama komunikacija počiva na 170. 000 stranica pravila komunitarnog prava a njegov sastavi deo čini i nekoliko ugovora. Među njima su: Pariški ugovor iz 1951. godine, Rimski ugovor iz 1957. godine, Jedinstveni evropski akt iz 1986., Ugovor iz Mastrihta 1992. godine, Ugovor iz Nice 2001. godine i Lisabonski ugovor 2007. godine.¹³

Ne postoji veća motivacija za ujedinjenje Evrope od želje za mirom. U prošlom veku, dva svetska rata su se vodila u Evropi između zemalja koje su sada članice Evropske unije. Stoga je politika Evrope istovremeno i politika mira, a formiranje EU je istovremeno stvorilo i najsvetliju tačku okvira za mir u Evropi, na osnovu koje se onemogućava rat između država članica. Dokaz toga je pedeset godina mira u Evropi. Što se više evropskih država pridruži Evropskoj uniji to će okvir za mir biti sve snažniji. Poslednja dva proširenja EU, koja obuhvataju 12 uglavnom istočnoevropskih i srednjoevropskih država, predstavljaju veliki doprinos u tom pogledu.¹⁴

Evropska unija je danas međunarodna organizacija kontinentalnih pretenzija, koja ima 27¹⁵ država članica, i sa mnogim karakteristikama koje je čine organizacijom *sui generis*. Evropska unija je od ideje do stvaranja organizacije sa trenutnim ovlašćenjima prošla složen proces integracija koji je praktične korake imao sredinom XX veka, a ideološke znatno ranije.¹⁶

Posebno mesto pripada onim oblicima integracije koji se obično nazivaju *naddržavnim tvorevinama (organizacijama)*. One su više od klasične države (jer su već po definiciji institucionalizovani skup nekoliko država), ali i od "obične" međunarodne organizacije - zato što imaju određena ovlašćenja koja ih u izvesnom

¹² Na referendumu održanom 2016. godine građani Velike Britanije izjasnili su se da žele da napuste Evropsku uniju. Britanija je trenutno u procesu izlaska iz Unije i ovaj proces naziva se popularno Brexit. To praktično znači da Evropska unija u ovom trenutku ima ukupno 27 punopravnih država u svom članstvu.

¹³ Miljuš Brano (2013): "Savremeni problemi međunarodnog prava", Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 79-80.

¹⁴ Borhart Klaus Diter (Klaus - Dieter Borchardt) (2013): "Abeceda prava Evropske unije", Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji, Beograd, 19.

¹⁵ EU ima trenutno 27 punopravnih članica uzimajući u obzir činjenicu da je Velika Britanija pokrenula postupak istupanja.

¹⁶ Avramović Nenad, Marković Miloš (2013): "Međunarodno javno pravo", Internacionalni univerzitet, Brčko, 72.

smislu stavljaju u nadređen položaj u odnosu na države članice (daleko više nego što je to slučaj kod ostalih međunarodnih organizacija). S druge strane, mada jednim delom liče na nekakvu superdržavu, one to još uvek nisu, odnosno eventualno bi se mogle označiti kao nekakva superfederacija (neofederacija) u nastajanju.¹⁷

Za sada jedini pravi primer ove vrste jeste Evropska unija (EU). Ona je nesumnjivo više od konfederacije, ali i od uobičajene međunarodne organizacije. Ovo kako zbog unutrašnje organizacije, širokih ovlašćenja zajedničkih organa posebno u odnosu na države članice, načina donošenja odluka (glasanja), tako i zbog sve veće i po mnogo čemu jedinstvene uloge u međunarodnim i međunarodnopravnim odnosima. Na to ukazuje već prosta činjenica da su već konstituisani i dalje se razvijaju zajednički organi, koji veoma liče na ono što postoji u državama.¹⁸

Nesporan je međunarodnopravni subjektivitet Evropske unije. To već sledi iz činjenice da je ona, van svake sumnje, jedna od najvažnijih međunarodnih organizacija današnjice i jedan od najznačajnijih faktora savremenih međunarodnih odnosa i to ne samo u Evropi.¹⁹

Kao i druge međunarodne organizacije, EU zaključuje međunarodne ugovore sa državama (sa kandidatima za članstvo, sa trećim državama i sl.) ali i sa drugim međunarodnim organizacijama. Posebno je zanimljivo primetiti da se u članstvu sve većeg broja važnih višestranih ugovora pojavljuju i Unija kao takva (kao poseban subjekt) i njene članice (svaka za sebe). Evropska unija ima i aktivno i pasivno pravo predstavljanja - prima strane ambasadore, šalje svoje delegacije, specijalne predstavnike i dr.²⁰

Pažljivom analizom različitih međunarodnih organizacija može se doći do konstatacije o postojanju brojnih naddržavnih elemenata u nekima od njih. Međutim, Evropska unija danas predstavlja tipičan primer međunarodne organizacije naddržavnog karaktera ili, kako su neki autori skloni da kažu, ona predstavlja „najčistiji“ primer takvih međunarodnih organizacija. Stoga, kada govorimo o naddržavnim organizacijama mislimo na ovu međunarodnu organizaciju. Ono što na ovom mestu treba podvući, a što na jedan poseban način daje elemente za celovitije određenje ove tvorevina, je to da Evropska unija istovremeno predstavlja organizacionu tvorevinu evropskih država i fazu u jednom dugogodišnjem procesu integracije evropskog prostora. Drugim rečima, ona jednovremeno predstavlja ideju, rezultat i proces integracije, odnosno opredmećenje konačnosti i procesnosti. Granice ovog procesa u geografskom smislu poklapaju se sa granicama Evrope, a u funkcionalno-političkom smislu sa momentom stvaranja konfederacije ili federacije.²¹

¹⁷ Krivokapić Boris (2011): „Aktuelni problemi međunarodnog prava“, Službeni glasnik, Beograd, 105.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*, 106.

²⁰ *Ibid.*

²¹ Jeličić Božidar, Dragutinović Ljiljana, „Naddržavne organizacije kao subjekti međunarodnih odnosa“, *CIVITAS*, 5/2013, MMXIII, 144.

5. Razvojni put EU - od Evropske zajednice za uglj i čelik do Lisabonskog sporazuma

Složeni međunarodni odnosi posle okončanja Drugog svetskog rata nasledili su zadovoljstvo saveznika posle pobeđe nad fašističkom koalicijom. Podela Nemačke na zone uticaja Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije i Francuske, sa jedne, i SSSR, sa druge strane, ubrzo je dovela do dijametralno različitih stavova o budućnosti Nemačke. Zapadna Nemačka, na zahtev Vlade SAD, uz saglasnost Velike Britanije i Francuske, dobila je samostalnost i Ustav integracijom teritorija koje su bile pod okupacionom vlašću te tri savezničke države. Davanje nezavisnosti i formiranje Savezne Republike Nemačke dovelo je do konfrontacije na spoljopolitičkom i ideološkom planu između SAD i SSSR-a, a potom i stvaranja Demokratske Republike Nemačke pod patronatom Sovjetskog Saveza. Navedene međunarodne okolnosti diktirale su tempo integracionih saveza evropskih država u političkoj, vojno-bezbednosnoj i ekonomskoj sferi. Sve ekonomske međunarodne organizacije regionalnog tipa osnovane posle Drugog svetskog rata izgrađivane su na univerzalnom principu poštovanja jednakosti i suverenosti država. Jedina međunarodna organizacija zapadnoevropskih država toga doba, koja je po svom karakteru bila nadnacionalna bila je Evropska zajednica za uglj i čelik.²²

Najveći, revolucionarni korak u stvaranju nadnacionalne ekonomske evropske integracije, desio se 1950. godine stvaranjem Evropske zajednice za uglj i čelik. Francuski ministar inostranih poslova Robert Šuman (Robert Schuman) pod snažnim uticajem Žana Monea predstavio je ideju stvaranja zajednice za uglj i čelik od Nemačke i Francuske. Obelodanjujući ideju, Mone je pozvao i ostale evropske zemlje da se pridruže Nemačkoj i Francuskoj u stvaranju Evropske zajednice za uglj i čelik.²³

Plan koji je predstavio Robert Šuman (Šumanov plan) predvideo je stvaranje nadnacionalne agencije koja će kontrolisati proizvodnju, ali i kretanje cena u industriji uglja i čelika. Ubrzo po stvaranju Evropske zajednice za uglj i čelik Zajednici su se pridružili Holandija, Belgija, Luksemburg i Italija. Velika Britanija je odbila da postane članica Evropske zajednice za uglj i čelik zbog straha od gubljenja kontrole nad razvojem sopstvene industrije.²⁴

EU je nastala kao plod procesa evropske integracije, koji je postepeno tekao još od 1951, kada je stvorena Evropska zajednica za uglj i čelik. Cilj ove organizacije bio je stvaranje zajedničkog tržišta uglja i čelika, kao i ukidanje trgovinski ograničenja, carina i uspostavljanje zajedničke politike u ovoj oblasti. Dalji korak na ovom putu desio se 1957, kada su stvoreni Evropska ekonomska zajed-

²² Avramović Nenad, Marković Miloš, 72.

²³ Džombić J. Ilija (2012): "Evropska unija - prošlost, sadašnjost, budućnost", Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 28-29.

²⁴ *Ibid.*, 29.

nica (kasnije pretvorena u Evropsku zajednicu, a danas je nastavlja Evropska unija), i Evropska zajednica za atomsku energiju (Euroatom)²⁵. Dok je Euroatom ograničen na saradnju u oblasti nuklearne energije, Evropska zajednica je imala mnogo šire ciljeve, kao što su: uspostavljanje zajedničkog tržišta, ujednačavanje ekonomskih politika, skladni razvoj ekonomskih aktivnosti, povećanje stabilnosti i životnog standarda, kao i uspostavljanje što bližih odnosa između država članica. Da bi se stvorilo zajedničko unutrašnje tržište, članice Evropske zajednice su se složile da ukinu sve prepreke slobodnom protoku robe, ljudi, usluga, i kapitala (tzv. 4 slobode).²⁶

U oblasti materijalne politike stavljeni su novi akcenti. Na primer, razlozi uvođenja Evropskog fonda za regionalni razvoj 1975. godine, te stalna nadgradnja regionalne politike bez sumnje se trebaju objasniti pristupanjem strukturalno slabih zemalja, kao što su Grčka i Portugal. Tako dolazimo do kraja ove etape evropskih integracija, odnosno do prve velike revizije Ugovora putem Jedinstvenog evropskog akta²⁷ (*Single European Act*). Novine koje se mogu vezati za ovaj dokument su, ukratko, sledeće:

- Preuzimanje jednog celog niza političkih oblasti u okvir politike koja se bazirala na Ugovoru. Ovde pripada politika zaštite životne sredine, koju smo ranije već pominjali, ali i istraživačka i tehnološka politika, kao i regionalna politika.
- Preuzimanje ostvarenja slobodnog, povezanog tržišta kao posebnog cilja i njegovo definisanje Ugovorom.
- Modifikacija i dopuna postojećih modela odlučivanja. To je, pored ostalog, i uvođenje novog procesa odlučivanja, koji je predviđao da se odluke u Savetu ministara donose kvalifikovanom većinom kao i bitan porast mogućnosti uticaja Evropskog parlamenta koji je do tada imao samo savetodavnu funkciju.
- Po prvi put, donose se ugovorna pravila za spoljnopolitičku saradnju država članica. Ovde se, doduše, radilo o spoljno-političkoj saradnji sa državama van Evropske zajednice.²⁸

Jedinstveni evropski akt se smatra posebno značajnim sa aspekta budućnosti evropskih integracija. Ovaj akt je označio kraj perioda letargije u razvoju Zajednice koji se često naziva "evrosklerozom" i pokretanje procesa punog zaživljavanja prevashodno ekonomskih sloboda unutar Zajednice, postavljajući osnove

²⁵ Ove dve organizacije stvorene su takozvanim "Rimskim ugovorima" iz 1957. koji su stupili na snagu naredne godine

²⁶ Račić Obrad, Dimitrijević Vojin, 121.

²⁷ Jedinstveni evropski akt donet je 1986. godine

²⁸ Bjeković Siniša (2008): " *Evropske integracije - priručnik za polaganje stručnog ispita*", Uprava za kadrove Crne Gore, Podgorica, 22.

buduće Evropske unije kao zajednice bez ekonomskih granica. U tom smislu kao jedan od ciljeva projektovano je sada već jedinstveno unutrašnje (a ne samo zajedničko) tržište, sa jedinstvenim pravilima, u kojima će se ovaj proces realizovati. Sledeća etapa EU-razvoja obuhvata period od Jedinstvenog evropskog akta do stupanja na snagu Ugovora o Evropskoj uniji, krajem 1993. godine. Od prve revizije Ugovora do ove revizije proteklo je samo pet godina, što u velikoj meri govori o stepenu postignutog jedinstva u odnosu na budućnost EU.²⁹

Ugovor o Evropskoj uniji ili Mاستrihtski ugovor, potpisan je u Mاستrihtu (Holandija), 7. februara 1992. godine, a stupio je na snagu 1. novembra 1993. godine. Mاستrihtski ugovor je stvorio novi politički entitet - Evropsku uniju. Mاستrihtski ugovor je nastao posle raspada Sovjetskog Saveza (1991), sloma sovjetskog komunističkog sistema i ujedinjenja zapadne i istočne Nemačke. Evropska unija je opisana kao entitet sačinjen od tri stuba:

- Prvi stub čine tri postojeće Evropske zajednice - Evropska zajednica za uglj i čelik, Evropska ekonomska zajednica i Evropska zajednica za atomsku energiju.
- Drugi stub čini sistem zajedničke spoljne i bezbednosne politike.
- Treći stub obuhvata sferu koja se odnosi na pravosuđe i unutrašnju politiku.

Ovim ugovorom naloženo je uspostavljanje monetarne unije posredstvom uvođenja jedinstvene valute u tri koraka, najkasnije do 1. januara 1999. godine. Ugovorom o Evropskoj uniji ona iz pretežno privredne zajednice, prerasta u političku zajednicu. Njime je predviđeno i stvaranje savetodavnog tela pod imenom odbor regija.³⁰

Nastavak razvoja došao je u vidu Ugovora iz Amsterdama i Nice, koji su stupili na snagu 1. maja 1999. i 1. februara 2003. godine. Cilj ovih reformi bio je da se očuva kapacitet EU za efikasno delovanje u Uniji proširenoj sa 15 na 27 ili više članica. Ova dva ugovora su se stoga fokusirala na institucionalne reforme i u Nici je, u poređenju sa prethodnim reformama, politička volja da se produbi evropska integracija bila relativno slaba. Kasnije kritike sa više strana dovele su do započinjanja debate o budućnosti EU i njenoj institucionalnoj organizaciji. Kao rezultat toga, 5. decembra 2001. godine u Lakenu (Belgija), šefovi država i vlada usvojili su Deklaraciju o budućnosti Evropske unije, u kojoj se EU obavezala da postane demokratskija, transparentija i efikasnija, a samim tim da otvori put ka donošenju ustava. Prvi korak ka postizanju ovog cilja učinjen je osnivanjem Evropske konvencije, kojom je predsedavao bivši predsednik Francuske, Valeri Žiskar Desten, sa zadatkom da sastavi nacrt Evropskog ustava. U ime konvencije, predsedavajući je 18. jula 2003. godine predsedniku Evropskog saveta zvanično predao nacrt Ugovora koji je sačinila konvencija. Taj nacrt su, uz

²⁹ *Ibid.*

³⁰ https://sr.wikipedia.org/sr-el/Ugovor_o_Evropskoj_uniji, (pristupljeno 02. 11. 2020.)

određene amandmane, usvojili šefovi država i vlada 17. i 18. jula u Briselu nakon pristupanja 10 novih država članica 1. maja 2004. godine i izbora za Evropski parlament sredinom juna 2004. godine.³¹

Da bi mogla da odgovori na složene izazove 21. veka, proširenoj EU bio je potreban jednostavniji i efikasniji metod donošenja zajedničkih odluka. Nova pravila su predložena u nacrtu Ustava EU, koji je potpisan u oktobru 2004. godine, a koji je trebalo da zameni sve postojeće ugovore. Ovaj tekst je, međutim, odbijen na dva nacionalna referenduma tokom 2005. godine. Tako je Ustav zamenjen Ugovorom iz Lisabona, koji je potpisan 13. decembra 2007, a stupio na snagu 1. decembra 2009. godine. Njime se uvode izmene u prethodne ugovore, ali ih on ne zamenjuje; Ugovor takođe uvodi većinu izmena koje su bile sadržane u Ustavu. Na primer, ovim Ugovorom je Evropski savet dobio stalnog predsednika, a ustanovljena je i funkcija visokog predstavnika Unije za spoljnu i bezbednosnu politiku.³²

U isto vreme je izbila i svetska finansijska i ekonomska kriza. Ovo je dovelo do stvaranja novih mehanizama u EU kako bi se osiguralo smanjenje javnog duga i stabilnost banaka i usaglasile ekonomske politike država članica, a naročito onih koje se služe evrom.³³

6. Ciljevi i vrednosti EU

Ciljevi:

Evropska unija ima sledeće ciljeve:

- da promoviše mir, njegove vrednosti i dobrobit svojih građana
- garantovati slobodu, slobodu i pravdu bez unutrašnjih granica
- održivi razvoj zasnovan na uravnoteženom ekonomskom rastu i stabilnosti cena, visokoj konkurentnoj tržišnoj ekonomiji sa punom zaposlenošću i društvenim napretkom i zaštitom životne sredine
- borba protiv socijalne isključenosti i diskriminacije
- promoviše naučni i tehnološki napredak
- jačanje ekonomske, socijalne i teritorijalne kohezije i solidarnosti među državama članicama
- poštovanje bogate kulture i jezičke raznolikosti
- uspostavljanje ekonomske i monetarne unije čija je valuta evro.³⁴

³¹ Borhart Klaus Diter (Klaus - Dieter Borchardt), 12.

³² Fonten Paskal (Pascal Fontaine) (2015): "Objašnjena Evropska unija - Evropa u 12 lekcija", EU info centar, Beograd, 7.

³³ *Ibid.*

³⁴ https://europa.eu/european-union/about-eu/eu-in-brief_hr , (pristupljeno 02. 11. 2020.)

Vrednosti:

Države članice dele vrednosti EU-a u društvu u kojem vladaju uključivost, tolerancija, pravda, solidarnost i nediskriminacija. Te su vrednosti sastavni deo našeg evropskog načina života:

- **Ljudsko dostojanstvo.** Ljudsko dostojanstvo je nepovredivo. Ono je u srži temeljnih prava te ga moramo poštovati i zaštititi.
- **Sloboda.** Sloboda kretanja pruža građanima pravo na slobodno kretanje i boravak unutar Unije. Individualne slobode kao što su poštovanje privatnog života te slobode mišljenja, veroispovesti, okupljanja, izražavanja i informiranja zaštićene su Poveljom EU-a o temeljnim pravima.
- **Demokratija.** Funkcioniranje EU-a temelji se na predstavničkoj demokratiji. Biti evropski građanin podrazumeva i uživanje političkih prava. Svaki odrasli građanin EU-a ima pravo kandidovati se i glasati na izborima za Evropski parlament. Građani EU-a imaju pravo kandidovati se i glasati u svojoj zemlji boravišta ili u matičnoj zemlji.
- **Jednakost.** Jednakost se odnosi na jednaka prava svih građana pred zakonom. Načelo ravnopravnosti žena i muškaraca temelj je svih evropskih politika i evropske integracije. Ono se primjenjuje u svim područjima. Načelo jednake plate za jednaki rad postalo je delom Ugovora 1957. Iako su i dalje prisutne nejednakosti, EU je postigao znatan napredak.
- **Vladavina prava.** Evropska unija temelji se na vladavini prava. Sve što EU čini temelji se na ugovorima o kojima su dobrovoljno i demokratski odlučile sve države članice. Pravo i pravda temelje se na nezavisnom pravosuđu. Države članice dale su konačnu nadležnost Sudu Evropske unije, čije presude moraju poštovati svi.
- **Ljudska prava.** Ljudska prava zaštićena su Poveljom EU-a o temeljnim pravima. Ona uključuju pravo na slobodu od diskriminacije na temelju pola, rasnog ili etničkog porekla, vere ili uverenja, invaliditeta, dobi ili seksualne orijentacije, pravo na zaštitu ličnih podataka i pravo na pristup pravosuđu.³⁵

7. Organi i institucije EU

Glavni organi Evropske unije su:

- Evropska komisija,
- Evropski parlament,
- Evropski savet,
- Savet Evropske unije (Savet ministara),
- Evropski sud pravde,
- Evropski revizorski sud.

³⁵ https://europa.eu/european-union/about-eu/eu-in-brief_hr , (pristupljeno 02. 11. 2020.)

Evropski savet čine šefovi država i vlada članica, koji donose političke odluke i usmeravaju rad EU. Komisija tradicionalno predstavlja interes Unije kao celine, vlade država članica su predstavljene u Savetu Evropske unije, dok su građani Unije predstavljeni u Evropskom parlamentu. Ovaj institucionalni trougao podržavaju Evropski sud pravde i Revizorski sud, kao nadzornici zakonitosti rada celog sistema.³⁶

Funkcija Komisije je da izražava interes Unije i da bude pokretačka snaga dalje integracije. Komisiju čini po jedan državljaniin svake članice, te tako ona sada ima 25 članova (od januara 2007. godine 27 članova). Vlade država članica, nakon konsultacija sa Evropskim parlamentom, imenuju predsednika Komisije. Mandat Komisije je 5 godina i može se obnoviti. Prilikom imenovanja članova Komisije – komesara svaka država predlaže svog državljanina, ali on mora biti prihvaćen od ostalih članica.³⁷

Evropska komisija ima različite funkcije u zavisnosti u kojem od tri stuba Evropske unije deluje. Ove funkcije možemo grupisati u četiri osnovne:

- Komisija daje predloge za dalji razvoj zajedničkih politika;
- Komisija zastupa opšte interese Unije, inicirajući akcije koje su u opštem interesu Unije, npr. ojačava zajedničko tržište, olakšava njegovo funkcionisanje;
- Osnovno o Evropskoj uniji Komisija brine o poštovanju osnivačkih ugovora i obezbeđuje pravilnu primenu propisa. Nadgleda praksu, pre svega država članica i ako uoči nepravilnosti u radu, protiv odgovornih pokreće postupak pred sudom, uključujući tu i države članice;
- Kao izvršno telo Unije, Komisija upravlja politikom i pregovara u ime Unije u oblasti međunarodne trgovine i saradnje. Takođe, Komisija upravlja budžetom Unije i ima glavnu reč u oblastima konkurencije i trgovinske politike.³⁸

Poslanici Evropskog parlamenta (EP) su direktno izabrani – birali su ih građani EU kako bi zastupali njihove interese. Izbori se održavaju svakih pet godina, a pravo glasa imaju svi građani EU stariji od 18 godina (u Austriji 16), odnosno oko 380 miliona birača. Parlament ima 751 poslanika koji dolaze iz svih 28 država članica. Zvanično sedište Evropskog parlamenta je u Strazburu (Francuska), premda ova institucija funkcioniše na tri lokacije: Strazburu, Briselu (Belgija) i u Luksemburgu. Opšti sastanci čitavog saziva Parlamenta, poznati kao „plenarne sednice”, održavaju se 12 puta godišnje u Strazburu. Dodatne plenarne sednice se održavaju u Briselu, gde se održavaju i sastanci komiteta.³⁹

³⁶ Vujčić Dragan, Knežević Ivan, Lazarević Gordana *et al.*(2007): “*Ka Evropskoj uniji - Vodič za predstavnike jedinica lokalne samouprave*”, Stalna konferencija gradova i opština, Beograd, 19.

³⁷ *Ibid.*, 20.

³⁸ *Ibid.*, 20-21.

³⁹ “*Objašnjena Evropska unija - Kako funkcioniše EU*” (2015): EU info centar u Beogradu, Beograd, 9.

Parlament ima tri glavne uloge:

1. Deli zakonodavna ovlašćenja sa Savetom – odnosno ovlašćenje da donosi zakone. Činjenica da je Parlament direktno izabrana institucija pomaže garantovanju demokratskog legitimiteta evropskih zakonskih propisa.
2. Vršiti demokratski nadzor rada drugih institucija EU, naročito Komisije. Ima ovlašćenja da usvoji ili odbije imenovanje komesara i pravo da zatraži od Komisije da podnese kolektivnu ostavku.
3. Sa Savetom deli ovlašćenja nad budžetom EU te stoga može da utiče na potrošnju u Uniji. Na kraju postupka usvajanja budžeta, Parlament može da usvoji ili odbaci budžet u celosti.⁴⁰

Evropski savet, poznat i kao Evropski samit, je veoma važno političko telo, sastavljeno od šefova država ili vlada država članica i predsednika Evropske komisije, koji se sastaju najmanje jednom u 6 meseci. Savet daje podsticaj razvoju Unije i utvrđivanju opštih političkih smernica za delovanje EU, ali nije ovlašćen za donošenje propisa.⁴¹

Savet Evropske unije je glavno telo za donošenje odluka. Kao i Evropski parlament, Savet je uspostavljen osnivačkim Ugovorom iz 1950. godine. Savet Evropske unije predstavlja države članice, a sastancima prisustvuje po jedan ministar iz svake nacionalne vlade države članice Evropske unije. U zavisnosti od teme dnevnog reda, sastancima prisustvuju resorni ministri. Na primer, ako je tema dnevnog reda problematika u oblasti poljoprivrede, sastanku prisustvuju ministri poljoprivrede u okviru nacionalnih vlada država članica Evropske unije. Savet deluje na svim poljima gde vlade država članica imaju direktan uticaj. Vlade država članica Evropske unije biraju se demokratskim putem, što Savetu Evropske unije daje snagu vrhovnog tela demokratske kontrole nad aktivnostima Evropske unije.

Sveukupno, postoji devet različitih saveta, i to:

- Savet za opšte poslove i spoljne odnose;
- Savet za ekonomske i finansijske poslove;
- Savet za pitanja pravde i unutrašnjih poslova;
- Savet za zapošljavanje, socijalnu politiku, zdravstvo i potrošačka pitanja;
- Savet za konkurentnost;
- Savet za transport, telekomunikacije i energiju;
- Savet za poljoprivredu i ribarstvo;
- Savet za zaštitu životne sredine i okolinu;
- Savet za pitanja obrazovanja, kulture i omladinske politike.

⁴⁰ *Ibid.*, 10.

⁴¹ Krivokapić Boris (2014), 412-413.

Svaki ministar koji učestvuje u radu Saveta, predstavlja i zastupa interese svoje vlade odnosno države. Njegov potpis na odluku je potpis njegove vlade odnosno države.⁴²

Sud pravde ima sedište u Luksemburgu i sastoji se od sudija koji su postavljeni od strane država članica. Biraju se na period od šest godina i mogu ponovo biti birani. Pored njih ima više opštih pravobranilaca koji pripremaju predloge sudijama za pojedine slučajeve. Iz redova sudija bira se predsednik na period od tri godine. Sud ima funkciju da obezbedi pravilnu primenu osnivačkih ugovora. To se obezbeđuje kroz formu finalnog arbitra za rešavanje sukoba između evropskih institucija i država članica. Tim putem se obezbeđuje da institucije ne uzmu više prava nego što im pripada. Sud je u ranim fazama odigrao značajnu ulogu ustanovljavajući 1963. godine, u slučaju Van Gend en Loos case br 26/62 1963 ECR 1, doktrinu direktnog dejstva i neposredne primene komunitarnog prava.⁴³

Nadležnosti Suda su da odlučuje 1) po direktnim tužbama koje se odnose na neispunjavanje obaveza država članica koje potiču iz osnivačkih ugovora, poništavanje nezakonitih akta institucija EU, štete vanugovornog karaktera koja potiče od institucija EU, radnopravnim sporovima i sporovima na osnovu arbitražnih klauzula u javnopravnim ugovorima; 2) u vezi prethodnih pitanja, koja imaju karakter preliminarne sudske funkcije i odnose se na davanje mišljenja o tumačenju pojedinih ugovora, ocenjivanje pravne valjanosti akata Unije i tumačenje odredaba statuta tela koje je Savet osnovao ako je to predviđeno tim statutom. Postupak pred Sudom ima četiri faze: 1) pismeni postupak; 2) pripremno istraživanje, 3) usmeni pretres, 4) donošenje presude.⁴⁴

Evropski revizorski sud je nezavisna spoljna revizorska institucija Evropske unije. On se stara o pravilnom prikupljanju prihoda u Uniji, zakonitoj i pravilnoj potrošnji, te o zdravom finansijskom upravljanju. Sud svoje zadatke obavlja nezavisno od drugih institucija i vlada EU. Na ovaj način, Sud doprinosi upravljanju sredstvima EU koje je u interesu građana.⁴⁵

Glavni zadatak Evropskog revizorskog suda je da proverava ispravnu realizaciju budžeta EU – drugim rečima, proverava da li su prihodi i rashodi EU pravilni i zakoniti, te da li je finansijsko upravljanje zdravo. Na ovaj način osigurava efikasno i delotvorno upravljanje EU. Da bi svoje zadatke obavio, Sud sprovodi detaljne revizije prihoda i rashoda EU na svim nivoima upravljanja sredstvima EU kao i terenske provere u organizacijama koje upravljaju sredstvima, ili kod samih korisnika sredstava, kako u državama članicama EU, tako i u drugim zemljama. Svoje nalaze objavljuje u godišnjim i posebnim izveštajima u kojima se Komisija i države članice upozoravaju na greške i nedostatke i iznosi prepo-

⁴² Džombić J. Ilija, 64-65.

⁴³ Popović Vitomir, Turčinović Filip (2007): "Međunarodno javno pravo", Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci, Banja Luka, 93-94.

⁴⁴ *Ibid.*, 94.

⁴⁵ *Objašnjena Evropska unija - Kako funkcioniše EU*, 29.

ruke za poboljšanje. Još jedan važan zadatak Evropskog revizorskog suda je da pomogne telima nadležnim za budžet (Evropskom parlamentu i Savetu) dostavljajući im godišnje izveštaje o realizaciji budžeta EU za prethodnu finansijsku godinu. Nalazi Suda i zaključci u ovom izveštaju igraju važnu ulogu pri donošenju odluke Parlamenta o tome da li će prihvatiti Komisijino upravljanje budžetom ili ne. Na zahtev drugih institucija, Evropski revizorski sud daje mišljenje o novim ili revidiranim propisima EU koji se tiču finansija. Na sopstvenu inicijativu, Sud može iznositi i stavove o drugim pitanjima.⁴⁶

8. Zaključak

Analizirajući sam pojam regionalnih međunarodnih organizacija dolazimo do zaključka da one predstavljaju jedan važan subjekt međunarodnog prava, a s obzirom da uglavnom okupljaju veći ili manji broj država, one se slobodno mogu svrstati u sam vrh te lestvice. Njihov pojam, razvoj, oblast delatnosti, članstvo, ciljevi, vrednosti koje proklamuju i slično, jasno dokazuju da regionalne međunarodne organizacije i njihovo delovanje polako uvide nov način međunarodnog opštenja, a to je u okviru većeg broja država koje okupljaju zajednički ciljevi i interesi. Samim tim, u ovom radu analizirana je Evropska unija kao jedna od vodećih, ako ne i vodeća, regionalna organizacija sa jasnim ciljem okupljanja svih evropskih država u jedan zajednički okvir.

Ona polako poprima oblike konfederacije ili federacije, a države članice samim ulaskom u EU na nju prenose određeni deo svog suvereniteta, kao i određena ovlašćenja. Ona danas okuplja 27 punopravnih članica, ne računajući Veliku Britaniju koja je pokrenula postupak izlaska iz Unije (Brexit).

Iako je izložena velikim izazovima, kako spolja, tako i unutar svojih okvira, ova organizacija uspeva da opstane jer su njeni osnovni ciljevi i vrednosti širenje mira, stabilnosti i saradnje između evropskih zemalja. Evropske integracije su danas jedan neprekidan proces koji se odvija više od 60 godina. Prevazilaženje antagonizama i rešavanje ključnih političkih i ekonomskih pitanja unutar same Unije od ključnog je značaja za njen dalji opstanak.

EU je danas nešto više od same međunarodne organizacije. Ona polako poprima osobine državnog oblika, ali do postizanja tog cilja ima još dosta vremena. Uzimajući u obzir sve ono što je izneto u ovom radu, a što se tiče same Evropske unije, takođe, možemo zaključiti da je ovaj projekat same Unije jedini mogući način koji može obezbediti trajan mir i stabilnost u nestabilnoj Evropi, a Unija kao takva predstavlja glavni faktor na putu tog ostvarenja. Stoga, EU je danas u punom smislu reči nadnacionalna međunarodna organizacija.

⁴⁶ *Ibid.*

Literatura:

- Avramović Nenad, Marković Miloš (2013): „Međunarodno javno pravo”, *Internacionalni univerzitet*, Brčko.
- Bjeković Siniša (2008): „Evropske integracije - priručnik za polaganje stručnog ispita”, *Uprava za kadrove Crne Gore*, Podgorica.
- Borhart Klaus Diter (Klaus - Dieter Borchardt) (2013): „Abeceda prava Evropske unije”, *Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji*, Beograd.
- Degan Vladimir Đuro (2011): „Međunarodno pravo”, *Sveučilište u Splitu*, Zagreb.
- Džombić J. Ilija (2012): „Evropska unija - prošlost, sadašnjost, budućnost”, *Friedrich-Ebert-Stiftung*, Sarajevo.
- Fonten Paskal (Pascal Fontaine) (2015): „Objašnjena Evropska unija - Evropa u 12 lekcija”, *EU info centar*, Beograd.
- Jeličić Božidar, Dragutinović Ljiljana, „Naddržavne organizacije kao subjekti međunarodnih odnosa”, *CIVITAS*, 5/2013, MMXIII.
- Krivokapić Boris (2011): „Aktuelni problemi međunarodnog prava”, *Službeni glasnik*, Beograd.
- Krivokapić Boris (2014): „Međunarodno javno pravo”, *Megatrend univerzitet i Institut za međunarodnu politiku i privredu*, Beograd.
- Lapaš Davorin (2016): „Međuregionalne organizacije - suvremeni sudionici međunarodnopravnih odnosa ili novi subjekti međunarodnog prava: ima li razlike?” , *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 53, 2/2016.
- Miljuš Brano (2013): „Savremeni problemi međunarodnog prava”, *Institut za međunarodnu politiku i privredu*, Beograd.
- „Objašnjena Evropska unija - Kako funkcioniše EU” (2015): EU info centar u Beogradu, Beograd.
- Popović Vitomir, Turčinović Filip (2007): „Međunarodno javno pravo”, *Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci*, Banja Luka.
- Račić Obrad, Dimitrijević Vojin (1980): „Međunarodne organizacije”, *Savremena administracija*, Beograd.
- Vujčić Dragan, Knežević Ivan, Lazarević Gordana *et al.*(2007): „Ka Evropskoj uniji - Vodič za predstavnike jedinica lokalne samouprave”, *Stalna konferencija gradova i opština*, Beograd.

Pravni izvori:

- „Zakon o Povelji Ujedinjenih nacija”, *Sl. list DFJ*, br. 69/45.

Internet izvori:

https://sr.wikipedia.org/wiki/Međunarodna_organizacija, (posećeno 01. 11. 2020.)
https://sr.wikipedia.org/sr-el/Ugovor_o_Evropskoj_uniji, (posećeno 02. 11. 2020.)
https://europa.eu/european-union/about-eu/eu-in-brief_hr, (posećeno 02. 11. 2020.)

DOI: 10.5937/MegRev2104215P

Expert article

Received 29.12.2021.

Approved 19.01.2021.

REGIONAL INTERNATIONAL ORGANIZATIONS WITH A SPECIAL FOCUS ON THE EUROPEAN UNION

Abstract: *After studying international organizations, we may freely say that their international legal personality is undeniable, while their role in international law and international relations is of great importance. For that reason, this paper is dedicated to one type of such organizations – to regional organizations, that is, to the European Union as one of the most important international organizations of the kind. Although the European Union was created with the goal of connecting and integrating European countries and its nations, today it plays one of the leading roles in world politics. The paper follows the concept and types of regional international organizations, as well as emergence, development, characteristics, values and goals, and the institutionalism of the European Union. Today, undeniably, the European Union plays one of the leading roles in international political, economic, strategic, geopolitical, cultural and social relations.*

Keywords: *regional international organizations, European Union, European integration, international relations, goals and values of European Union.*

INSTITUCIONALNI MEHANIZAM EVROPSKE UNIJE**

Apstrakt: Rad je posvećen institucijama Evropske unije kao ključnim elementima njenog međunarodnog subjektiviteta. Evropska unija, kao jedna od najvažnijih regionalnih međunarodnih organizacija, u okviru svog funkcionisanja ima veliki broj političkih, savetodavnih, finansijskih i drugih institucija koji je čine pravim nosiocem međunarodnog subjektiviteta koji je kod nje, zahvaljujući njima, u potpunosti nesporan. Iz tog razloga, u ovom radu se nastoji da se kroz analizu njihovog rada i funkcionisanja predoči celokupan njihov značaj, ne samo po Evropsku uniju kao takvu, već po celokupnu međunarodnu zajednicu u celini. Njihov uticaj na celokupnu političku i međunarodnu scenu je od ključnog značaja za bolje razumevanje i funkcionisanje međunarodnih odnosa i geopolitičkih zbivanja.

Ključne reči: Evropska unija, Evropski parlament, Evropska komisija, Evropski savet, Evropski sud pravde.

* Doktorand, Pravni fakultet Megatrend univerziteta; nemanjad444@gmail.com

** Ovaj rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPMIRS - Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove

1. Uvodno razmatranje

Razvoj evropskih integracija, Evropske unije i njenih institucija prati jedan čitav proces usklađivanja međunarodnih odnosa i ravnoteže koji je započet ubrzo nakon okončanja Drugog svetskog rata i koji, može se slobodno reći, još uvek traje. Nastanak jedne organizacije na evropskom kontinentu, nastanak Evropske unije, još od stvaranja te ideje, imao je za cilj da se upravo da Evropa zaštiti od svih onih sukoba i strahota kroz koje je prošla tokom Drugog svetskog rata. Svi ti događaji koji su za šest godina (1939-1945) odneli nekoliko desetina miliona života, nisu smeli da se ponove. Evropi je bio potreban trajan mir, a to se moglo sprovesti u delo samo stvaranjem jedne nadnacionalne međunarodne organizacije koja će u svom sastavu okupljati sve zemlje sa evropskog kontinenta. Taj proces evropskog integrisanja država u jedinstvenu međunarodnu organizaciju svakako nije mogao da se desi preko noći i zato je postepeno bilo neophodno otkloniti sve nesuglasice i antagonizme koji su postojali u datom trenutku. U cilju nastanka EU glavnu ulogu imale su Francuska i Nemačka kao dve vodeće evropske sile i upravo od njih je zavisila ideja razvoja Evropske unije koju danas poznajemo. Od Evropske zajednice za uglj i čelik, Evropske ekonomske zajednice, Evropske zajednice za atomsku energiju, Jedinstvenog evropskog akta, Ugovora iz Maastrichta, Amsterdama i Nice pa sve do Lisabonskog sporazuma kroz ovaj proces razvoja evropskih integracija razvijale su se i razne političke, savetodavne, sudske, finansijske i druge institucije u okviru Unije koje su njoj dale pečat njenog nespornog međunarodnopravnog subjektiviteta. Njihov nastanak, razvoj i formiranje teklo je postepeno kao i same evropske integracije u celini. Bilo je potrebno dosta vremena, da ne kažemo decenija, da one dobiju onakav oblik i sastav koji danas imaju. Kroz rad svojih organa i institucija Unija predstavlja, širi i sprovodi svoju politiku u svim sferama evropskog demokratskog društva. Njihovo funkcionisanje je od ključnog značaja za bolje razumevanje čitave Unije koja zahvaljujući njima poprima oblike jedne savremene konfederacije, ali do tog finalnog procesa ima još dosta vremena. Sam rad ima za cilj da kroz analizu ovih institucija dokaže celokupan njihov značaj, ne samo po Evropsku uniju kao takvu, već i po međunarodnu zajednicu jer bez njihovog postojanja Unija ne bi imala nikakvog smisla, a sa njima ona je neizostavni faktor rešavanja mnogih svetskih problema i izazova. Institucionalni mehanizam Evropske unije funkcioniše po principu državnog aparata, a sve države-članice dužne su da slede njene odluke, politiku i uopšte sam proces legislative komunitarnog prava, jer one su ulaskom u Uniju na nju prenele i određeni deo svog suvereniteta.

2. Opšte o Evropskoj uniji

Jedna od najznačajnijih regionalnih međunarodnih organizacija je Evropska unija sastavljena od 28 zemalja¹ u kojoj na preko 4,5 miliona kvadratnih kilometara živi oko 500 miliona stanovnika. Pored hrišćana u njoj žive muslimani i hindusi, govori se 24 zvanična jezika zemalja članica i mnoštvo nezvaničnih jezika. U njoj su objedinjeni evropski Sever i Jug sa evopskim Istokom i Zapadom, Mediteran sa Skandinavijom, poljoprivredni i stočarski krajevi sa industrijskim i krajevima „trećeg sektora”, nacije različitih istorija, običaja, kultura i stepena razvijenosti. Sama komunikacija počiva na 170. 000 stranica pravila komunitarnog prava a njegov sastavni deo čini i nekoliko ugovora. Među njima su: Pariški ugovor iz 1951. godine, Rimski ugovor iz 1957. godine. Jedinstveni evropski akt iz 1986., Ugovor iz Mastrihta 1992. godine, Ugovor iz Nice 2001. godine i Lisabonski ugovor 2007. godine.²

EU je nastala kao plod procesa evropske integracije, koji je postepeno tekao još od 1951, kada je stvorena Evropska zajednica za ugalj i čelik. Cilj ove organizacije bio je stvaranje zajedničkog tržišta uglja i čelika, kao i ukidanje trgovinskih ograničenja, carina i uspostavljanje zajedničke politike u ovoj oblasti. Dalji korak na ovom putu desio se 1957, kada su stvoreni Evropska ekonomska zajednica (kasnije pretvorena u Evropsku zajednicu, a danas je nastavlja Evropska unija) i Evropska zajednica za atomsku energiju (Euroatom). Dok je Euroatom ograničen na saradnju u oblasti nuklearne energije, Evropska zajednica je imala mnogo šire ciljeve, kao što su: uspostavljanje zajedničkog tržišta, ujednačavanje ekonomskih politika, skladni razvoj ekonomskih aktivnosti, povećanje stabilnosti i životnog standarda, kao i uspostavljanje što bližih odnosa između država članica. Da bi se stvorilo zajedničko unutrašnje tržište, članice Evropske zajednice su se složile da ukinu sve prepreke slobodnom protoku robe, ljudi, usluga i kapitala (tzv. 4 slobode).³

Prema Mastrihtskom ugovoru iz 1992. godine uspostavljena su tri stuba evropske saradnje. Stub jedan je obuhvatao Evropske zajednice, uspostavljene da razvijaju ekonomsku integraciju u cilju otklanjanja barijera u trgovini i zajedničku carinsku politiku u odnosima sa državama nečlanicama. Drugi stub je uspostavio zajedničku inostranu i bezbednosnu politiku koji će omogućiti da Evropska unija preduzima zajedničke akcije u inostranim i bezbednosnim poslovima kada su članovi saglasni da treba jedinstveno u tom smislu nastupati. Treći stub bi uspostavio jedinstvenu politiku u pravosuđu i unutrašnjim poslovima. Ovi poslovi imaju

¹ Evropska unija trenutno u svom sastavu ima 27 punopravnih zemalja - članica s obzirom na činjenicu da se Velika Britanija na referendumu 2016. godina izjasnila da napušta njeno članstvo, a sam proces izlaska, popularni Brexit, još uvek je u toku.

² Miljuš Brano (2013): „Savremeni problemi međunarodnog prava”, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 79-80.

³ Dimitrijević Vojin, Račić Obrad, Đerić Vladimir *et. al.* (2012): „Osnovi međunarodnog javnog prava”, Beogradski centar za ljudska prava i Dosije studio, Beograd, 121.

ogroman značaj, jer se bave pitanjima azila i emigracije, narkoticima, trafikingu, zloupotrebama u vezi carinske politike i saradnje u borbi protiv terorizma, zatim saradnje u pravosuđu, civilnim i kriminalističkim poslovima.⁴

Dugo se evropska integracija odvijala pre svega na polju ekonomije. Stvaranje Evropske unije 1993. godine, kada je stupio na snagu Ugovor o EU (Ugovor iz Mاستrihta), donelo je i određene elemente političke integracije. Ugovor iz Mاستrihta je označio novi korak u stvaranju „sve bliže unije između naroda Evrope”. Prema tom ugovoru, ciljevi EU su, između ostalog, ekonomski i socijalni napredak, visok nivo zaposlenosti, održivi razvoj, utvrđivanje identiteta EU u međunarodnim odnosima, jačanje zaštite prava i interesa građana uvođenjem državljanstva EU, kao i održavanje i dalji razvoj EU kao prostora slobode, bezbednosti i pravde. Slede ugovori iz Amsterdama (1999) i Nice (2003) kojima se dalje širi nadležnost organa EU. Pošto Evropski ustav (2004) nije naišao na prihvatanje i nikada nije stupio na snagu, većina promena koje je predviđao taj dokument sprovedena je kroz novi Ugovor iz Lisabona (stupio na snagu 1. decembra 2009).⁵

Sporazum iz Lisabona doneo je niz reformskih odluka. Unija je dobila svog predsednika koga biraju šefovi država i vlada država članica na dve i po godine, umesto rotirajućeg predsedavajućeg koga svakih šest meseci smenjuju države članice po utvrđenom redosledu. Funkciji Visokog predstavnika za spoljne poslove i bezbednost dodata je i funkcija komesara za spoljne poslove, pa Evropska unija, kao i sve države, praktično dobija i funkciju ministra spoljnih poslova. U cilju povećanja efikasnosti Evropske komisije kao izvršnog organa smanjen je broj komesara i predviđeno je da Komisija počev od 2014. godine neće imati 27 članova, koliko ima danas kada svaka država članica ima po jednog predstavnika. Članovi Komisije će se birati na osnovu ravnopravnog sistema rotacije, koji jednoglasno utvrđuje Evropski savet, a stav je da broj evropskih komesara ne prelazi 2/3 broja država članica, što bi u ovom trenutku značilo da Komisija ne bi smela da ima više od 18⁶ komesara. Pravo legislativne inicijative, koje je bilo u isključivoj nadležnosti Evropske komisije, po Sporazumu ili Lisabona, ima i jedna četvrtina država članica.⁷

Međunarodnopravni subjektivitet Evropske unije je nesporan. To sledi već iz činjenice da je ona, van svake sumnje, jedna od najznačajnijih međunarodnih organizacija današnjice i jedan od najznačajnijih faktora savremenih međunarodnih odnosa i to ne samo u Evropi. Kao i druge međunarodne organizacije EU zaklju-

⁴ Popović Vitomir, Turčinović Filip (2007): „Međunarodno javno pravo”, Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci, Banja Luka, 88-89.

⁵ Dimitrijević Vojin, Račić Obrad, Đerić Vladimir *et. al.*, 121-122.

⁶ Ovaj broj komesara EU bi trebala da ima bez članstva Velike Britanije, a s obzirom da proces njenog istupanja još uvek nije okončan, taj broj je danas veći jer se ona još uvek vodi kao njena članica.

⁷ Avramović Nenad (2011): „Međunarodno javno pravo”, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 112-113.

čuje međunarodne ugovore sa državama (sa kandidatima za članstvo, sa trećim državama i sl.) ali i sa drugim međunarodnim organizacijama. Posebno je zanimljivo primetiti da se u članstvu sve većeg broja važnih višestranih ugovora pojavljuju i Unija kao takva (kao poseban subjekt) i njene članice (svaka za sebe). Evropska unija ima i aktivno i pasivno pravo predstavljanja - prima strane ambasadore, šalje svoje delegacije, specijalne predstavnike i dr. Bliže gledajući, Unija šalje svoje stalne diplomatske misije kod trećih država (država nečlanica EU). One se, nakon stupanja na snagu Lisabonskog sporazuma, zovu delegacijama Evropske unije i sve više poprimaju obeležja pravih ambasada. S druge strane, sve je veći broj država koje imaju svoje ambasadore akreditovane kod Evropske unije kao takve.⁸

3. Institucije Evropske unije

Još od svog ranog nastanka, Evropska unija polako je dobijala svoj međunarodnopravni subjektivitet zahvaljujući kojem je postala jedan od važnih faktora na međunarodnoj političkoj sceni. To su svakako doprinela njena politička, savetodavna i finansijska tela-institucije koje su se postepeno razvijale i nastajale kroz proces nastanka i konačno uobličavanja Evropske unije koju danas poznajemo. U sastav tih mnogobrojnih institucija, koje se bave različitim aspektima političkog, savetodavnog i finansijskog života Unije, posebno ubrajamo:

- Evropski parlament
- Savet Evropske unije (Savet ministara)
- Evropski savet
- Evropska komisija
- Ekonomski i socijalni komitet
- Komitet regiona
- Sud pravde EU
- Evropska centralna banka
- Evropski revizorski sud
- Evropski ombudsman

3.1. Evropski parlament

Evropski parlament (EP) je prva supranacionalna, predstavnička i neposredno legitimisana institucija u istoriji. Čine ga „predstavници naroda i država okupljenih u Zajednici“. U početku su poslanici Evropskog parlamenta bili imenovani od strane nacionalnih parlamenata iz redova sopstvenih poslanika i obavljali su duple funkcije, a od 1979. godine se biraju na neposrednim izborima. Član 138 Rimskog ugovora predviđa zajednički izborni sistem u svim državama

⁸ Krivokapić Boris (2014): „Međunarodno javno pravo“, Megatrend univerzitet i Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 415.

članicama. Iako je Evropski parlament takav sistem predlagao još 1982. i 1993. godine odluka nije usvojena u Savetu EU zbog odbijanja Velike Britanije da se odrekne većinskog izbornog sistema. Tek je laburistička vlada koja je na vlast došla 1997. godine odlučila da primeni proporcionalni sistem za naredne evropske izbore. Tako su po prvi put, 1999. godine svi poslanici Evropskog parlamenta izabrani na osnovu različitih varijanti proporcionalnog sistema.⁹

Evropski parlament je multilingvinalna institucija sa čak 23 službena jezika. Svi dokumenti moraju biti prevedeni na ove jezike, a poslanici mogu govoriti svojim maternjim jezikom, tako da trećinu osoblja čine prevodioci. Raspored sedenja je takav da su članovi Evropskog parlamenta raspoređeni u polukružnoj sali za sednice prema svojim političkim grupacijama, koje se raspoređuju prevashodno na levo i desno, mada se neke manje grupacije raspoređuju bliže spoljašnjem prstenu Parlamenta. Način rada Evropskog parlamenta uređen je Osnovnim ugovorima i Poslovníkom o radu Parlamenta koji se usvaja većinom glasova poslanika. Korum je takođe određen Poslovníkom o radu. Za donošenje odluka u EP potrebno je prisustvo jedne trećine poslanika. Ako to nije slučaj, odluka se stavlja na dnevni red sledećeg zasedanja. Pravilo je da Evropski parlament usvaja odluke apsolutnom većinom predatih glasova, ali za usvajanje određenih odluka potrebna je i dvotrećinska većina, odnosno apsolutna većina ukupnog broja parlamentaraca. Evropski parlament održava redovna godišnja zasedanja svakog drugog utorka u martu. Parlament je obavezan da u Strazburu, gde mu je sedište, održava plenarna mesečna zasedanja, uključujući i sednicu o budžetu. Dodatne sednice se održavaju u Briselu, gde se sastaju njegovi odbori, dok je sedište Sekretarijata u Luksemburgu i Briselu. Nepostojanje jedinstvenog sedišta daje EP „nomadski karakter“ i utiče na njegovu efikasnost. Uspostavu stalnog sedišta ometaju Luksemburg i Francuska koje ne žele da se odreknu ni međunarodnog prestiža, niti finansijske koristi koje imaju kao države domaćini EP.¹⁰

EP ima tri grupe ovlašćenja: zakonodavna, budžetska i kontrolna ovlašćenja (prema Komisiji u EU). Posebno su značajna zakonodavna ovlašćenja EP, koja on deli sa Savetom EU, kao centralnim legislativnim organom EU. Pravci institucionalnih reformi, počev od donošenja Jedinstvenog evropskog akta (1986) do Mastrihta (1992) išli su linijom jačanja zakonodavnih ovlašćenja, kao i budžetskih funkcija EP. Postignuti normativni rezultati ipak nisu doveli do ravnopravne pozicije EP u zakonodavnom postupku EU u odnosu na Savet. To je bio razlog da se posebno uoči Međuvladine konferencije (1996) o reviziji EU, predviđene Ugovorom iz Mastrihta, posebno intenzivno počelo govoriti o demokratskom deficitu u EU, kao i o potrebi približavanja postupka donošenja odluka građanima tj. državljanima država članica EU. Zakonodavna ovlašćenja EP obuhvataju sledeće

⁹ Stojiljković Zoran, Bobić Maja, Dragojlović Nataša *et. al.* (2011): „Političke grupacije u Evropi”, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, 69.

¹⁰ *Ibid.*, 79.

postupke: procedura konsultacija; procedura saradnje; postupak saodlučivanja i postupak odobrenja EP.¹¹

Budžetska ovlašćenja EP predstavljaju drugo područje nadležnosti EP. Kada je Zajednica, odlukom Saveta, počela da se finansira na osnovu sopstvenih sredstava, došlo je i do paralelnog proširenja kompetencija Parlamenta u domenu budžeta. Kontrolne funkcije EP, koje obuhvataju odnose EP sa Svetom i EP sa Komisijom, čine treću značajnu oblast nadležnosti Parlamenta. Upravo na ovom području manifestuje se uloga EP identična poziciji nadnacionalnih parlamenata u odnosu na izvršnu vlast u državama članicama. Imajući u vidu da je u sistemu funkcionisanja EU izvršna vlast podeljena između Saveta i Komisije, proističe da se na liniji ovih međuinstitucionalnih relacija najbolje ogleda stepen ostvarene demokratičnosti institucionalnog mehanizma EU.¹²

3.2. Savet Evropske unije (Savet ministara)

Savet Evropske unije je glavno telo za donošenje odluka. Kao i Evropski parlament, Savet je uspostavljen osnivačkim Ugovorom iz 1950. godine. Savet Evropske unije predstavlja države članice, a sastancima prisustvuje po jedan ministar iz svake nacionalne vlade države članice Evropske unije. U zavisnosti od teme dnevnog reda, sastancima prisustvuju resorni ministri. Na primer, ako je tema dnevnog reda problematika u oblasti poljoprivrede, sastanku prisustvuju ministri poljoprivrede u okviru nacionalnih vlada država članica Evropske unije. Savet deluje na svim poljima gde vlade država članica imaju direktan uticaj. Vlade država članica Evropske unije biraju se demokratskim putem, što Savetu Evropske unije daje snagu vrhovnog tela demokratske kontrole nad aktivnostima Evropske unije. Sveukupno, postoji devet različitih saveta, i to:

- Savet za opšte poslove i spoljne odnose;
- Savet za ekonomske i finansijske poslove;
- Savet za pitanja pravde i unutrašnjih poslova;
- Savet za zapošljavanje, socijalnu politiku, zdravstvo i potrošačka pitanja;
- Savet za konkurentnost;
- Savet za transport, telekomunikacije i energiju;
- Savet za poljoprivredu i ribarstvo;
- Savet za zaštitu životne sredine i okolinu;
- Savet za pitanja obrazovanja, kulture i omladinske politike.¹³

¹¹ Gasmi Gordana (2010): „Pravo i Osnovi prava Evropske unije”, Univerzitet Singidunum, Beograd, 190.

¹² *Ibid.*, 192-193.

¹³ Džombić, J. Ilija (2012): „Evropska unija - prošlost, sadašnjost, budućnost”, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 64-65.

Savet (takođe poznat i kao Savet ministara) čine ministri iz nacionalnih vlada članica EU. Sve države članice po šest meseci naizmenično predsedavaju Savetom. Svakom sastanku Saveta prisustvuje po jedan ministar iz svake zemlje članica. Koji će ministar prisustvovati sastanku zavisi od teme koja je na dnevnom redu: spoljni poslovi, poljoprivreda, industrija, saobraćaj, životna sredina itd. Osnovni posao Saveta je da usvaja zakone EU. On u principu deli to ovlašćenje s Evropskim parlamentom. Uz to Savet i Parlament dele jednaku odgovornost za usvajanje budžeta EU. Savet takođe zaključuje međunarodne sporazume koje je ugovorila Komisija. Prema Lisabonskom ugovoru, Savet donosi odluke jednostavnom većinom, kvalifikovanom većinom ili jednoglasno u zavisnosti od teme. Kada se radi o značajnim pitanjima, kao što su izmene i dopune ugovora, pokretanje novih zajedničkih politika ili odobrenje pristupanja Uniji nove zemlje članice, odluka Saveta mora biti doneta jednoglasno. U najvećem broju drugih slučajeva za izglasavanje je potrebna kvalifikovana većina. Ovo znači da se odluka Saveta usvaja ako se za nju dobije određen minimalni broj glasova. Broj glasova koji ima svaka od zemalja članica EU odgovara približno broju njenih stanovnika.¹⁴

3.3. Evropski savet

Evropski savet čine šefovi država i vlada država članica, ministri inostranih poslova, predsednik Komisije i Visoki predstavnik EU za spoljne poslove. Kao organ Evropski savet je nastao iz neredovnih sastanaka šefova država i vlada 1974. godine, kada je odlučeno da ovi sastanci postanu redovni. Čak i danas Ugovor o EU veoma okvirno definiše ulogu i značaj Evropskog saveta, opisujući ga kao organ koji Uniji daje neophodan podsticaj za razvoj i opšte političke smernice. Ipak, vrlo je teško kodifikovati rad ovog organa koji čine prvi ljudi zemalja članica. Evropski savet donosi pre svega političke odluke a ne pravne, pa se stoga i ne pojavljuje kao zakonodavni organ iako njegove odluke imaju dalekosežne posledice. Evropski savet valja razlikovati od Saveta Evropske unije koji čine resorni ministri država članica, a još više od Saveta Evrope koji je posebna evropska organizacija, čiji su članovi sve države Evrope, sa izuzetkom Belorusije.¹⁵

Evropski savet se sastaje dva puta godišnje u zemlji koja predsedava Unijom, uglavnom na kraju njenog perioda predsedavanja (u junu i decembru). Rasprave na sastancima Evropskog saveta obuhvataju pitanja najbitnija za funkcionisanje Unije (npr. iz oblasti spoljnih poslova), a pre svega u vezi sa proširenjem Unije.¹⁶

¹⁴ Fonten Paskal (2010): „Evropa u 12 lekcija”, Delegacija EU u Republici Srbiji, Beograd, 22.

¹⁵ Vujčić Dragan, Knežević Ivan, Lazarević Gordana *et. al.* (2007): „Ka Evropskoj uniji - vodič za predstavnike jedinica lokalne samouprave”, Stalna konferencija gradova i opština, Beograd, 23.

¹⁶ *Ibid.*, 24.

Nadležnosti Evropskog saveta su: odlučuje o opštem usmerenju i političkim prioritetima EU, ali ne donosi zakonodavstvo; bavi se složenim i osetljivim pitanjima koja nije moguće rešiti na nižim organima međudržavne saradnje; određuje zajedničku spoljnu i bezbednosnu politiku EU, uzimajući u obzir strateške interese i implikacije u području odbrane; nominuje i imenuje osobe na određene visoke položaje u organima EU, na primer one u Evropskoj centralnoj banci i Komisiji. U pogledu svakog pitanja Evropski savet može zatražiti od Evropske komisije da donese predlog o njegovom rešavanju, da poveri njegovo rešavanje Savetu Evropske unije.¹⁷

Evropski savet, prema Ugovoru o Evropskoj uniji (1992. godina), daje smernice potrebne za razvoj EU i određuje opšte političke ciljeve EU. Evropski savet u pravnom smislu nije telo EU, već sastanak na najvišem nivou predstavnika država članica (samit EU). Radi se o sastancima šefova i vlada. Pojam Evropski savet nastao je dugogodišnjom praksom međudržavnog dogovaranja, a prvi put je zvanično pomenut u Jedinstvenom evropskom aktu (Single European Act), 1986. godine. Predsednici vlada ili država članica EU sastaju se najmanje dva puta godišnje i razmatraju ključna pitanja od interesa za spoljnu, bezbednosnu i unutrašnju politiku EU, a njegovi zaključci se objavljuju u vidu saopštenja i imaju ulogu smernica za rad institucija EU.¹⁸

3.4. Evropska komisija

Najbolja definicija za jednu od pet najbitnijih institucija - Evropsku komisiju - je ta da je cilj Komisije da izrazi interese Unije. Evropska komisija je stručno telo koje podseća na nacionalne vlade. Njene najbitnije delatnosti su formulisanje predloga za nove norme i politiku Unije, posredništvo između zemalja članica kako bi se obezbedilo prihvatanje tih novih predloga, koordinacija nacionalnim politikama unutar Unije i nadgledanje implementacije postojećih regulativnih normi. Funkcije komisije su još jedna karakteristika koja izdvaja Evropsku uniju od ostalih pravnih političkih sistema. Ona vodi politiku Evropske unije i započinje proces legislative tako što svoje predloge šalje Savetu i Parlamentu na usvajanje. To je, istinski, karakteristika konvencionalnih vlada.¹⁹

Međutim, Komisija takođe, u određenoj meri poseduje i legislativnu moć. Naime, Evropski sud je doneo presudu u slučaju Nemačka protiv Komisije da Komisija ima potpunu moć, uključujući i legislativnu, u slučajevima kada ispunjava zadatke zadate EU sporazumima. Jedna od karakteristika Komisije je da je ona zadužena da očuva pravni poredak uspostavljen sporazumima i ugovorima.

¹⁷ https://europa.eu/european-union/about-eu/institutions-bodies/european-council_hr (posećeno: 17. 12. 2020.)

¹⁸ „Bukvar evropskih integracija” (2016): Kancelarija za evropske integracije Vlade Republike Srbije, Beograd, 28.

¹⁹ Lakićević-Đuranović Bojana (2015): „Jedinstveni institucionalni okvir Evropske unije”; Zbornik radova “Odnos prava u regionu i prava Evropske unije, tom prvi, Istočno Sarajevo, 126.

Stoga ima epitet „čuvara Sporazuma”. Komisija nadgleda ispravno i potpuno sprovođenje Sporazuma od strane država članica. Ukoliko to nije slučaj, Komisija je ovlašćena da tuži državu članicu pred Evropskim sudom u kojem se javlja kao stranka. U kontekstu te funkcije, Komisija jednom godišnje izdaje izveštaj o sprovođenju prava u EU.²⁰

Na čelu Komisije se nalazi predsednik kome pomaže sedam potpredsednika, uključujući i visokog predstavnika Unije za spoljne poslove i bezbednosnu politiku kao prvog potpredsednika. S vremenom, položaj predsednika u Komisiji je znatno ojačao. On više nije „prvi među jednakima” već uživa istaknut položaj time što Komisija mora postupati „prema političkim smernicama” svog predsednika (Član 17 UEU). Predsednik tako ima „ovlašćenje da pruža smernice”. Predsednik donosi odluke vezane za unutrašnju organizaciju Komisije kako bi obezbedio da ona postupa dosledno i efikasno. Predsednik pored toga delegira dužnosti komesarima i može da menja dodeljene dužnosti tokom mandata Komisije. Predsednik imenuje potpredsednike i može zahtevati od člana Komisije da podnese ostavku. Istaknut položaj predsednika odražava se i kroz njegovo članstvo u Evropskom savetu.²¹

Predsednik i članovi Komisije imenuju se na period od pet godina postupkom investiture: Evropski savet kvalifikovanom većinom predlaže Evropskom parlamentu kandidata za predsednika Komisije, vodeći računa o većini u Evropskom parlamentu. Evropski parlament potom bira predsednika većinom glasova svojih članova. Ukoliko kandidat ne dobije potrebnu većinu u Parlamentu, Evropski savet u roku od mesec dana predlaže Parlamentu novog kandidata. Države članice potom sastavljaju spisak novih lica koja će biti predložena kao kandidati za članove Komisije. Savet usvaja taj spisak kvalifikovanom većinom i u dogovoru sa predsednikom. Nakon što Evropski parlament izabere predsednika Komisije, parlament odobrava ostale članove Komisije. Po dobijanju odobrenja Parlamenta, Savet Evropske unije kvalifikovanom većinom zvanično imenuje članove Komisije, izuzimajući predsednika.²²

3.5. *Ekonomski i socijalni komitet*

Ekonomski i socijalni komitet je savetodavni organ koji predstavnicima evropskih profesionalnih udruženja, udruženjima poslodavaca i zaposlenih i drugih interesnih grupa pruža mogućnost da izraze svoje stavove u vezi sa određenim temama u okviru EU. Komitet ima ključnu ulogu u procesu donošenja odluka u Evropskoj uniji, jer se njegova mišljenja prosleđuju Savetu EU, Evropskoj komisiji i Evropskom parlamentu. Savet EU i Evropska komisija obavezni

²⁰ *Ibid.*, 127.

²¹ Bonhart Diter, Klaus (2010): „Abeceda prava Evropske unije”, Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji, Beograd, 59.

²² *Ibid.*

su da se konsultuju sa Komitetom u svim oblastima predviđenim Ugovorom o funkcionisanju EU, a mogu se konsultovati i u svim drugim slučajevima kada smatraju da je to potrebno. Pored toga, Komitet može i na sopstvenu inicijativu da mišljenje, ali ono nema obavezujuću snagu.²³

Ciljevi Komiteta su: pomaganje u uspostavljanju bolje povezanosti evropske politike i zakonodavstva sa građanskim, socijalnim i ekonomskim okolnostima; promovisanje razvoja participacije unutar Evropske unije, pri čemu deluje kao institucionalni forum za predstavljanje i izražavanje stavova organizacija radnika, poslodavaca i ostalih interesnih grupa, kao i za ostvarivanje dijaloga između njih; promovisanje vrednosti na kojima se temelji evropska integracija i podsticanje participativne demokratije i uloge organizacija civilnog društva.²⁴

Radeći u zemljama iz kojih potiču, članovi Komiteta su podeljeni na tri grupe koje predstavljaju poslodavce, radnike i razne ekonomske i socijalne interese: Grupa poslodavaca ima članove iz privatnog i javnog industrijskog sektora, malih i srednjih preduzeća, privrednih komora, bankarstva i osiguranja, trgovine i poljoprivrede; Grupa radnika predstavlja sve kategorije zaposlenih, od fizičkih radnika do rukovodilaca. Članovi grupe radnika dolaze iz nacionalnih sindikalnih organizacija. Treća grupa predstavlja širok spektar interesa i interesnih grupa: OCD, poljoprivredne organizacije, mala preduzeća, zanatlije, neprofitna udruženja, potrošačka udruženja i udruženja zaštite životne sredine, naučna i akademska udruženja i udruženja koja predstavljaju porodicu, žene, osobe sa posebnim potrebama itd.²⁵

3.6. Komitet regiona

Komitet regiona (CoR) je savetodavno telo koje je sastavljeno od predstavnika evropskih regionalnih i lokalnih vlasti. On je glas evropskih regiona prilikom kreiranja politika i proverava da li su poštovani regionalni i lokalni identiteti, nadležnosti i potrebe regiona. Savet i Komisija moraju da se konsultuju sa Komitetom u pitanjima koja se tiču lokalne i regionalne vlasti, poput regionalne politike, životne sredine, obrazovanja i transporta. Članovi Komiteta su izabrani na opštinskom ili regionalnom nivou vlasti i predstavljaju čitav niz lokalnih i regionalnih aktivnosti u EU. Mogu biti predsednici regionalnih vlasti, regionalni poslanici, gradski odbornici ili gradonačelnici velikih gradova. Svi moraju da imaju političku funkciju u svojoj zemlji. Njih imenuju vlade EU, ali je njihov rad u potpunosti politički nezavistan. Savet ih imenuje na obnovljivi mandat od pet godina. Komitet bira predsednika iz sopstvenih redova i to na mandat od dve i po godine.²⁶

²³ Bogdanović Aleksandar, Rakin Dina, Milenković Emilija *et. al.* (2018): „Pojmovnik EU”, Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji, Beograd, 58.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Vujčić Dragan, Knežević Ivan, Lazarević Gordana *et. al.*, 29.

²⁶ „Objašnjena Evropska unija - Kako funkcioniše EU” (2015): EU info centar u Beogradu, 33.

3.7. Sud pravde EU

Kao jedna od institucija uspostavljena još Osnivačkim ugovorima, Evropski sud spada među najstarije i najznačajnije ustanove Evropske unije. Osnovan je, naime, 1952. kao Sud pravde Evropske zajednice za uglj i čelik. Od 1958. godine, sa stupanjem na snagu Ugovora o osnivanju Evropske ekonomske zajednice i Evropske zajednice za atomsku energiju, Sud pravde Evropske unije postao je zajednički sud ove tri zajednice. U samom početku evropskih integracija Sud je, kao institucija, obuhvatao samo jedan sud. Međutim, kako je Osnivački ugovor s vremenom dopunjavan, tako se menjala i organizacija i nadležnost pravosudnog sistema Evropske unije, da bi nakon izmena iz 2009. godine, kada je na snagu stupio Ugovor iz Lisabona, nekadašnji Evropski sud dobio novo ime, organizaciju i nadležnosti. Ova institucija sada se službeno naziva Sud (pravde) Evropske unije. Sedište mu je u Luksemburgu. Zadatak Suda je da obezbedi poštovanje prava pomoću interpretacije i primene Osnivačkih ugovora. Sud razmatra zakonitost akata institucija Evropske unije, obezbeđuje da države članice ispunjavaju obaveze u skladu sa ugovorima; tumači pravo Evropske unije na zahtev nacionalnih sudova i tribunala. Sud predstavlja sudski organ Evropske unije i, u saradnji sa sudovima i tribunalima država članica, obezbeđuje jedinstvenu primenu i tumačenje prava Evropske unije. Kao što svaka država članica ima svoj jezik i poseban pravni sistem, Sud pravde Evropske unije multilingvalna je institucija.²⁷

Osnovni zadatak Evropskog suda pravde (ESP) jeste da vodi računa o usklađenosti mera koje preduzimaju države članice i institucije Unije sa evropskim zakonodavstvom. Na izvestan način, ESP zauzima mesto vrhovnog suda unutar EU jer je u stanju ne samo da kazni države članice zbog neispunjavanja obaveza, već i da poništi ili zahteva preinačavanje nacionalnog zakonodavstva ukoliko ono nije u skladu s načelima evropskog prava. Sud se, pre svega, oslanja na osnivačke ugovore EU, na ostale zakonske akte (uredbe i direktive), kao i na sopstvenu sudsku praksu i druge pravne izvore, čime i stvara pravo. U postupku pred sudom treba razlikovati privilegovane i neprivegovane stranke. Pod privilegovane stranke spadaju institucije EU, države članice i pravna lica, dok su neprivegovane stranke pojedinci koji se samo u naročitim slučajevima mogu naći pred Sudom.²⁸

Evropski parlament usvojio je 1989. godine Deklaraciju o osnovnim pravima i slobodama, koja sadrži najveći broj važnih osnovnih građanskih, političkih i socijalnih prava, ali koju Evropski sud nije obavezan da primenjuje. Međutim, svaki građanin EU ima pravo da uputi pismenu predstavku Evropskom parlamentu zbog kršenja nekog od navedenih prava. Iako je parlament dužan da se pozabavi ovakvim predstavkama, on ne donosi pravno obavezujuće odluke.²⁹

²⁷ Matić Marina, Marinković Zvonko (2011): „Pravosudni sistem EU”, Udruženje tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Beograd, 5.

²⁸ *Ibid.*, 7-8.

²⁹ Paunović Milan, Krivokapić Boris, Krstić Ivana (2015): „Međunarodna ljudska prava”, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Dosije studio, Beograd, 103.

U svojoj praksi, Evropski sud pravde se često poziva na jurisprudenciju Evropskog suda za ljudska prava, što je prvi put učinio u predmetu *P. v. S. and Cornwall County Council* iz 1996. godine. Iako na to nije bio obavezan, Evropski sud pravde se često poziva i na Povelju, koja inovira ljudska prava u raznim oblastima, ali koja je usvojena kao neobavezujući pravni instrument.³⁰

3.8. Evropska centralna banka

Evropska centralna banka predstavlja monetarnu vlast Evropske unije. Njeno osnivanje je predviđeno Ugovorom iz Mاستrihta, čime je pokrenut projekat stvaranja monetarne unije kao nadogradnje unutrašnjeg tržišta EU. Osnovana je 1998. godine. Odgovornost za sprovođenje evropske monetarne politike preuzela je početkom 1999. godine. Njeno sedište je u Frankfurtu. Glavni razlog njenog osnivanja bio je stvaranje monetarne unije s jedinstvenom valutom - evrom. Države koje participiraju u monetarnoj uniji prenele su ovlašćenje nad monetarnom politikom na evropski nivo, čime je formulacija i sprovođenje takve zajedničke monetarne politike pripala Evropskoj centralnoj banci.³¹

Upravno veće glavno je telo Evropske centralne banke za odlučivanje. Čini ga šest članova Izvršnog odbora i guverneri nacionalnih središnjih banaka 19 država europodručja.³²

Upravni odbor Evropske centralne banke je najviše telo za donošenje odluka. Sastoji se od šest članova Izvršnog odbora i guvernera centralnih banaka evrozona. Njegova osnovna misija je da definiše monetarnu politiku evrozona, a posebno da prati kamatne stope po kojim komercijalne banke mogu dobiti novac od Centralne banke. Izvršni odbor čine predsednik Evropske centralne banke, potpredsednik i četiri člana, koje se imenuje po osnovu zajedničkog dogovora predsednika ili premijera zemalja evrozona. Članovi Izvršnog odbora se imenuju za mandat od osam godina, koji nije obnovljiv. Izvršni odbor je odgovoran za sprovođenje monetarne politike, kao što je definisano od Upravnog odbora, kao i za davanje uputstava za nacionalne centralne banke. Izvršni odbor je odgovoran za svakodnevno upravljanje Evropskom centralnom bankom i pripreme sastanaka Upravnog odbora. Generalni savet Evropske centralne banke je treće telo za donošenje odluka. Sastoji se od predsednika i potpredsednika banke i guvernera nacionalnih centralnih banaka svih 27³³ država članica Evropske unije. Generalni savet doprinosi savetodavno radu Banke, koordinira rad i pomaže pripreme za buduće proširenje evrozona.³⁴

³⁰ *Ibid.*, 104.

³¹ Bjeković Siniša (2008): „Evropske integracije - priručnik za polaganje stručnog ispita”, Uprava za kadrove Crne Gore, Podgorica, 37.

³² <https://www.ecb.europa.eu/ecb/orga/decisions/govc/html/index.hr.html> (posećeno 18.12.2020.)

³³ 27 punopravnih članica, jer je Britanija pokrenula postupak izlaska iz Unije.

³⁴ Džombić J. Ilija, 90.

3.9. Evropski revizorski sud

Evropski revizorski sud je nezavisna spoljna revizorska institucija Evropske unije. On se stara o pravilnom prikupljanju prihoda u Uniji, zakonitoj i pravilnoj potrošnji, te o zdravom finansijskom upravljanju. Sud svoje zadatke obavlja nezavisno od drugih institucija i vlada EU. Na ovaj način, Sud doprinosi upravljanju sredstvima EU koje je u interesu građana.³⁵

Glavni zadatak Evropskog revizorskog suda je da proverava ispravnu realizaciju budžeta EU – drugim rečima, proverava da li su prihodi i rashodi EU pravilni i zakoniti, te da li je finansijsko upravljanje zdravo. Na ovaj način osigurava efikasno i delotvorno upravljanje EU. Da bi svoje zadatke obavio, Sud sprovodi detaljne revizije prihoda i rashoda EU na svim nivoima upravljanja sredstvima EU kao i terenske provere u organizacijama koje upravljaju sredstvima, ili kod samih korisnika sredstava, kako u državama članicama EU, tako i u drugim zemljama. Svoje nalaze objavljuje u godišnjim i posebnim izveštajima u kojima se Komisija i države članice upozoravaju na greške i nedostatke i iznosi preporuke za poboljšanje. Još jedan važan zadatak Evropskog revizorskog suda je da pomogne telima nadležnim za budžet (Evropskom parlamentu i Savetu) dostavljajući im godišnje izveštaje o realizaciji budžeta EU za prethodnu finansijsku godinu. Nalazi Suda i zaključci u ovom izveštaju igraju važnu ulogu pri donošenju odluke Parlamenta o tome da li će prihvatiti Komisijino upravljanje budžetom ili ne. Na zahtev drugih institucija, Evropski revizorski sud daje mišljenje o novim ili revidiranim propisima EU koji se tiču finansija. Na sopstvenu inicijativu, Sud može iznositi i stavove o drugim pitanjima.³⁶

3.10. Evropski ombudsman

Evropski parlament imenuje opunomoćenika za građane na mandatni period od 5 godina. Ovaj opunomoćenik prima pritužbe od svakog pojedinog građanina Unije o nefunkcionisanju ili nesporazumima koji su nastali u organima ili institucijama zajednice. Članom 43 Povelje o osnovnim pravima koja je proklamovana u Nici 2001. godine detaljno je definisan rad ombudsmana. Evropski opunomoćenik prima žalbe građana Evropske unije u slučaju spora sa organima i ustanovama Unije. Ovlašćen je da nesmetano vodi istrage, a optužena ustanova dužna je da priloži kompletnu dokumentaciju neophodnu za tok istrage. Pravo obraćanja imaju građani EU, državljani trećih zemalja koji borave u EU, preduzeća, udruženja kao i organizacije sa sedištem u EU.³⁷

³⁵ „Objašnjena Evropska unija - Kako funkcioniše EU”, 29.

³⁶ *Ibid*

³⁷ Popović Gostimir (2005): „Evropska unija - osnovni pojmovi”, Besjeda i Ars Libri, Banja Luka-Beograd, 45.

Ombudsman često može samo obavestiti datu instituciju o pritužbi da bi problem bio rešen. Ako se predmet tokom istrage ne reši na zadovoljavajući način, ombudsman će pokušati da nađe sporazumno rešenje kojim se ispravlja nepravilnost, a podnosilac pritužbe zadovoljava. Ako do ovoga ne dođe, ombudsman može da da preporuke za rešavanje predmeta. U slučaju da data institucija ne prihvati preporuke, ombudsman može da uputi specijalni izveštaj Evropskom parlamentu.³⁸

4. Zaključak

Nastankom Evropske unije postepeno su se razvijale i njene institucije i njeni organi. Oni danas predstavljaju njen međunarodnopravni subjektivitet kao vodeće i najznačajnije regionalne međunarodne organizacije u Evropi, a i svetu. Njihova struktura, sastav, ovlašćenja, polja delovanja, jasno svedoče da je Unija danas nešto više od obične međunarodne organizacije. Ona je nadnacionalni subjekt međunarodnog prava i međunarodnih odnosa sa oblicima konfederacije. Da bi jedna međunarodna organizacija, kakva je Evropska unija, imala obrise nadnacionalnosti, ona mora u svom sastavu imati određen broj političkih, savetodavnih, finansijskih i sudskih tela koja svojim radom potvrđuju njenu nadnacionalnost.

Bilo je potrebno dosta godina da se proces finalnog uobličavanja evropskih institucija javi u današnjem obliku koji sada poznajemo. Čitav taj institucionalni mehanizam je jedan hijerarhijski državni aparat koji donosi odluke, preporuke, zakone, uredbe, presude, bilo obavezujućeg ili neobavezujućeg karaktera, koji se odnose na sve članice Unije. Evropski parlament, Evropska komisija, Evropski savet i slično, predstavljaju čitavu jednu plejadu institucija od izuzetnog značaja ne samo po Evropu, već po celu međunarodnu zajednicu.

Organi Evropske unije su nezavisni u svom radu u odnosu na države članice što još jednom potvrđuje međunarodnopravni subjektivitet same organizacije. Same odluke institucija Unije obavezujuće su i za one države-članice koje su glasale za njih i za one koje su bile protiv. Čak su i same institucije Unije nezavisne jedna u odnosu na drugu i stoga nijedan organ ne sme narušavati nadležnost drugog. Taj sukob u pogledu nadležnosti nagleda Sud pravde EU. Sve ove i još mnoge nadležnosti institucija EU čine njenu nadnacionalnost u potpunosti i ona je samim tim nesporna kao i njen subjektivitet.

S obzirom da proces evropskih integracija stalno i neprekidno teče, razvija se, tako će se zajedno sa njim razvijati i evropske institucije koje svakodnevno dobijaju nova ovlašćenja, šira polja interesovanja, nove nadležnosti. Države članice dužne su da slede njihove odluke, preporuke, presude, jer sam institucionalni okvir Evropske unije deluje isključivo u interesu same organizacije, a ne njenih članica. Samim tim, na Uniju se prenosi određeni stepen državnog

³⁸ „Objašnjena Evropska unija - Kako funkcioniše EU”, 34.

suvereniteta čije prenošenje, u nekim oblicima, predstavlja i «prikriveni» gubitak nezavisnosti. Širok dijapazon evropskih institucija pokriva u potpunosti sva polja političkog, finansijskog, pravosudnog i društvenog života njenih članica kao mehanizam koji funkcioniše u interesu same Unije.

Literatura:

- Avramović Nenad (2011): „Međunarodno javno pravo“, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad.
- Bjeković Siniša (2008): „Evropske integracije - priručnik za polaganje stručnog ispita“, Uprava za kadrove Crne Gore, Podgorica.
- Bonhart Klaus Diter (2010): „Abeceda prava Evropske unije“, Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji, Beograd.
- Bogdanović Aleksandar, Rakin Dina, Milenković Emilija *et. al.* (2018): „Pojmovnik EU“, Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji, Beograd.
- „Bukvar evropskih integracija“ (2016): Kancelarija za evropske integracije Vlade Republike Srbije, Beograd.
- Dimitrijević Vojin, Račić Obrad, Đerić Vladimir *et. al.* (2012): „Osnovi međunarodnog javnog prava“, Beogradski centar za ljudska prava i Dosije studio, Beograd.
- Džombić J. Ilija, (2012): „Evropska unija - prošlost, sadašnjost, budućnost“, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo.
- Fonten Paskal (2010): „Evropa u 12 lekcija“, Delegacija EU u Republici Srbiji, Beograd.
- Gasmi Gordana (2010): „Pravo i Osnovi prava Evropske unije“, Univerzitet Singidunum, Beograd.
- Krivokapić Boris (2014): „Međunarodno javno pravo“, Megatrend univerzitet i Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.
- Lakićević-Đuranović Bojana (2015): „Jedinstveni institucionalni okvir Evropske unije“, *Zbornik radova "Odnos prava u regionu i prava Evropske unije"*, tom prvi, Istočno Sarajevo.
- Matić Marina, Marinković Zvonko (2011): „Pravosudni sistem EU“, Udruženje tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Beograd.
- Miljuš Brano (2013): „Savremeni problemi međunarodnog prava“, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.
- „Objašnjena Evropska unija - Kako funkcioniše EU“ (2015): EU info centar u Beogradu, Beograd.
- Paunović Milan, Krivokapić Boris, Krstić Ivana (2015): „Međunarodna ljudska prava“, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Dosije studio, Beograd.
- Popović Gostimir (2005): „Evropska unija - osnovni pojmovi“, Besjeda i Ars Libri, Banja Luka-Beograd.

- Popović Vitomir, Turčinović Filip (2007): „Međunarodno javno pravo”, Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci, Banja Luka.
- Stojiljković Zoran, Bobić Maja, Dragojlović Nataša *et. al.* (2011): „Političke grupacije u Evropi”, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd.
- Vujčić Dragan, Knežević Ivan, Lazarević Gordana *et. al.* (2007): „Ka Evropskoj uniji - vodič za predstavnike jedinica lokalne samouprave”, Stalna konferencija gradova i opština, Beograd.

Internet izvori:

https://europa.eu/european-union/about-eu/institutions-bodies/european-council_hr (posećeno: 17. 12. 2020.)

<https://www.ecb.europa.eu/ecb/orga/decisions/govc/html/index.hr.html> (posećeno 18.12.2020.)

DOI: 10.5937/MegRev2104251D

Expert article

Received 16.02.2021.

Approved 22.07.2021.

THE INSTITUTIONAL MECHANISM OF THE EUROPEAN UNION

Abstract: *This essay deals with institutions of the European Union as a key element of its international legal personality. The European Union, as one of the most important regional international organizations, has a large number of political, advisory, financial and other institutions that support its functioning, which makes the former a true holder of international legal personality, which, thanks to the latter, is completely irrefutable. For this reason, this essay seeks to give an overall analysis of the work and functioning of the institutions, not only for the European Union, but also for the entire international community. Their influence on the entire political and international scene is crucial for a better understanding and functioning of international relations and geopolitical developments.*

Keywords: *European Union, european parliament, european commission, european council, European Court of Justice.*

SAJBER BEZBEDNOST: IZGRADNJA DIGITALNOG POVERENJA***

Sažetak: *Iako su informaciono-komunikacione tehnologije omogućile mnogo lakšu komunikaciju, zabavu i poslovanje ljudima, takođe su omogućile i sajber kriminalcima da vrše svoje ilegalne aktivnosti u digitalnom okruženju. Zloupotrebom podataka, ali i aktivnostima koji mogu naneti emocionalnu i fizičku štetu korisnicima interneta, sajber kriminalci doprineli su eroziji poverenja potrošača koji su svoje potrebe i želje zadovoljavali digitalnom kupovinom. U vremenima svetske pandemije, kada je veliki broj potrošača bio primoran da koristi usluge kupovine u onlajn okruženju, ovakvo nepoverenje nanelo je velike štete kompanijama. Strategije ponovne izgradnje poverenja i revitalizovanja lojalnosti potrošača, nameću se kao imperativ mnogim organizacijama, ukoliko žele da opstanu na tržištu. Naravno potrebna je i zakonodavna podrška, kako bi se obezbedila sajber bezbednost, koja sve više poprima globalne dimenzije u svom obimu, predstavljajući imperativ u odbrani od sajber pretnji i samim državama, ugrožavajući njihovu ekonomsku i političku stabilnost.*

Ključne reči: *Informaciono-komunikacione tehnologije, Sajber kriminal, Digitalno poverenje, Potrošači, Sajber bezbednost*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend Univerzitet, Beograd; ivana.baltezarevic@gmail.com

** Redovni profesor, Fakultet za poslovne studije, Megatrend Univerzitet, Beograd; rbaltezarevic@gmail.com

*** Ovaj rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPPNT –Pravo i nove tehnologije i projekta Fakulteta za poslovne studije : FPSBPS Budućnost poslovanja u Srbiji

1. Uvod

Tradicionalni oblik komunikacije na Internetu drastično se promenio. Savremene tehnologije značajno su doprinele redefinisanoj komunikaciji uz podršku IT mreže, što povećava i rizik i uslovljavanje sistema vrednosti. Može se reći da novo doba zahteva nove komunikacijske veštine.¹ Internet i društvene mreže utiču na mnoge aspekte života ljudi u savremenom okruženju i imaju dubok uticaj u međuljudskoj komunikaciji. Vremenom će nastaviti da se sve više integrišu u ljudsko iskustvo i da povećavaju obim komunikacijskog procesa.²

Pretnje nasiljem u digitalnom okruženju mogu uključivati uznemiravanje od strane dva ili više lica protiv pojedinca ili više osoba (Zakon o zaštiti od uznemiravanja iz 1997. godine). Ne postoji zakonska definicija sajber uhođenja, niti postoje posebni zakoni koji bi se pozabavili takvim ponašanjem. Generalno, sajber uhođenje se opisuje kao preteće ponašanje ili neželjena aktivnost usmerena na drugog, korišćenjem oblika onlajn komunikacije. Sajber uhođenje i onlajn uznemiravanje često se kombinuju sa drugim oblicima „tradicionalnog“ uhođenja ili uznemiravanja, poput praćenja ili primanja neželjenih telefonskih poziva ili pisama. Primeri uvredljivog ponašanja mogu uključivati: preteće ili opscene e-poruke ili tekstualne poruke; uznemiravanje uživo ili ponižavanje vršnjaka na mreži, označavajući ih seksualno promiskuitetnim; ostavljanje neprikladnih poruka na mrežnim forumima ili oglasnim tablama; neželjeni indirektni kontakt sa osobom koji može biti preteći, kao što je objavljivanje slika dece ili radnog mesta te osobe na veb lokaciji društvenih medija, bez ikakvog pozivanja na ime ili nalog osobe; postavljanje „fotošopiranih“ slika osoba na platformama društvenih medija; slanje neželjenih e-poruka; spamovanje, gde prestupnik šalje žrtvi više neželjenih e-poruka; hakovanje naloga društvenih medija, a zatim praćenje i kontrola naloga; distribucija zlonamernog softvera; krađa sajber identiteta itd.³

Pitanje koje sve češće postavljaju korisnici internet tehnologija i društvenih mreža je koji se izvori informacija mogu smatrati kredibilnim, odnosno na koji način se mogu identifikovati digitalni izvori u koje korisnici prilikom interakcije

¹ Baltezarević Radoslav & Baltezarević Vesna (2016): Virtual communication's skills - view through the social media and situation in Serbia. In M. Radovic-Markovic, I. S. Kyaruzi & Z. Nikitovic (Eds.). *Entrepreneurship: types, current trends and future perspectives* (pp. 275-287). Graphics, Inc. Chicago, United States of America; Akamai University, Hilo, United States of America; Faculty of Business Economics and Entrepreneurship (BEE), Belgrade, Serbia; Institute of Social Entrepreneurship (IRESEED), Great Britain ISBN: 978-1-5323-2194-8.

² Baltezarević Ivana & Baltezarević Radoslav (2020): Uticaj komunikacije u virtuelnom okruženju na pravnu informatiku, *Megatrend revija* Vol. 17, № 4, 2020: 27-40. DOI: 10.5937/MegRev2004027B.

³ CPS (Crown Prosecution Service). (n.d.): *Guidelines on prosecuting cases involving communications sent via social media* <https://www.cps.gov.uk/legal-guidance/social-media-guidelines-prosecuting-cases-involving-communications-sent-social-media> (Pristupljeno: 05.10.2021.)

moгу imati poverenja u smislu da im neće biti naneta bilo kakva emocionalna ili materijalna šteta usled nezakonitih sajber aktivnosti.

MekAlister (McAllister) objašnjava poverenje kao meru u kojoj je osoba uverena i spremna da deluje na osnovu reči, postupaka i odluka drugog⁴ i empirijski identifikuje poverenje zasnovano na kognitivnim i efektima kao zasebni konstrukt. Ova kombinacija pogleda i nalaza pruža nam definiciju poverenja među pojedincima (tj. međuljudsko poverenje). Međutim, poverenje se javlja i na nivou organizacije (organizaciono poverenje) i empirijski je utvrđeno da se razlikuje od međuljudskog poverenja.⁵ Kuelh i Klejn (Quelch i Klein) spekulisu da je poverenje u ranim fazama razvoja interneta kritičan faktor u podsticanju kupovine preko interneta.⁶ Kin (Keen) upozorava da poverenje nije samo kratkoročno pitanje, već i najznačajnija dugoročna barijera za ostvarivanje potencijala internet marketinga za potrošače.⁷

Elektronska trgovina, koja je eskalirala u doba pandemije suočava se sa niskim poverenjem potrošača, naravno usled mnogobrojnih zloupotreba podataka korisnika, prevara i drugih kriminalnih sajber aktivnosti. Iz tog razloga kompanije moraju razviti nove strategije u cilju povećanja nivoa poverenja na relaciji potrošač – kompanija.

2. Sajber maltretiranje, sajber uznemiravanje i sajber uhođenje

Sajber maltretiranje, sajber uznemiravanje i sajber uhođenje su termini koji pokrivaju različite oblike ponašanja koji pokazuju slične karakteristike. Ponekad se termini koriste naizmenično, a ponekad se razlikuju. Maltretiranje i uznemiravanje mogli bi se smatrati različitim od uhođenja, iako među njima postoji određeno preklapanje. Zlostavljanje i uznemiravanje uključuju individualizirano negativno ponašanje, pri čemu se neko ponaša agresivno ili neprijateljski kako bi zastrašio žrtvu. Ovo uključuje različite vrste ponašanja, kao što su: raspirivanje (objavljivanje provokativnih ili uvredljivih postova), objavljivanje ili zloupotrebu ličnih podataka i/ili distribuciju zlonamernog softvera. Sajber uhođenje može uključivati: komunikaciju sa žrtvom (i pasivne i agresivne oblike), objavljivanje informacija o žrtvi, ciljanje računara žrtve (posebno radi dobijanja ličnih podataka), stavljanje žrtve pod nadzor, uključujući sajber-nadzor). Osim krajnjeg faktora, postoje sličnosti između sajber uhođenja i sajber maltretiranja u

⁴ McAllister, D.J. (1995): 'Affect- and cognition- based trust as foundations for interpersonal cooperation in organizations', *Academy of Management Journal*, 38: 24–59.

⁵ Doney, P.M. & J.P. Cannon (1997): 'An examination of the nature of trust in buyer– seller relationships', *Journal of Marketing*, 61: 35–51.

⁶ Quelch, J.A. & L.R. Klein (1996): 'The Internet and international marketing', *Sloan Management Review*, 37(3): 60–75.

⁷ Keen, P.G.W. (1997): 'Are you ready for "trust" economy?', *Computer World*.

smislu načina na koji su krivična dela počinjena.⁸ U današnje vreme postoji širok spektar krivičnih dela u gore navedenim kategorijama koji se koriste za krivično gonjenje zlostavljanja sprovedenog na mreži, npr. putem društvenih mreža. Jedna takva kategorija uključuje komunikacije koje mogu predstavljati pretnju nasiljem po osobu.⁹ Ako mrežna komunikacija uključuje pretnju ubistvom, može se pokrenuti krivični postupak prema s16 Zakona o prekršajima protiv lica iz 1861. godine. Druge pretnje nasiljem po osobu mogu se uzeti u obzir prema odredbama Zakona o zaštiti od uznemiravanja iz 1997. godine, naime, odjeljak 4 (stavlanje drugog u strah od nasilja) ili 4A (uhođenje koje uključuje strah od nasilja ili ozbiljnu uzbunu ili uznemirenost), ako predstavljaju način ponašanja koji predstavlja uznemiravanje ili uhođenje. Pretnje nasiljem nad osobom ili oštećenje imovine takođe se mogu uzeti u obzir prema članu 1 Zakona o zlonamernim komunikacijama iz 1988. godine, koji zabranjuje slanje elektronske komunikacije koja predstavlja pretnju, ili članu 127 Zakona o komunikacijama iz 2003. godine koji zabranjuje slanje poruka „pretećeg karaktera“ putem javne telekomunikacione mreže. Uvredljive komunikacije poslane putem društvenih medija koje ciljaju određenu osobu ili pojedince mogu se uzeti u obzir pod odeljcima 2, 2A, 4 ili 4A Zakona o zaštiti od uznemiravanja iz 1997. godine, ako predstavljaju krivično delo uznemiravanja ili uhođenja, ili članu 76 Zakona o teškom zločinu iz 2015. godine, ako predstavljaju krivično delo kontrole ili prinudnog ponašanja. Uznemiravanje može uključivati ponovljene pokušaje nametanja neželjene komunikacije ili kontakta pojedincu na način za koji se može očekivati da će izazvati uznemirenost ili strah kod bilo koje razumne osobe.¹⁰

Da li bilo koja od ovih sajber aktivnosti predstavlja prekršaj zavisice od konteksta i posebnih okolnosti dotične radnje. Zakon o zaštiti od uznemiravanja iz 1997. godine zahteva od tužilaštva da dokaže da je okrivljeni sledio način ponašanja koji se odnosio na uznemiravanje ili uhođenje. Zakon navodi da „način ponašanja“ mora uključivati ponašanje u najmanje dva navrata. Dotično ponašanje mora činiti niz događaja. Svaki pojedinačni čin koji čini deo ponašanja ne mora imati dovoljnu težinu da sam po sebi predstavlja zločin; međutim, što je manje incidenata, svaki će verovatno morati da bude ozbiljniji da bi tok ponašanja bio uznemiravanje. Tamo gde pojedinac prima neželjenu komunikaciju od druge osobe putem društvenih medija, pored drugog neželjenog ponašanja van mreže, sve to treba zajedno razmotriti kako bi se utvrdilo da li je reč o ilegalnom načinu ponašanja ili ne. Komunikacija poslata putem društvenih medija može sama ili zajedno sa drugim ponašanjem predstavljati prekršaj kontrole ili prisilnog pona-

⁸ Gillespie, A. (2016): *Cybercrime: Key issues and debate*. Oxford: Routledge ISBN 978-0-415-71220-0.

⁹ CPS (Crown Prosecution Service). (n.d.). *Guidelines on prosecuting cases involving communications sent via social media* <https://www.cps.gov.uk/legal-guidance/social-media-guidelines-prosecuting-cases-involving-communications-sent-social-media> (Pristupljeno: 05.10.2021.)

¹⁰ Ibid

šanja u intimnoj ili porodičnoj vezi prema članu 76 Zakona o teškom zločinu iz 2015. godine. Ovaj prekršaj odnosi se samo na počinioce i žrtve koji su lično povezani: u intimnoj ličnoj vezi; žive zajedno i prethodno su bili u intimnoj ličnoj vezi; ili žive zajedno i članovi su porodice. Dotično kontrolirajuće ili prisilno ponašanje mora se ponavljati kontinuirano i mora imati ozbiljan učinak na žrtvu, a počinitelj mora znati ili bi trebao znati da će ponašanje imati takav učinak.¹¹

3. Sigurnost i poverenje u sajber prostor

Nema sumnje da tehnologija koju koristi veliki broj kompanija, uključujući finansijske institucije, primetno u zemljama u razvoju, postaje sve raznovrsnija, naprednija i inovativnija. Prilikom merenja jaza između finansijskih institucija koje su tehnološki orijentisane i onih koji to nisu, nalazi se značajna razlika. Međunarodna unija za telekomunikacije identifikovala je pet ključnih faktora za uspeh programa sajber bezbednosti na nacionalnom nivou; to su: (a) nacionalna strategija; (b) saradnja između vlade i industrije; (v) čvrsta pravna osnova za odvrćanje od sajber kriminala; (g) nacionalna sposobnost upravljanja incidentima; i (d) nacionalna svest o važnosti sajber bezbednosti.¹² Napadi i neovlašćeno korišćenje kompanija i institucija uključuju zlonamerne radnje kao što su krađa ili uništavanje intelektualne svojine, zloupotreba od strane insajdera i neovlašćeni pristup informacijama koji za posledicu imaju gubitak integriteta i poverljivosti podataka, kao i pretnje zlonamernim softverom, poput virusa, špijunskih softvera, crva (worms) i trojancima. Ovi sajber napadi utiču na poverenje sajber korisnika i kao takvi dovode do bojazni o korišćenju interneta kao sredstva za obavljanje transakcija, ali i za samu komunikaciju u digitalnom okruženju. Filozofi, kada raspravljaju o „poverenju“, često se pozivaju na jednu stranu koja pokazuje poverenje u drugu, ali se oseća ranjivom na ponašanje druge strane. Drugim rečima, ako verujete nekome, prihvatate da, iako je to teoretska mogućnost, nije realna verovatnoća da će se ponašati na način koji bi vas ugrozio. Koncepti poverenja i bezbednosti privukli su veliku pažnju u novijoj literaturi u ovoj oblasti. Raspravljalo se o tome šta je poverenje; šta znači njegov uticaj na aktivnosti na mreži, koji je njegov doprinos u širenju aktivnosti u sajber prostoru itd. Veliki deo ove literature je iz polja organizacionog ponašanja. Ono što je još važnije, takođe se sve više koristi koncept poverenja u kompanije zasnovane na internetu. Izraz „poverenje“ koriste ljudi koji se bave bezbednošću informacija i sajber prostorom. Najpopularniji domen za njegovu upotrebu bilo je istraživanje autentifikacije i infrastrukture za tehnologiju javnih ključeva (public keys) u umreženom

¹¹ Ibid

¹² Ennis, J. (2008): 'Best practices for organizing national cyber security efforts', presentation made at regional workshop organized by the ITU in collaboration with *ictQATAR* and *Q-CERT*, 18-21 February

okruženju. Pitanje načina razmene javnih ključeva i njihovih sertifikata putem interneta bilo je važno za tvorce i korisnike aplikacija za javne ključeve. Međutim, šira, tradicionalnija upotreba reči - izvan specifikacija formata sertifikata za javne ključeve - povećala se sa porastom sajber aktivnosti. Iako se često koristi izraz „poverenje“, ono se retko definiše. Poverenje je delimično definisano Websterovim rečnikom kao čvrsto oslanjanje na integritet, sposobnost ili karakter osobe ili stvari ili oslanjanje na nameru i sposobnost kupca da plati u budućnosti. Obe ove definicije govore o zdravom razumevanju poverenja. Ako vam verujem, oslanjam se na kvalitet ili atribut nečega, ili na istinitost izjave. Takođe nagoveštava logičan tretman koji bi se mogao primeniti na razumevanje poverenja u odnos. Poverenje je stanje koje uključuje poverljiva pozitivna očekivanja o tuđim motivima u odnosu na vlastito ja u situacijama koje uključuju rizik¹³ i stoga je orijentacija prema drugima koja je izvan racionalnosti,¹⁴ jer povećava nečiju ranjivost na oportunističko ponašanje.¹⁵ Zahir i sar. (Zaheer) opisuju organizaciono poverenje kao stepen u kojem članovi organizacije imaju kolektivnu orijentaciju poverenja prema partnerskoj kompaniji.¹⁶ Ova definicija se u velikoj meri poklapa sa razumevanjem poverenja na makro nivou u sociologiji. Na primer, Kolman (Coleman) pojašnjava poverenje na makro nivou kao generalizaciju sistema uzajamnog poverenja sa dva aktera, ali uključuje i veći broj aktera. Kolman takođe tvrdi da postoji neka vrsta povratne informacije između makro i mikro nivoa.¹⁷

Menadžersko istraživanje o organizacijskom poverenju uglavnom se slaže da je ono dobro za performanse, ali rezultati istraživanja o međuljudskom poverenju su manje jasni. Na primer, istraživanje Čoua i Holdena (Chow i Holden) nudi snažnu podršku značaju međuljudskog poverenja,¹⁸ dok su Zahir i kolege otkrili da je njegova funkcija manje važna od poverenja u organizaciju.¹⁹ Jasno je da je potrebna teorija većeg obima pre nego što se značaj i efekti poverenja potpunije spoznaju i istaknu. Postojeći empirijski dokazi, međutim, podržavaju

¹³ Boon, S.D. & J.G. Holmes (1991): 'The dynamics of interpersonal trust: resolving uncertainty in the face of risk', in R.A. Hinde & J. Grobel (eds), *Cooperation and Prosocial Behavior*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 190–211

¹⁴ Tyler, Tom R. & Roderick M. Kramer (1996): 'Whither trust?', in *Trust in Organizations, Frontiers of Theory and Research*, in Roderick M. Kramer and Tom Tyler, Thousand Oaks, CA: Sage.

¹⁵ Cummings, L.L. & P. Bromiley (1996): 'The organizational trust inventory', in R. Kramer and T. Tyler (eds), *Trust in Organizations*, Thousand Oaks, CA: Sage, pp. 302–30

¹⁶ Zaheer, A., B. McEvily & V. Perrone (1998): 'Does trust matter? Exploring the effects of inter-organizational and interpersonal trust on performance', *Organization Science*, 9: 141–59.

¹⁷ Coleman, J.S. (1990): *Foundations of Social Theory*, Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.

¹⁸ Chow, S. & R. Holden (1997): 'Toward an understanding of loyalty: the moderating role of trust', *Journal of Managerial Issues*, 9: 275–98.

¹⁹ Zaheer, A., B. McEvily & V. Perrone (1998): 'Does trust matter? Exploring the effects of inter-organizational and interpersonal trust on performance', *Organization Science*, 9: 141–59.

MekAlisterovo otkriće da poverenje ima i kognitivne i dimenzije zasnovane na afektu.²⁰ Poverenje zasnovano na kognitivnoj sposobnosti odražava tehničku kompetenciju i neophodnu obavezu izvršenja²¹ i zasnovano je na predvidljivosti, ponašanju iz prošlosti, pouzdanosti i pravičnosti.²² Oslanja se na racionalnu procenu sposobnosti drugog da izvršava obaveze. Za razliku od poverenja zasnovanog na kognitivnosti, poverenje zasnovano na afektu ukorenjeno je u emocionalnoj vezanosti i promišljenosti i brizi za dobrobit druge strane.²³ Postoji sama vrednost odnosa i uverenje da se druga strana oseća isto.²⁴

Eksperimentalno ispitivanje internetskih korisnika sa sedištem u SAD-u, za kupovinu putem interneta, otkrilo je da su potrošači fascinirani mogućnostima međunarodne kupovine na internetu, ali su skeptični u pogledu kupovine na stranim veb stranicama.²⁵ Druge studije pokazuju široko rasprostranjeno nepoverenje potrošača prema trgovcima na internetu. Shodno tome, uloga poverenja izaziva velike neizvesnosti u vezi sa prodajom na internetu. Malo je verovatno da će potrošači podržati elektronske prodavnice koje ne uspevaju da stvore osećaj poverenja. Poverenje može postojati samo ako potrošač veruje da prodavac ima i sposobnost i motivaciju da isporuči robu i usluge kvaliteta očekivanog od potrošača. Ovo poverenje uglavnom je teže stvoriti za poslovanje zasnovanom na internetu nego u tradicionalnom poslovanju. U sajber prostoru, provajderi zavise od bezlične elektronske prodavnice koja će delovati u njihovo ime. Osim toga, internet smanjuje resurse potrebne za ulazak i izlazak sa tržišta. Takođe, internet-ske kompanije bi se mogle smatrati kao one koje su na raspolaganju potrošačima „non-stop”. U tradicionalnom kontekstu, pokazalo se da je poverenje potrošača ugroženo ulaganjem prodavca u fizičke zgrade, objekte i osoblje. Elektronske prodavnice se stoga suočavaju sa situacijom u kojoj se može očekivati da je poverenje potrošača inherentno nisko, pa se kao takve moraju razviti i usvojiti određene strategije za povećanje nivoa poverenja u kompanije zasnovane na internetu.²⁶

²⁰ Johnson, J.L., T. Sakano, K. Voss, H. Takenouchi (1998): 'Marketing performance in U.S.-Japanese cooperative alliances: effects of multiple dimensions of trust and commitment in the cultural interface', published in Washington State University, working paper, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 23(4):255-71.

²¹ Butler, J.K. (1983): 'Reciprocity of trust between professionals and their secretaries', *Psychological Reports*, 53: 411-16.

²² Rempel, J.K., J.G. Holmes & M.P. Zanna (1985): 'Trust in close relationships', *Journal of Personality and Social Psychology*, 49: 95-112.

²³ Lewis, D.J. & Andrew Weigert (1985): 'Trust as social reality', *Social Forces*, 63(4) (June): 967-85.

²⁴ Rempel, J.K., J.G. Holmes & M.P. Zanna (1985): 'Trust in close relationships', *Journal of Personality and Social Psychology*, 49: 95-112.

²⁵ Jarvenpaa, S.L. & P.A. Todd (1997): 'Consumer reactions to electronic shopping on the World Wide Web', *Journal of Electronic Commerce*, 1(2): 59-88.

²⁶ Doney, P.M. & J.P. Cannon (1997): 'An examination of the nature of trust in buyer-seller relationships', *Journal of Marketing*, 61: 35-51.

4. Zaključak

Digitalne tehnologije postale su sastavni deo modernog društva. Olakšavaju poslovanje, komunikaciju i generalno utiču na kvalitet svakodnevnog života. Međutim, druga strana priče je da je sajber prostor takođe pogodno okruženje za različite vrste kriminalnih aktivnosti. Sajber kriminalci mogu naneti veliku materijalnu i emocionalnu štetu digitalnim korisnicima. Ove aktivnosti postaju veliki problem sa kojima se suočavaju obični ljudi, sistemi malih i velikih preduzeća, ali i same države. O ovom pitanju se široko raspravlja na međunarodnom nivou, ali čini se da sajber kriminalci uvek pronalaze nova kreativna rešenja za zaobilazanje svih sigurnosnih mera kako bi izvršili svoje kriminalne aktivnosti. Utisak je da je potrebno mnogo više odlučnosti i posvećenosti, kao i adekvatne edukacije korisnika digitalnih tehnologija kako bi prepoznali i sprečili ove pretnje iz digitalnog okruženja.²⁷

Veliki broj primera iz prakse, koji svedoče o aktivnostima sajber kriminalaca i velikim posledicama koje ovakve aktivnosti nanose državama, kompanijama i pojedincima izazvale su pojavu nepoverenja i u trgovinu koja se odvija u digitalnom okruženju. Naravno takva percepcija potrošača, utiče negativno na imidž kompanija koje su usmerene na poslovanje u virtuelnom okruženju što direktno utiče na profit, a samim tim i na opstanak ovakvih organizacija na tržištu. Obzirom da je situacija izazvana globalnom pandemijom uslovila potrošače da većinu kupovine obavlja digitalnim putem, sve je veći imperativ da kompanije izgrade nove strategije koje će regenerisati poljuljano poverenje potrošača. Takođe, na nivou država, neophodno je doneti jasnije zakone i adekvatno identifikovati i sankcionisati počinitelje nezakonitih sajber aktivnosti.

²⁷ Baltezarević Radoslav & Baltezarević Ivana (2021): "The Dangers and Threats that Digital Users Face in Cyberspace". *IPSI Transactions on Internet Research*, Vol. 17, No. 1, January 2021, pp. 46-52.

Literatura:

- Baltezarević Radoslav & Baltezarević Vesna (2016): Virtual communication's skills - view through the social media and situation in Serbia. In M. Rado-
vic-Markovic, I. S. Kyaruzi & Z. Nikitovic (Eds.). *Entrepreneurship: types,
current trends and future perspectives* (pp. 275-287). Graphics, Inc. Chicago,
United States of America; Akamai University, Hilo, United States of Ame-
rica; Faculty of Business Economics and Entrepreneurship (BEE), Belgrade,
Serbia; Institute of Social Entrepreneurship (IRESEED), Great Britain ISBN:
978-1-5323-2194-8.
- Baltezarević Radoslav & Baltezarević Ivana (2021): "The Dangers and Thre-
ats that Digital Users Face in Cyberspace". *IPSI Transactions on Internet
Research*, Vol. 17, No. 1, January 2021, pp. 46-52.
- Baltezarević Ivana & Baltezarević Radoslav (2020): Uticaj komunikacije u
virtuelnom okruženju na pravnu informatiku, *Megatrend revija* Vol. 17, № 4,
2020: 27-40. DOI: 10.5937/MegRev2004027B.
- Boon, S.D. & J.G. Holmes (1991): 'The dynamics of interpersonal trust: resol-
ving uncertainty in the face of risk', in R.A. Hinde and J. Grobel (eds), *Co-
operation and Prosocial Behavior*, Cambridge: Cambridge University Press, pp.
190-211
- Butler, J.K. (1983): 'Reciprocity of trust between professionals and their
secretaries', *Psychological Reports*, 53: 411-16.
- Chow, S. and R. Holden (1997): 'Toward an understanding of loyalty: the
moderating role of trust', *Journal of Managerial Issues*, 9: 275-98.
- Coleman, J.S. (1990): *Foundations of Social Theory*, Cambridge, MA: Belknap
Press of Harvard University Press.
- CPS (Crown Prosecution Service). (n.d.-a): *Guidelines on prosecuting cases
involving communications sent via social media* [https://www.cps.gov.uk/
legal-guidance/social-media-guidelines-prosecuting-cases-involving-
communications-sent-social-media](https://www.cps.gov.uk/legal-guidance/social-media-guidelines-prosecuting-cases-involving-communications-sent-social-media) (Pristupljeno: 05.10. 2021.)
- Cummings, L.L. & P. Bromiley (1996): 'The organizational trust inventory',
in R. Kramer and T. Tyler (eds), *Trust in Organizations*, Thousand Oaks,
CA: Sage, pp. 302-30
- Doney, P.M. and J.P. Cannon (1997): 'An examination of the nature of trust
in buyer- seller relationships', *Journal of Marketing*, 61: 35-51.
- Ennis, J. (2008): 'Best practices for organizing national cyber security efforts',
presentation made at regional workshop organized by the ITU in collabora-
tion with *ictQATAR* and Q- CERT, 18-21 February
- Gillespie, A. (2016): *Cybercrime: Key issues and debate*. Oxford: Routledge
ISBN 978-0-415-71220-0.
- Jarvenpaa, S.L. & P.A. Todd (1997): 'Consumer reactions to electronic shop-
ping on the World Wide Web', *Journal of Electronic Commerce*, 1(2): 59-88.

- Johnson, J.L., T. Sakano, K. Voss, H. Takenouchi (1998): 'Marketing performance in U.S.-Japanese cooperative alliances: effects of multiple dimensions of trust and commitment in the cultural interface', published in Washington State University, working paper, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 23(4):255-71.
- Keen, P.G.W. (1997): 'Are you ready for "trust" economy?', *Computer World*.
- Lewis, D.J. & Andrew Weigert (1985), 'Trust as social reality', *Social Forces*, 63(4) (June): 967-85.
- McAllister, D.J. (1995): 'Affect- and cognition- based trust as foundations for interpersonal cooperation in organizations', *Academy of Management Journal*, 38: 24-59.
- Quelch, J.A. and L.R. Klein (1996): 'The Internet and international marketing', *Sloan Management Review*, 37(3): 60-75.
- Rempel, J.K., J.G. Holmes and M.P. Zanna (1985): 'Trust in close relationships', *Journal of Personality and Social Psychology*, 49: 95-112.
- Tyler, Tom R. and Roderick M. Kramer (1996): 'Whither trust?', in *Trust in Organizations, Frontiers of Theory and Research*, in Roderick M. Kramer and Tom Tyler, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Zaheer, A., B. McEvily & V. Perrone (1998): 'Does trust matter? Exploring the effects of interorganizational and interpersonal trust on performance', *Organization Science*, 9: 141-59.

CYBER SECURITY: BUILDING DIGITAL TRUST

Abstract: *Although information and communication technologies have made communication, entertainment and business easier for people, they have also enabled cybercriminals to carry out their illegal activities in the digital environment. By misusing data, but also by activities that can cause emotional and physical damage to Internet users, cybercriminals have contributed to the erosion of the trust of consumers who have satisfied their needs and desires with digital shopping. In times of global pandemic, when a large number of consumers were forced to use online shopping services, this distrust caused great damage to companies. Strategies to rebuild trust and revitalize consumer loyalty are imperative for many organizations if they want to survive in the marketplace. Of course, legislative support is also needed to ensure cyber security, which is increasingly taking on global dimensions in its scope, presenting imperatives in defense against cyber threats to states themselves, threatening their economic and political stability.*

Keywords: *Information and communication technologies, Cyber criminal, Digital trust, Consumers, Cyber security*

KOMPJUTERSKI KRIMINAL KAO SAVREMENI OBLIK KRIMINALITETA***

Apstrakt: *Razvoj tehnologije znatno je doprineo poboljšanju komunikacije, načinu poslovanja čovečanstva, protoku i dostupnosti informacija putem interneta, ali takođe, on za sobom povlači negativne posledice u vidu zloupotreba izvršenjem krivičnih dela iz oblasti bezbednosti računarskih programa. Borba protiv istog je jako teška, a razlog za to je konstantan napredak, odnosno modifikacija ovog oblika kriminaliteta, pri čemu je neophodno menjanje postojeće zakonske regulative, ostvarivanje međunarodne saradnje, ulaganje novčanih sredstava u opremu pogodnu za adekvatno reagovanje protiv kompjuterskog kriminaliteta. U ovom radu, akcenat se stavlja na sam pojam kompjuterskog kriminaliteta, međunarodnu i domaću zakonsku regulativu, oblike u kojima se najčešće manifestuje.*

Ključne reči: *tehnologija, kompjuterski kriminalitet.*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; slutovac@megatrend.edu.rs

** Saradnik u nastavi, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd;
jracic@megatrend.edu.rs

*** Rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPPNT – Pravo i nove tehnologije

1. Uvod

Protekom vremena, razvojem društva, razmenom ideja, iskustava i novih saznanja došlo je do univerzalnog geopolitičkog procesa u formi globalizacije koji se nametnuo uspostavljanjem jednostavnije, savremenije, brže i praktičnije komunikacije, razmene informacija, usluga, roba, otvorenosti granica, kretanja ljudi koja je nametnula savremenije standarde i principe ekspanzivnih procesa. Globalizacija sa sobom donosi mnoge prednosti, ali i mnoge negativne posledice koje se odražavaju na celokupno društvo.

Naša zatečenost razvojem tehnologije usled brzine kojom se procesi na svet-skoj sceni odigravaju, stvaraju dezorijentaciju i nedoumice u kojima smo najčešće zbunjeni i zarobljeni. Neophodnost kompjuterizacije i interneta u poslovanju, poboljšala je uslove komunikacije, ali je sa druge strane omogućila i stvorila prostor za mnoge zloupotrebe kojima se nanosi ogromna materijalna šteta zbog pribavljanja protivpravne imovinske koristi. Dijapazon zloupotreba kompjuterskog, odnosno visokotehnološkog kriminala svrstan je u podvrstu imovinskog, kao i privrednog kriminaliteta.

Jedna od odlika visokotehnološkog kriminala ogleda se u brzom i lakom profitiranju, bez ulaganja ogromnih novčanih sredstava prilikom pripremanja i vršenja krivičnih dela. Ono što karakteriše ovu vrstu kriminaliteta je delovanje kako pojedinaca tako i organizovanih kriminalnih grupa u zavisnosti od njihovog pravca delovanja. Organizovane kriminalne grupe imaju strogu hijerarhiju, strukturu kao i način podele poslova među članovima, u zavisnosti od nivoa stručnosti za obavljanje određene vrste poslova.

Takođe, mnogi autori zastupaju stav da kompjuterski kriminalitet spada u podvrstu kriminaliteta belog okovratnika, prilikom kojeg zaposleni zloupotrebljava svoj prestižni status u društvu radi pribavljanja lične imovinske koristi ili koristi za kriminalnu grupu.

Reč je o kriminalitetu transnacionalnog tipa, sa sve većim intenzitetom, koji se veoma teško otkriva zbog lakog uništavanja dokaza, posebno usled otežanosti identifikacije mesta i vremena izvršenja tih i takvih nezakonitih radnji. Ono što je bitno za njegovo otkrivanje je poseban pristup istražnih organa, njihova stručnost i multidisciplinarni aspekt predvidivosti krivičnih dela kojim se on može ostvariti. Pored izuzetnih specijalističkih znanja istražnih organa, neophodna je međunarodna saradnja i povezanost istih u prevenciji ove izuzetno specifične kriminalne aktivnosti.

Vršenje krivičnih dela iz ove oblasti povlači za sobom ostvarivanje dva cilja, a to su sticanje protivpravne imovinske koristi, kao i ostvarivanje osećaja "zadovoljstva" putem upada u obezbeđeni računarski sistem, kako bi se bitni podaci mogli plasirati u javnosti.

2. Pojam kompjuterskog kriminala

Kompjuterski kriminalitet je jako teško definisati zbog njegove fenomenološke raznovrsnosti, kao što je slučaj i sa organizovanim kriminalom, terorizmom i slično, iz razloga što predstavlja noviji oblik kriminalnog delovanja koji se protekom vremena sve više usavršava, odnosno razvijaju se razne nove metode u delovanju i načinu ponašanja (modus operandi).

„Kompjuterski kriminalitet predstavlja oblik kriminalnog ponašanja, kod koga se korišćenje kompjuterske tehnologije i informatičkih sistema ispoljava kao način izvršenja krivičnog dela, ili se kompjuter upotrebljava kao sredstvo ili cilj izvršenja, čime se ostvaruje neka u krivičnompravnom smislu relevantna posledica.“¹

Prema Ignjatoviću, razlikujemo dve definicije:

- šira, po kojoj u ovu kategoriju spada bilo koje krivično delo povezano sa upotrebom ili funkcionisanjem računara, i
- uža, po kojoj je kompjuterski kriminalitet poseban vid inkriminisanih ponašanja kod kojih se računarski sistem (shvaćen kao jedinstvo fizičkih jedinica – hardvera – i programa – softvera) pojavljuje ili kao sredstvo izvršenja ili kao objekat krivičnog dela, ukoliko se delo na drugi način ili prema drugom objektu ne bi uopšte moglo izvršiti ili bi ono imalo bitno drugačije karakteristike.²

Kompjuterski kriminalitet obuhvata kriminalitet vezan za kompjuterske mreže (Internet ili cyber kriminalitet) gde se kompjuterske mreže koriste:

- Kao cilj napada (napadaju se servisi, funkcije i sadržaji koji se nalaze na mreži);
- Kao sredstvo ili alat (online prodaja seksualnih usluga, ljudskih organa, žena i dece za prostituciju, proizvodnja i distribucija nedozvoljenih štetnih sadržaja, kao što su dečja pornografija, pedofilija, verske sekte, rasističke, nacističke i slične ideje i sl.)
- Kao okruženje u kome se napadi realizuju (korišćenje mreže za prikrivanje kriminalnih radnji).³

¹ Lilić Stevan, Prlja Dragan (2011), *Pravna informatika veština*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 104.

² Ignjatović Djordje (2016): *Kriminologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 122.

³ Vesna Nikolić-Ristanović, Slobodanka Konstantinović-Vilić (2018): *Kriminologija*, Izdavačko-grafičko preduzeće "Prometej", Beograd, str. 177.

3. Zakonska regulativa

Na međunarodnom planu, neophodno je postići saradnju kako bismo se ovom problemu kompjuterskog kriminaliteta suprotstavili na adekvatan način. Vremenom su propisane i ratifikovane određene konvencije. Hronološki posmatrano, prvi dokument na području Evrope, koji se odnosi na ovu problematiku, donet 17. maja 1991. godine, jeste direktiva Saveta Evropske zajednice o pravnoj zaštiti kompjuterskih programa. Države članice Evropske zajednice bile su obavezane na njenu primenu od 1. januara 1993. godine. Zatim, doneta je Konvencija o visokotehnološkom kriminalu, potvrđena 23. novembra 2001. godine u Budimpešti, koju je Republika Srbija ratifikovala 19. marta 2009. godine. U preambuli iste naglašeno je da države članice Saveta Evrope, kao i druge države potpisnice imaju cilj sprovođenja zajedničke politike u borbi protiv ovog globalnog problema. Prvo poglavlje konvencije odnosi se na definisanje osnovnih termina. Drugo poglavlje govori o merama koje je potrebno preduzeti na nacionalnom nivou. Treće poglavlje odnosi se na međunarodnu saradnju. Poslednjim, četvrtim poglavljem, određene su završne odredbe navedene konvencije. Takođe, Republika Srbija ratifikovala je 2009. godine dodatni protokol uz Konvenciju o visokotehnološkom kriminalu koji se odnosi na inkriminaciju krivičnih dela protiv rasizma i ksenofobije učinjenih putem računarskih sistema, koji je sačinjen 28. januara 2003. godine u Strazburu. Pored navedene konvencije i dopunskog protokola, doneti su sledeći akti:

- Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja (tzv. Lanzarot konvencija – Savet Evrope 2007. godine, stupila na snagu 2010. godine i ratifikovana iste godine od strane Republike Srbije);
- Odluka Saveta Evropske unije o suzbijanju dečije pornografije na internetu 2000/375/JHA;
- Direktiva Evropskog parlamenta o borbi protiv seksualne zloupotrebe, seksualne eksploatacije i dečije pornografije 2011/92EU;
- Direktiva 2013/40/EU Evropskog parlamenta i Saveta EU o napadima na informacione sisteme i zameni Okvirne odluke Saveta 2005/222/JHA;
- Bezbednosna agenda Evropske unije za period od 2015. do 2020. godine;
- Strategija sajber bezbednosti Evropske unije iz 2013. godine – „Otvoren, bezbedan i zaštićen sajber prostor”, i
- IOCTA (Internet organised crime threat assessment 2017) – Procena pretnje od Internet organizovanog kriminala.⁴

Republika Srbija se ovom obliku kriminaliteta suprotstavlja primenom sledećih zakona:

- Krivičnim zakonikom;
- Zakonom o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, i

⁴ Strategija za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za period od 2019-2023. godine, str. 6

- Zakonom o krivičnom postupku;
- Zakon o elektronskim komunikacijama;
- Zakon o informacionoj bezbednosti;
- Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, terorizma i korupcije, i
- Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma.

Krivični zakonik u svojoj XXVII glavi propisuje sledeća krivična dela protiv bezbednosti računarskih podataka:

- Oštećenje računarskih podataka i programa (član 298);
- Računarska sabotaža (član 299);
- Pribavljanje i unošenje računarskih virusa (član 300);
- Računarska prevara (član 301);
- Neovlašćeni pristup zaštićenom računaru, računarskoj mreži i elektronskoj obradi podataka (član 302);
- Sprečavanje i ograničavanje pristupa javnoj računarskoj mreži (član 303);
- Neovlašćeno korišćenje računara ili računarske mreže (član 304), i
- Pribavljanje, nabavljanje i davanje drugom sredstava za izvršenje krivičnih dela protiv bezbednosti računarskih podataka (član 304a).⁵

Objekt zaštite navedenih krivičnih dela je bezbednost računarskih programa. Kada su u pitanju krivične sankcije, propisana je primena kazne zatvora ili novčane kazne u zavisnosti od težine učinjenog dela.

Zakonom o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala uređuje se obrazovanje, organizacija, nadležnost i ovlašćenja posebnih organizacionih jedinica državnih organa radi otkrivanja, krivičnog gonjenja i suđenja za krivična dela određena istim.⁶

Nadležne institucije u borbi protiv visokotehnološkog kriminaliteta u Republici Srbiji su:

- Posebno tužilaštvo za visokotehnološki kriminal;
- Služba za borbu protiv organizovanog kriminala, i
- Odeljenje za visokotehnološki kriminal.

Takođe, Vlada Republike Srbije donela je Strategiju za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za vremenski period od 2019. do 2023. godine.

⁵ Krivični zakonik ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019)

⁶ Zakon o organizaciji nadležnih državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala ("Sl. glasnik RS", br. 61/2005 i 104/2009)

4. Pojavni oblici kompjuterskog kriminaliteta

Bavljenje kompjuterskim (sajber) kriminalom odlikuje jedna jako bitna karakteristika – anonimnost. Ista se postiže korišćenjem VPN-a (engl. Virtual Private Network - Virtuelna privatna mreža) putem interneta, pri čemu se IP adresa računara koji se koristi neće videti, već će se zapravo videti IP adresa VPN-a koji se koristi. U pojedinim državama je njegova upotreba izričito zabranjena, a krivična sankcija koja se primenjuje u slučaju kršenja ove norme jeste novčana kazna, konkretno, u Evropi reč je o Rusiji i Belorusiji.

Krađe putem interneta predstavljaju najučestaliji, odnosno najčešći vid zloupotreba korišćenjem računara. Ovaj oblik kompjuterskog kriminaliteta manifestuje se putem krađa samih računara, podataka prodiranjem u računarski sistem, mejl adresa i lozinki, identiteta, pinova kreditnih kartica, pri čemu se ukradeni podaci pojavljuju na tržištu kako bi se ostvarila protivpravna imovinska korist, takođe time se ugrožava bezbednost i privatnost trećih lica. Kako bismo se obezbedili na adekvatan način, neophodno je preduzeti određene preventivne mere kako ne bi došlo do viktimizacije. Preciznije, voditi računa gde, kako i na koji način ostavljamo lične podatke, verifikovati sve mreže koje koristimo za komunikaciju i slično. Amerika godišnje trpi jako velike novčane gubitke baš iz ovog razloga i velike količine novca dolaze u Evropu. Podneblje je takvo, da njeni žitelji u ogromnom broju slučajeva za kupovinu koriste online transakcije. Te transakcije se “presreću” pristupom hakera mejl adresi naručioca robe, pri čemu se transakcija obustavlja, a dobija se lojaliti kartica u vrednosti novčanog iznosa poručene robe, pri čemu se ista krađe sa mejla i stavlja na tržište u pola cene. Napomenuta krađa identiteta ostvaruje se prisvajanjem tuđeg identiteta, zarad prevare ili izvršenja nekog drugog krivičnog dela.

Kompjuterske prevare, među kojima je najpoznatija “Nigerijska prevara”, manifestuju se potražnjom da se određena svota novca uplati zarad obavljanja poslovne obaveze pri čijoj bi se zagarantovanoj uspešnosti isplatila veća novčana suma od uložene. Primer za to jesu spam mejlovi (neželjena elektronska pošta) sadržine da je neophodno obratiti se kontaktu navedenom u istom, kako bismo nasledili imovinu preminulog rođaka.

Kompjutersko falsifikovanje ispoljava se u najvećem procentu falsifikovanjem ličnih dokumenata i novca. Nije retka pojava falsifikovanja papira za prenos nepokretnosti, hartija od vrednosti, platnih kartica, trenutno aktuelnih Covid propusnica, PCR rezultata testova i slično.

Zlonamerni softveri koriste se kako bi se pomoću virusa, trojanaca, crva ili nekog drugog programa preuzeli lični podaci.

Visokotehnološki kriminal obuhvata sledeće oblike:

- Slučajnu upotrebu informacionog sistema u slučajevima kršenja poslovne i bezbednosne politike firme ili preduzimanju koraka protivno bezbednosnoj politici firme i time izlaganje sistema i podataka firme sajber napadima;

- Klasične oblike kriminala koji uključuju primenu računara ili drugih IT komunikacionih ili evidencionih sredstava kao podršku nelegalim aktivnostima;
- onlajn prevare kao što su fišing napadi, spufing, spiming, forming ili drugim oblicima dela kojima se pokušavaju prevariti lica s ciljem ostvarivanja protivpravne imovinske koristi;
- Hakerisanje, kreiranje šifara, nedozvoljeni upad u računar s svrhom krađe ili nezakonitog uvida u šifre administratorskih i drugih naloga ili s ciljem upada u računare ili informacione sisteme kako bi se vršili drugi nezakoniti akti oflajn ili onlajn; ti oblici imaju veoma značajnu perspektivu u okvirima organizovanih kriminalnih grupa;
- Pribavljanje malicioznih i distribuiranje drugih računarskih programa ili kodova, koji u sebi sadrže aktivnosti stvaranja, kopiranja i/ili ispuštanja zloćudnih programa (na primer, destruktivne ili ometajuće viruse, trojance, crve, advertajzing programe – advere, ili špijunske programe – spajvere). Piraterija (digitalna) muzike, video-zapisa (filmova);
- Sajber uznemiravanja, uznemiravanja, pretnje, intenciona izlaganja poruzi, iznude uključujući i sajber zlostavljanja;
- Onlajn proganjanja i uhođenja, kao i druga dela sajber seksualne konotacije, uključujući slanje fotografija ili tekstualnih poruka seksualne prirode, sadržajem koji promoviše seksualni turizam, ili zloupotrebu interneta u omogućavanju trgovine ljudima u seksualne ili druge svrhe, naročito u okvirima socijalnih mreža;
- Akademske prevare i naučno nedolično ponašanje studenata, nastavnog osoblja u plagiranju (preuzimanje zasluga za pisane ideje drugih lica ili druge materije), varanje na pismenim ispitima, ili lažna i fingirana istraživanja, rezultate istih ili metode;
- Organizovani kriminal koji podrazumeva zloupotrebu interneta etnički vezanih i organizovanih bandi u omogućavanju kombinovanih ilegalnih i legalnih aktivnosti kao na primer kupoprodaju ljudskih bića, njihovo krijumčarenje, ali i drugih nelegalnih roba – oružja i narkotika;
- Špijunske aktivnosti država ili slobodnjaka koji uključuju i korporativnu špijunažu vezanu za zabranjenu upotrebu špijunskih programa kao i kiloger programa u cilju otkrivanja podataka koji se imaju ukrasti ili iskoristiti u vršenju daljih kriminalnih aktivnosti;
- Kiberterorizam izvršen od strane osoba koje nameravaju da stvore „socijalne, religiozne ili političke ciljeve nanošenjem straha i panike putem oštećivanja ili ometanja kritičkih informacionih struktura“.⁷

⁷ Bošković Goran (2011): *Organizovani kriminal*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, str. 107-108.

Većina oblika visokotehnološkog kriminala realizuje se različitim vrstama sajber napada, koje ćemo ukratko opisati.

- Socijalni inženjering obuhvata prevaru žrtve s ciljem ostvarivanja profita ili zabave. Socijalni inženjering predstavlja sredstvo kojim lice vara druga lica koristeći različite smicalice kako bi ih primorao da nešto učine, a obično se te aktivnosti ostvaruju odlaskom na neki inficirani sajt. Ta tehnika zasniva se na ometanju pažnje (ili obmanjivanju na različite načine) određenog lica, s ciljem prikupljanja informacija, koje ono, inače, ne bi odalo, a kako bi se ti podaci kasnije zloupotrebili (radi odavanja korisničkih imena, lozinki ili, npr., podataka o platnim karticama).
- Lažno predstavljanje (spoofing) predstavlja krađu usluga od autorizovanih legitimnih korisnika, preko njihovog identifikacionog korisničkog imena i šifre. Izuzetno je značajna situacija u kojoj se na harderskim forumima tako pribavljeni podaci o ličnosti prodaju na virtuelnom kriminalnom tržištu.
- Eksploatacija softverskih rupa ili rupa u operativnim sistemima realizuje se tako što učinioci pretražuju sisteme aktivne na mreži kako bi pronašli one koji su s postojećim slabim tačkama. Posebno je interesantno angažovanje, na različite načine (prinudom, korupcijom, zloupotrebom zavisnosti od nekih oblika narkotika i sl.) IT stručnjaka za masovno pronalaženje takvih manjkavosti od strane kriminalnih organizacija.
- Transitni bezbednosni eksploatatori koriste sigurnosne veze između domaćina i mreža. To se ostvaruje putem klijent – server sigurnosnih protokola, između dva mrežna domaćina, tokom određene vrste kontakta i transmisije, kada postoji uzajamno poverenje. Upravo okolnost postojanja poverenja koriste hakeri za različite zloupotrebe.
- Napadi podataka odnose se na programiranje skripti ili šablona, pri čemu postoji opasnost proturanja zloćudnih kodova u sisteme. Te skripte mogu raditi kroz servere, ali i kroz korisnički računar, te tako mogu dozvoliti zlonamernima da upadnu u računar ili ubace zloćudne kodove u sistem.
- Korišćenje slabosti infrastrukture najčešće se odnosi na mrežne slabosti koje postoje u komunikacionim protokolima. Mnogi hakeri svoju stručnost koriste u zloupotrebi pronalaženja rupa u mrežnim komunikacijama, i to kao vrata za ulazak u sisteme svojih žrtava.
- Odbijanje pružanja usluga (denial of service) se sastoji od akata koji dovode do sprečavanja korišćenja sistema u planiranom kapacitetu kroz opterećivanje servera saobraćajem. Žrtvin server na taj način biva bombardovan preuzetim i posednutim IP adresama. Posebno je interesantno organizovanje i iskorišćavanje velikog broja računara u botnetovima, i posebno angažovanje organizovanih kriminalnih grupa u njihovom kreiranju i zloupotrebi u izvršenju klasičnih oblika kriminala kao što su iznude i ucene.
- Aktivno prisluškivanje se dešava u toku transmisije – poruke se presreću dok se šalju. Tom prilikom mogu se desiti dve stvari. Prvo, presretnuti podaci

mogu biti kompromitovani uništenjem podataka u paket (izmena izvora, ili destinacije IP adrese ili izmenom broja sekvenci paketa). Drugo, mogu se kopirati kako bi se kasnije koristili.⁸

5. Zaključak

Kompjuterski kriminal za sobom povlači enormne ekonomske – finansijske gubitke, kako za pojedinca, tako i za društvo u celini, narušava privatnost, nanosi materijalnu i nematerijalnu štetu specifičnim načinom delovanja kao i sredstvima za vršenje krivičnih dela. Protekom vremena, pored tradicionalnih oblika, javljaju se novi, modifikovaniji, složeniji oblici i forme, koji šire svoj geografski prostor delovanja, primenjuju se nove metode i tehnike paralelno sa tehnološkim razvojem i napretkom društva. Kako bismo u granicama normale suzbili ovaj globalni problem, odnosno smanjili postojeću tamnu brojku kriminaliteta, neophodno je reformisati postojeću zakonsku regulativu, oformiti specijalno edukovane istražne timove, osmisлити adekvatnu strategiju za borbu protiv istog, uspostaviti međunarodnu saradnju, razmeniti prikupljene informacije i dokaze, preciznije, poraditi na preventivnim merama i pooštriti krivične sankcije. To nije nimalo lak zadatak iz razloga što je gotovo nemoguće predvideti nove oblike ove vrste kriminaliteta, predvideti koji će to objekti biti budući predmet napada, predvideti buduću povezanost ovog oblika kriminaliteta sa ostalim oblicima, koje će se metode i tehnike koristiti prilikom vršenja inkriminiranih radnji i slično. Takođe, profil ličnosti samih učinilaca predstavlja dodatni problem s obzirom da ih odlikuje visok stepen inteligencije, savršeno poznavanje načina funkcionisanja računarskih programa. Posebno otežavajuća činjenica je da u velikom procentu slučajeva izvršioci ne ostavljaju dokaze prilikom vršenja krivičnog dela, pa je samim tim veoma teško njegovo otkrivanje i dokazivanje. Iznete činjenice ukazuju da je savremeno društvo prinuđeno stalno usavršavati mehanizme borbe protiv ovog oblika kriminaliteta, organizovano, kontinuirano, strateški sa posebnim akcentom efikasnog procesuiranja koji bi obeshrabrio potencijalne izvršiće.

⁸ Bošković Goran (2011): *Organizovani kriminal*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, str. 111-112.

Literatura:

- Bošković, G. (2011): *Organizovani kriminal*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd;
- Ignjatović, Dj. (2016): *Kriminologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd;
- Ljiljić, S., Prlja, D. (2011): *Pravna informatika veština*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd;
- Nikolić-Ristanović, V., Konstantinović-Vilić S. (2018): *Kriminologija*, Izdavačko-grafičko preduzeće "Prometej", Beograd
- Stojanović, Z., Delić N. (2017): *Krivično pravo posebni deo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd;
- Krivični zakonik ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019);
- Zakon o organizaciji nadležnih državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala ("Sl. glasnik RS", br. 61/2005 i 104/2009);
- Strategija za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za period od 2019-2023. godine;
- Zakon o potvrđivanju Konvencije o visokotehnološkom kriminalu;
- Zakon o potvrđivanju dodatnog protokola uz Konvenciju o visokotehnološkom kriminalu koji se odnosi na inkriminaciju dela rastističke i ksenofobične prirode preko računarskih programskih sistema;
- Direktiva Saveta Evropske zajednice o pravnoj zaštiti kompjuterskih programa;
- <http://www.beograd.vtk.jt.rs/>
- <http://www.rjt.gov.rs/sr/organizacija/odeljenja/odeljenje-za-visokotehnolo%C5%A0ki-kriminal>

COMPUTER CRIME AS A MODERN FORM OF CRIME

Abstract: *The development of technology has significantly contributed to the improvement of communication, the way of doing business of humanity, the flow and availability of information via the Internet, but it also entails negative consequences in the form of abuse by committing crimes in the field of computer security. The fight against it is very difficult, and the reason for that is the constant progress, ie modification of this form of crime, where it is necessary to change the existing legislation, achieve international cooperation, invest money in equipment suitable for adequate response to computer crime. In this paper, the emphasis is placed on the very concept of computer crime, international and domestic legislation, the forms in which it most often manifests itself.*

Keywords: *technology, computer crime.*

OTIMANJE MATERIJALNOG BLAGA KOSOVA I METOHIJE OD STRANE MEĐUNARODNIH I DOMAĆIH FAKTORA***

Apstrakt: *O materijalnom i kulturnom blagu Kosova i Metohije se piše i govori decenijama, pa i vekovima unazad. Nekako ta priča o jednom i drugom blagu, kako za nas tako i za druge, a tu mislimo i na razne međunarodne faktore, nikada ne gubi na značaju. Iako teritorija KiM, kao što je poznato od 1999. godine nije pod jurisdikcijom države Srbije, ova tema nije skrajnuta. Sukobi, ratovi, nemiri i slično na prostorima KiM su neodvojivi deo njegove istorije, a pozadina svih tih nemilih događaja nije samo teritorija kao takva, već upravo njeno ogromno bogatstvo koje poseduje. U radu smo se osvrnuli na ta bogatstva, pre svega rudna, i zbog čega mnogi imaju želju da gospodare južnom srpskom pokrajinom. Što je više mešetara na raznim nivoima i u raznim oblastima na tim prostorima, sve je manje pravde i prava, a naročito kada su u pitanju prava srpskog naroda i zaštita kako njegove imovine, tako i imovine države Srbije. U tom smislu smo ukazali i na objektivnu nemoć postojećeg kosovskog pravosuđa da radi svoj posao, ali i subjektivne razloge koji su uglavnom političke prirode.*

Ključne reči: *materijalno blago, rudna bogatstva, Nato bombardovanje, inostrane korporacije, zaštita imovine*

* Vanredni profesor, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd;
mmilovic@megatrend.edu.rs

** Docent, Fakultet za menadžmentu, Sremski Karlovci; baltez@gmail.com

*** Rad je rezultat projekta FPISKL Materijalno i duhovno blago Kosava i Metohije – pravni aspekt

1. Uvodna razmatranja

Mnogi poznavaoi prilika na Kosovu i Metohiji će s pravom reći da je južna srpska pokrajina riznica kako materijalnog tako i kulturnog blaga, pored toga što je kolevka srpske države, kulture, vere i tradicije. No, kao što i u naslovu se govori o blagu, ma kako taj pojam tumačili, koji često ima prenosno značenje, ipak možemo konstatovati da se zaista radi o pravom blagu, sa kojim se malo ko može čak i od starih evropskih naroda pohvaliti. To blago je postojalo, stvarano, nastajalo, vekovima unazad, i to kako materijalno, tako i duhovno! Nećemo pogrešiti ako kažemo da je nastajalo paralelno (pre svega duhovno), kako se stvarala i razvijala srpska država, Srpska pravoslavna crkva na tlu Kosova i Metohije, a i šire. Treba li podsećati da govorimo o ranom srednjom veku, tačnije od 9. veka kada se pominje prvi srpski vladar Višeslav, a posle njega, Radoslav, Prosigoj, Vlastimir... i gde se u zavisnosti od istorijskog perioda srpska država protezala na veći deo balkanskog poluostrva, pod nazivom Duklja, Travunija, Zahumlja, Paganija, Konavli, Raška itd.

U proteklom istorijskom periodu, koji se dakle meri vekovima, bilo je osporavanja, kao što ga imamo i danas, da blago na tlu KiM (u bilo kom obliku) nije naše. Osporavanje da to ne pripada nama je u bliskoj vezi sa koristoljubljem, kao skrivenim uzrokom mnogih sukoba na ovim prostorima. Istorijski dokumenti koji potkrepljuju ove tvrdnje nalazimo i u zapisima vizantijskog istoričara Hristovula iz prve polovine 15. veka u kojem piše: 'Ipak nije bilo samo to (potčinjavanje Srba), nego su ga (sultana) pokrenula (protiv Srbije) i izvanredna svojstva zemlje, koja su zapanjujuća i koja pružaju obilje svakojakih dobara. Zemlja ima veliko plodno tle, koje rađa sve moguće plodove i sve bogato daje... Ali najvažnije je ono u čemu ona daleko nadmašuje sve ostale zemlje – zlato i srebro izbija takoreći iz izvora, i svuda gde se ono kopa pruža zlatni i srebrni prah u velikim količinama i najboljeg kvaliteta, bolje je od onoga u Indiji... Time je srpska država od početka bila povlašćena...' ¹ Kako tada, tako i danas, potčinjavanje i otimanje ne prestaje, samo je forma drugačija.

Poslednjih decenija ta 'kampanja' osporavanja i svojatanja čini se dobija na intenzitetu. Nastojanje u svakom pogledu da se izbrišu, uklone, zatru tragovi srpskog postojanja naročito kada je srpska kulturna baština u pitanju vidljiva je na samom terenu, kako ponašanjem bolje reći aktivnim delovanjem u tom pravcu predstavnika vlasti na KiM, tako i međunarodne zajednice, preciznije pojedinih njenih krugova, koji to čine iz svojih interesa. To jasno ukazuje da postoji sinhronizovano delovanje i ponašanje koje ima vid kontinuirane organizovane, 'orkestrirane' kampanje uperene na naše nacionalne interese. Dakle, kroz manipulacije, falsifikovanje istorije, falsifikovanje dokumenata o vlasništvu imovine ² (uključu-

¹ Istoričar dr. Mihailo Stanišić, u tekstu "Kosmetiski ćup zlata" u dnevnom listu Politika, autora Slobodana Kljajića od 05.04.2007. godine

² U prilog tome je da prema najnovijim saznanjima u Kancelariji za Kosovo i Metohiju, pred kosovskim sudovima se vodi oko 80.000 sporova za zaštitu privatne imovine Srba i

jući i mnoge kapitalne nepokretnosti) te iznošenje nekih novih lažnih (krivotvorenih) činjenica, nastoji se 'obrisati' tragovi srpskog naroda i njegovih materijalnih i duhovnih vrednosti na tim prostorima.

2. Uzurpacija materijalnog blaga od strane određenih međunarodnih faktora i korporacija

Materijalno blago na Kosovu i Metohiji je zaista ogromno, i veoma teško je izračunati u novcu koliki je to iznos, i šta bi sve pod tim pojmom se moglo obuhvatiti.

O postojanju materijalnog blaga u različitim vidovima u južnoj srpskoj pokrajini, poznato je ne samo na prostorima Balkana, već i u celom svetu. Dovoljno je samo pomenuti rudna bogatstva, pa da govorimo o desetinama i stotinama milijardi evra i dolara. Postoje pouzdani podaci s raznih strana sveta da samo rezervne kosovskog lignita vrede oko 500 milijardi dolara, da pojedini 'privilegovani krugovi moći' procenjuju vrednost nalazišta olova, cinka, nikla, mangana, molibdena i bora (sedam strateški ruda) na Kosmetu i do 1.000 milijardi američkih dolara.³ Mnoge istaknute diplomate, zvaničnici (bivši i sadašnji), istoričari, analitičari, međunarodne organizacije, nevladine organizacije, vlade pojedinih država itd. ukazuju da je jedan od glavnih razloga za bombardovanje Srbije i Savezne republike Jugoslavije 1999. godine bilo upravo materijalno blago koje se nalazi na prostorima KiM. Naravno da to nije mogao biti razlog za bombardovanje jedne suverene zemlje, već je kao izgovor uzeto navodno ugnjetavanje, progon i teror nad Albancima od strane 'srpskog režima'. Bez namere da dublje ulazimo u temu bombardovanja o kojoj se inače dosta govorilo i pisalo sa raznih aspekata, ukazali bi da je to bilo dugo pripremano, pre svega u zapadnim centrima moći, a da je jedan od glavnih razloga upravo preuzimanje materijalnog bogatstva južne srpske pokrajine, kao što smo i naveli. Svakako ne treba prenebregnuti činjenicu i da je geostrateški značaj KiM bitan, zbog čega su mnoge vojske i carstva iz prošlosti se borile za ove prostore, ali vojno politički faktor je samo jedan u nizu faktora za 'isterivanje' države Srbije (privremeno!!!) sa tih prostora.

nealbanaca na Kosovu, a takođe brojni su slučajevi da Albanci uzurpatori prvo devastiraju srpsku imovinu do neprepoznatljivosti kako bi potom na njoj gradili nove objekte. – tekst "Krađa imanja na Kosovu: Albanac porodici Dujović oteo dedovinu falsifikovanim papirima" - Izvor: Kosovo Online/Večernje novosti od 1. novembra 2021. godine Osim toga, još jedna sumorni podatak, a to je da se pred kosovskim sudovima nalazi više od 20.000 tužbi za prevarne ugovore i druge transakcije, jer uzurpatori uz pomoć opštinskih sudova, zaposlenih u katastru i preko notara dobijaju imovinu Srba i nealbanaca koji su proterani 1999. godine. – više o tome: tekst "Na KiM 70.000 zahteva za zaštitu i povraćaj imovine Srba", dnevni list Politika, od 15.11.2021. godine

³ Istoričar dr. Mihailo Stanišić, tekst "Rat za kosmetsko rudno blago" u dnevnom listu Politika, autora Slobodana Kljajića od 12.11.2011. godine

Dolaskom međunarodnih snaga na Kosovo i Metohiju, pa sve do današnjih dana, koriste se svi resursi, kako prirodni, tako i imovina (objekti, infrastruktura...) koje je izgradila država Srbija, a da se pri tome ta ista država ne pita ništa, niti ubira prihode od toga, kao nesporni vlasnik. Jednostavnim rečnikom možemo konstatovati da je na delu otimačina materijalnih resursa na KiM u najširem smislu reči koja traje duže od dve decenije. Čekajući neko novo pravednije vreme u međunarodnim odnosima imaćemo s čim da izađemo i dokažemo da je tamo mnogo toga u našem vlasništvu. Naime, čak 58 odsto teritorije Kosova, a radi se o državnoj, privatnoj, društvenoj i crkvenoj imovini je u vlasništvu države Srbije i njenih građana i institucija, za koje postoji originalna katastarska dokumentacija koja je 1999. godine izvučena sa Kosova. Pri tome vrednost imovine koju Kosovske vlasti pokušavaju da prisvoje prema nekim procenama je deset milijardi evra (zemljište, objekti, poslovne zgrade, državna preduzeća, sportski objekti).⁴ Obzirom da se radi o delu međunarodne zajednice koja je učestvovala u bombardovanju Srbije da bi potom došla na njenu teritoriju, konkretno KiM, sigurno je neovlašćeno korišćenje materijalnih resursa (blaga) bio jedan od glavnih ciljeva.⁵ U postojećoj konstalaciji snaga, Srbija je nemoćna jer sa druge strane ima najmoćnije zemlje zapadne civilizacije koje imaju suprotne interese od naših, obzirom da njihove moćne kompanije i korporacije su našle svoj interes koji se ogleda, između ostalog, i u eksploataciji svega što ima materijalnu vrednost.⁶ Polazeći od toga da je za njih Kosovo nezavisna država (na čemu su najviše bili angažovani) našli su svoj »prostor« da to i naplate i iskoriste za svoje korporacije. Otimačina uvijena u formu modernog poslovanja, odnosno paravan za neovlašćeno korišćenje rud-

⁴ "Čak 58 odsto teritorije Kosova je vlasništvo Srbije" tekst novinske agencije TANJUG, objavljen 16.03.2017. godine

⁵ U prilog tome, neposredno pre bombardovanja NATO pakta na SR Jugoslaviju je tadašnji direktor Kombinata "Trepče" izjavio "Rat na Kosovu je oko rudnika, ništa drugo. Ovo je Srbija, ovo je srpski Kuvajt, Kosovo je srce Srbije. Pored ovoga, Kosovo ima 17 milijardi tona rezervi uglja." - tekst "Rat za kosmetsko rudno blago" u dnevnom listu Politika, autora Slobodana Kljajića od 12.11.2011. godine. Dubina ovih reči i bolna istina dovoljno govori za sebe. – napomena M.M.

⁶ Na žalost, primera za tako nešto ima dosta, pa tako je rudarski basen "Trepče" "izrešetan" istraživačkim tačkama korporacija gde je učešće uzela i kompanija "Lidijan internešnel" koja je još 2008. godine izvestila da su u Orahovcu našli nalazište u kome je 1,87 grama zlata na tonu uzorka (u najboljem slučaju čak 7,97 grama po toni). U vezi istog rudarskog basena je krajem 2007. godine Nil Klark u "Nju stejtsmenu" konstatovao da Soroš ulaganjem velikog novca na Kosovu ima nameru da "preuzme kontrolu nad rudnikom Trepča" gde su "ogromne rezerve zlata, olova i drugih minerala". Takođe, Flora Saunders je još 1998. godine objavila tekst pod naslovom "Kosovo: Rat je oko rudnika" u kojem je ukazala na činjenicu da stručne metalurške i slične publikacije obaveštavaju uske krugove iz sveta finansija i biznisa o tamošnjim velikim prirodnim bogatstvima i zaključila da će "Trepču" kontrolisati onaj ko oružano pobeđi na Kosovu, a NATO dominacija na terenu bi "stavila američke korporacije u najbolji položaj". Ibid

nih i drugih bogatstava i dragocenosti kojima ceo Kosmet obiluje i pri tome da se za to ne plaća ništa, ili skoro ništa.⁷

Ne treba zanemariti ni izvorišta i rečne tokove koji tamo postoje kao što su Bistrica, Lepenac, Ibar, Beli Drim... U vremenima koje dolaze, gde smo svi svedoci nepovoljnih klimatskih promena, borba za vodu (naročito čistu), će biti jedan od glavnih razloga oko čega će se voditi ratovi u budućnosti. Dakle, onaj ko bude kontrolisao ova izvorišta i rečne tokove, kako bi stanovništvo u Evropi, pa i šire imalo zdravu pijaću vodu imaće mogućnost da zaradi ogromno bogatstvo. Pri tome, nema gotovo nikakvih ulaganja, jer se radi o obnovljivim izvorima i vodama. Ta činjenica je nema sumnje mnogim (ne)dobronamernim faktorima, pre svega u inostranstvu bila jako dobro poznata, pa ne treba sumnjati da je i to jedan od razloga da se država Srbija «otera» sa tih prostora.

S druge strane, šta može danas da uradi država Srbija, gledajući sa pravnog aspekta? Na žalost manevarski prostor na tom polju je jako sužen, a u nekim aspektima skoro nikakav. U vezi izvršenog bombardovanja, Srbija se obraćala međunarodnim sudovima za zločine (po više osnova) počinjene 1999. godine, ali bez uspeha. Iako je svima bilo jasno kakvi su zločini počinjeni, da su mnogi nedužni građani tadašnje Savezne Republike Jugoslavije, a pre svega Srbije stradali, da je ogromna imovina uništena i oštećena, pravda nije pobedila. Politički interesi pojedinih velikih sila su se pokazali jači od argumenata i neoborivih dokaza koje je naša zemlja dostavila.

Dakle, niko nije krivično odgovarao za veliki broj žrtava, za tzv. «kolateralnu štetu»!!!

Šta možemo kao država da preduzmemo? Ostavljajući politički aspekt po strani, koji je ovde presudan i dominantan, u pravnom smislu, kao što smo već istakli, nemamo mnogo prostora. U krivičnopravnom smislu imamo još manje mogućnosti, budući da naši državni (pravosudni) organi nemaju na tim prostorima nikakve ingerencije. Razloga za delovanje (krivičnih) sudova ima na pretek, ali na žalost privremene institucije na KiM koje imaju tu vrstu nadležnosti su veoma inertne. Mogli bi šta više konstatovati da nije reč samo o nemarnosti, neažurnosti, neefikasnosti tih institucija, već o namernoj opstrukciji, naročito kada su u pitanju fizički napadi i imovina srpskog stanovništva.

Otimanje i sknavljenje imovine bez ikakve reakcije organa tzv. privremenih institucija je redovna praksa koja datira još od 1999. godine sa povlačenjem državnih organa Srbije sa tih prostora (shodno rezoluciji Ujedinjenih nacija 1244). U mnogim slučajevima nije čak ni pokretan pretkrivični postupak kada su u pitanju Srbi kao oštećeni, već se svodi uglavnom na zaključak da je počinilac

⁷ Od uspostavljanja protektorata na Kosmetu 1999. godine, u narednih osam godina međunarodna zajednica je potrošila novac koji se procenju od četiri do deset milijardi američkih dolara, a da stanje na terenu nije unapređeno ni na koji način naprotiv, a dosadašnji trošak je po svemu sudeći tek mršava investicija u budućnost, u kojoj bi Kosmet bio otet Srbiji, a stvarno ne bio predat na upravu većinskim Albancima, već megakorporacijama koje će pod kišobranom NATO crpeti tamošnje resurse i bogatstva. – Ibid

nepoznat, odnosno da se radi o N.N licu i tu se uglavnom postupak okončava ili bolje reći i ne pokreće. Preko ovih činjenica prelaze, «žmure» i međunarodne civilne snage, pod nazivom Privremena civilna administracija misije (Umnik), a potom i misija Evropske unije za vladavinu prava na Kosovu (EULEX) koja je nastala 2008. godine, što daje dodatno «vetar u leđa» da se može bez posledica otimati srpska imovina i ugrožavati fizički integritet građana srpske nacionalnosti koji tamo žive.

Dakle, krivično pravosuđe na prostorima Kosova i Metohije je pasivno isključivo kada su oštećeni građani srpske nacionalnosti, njihova imovina, i ništa manje imovina države Srbije.⁸ Isto tako i kada je reč o imovini srpskih preduzeća, a naročito kada je reč o napadu na imovinu Srpske pravoslavne crkve. Atak na crkvenu imovinu možemo shvatiti dvojako, kao napad i na materijalno i na duhovno blago. Nećemo pogrešiti ako kažemo da je to napad istovremeno i na jedno i na drugo. Uzaludni su bili apeli svih naših državnih zvaničnika i crkvenih velikodostojnika da se prestane sa napadima i ugrožavanjem crkvene imovine, ali po onoj narodnoj «nema ko da čuje» ili bolje reći ne žele da čuju. Postoji li frapantniji primer od zemlje koja je svojevremeno oduzeta od manastira Visoki Dečani!? U pitanju su 24 hektara manastirske zemlje koju je čak i Ustavni sud Kosova potvrdio da su vlasništvo navedenog manastira.⁹

Srpska pravoslavna crkva još nije dobila nazad ova 24 hektara zemlje, a za nesprovođenje odluke najviših kosovskih institucija niko nije odgovarao, čak nije bilo ni političkih konsekvenci. Na lokalnom nivou zbog nesprovođenja odluke Ustavnog suda niko nije podneo ostavku, niko nije bio razrešen, a o krivičnoj odgovornosti da ne govorimo. Uzalud su bili apeli ambasadora Evropske unije i SAD, njihovih vlada i visokih zvaničnika da se moraju poštovati odluke tog suda, ali do toga ni do današnjeg dana nije došlo. Na delu je očigledna opstrukcija pravde, za koju ne sme, obzirom da je odluka konačna i izvršna, da postoje nikakvi izgovori ili protivargumenti. S tim u vezi, možemo reći da postoji kri-

⁸ Ministarstvo energetike Republike Srbije procenilo je 2009. godine da je vrednost imovine države Srbije u sektoru elektroprivrede, protivpravno otete na Kosmetu, oko 1,5 milijardi dolara, s tim što su istakli da bi "vrednost tog bogatstva iznosila do 100 milijardi evra, kada se uzme u obzir perspektiva i iznos koji bi se dobio eksploatacijom i pretvaranjem tog energetskog bogatstva u električnu energiju." – Ibid

⁹ Ovaj sudski spor (do konačne odluke Ustavnog suda Kosova) koja inače još nije sprovedena, je trajao čitavih 16 godina. Ovaj podatak govori o (ne)efikasnosti kosovskog pravosuđa. – napomena M.M.

Manastirsku zemlju Visokih Dečana koja je imala preko 700 hektara svojih livada, šuma, nekretnina je 1946. godine na Vidovdan, tadašnji narodni odbor oduzeo od SPC i istog dana je tu odluku potvrdila viša sudska instanca. Desetak godina kasnije tadašnje komunističke vlasti su uz uništavanje dokumentacije o vlasništvu dopustile seljacima i emigrantima uzurpaciju imovine i otimanje vekovnih poseda, a najveće obradive površine su dodeljene zemljoradničkim zadrugama i kombinatima. Pećkoj Patrijaršiji je te iste 1946. godine oduzeto čak 800 hektara zemlje... – videti: tekst "Oteta zemlja" u dnevnom listu Politika, autora Živojina Rakočevića od 27.05.2016. godine

vična odgovornost pojedinaca sa lokalnog nivoa, ali i krivična odgovornost na višim nivoima koji ih u tome otvoreno podržavaju i ohrabruju, te udruženim snagama ometaju sprovođenje pravde i izvršavanje sudskih odluka. U konkretnom slučaju, a sličnih primera na žalost ima još, radi se o krivičnom delu ometanja pravde (član 336b KZ)¹⁰ i neizvršenje sudske odluke (član 340. KZ).¹¹

Shodno navedenom u bliskoj budućnosti nemamo razloga za neki veliki optimizam, u pogledu sprečavanja dalje uzurpacije naše imovine i materijalnih bogatstava u bilo kom obliku kako od strane međunarodnih korporacija tako i od strane privremenih institucija KiM. Ipak, ne treba sedeti »skrštenih ruku» što objektivno i ne činimo, jer se postojeća situacija u svetu menja. Ta promena u međunarodnim odnosima u izvesnoj meri ide i nama na ruku, jer lošije ne može da bude, kao što je bilo u proteklih trideset i više godina. Pri tome treba imati u vidu da već više od dvadeset godina se pokušava napraviti država Kosovo, ali je i dalje sve na pokušajima, i očigledno sve je manje nade da takva »država» može da opstane bez podrške i pomoći pojedinih međunarodnih faktora. Iako se nastoji održati kakav takav status kvo, i privid da ta lažna država funkcioniše, činjenice govore drugačije. Ovakvo stanje na KiM nije moguće održavati na duži rok i toga mnogi i u Evropi i svetu postaju svesni. S tim u vezi, za očekivati je da će pravno i faktičko stanje na teritoriji južne srpske pokrajine menjati, gde će i država Srbija se pitati i uzimati učešća u rešavanju ovog problema. Logično je da će i pitanje uzurpacije naše imovine i materijalnih bogatstava doći na red i da će se početi (konačno) da poštuje međunarodno pravo. Upravo u tome je šansa da se naša država vrati na prostore KiM, i da njeni pravosudni i drugi organi »isprave» u meri koliko je moguće nepravde, otimanja, prisvajanja, rušenja i tome slično od 1999. godine pa na dalje.

3. Zaključna razmatranja

U radu smo se u vezi materijalnog blaga Kosova i Metohije dotakli jednog segmenta, a to su rudna bogatstva koja predstavljaju najbitniji faktor oko kojeg se otimaju razne korporacije, pre svega američke i zapadnoevropskih zemalja. O brojkama koje su pominjane u vezi vrednosti pojedinih nalazišta ruda na tim prostorima, a za koje nemamo razloga da ne verujemo jer ih niko nije demantovao, a radi se o nekoliko stotina milijardi dolara i evra, pa čak i preko hiljadu, izlišno je govoriti. Ove procenjene rude predstavljaju ogroman »zaloga» čak i za najbogatije zemlje sveta, a kamoli za jednu malu zemlju na Balkanu, kao što je Srbija kojoj to bogatstvo i pripada, ali iako je njeno ne može da ga koristi.

¹⁰ »Ko druge poziva na otpor ili neizvršenje sudskih odluka ili na drugi način ometa vođenje sudskog postupka, kazniće se zatvorom do tri godine i novčanom kaznom.» stav 1. člana 336b. KZ

¹¹ »Službeno ili odgovorno lice koje odbije da izvrši pravosnažnu sudsku odluku ili je ne izvrši u zakonskom ili odlukom određenom roku, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine i novčanom kaznom» stav 1. člana 340. KZ

Možemo se s pravom pitati da li bi se oko Kosova i Metohije, 'lomila koplja' odnosno vodili ratovi da nije toliko bogato, i da se ne nalazi na takvom geostratičkom položaju na Balkanu? Smatramo da ne bi, i da bi bilo mnogo mirnije srećnije mesto za život. Ovako, proizilazi da nam je zemlja koja je bogata rudom, šumom, nezagađenim rekama, nezagađenim izvorima itd. predstavlja problem (a ne razlog za zadovoljstvo) zbog čega dolazi do sukoba, ratova, iseljavanja, a u novije vreme i oboljevanja i umiranja od malignih bolesti nastalih kao posledica bombardovanja osiromašenim uranijumom. Izgovori pod kojima se dolazi (uglavnom silom!!!) na ove prostore su manje važni, ali istorija je mnogo puta pokazala i to bez izuzetka da su svi osvajači, okupatori, međunarodne trupe, mirovne snage (kako god ih nazvali) morali da napuste milom ili silom ove prostore! Prostore koji pripadaju srpskom narodu i srpskoj državi, te stoga nemamo nikakvu dilemu da će biti drugačije ovaj put.

Ovo je samo deo prikaza u kojima smo ukazali o problemima s kojima se suočavamo u zaštiti našeg materijalnog i duhovnog bogatstva na teritoriji KiM. Ova borba ne traje od 1999. godine, već decenijama unazad, ali je s dolaskom međunarodnih snaga i postojećih kosovskih naoružanih jedinica (kako god ih zvali i tretirali) se ta nepravedna borba pooštrila. Nema sumnje da će se taj pritisak nastaviti i u budućnosti, jer veliki je ulog, a istovremeno idealna prilika da se nelegalno otme bogatstvo koliko god je moguće, jedno i drugo, koje pripada kao što već istakli srpskom narodu. Kada kažemo prilika, mislimo na postojeće međunarodne odnose u svetu, s tim što moramo istaći da su danas nakon više od dve decenije ipak povoljnije za nas nego što su bile u vreme bombardovanja 1999. godine. Kao što smo već istakli, ta činjenica, kao i činjenica da se prilike u svetu, a i kod nas menjaju daju nadu da nije izgubljeno ono što nam je oteto pre više od dvadeset godina. Ni naši državni organi po tom pitanju ne treba da budu pasivni, jer izvesno je da ovakvo stanje na KiM ne može trajati u nedogled. Pokazalo se da su tamošnje institucije nesposobne da vode, 'državu' koju su im 'dali' i da će i međunarodnu zajednicu staviti pred svršen čin jer nikome u Evropi ne odgovara da ima takvo haotično stanje i nesigurnost (kako za građane tako i za imovinu). Stoga i naše pravosuđe treba da bude spremno i u zavisnosti od objektivnih mogućnosti da evidentira i, 'procesuirá' kada se steknu uslovi sve dosadašnje uzurpacije imovine države Srbije, njenih preduzeća, građana srpske nacionalnosti i drugih koji su oštećeni kao i imovinu Srpske pravoslavne crkve. Takođe i krivična dela koja su počinjena na verskoj i nacionalnoj osnovi, koji su upereni na fizički integritet srpskog življa na tim prostorima i njihovu imovinu. Nema sumnje da će mnoga krivična dela u međuvremenu zastariti, ali ona najteža kao što su ratni zločini protiv civilnog stanovništva, zločini protiv čovečnosti neće, kao ni većina ubistva i teških ubistva.

Vraćanjem protivpravno oduzete imovine i kažnjavanjem učinilaca (koji budu još živi) za krivična dela koja ne budu zastarela bi se ostvarila barem delimična satisfakcija kako za žrtve tako i za njihove porodice.

LITERATURA

- Kosovo Online/Večernje novosti, tekst "Krađa imanja na Kosovu: Albanac porodici Dujović oteo dedovinu falsifikovanim papirima" od 1. novembar 2021. Godine
- Politika, dnevni list, tekst "Oteta zemlja" autora Živojina Rakočevića od 27.05.2016. godine
- Politika, dnevni list, tekst "Rat za kosmetsko rudno blago", autora Slobodana Kljajića od 12.11.2011. godine
- Politika, dnevni list, tekst "Kosmetski ćup zlata", autora Slobodana Kljajića od 05.04.2007. godine
- Politika, dnevni list, tekst "Na KiM 70.000 zahteva za zaštitu i povraćaj imovine Srba", dnevni list Politika, od 15.11.2021. godine
- TANJUG, novinska agencija, tekst "Čak 58 odsto teritorije Kosova je vlasništvo Srbije" objavljen 16.03.2017. godine

RAVISHMENT OF THE MATERIAL TREASURE OF KOSOVO AND METOHİJA BY INTERNATIONAL AND DOMESTIC FACTORS

Abstract: *The material and cultural treasures of Kosovo and Metohija have been written and spoken about for decades, even centuries. Somehow, this story about both treasures, both for us and for others, and here we also mean various international factors, never loses its significance. Although the territory of Kosovo and Metohija, as it has been known since 1999, is not under the jurisdiction of the state of Serbia, this topic is not extreme. Conflicts, wars, riots and the like in the territory of Kosovo and Metohija are an inseparable part of its history, and the background of all these unpleasant events is not only the territory as such, but precisely its enormous wealth that it possesses. In our paper, we referred to those riches, primarily ores, and why many have the desire to rule the southern Serbian province. The more brokers there are at various levels and in various areas in those areas, the less justice and rights there are, especially when it comes to the rights of the Serbian people and the protection of both their property and the property of the state of Serbia. In that sense, we pointed out the objective inability of the existing Kosovo judiciary to do its job, but also the subjective reasons, which are mostly of a political nature.*

Keywords: *material goods, mineral resources, NATO bombing, foreign corporations, property protection*

ODGOVORNOST ZA UNIŠTAVANJE SRPSKE NACIONALNE BAŠTINE TOKOM MEĐUNARODOG MANDATA NA KiM**

Sažetak: *Nakon prestanka jednostranog oružanog napada Severnoatlantskog ugovornog saveza, bez odluke Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija, na SR Jugoslaviju, u Autonomnoj pokrajini Kosovo i Metohija je uveden međunarodni pravni poredak, pod okriljem Saveta bezbednosti i uz učešće regionalnih međunarodnih organizacija. Od tada, neke od organizacija koje su bile mandatovane na prostoru Kosova i Metohije u skladu sa odlukama Saveta bezbednosti, ne samo da su taj pravni poredak kršile, podržavanjem stvaranja i neovlašćenim prenošenjem nadležnosti na separatistički entitet, već nisu izvršavale dužnosti iz dodeljenih mandata. Nečinjenje i međunarodno protivpravni akti tih organizacija za posledicu su imali devastiranje srpske baštine i raširenu pojavu uklanjanja tragova srpskog prisustva na prostoru koje je teritorijalna i duhovna prapostojbina srpske nacije. U ovom članku, razmatra se pitanje međunarodnopravne odgovornosti međunarodnih organizacija koje su imale mandat da obezbede standarde u južnoj srpskoj pokrajini, za štetu nanetu srpskoj baštini tokom međunarodnog prisustva. Potreba da se ovo pitanje rasvetli proističe iz rizika koji bi po međunarodno pravo imala nekažnjivost uklanjanja milenijumske nacionalne baštine pod međunarodnim mandatom.*

Ključne reči: *agresija, debelacija, nacionalni identitet, regionalni aranžmani, pripisivost odgovornosti*

* Vanredni profesor, Pravni fakultet Megatrend univerziteta, Beograd;
mstevanovic@megatrend.edu.rs

** Ovaj rad je rezultat projekta FPISKL „Materijalno i duhovno blago Kosova i Metohije - pravni aspekt“. Projekat je pokrenut sporazumom Pravnog fakulteta Megatrend univerziteta sa Institutom za srpsku kulturu Priština – Leposavić.

1. Uvod

Kosovo i Metohija (KiM) predstavlja teritorijalnu i, još više, duhovnu prapostojbinu Srbije. O tome svedoče materijalni tragovi, pre svega srednjovekovni versko-kulturni spomenici i objekti Srpske Pravoslavne Crkve (SPC). Oni su kroz istoriju definisali kulturne i duhovne osobenosti u temelju posebnog nacionalnog identiteta u odnosu na druge etničke grupe, religije i kulture. Kako je predstavio Ljubiša Gvojić, u delu „Srpsko duhovno nasleđe na Kosovu i Metohiji“, na prostoru južne srpske autonomne pokrajine se nalazi 1350 crkvenih objekata (crkve, manastiri, isposnice, spomen-kapele i spomen-kosturnica), 534 pravoslavna srpska groblja, 96 starih srpskih tvrđava i gradova i 14 dvoraca srpskih vladara, odnosno 1994 toponima koji su trag srpskog prisustva, u proseku na svaka 2,5 kilometra KiM.

Uništavanjem istorijske zaostavštine i nasiljem prema crkvenim objektima napadaju se tragovi tradicionalnog srpskog prisustva, ali i temelj srpskog nacionalnog identiteta koji je opstao i tokom pet vekova Otomanske okupacije. Praksa demonstracija protiv Srba prilikom verskih obreda, kojima se napada njihov pravoslavni duh, ukazuje na perfidnu politiku nepoželjnosti prisustva Srba na svom duhovnom izvoru. Politika koja teži zatiranju srpskog prisustva i nacionalne baštine na tom prostoru sprovodi se tokom mandata misija međunarodnih organizacija nadležnih, u skladu sa međunarodnim pravom, da obezbede ostvarivanje standarda (funkcionalna demokratija, vladavina prava, sloboda kretanja, povratak i integracije, ekonomija, imovinska prava i dijalog sa Beogradom) u južnoj pokrajini Republike Srbije (međunarodno prisustvo). Pod njihovim mandatom, imovina SPC i srpska kulturna dobra su podvrgnuti pravnom režimu secesionističkog entiteta i sve učestalije se predstavlja kao ”kosovsko nasleđe”.

Republika Srbija ima pravo da zaštiti svoj identitet i opstanak, kao i da se stara o ostvarivanju verskih i kulturnih prava svojih građana koji su trenutno pod režimom institucija secesionističkog entiteta i međunarodnih organizacija nadležnih za ostvarivanje standarda. Takođe, ima međunarodnopravnu obavezu da se stara o sprovođenju međunarodnih ugovora koji štite kulturnu baštinu na svojoj teritoriji, uključujući i na delu na kome joj je privremeno ograničen suvereniteti, tom kontekstu, da pokreće postupke protiv onih kojima se može pripisati odgovornost za postupke i posledičnu štetu zbog uništavanja baštine.

Da bi se rasvetlila odgovornost koju međunarodne organizacije imaju u skladu sa svojom nadležnošću, prvo je analiziran razvoj međunarodnog prisustva na KiM od 2000. godine, a zatim je shodno tome razmotreno pitanje pripisivanja odgovornosti međunarodnim organizacijama koje su na tom delu Srbije bile nadležne za aspekte međunarodnog prisustva čije je kršenje omogućilo uništavanje i ugrožavanje materijalnih dokaza srpskog kulturno-istorijskog nasleđa.

2. Međunarodno upravljanje na KiM

Nakon suspenzije napada bez pravnog osnova Severnoatlantske ugovorne organizacije (NATO) na Saveznu Republiku Jugoslaviju (SRJ), po Vojno-tehničkom sporazumu između Međunarodnih bezbednosnih snaga (KFOR/NATO), SRJ i Republike Srbije, Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija (SBUN) je Rezolucijom 1244 ovlastio generalnog sekretara UN (GSUN) da, uz pomoć odgovarajućih međunarodnih organizacija, uspostavi Privremenu administrativnu misiju UN na Kosovu (UNMIK). SBUN je za glavne odgovornosti UNMIK utvrdio: unapređenje uspostavljanja suštinske autonomije i samouprave na Kosovu; obavljanje osnovnih civilno-upravnih funkcija; organizovanje i nadgledanje razvoja privremenih institucija za demokratsku i autonomnu samoupravu; održavanje javnog reda i zakona, raspoređivanja međunarodnog policijskog osoblja a kasnije i uspostavljanjem lokalne policije; zaštita i unapređenje ljudskih prava; i osiguranje bezbednog i nesmetanog povratka izbeglica i raseljenih.¹

Pored UNMIK, na prostoru južne srpske pokrajine su, uz prethodnu saglasnost SRJ i R Srbije, raspoređene i snage KFOR, uz vodeću ulogu NATO, sa mandatom da nadgledaju povlačenje snaga SRJ, obezbede mir i stabilno okruženje, kao i da kontrolišu kopnenu zonu bezbednosti u Republici Srbiji - prema KiM i granice SRJ sa Albanijom i BJR Makedonijom do dolaska civilne misije UN.² Već do kraja 1999. godine, preko kopnene zone bezbednosti se vrše upadi i oružani napadi albanskih terorista na područja Bujanovca, Preševa i Medveđe. Savezna skupština SRJ je osudila upade kroz zonu odgovornosti KFOR i ocenila da odgovornost za njih snose KFOR i UNMIK, budući da je status te zone ustanovljen radi bezbednosti KFOR u ostvarivanju misije, a zloupotrebljava se za oružane upade albanskih terorista, čime se krše Rezolucija 1244 i Vojno-tehnički sporazum.³ Snage KFOR nisu bile podređene SBUN, ali jesu bile angažovane u okviru međunarodnog prisustva na KiM. Prema pravilima UNMIK, „KFOR označava specijalno ustrojene snage, sastavljene od Organizacije Severnoatlantskog pakta, uključujući njene države članice, njena pomoćna tela, njen vojni štab i nacionalne elemente država koje ne doprinose NATO“, kao i da će osoblje KFOR - „sva vojna i civilna lica pod nadležnošću komandanta snaga KFOR“, poštovati zakone koji se primenjuju na teritoriji Kosova i Specijalnog izaslanika generalnog sekretara (SIGS) u meri u kojoj nisu u suprotnosti sa ispunjenjem njihovog ovlašćenja datog prema Rezoluciji SBUN 1244.⁴

¹ UN Security Council, *Resolution 1244*, UN doc S/RES/1244 (10 June 1999), para. 11.

² *Vojno-tehnički sporazum između Međunarodnih bezbednosnih snaga ("KFOR") i Vlade Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srbije*, (09.06.1999.), čl. 1(2), 1(4) h, 2(2). <https://kossev.info/wp-content/uploads/public/dokumenti/Kumanovski%20sporazum%20.pdf> (4.11.2021.)

³ Deklaracija o principima zaštite nacionalnog i državnog interesa Savezne Republike Jugoslavije povodom eskalacije albanskog terorizma na Kosovu i Metohiji i u kopnenoj zoni bezbednosti, „*Sl. list SRJ*“, br. 73/2000, čl. 1.

⁴ UNMIK, *Regulation on the status, privileges and immunities of KFOR and UNMIK and their personnel in Kosovo*, UNMIK/REG/2000/47 (18 August 2000), Preamble, Art. 2.2.

Administraciji UNMIK, koja je uspostavljena u skladu sa međunarodnim pravom i ovlašćenjima SBUN, obezbeđeno je vrhovništvo u odlučivanju, uključujući i za razvoj lokalne samouprave, ali je suverenitet nad teritorijom formalni ostao SRJ.⁵ Do prvih lokalnih i parlamentarnih izbora, UNMIK je bio jedini organ koji je savetovao SIGS. Zatim je uspostavljena Zajednička privremena administrativna struktura, kao telo lokalne izvršne vlasti u razvoju koje je takođe bilo ovlašćeno da izveštava SIGS, a time posredno GSUN.⁶ Sa aspekta ovog rada, značajno je to da su UNMIK-u pomagale neke međunarodne organizacije, ali kroz integrisanu strukturu i pod koordinacijom GSUN, poput UNMIK - javna uprava, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) – izgradnja institucija i Evropska unija (EU) - ekonomski razvoj. U okviru međunarodnog prisustva, najveća izvršna moć na KiM je bila poverena GSUN, izuzev što njemu podređena struktura nije obuhvatala KFOR.

U oktobru 2005. godine, GSUN je obavestio SBUN o nameri da imenuje SIGS koji bi vodio proces koji treba da se završi budućim statusom srpske pokrajine.⁷ Kao načela kojim će se taj proces voditi istakao je: uzdržavanje strana od jednostranih koraka i sprovođenje standarda za Kosovo (inače, obaveze utvrđene Rezolucijom 1244 i Ustavnim okvirom za privremenu samoupravu)⁸, sa kojima se saglasila Kontakt grupa (Sjedinjene Američke Države, Ruska Federacija, Ujedinjeno Kraljevstvo, Nemačka, Italija i Francuska). Međutim, okvir koji je SIGS predstavio u svom Sveobuhvatnom predlogu za rešenje statusa Kosova je polazio od premise da srpska pokrajina dobije svoj ustav, pravo da zaključuje međunarodne sporazume i da bude članica međunarodnih organizacija,⁹ odnosno da mora postati država Kosovo, te nije sledio koncept „standardi pa status“, niti je bio statusno neutralan. U vezi sa ovim predlogom SIGS, treba imati u vidu da je teritorija KiM u tom trenutku bila pod međunarodnom upravom, obaveznom da primenjuje pravni okvir Rezolucije 1244, što je u pogledu statusnog pitanja podrazumevalo da „pomaže politički proces dizajniran da odredi budući status“¹⁰, tj. dijalog između predstavnika kosmetskih Albanaca i Republike Srbije. Posebno treba naglasiti da Povelja UN predviđa da se u ostvarivanju

⁵ Tansey, Oisín, *Regime-Building: Democratization and International Administration*, Oxford: Oxford University Press, 2009, p. 113.

⁶ Special Representative of the Secretary General, *Regulation on the Kosovo Joint Interim Administrative Structure*, UNMIK/REG/2000/1 (14 January 2000).

⁷ UN Secretary-General, *Letter concerning intention to appoint Martti Ahtisaari as Special Envoy for the future status process*, UN doc S/2005/708 (31. October 2005).

⁸ UN Security Council, *Letter dd 10 November 2005 from the President of the Security Council addressed to the Secretary-General* (UN doc S/2005/709), UN Yearbook 2005, pp 472, 473.

⁹ Special Envoy of the UN Secretary-General, *Comprehensive proposal for the Kosovo status settlement*, UN doc S/2007/168/Add.1 (26 March 2007), paras. 1.3, 1.5, 1.7.

¹⁰ UN Security Council, *op. cit.* (fn. 1), para. 11 e.

ciljeva UN poštuju načela suvereniteta i teritorijalnog integriteta članica.¹¹ Uz to, u odluci GSUN o imenovanju SIGS izričito stoji da će „politički proces da se odredi budući status Kosova voditi u kontekstu Rezolucije 1244 i relevantnih predsjedničkih izjava SBUN.“¹² U izveštaju iz marta 2007. godine, SIGS konstatuje „ograničenu sposobnost Kosova da samo rešava probleme zaštite manjina, demokratskog razvoja, privrednog oporavka i društvenog pomirenja“, i da bi stoga nezavisnost Kosova u početnom periodu trebalo da „nadzire i podržava međunarodno civilno i vojno prisustvo“.¹³ Nakon toga, zapadne članice SBUN su se pozvale na to da je GSUN podržao predlog SIGS „kao pravičan i uravnotežen“ i da su „(on i SIGS) odlučili da obnove razgovore u okviru Kontakt grupe (pet država bez međunarodnog mandata) i sa stranama koje su na liniji predloga“.¹⁴ Na toj liniji su bile: Sjedinjene Američke Države, Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska, Nemačka, Italija i Belgija (članice NATO), koje su pokušale da u SBUN proguraju rezoluciju kojom bi se „pozdravila spremnost zainteresovanih strana, da imenuju međunarodnog civilnog predstavnika koji će biti i specijalni predstavnik EU; EU, da uspostavi misiju evropske bezbednosne i odbrambene politike; NATO, da nastavi da vodi međunarodno vojno prisustvo; i međunarodno bezbednosno prisustvo uspostavljeno u skladu sa Rezolucijom 1244... tokom prelaznog perioda od 120 dana“.¹⁵

Međunarodnopravno uspostavljeno međunarodno prisustvo ne obuhvata grupu država koja se nakon deklaracije predstavnika kosmetskih Albanaca o nezavisnosti Kosova samoproklamovala kao „Međunarodna upravljačka grupa za Kosovo“. Ovu koaliciju su činili neformalni blok zv. „Kvinta“ (SAD, Velika Britanija, Francuska, Nemačka i Italija), Austrija, Češka, Švedska, Turska, Finska, Belgija, Danska, Mađarska, Slovenija i Švajcarska. Ova koalicija je oličavala dominantnu ulogu SAD,¹⁶ a njena „Kancelarija međunarodnog civilnog predstavnika za Kosovo“ je bila ustrojena kao kancelarija SAD i EU. Koalicija je pokrenula mehanizam pritiska za sprovođenje plana SIGS, koji nije bio usvojen u SBUN i, u tom kontekstu, je prihvatila proglas o nezavisnosti, bez prethodnog referenduma kao minimalnog uslova za relevantnost takve izjave. Na svom prvom sastanku, koalicija je najavila „poštovanje mandata UNMIK i KFOR“ (čime se bar formalno uvažava da na KiM postoji međunarodni pravni pore-

¹¹ Zakon o Povelji Ujedinjenih nacija, „*Službeni list DFJ*“, 69/45, 2.

¹² UN Secretary General, UN doc SG/A/955-BIO/3714 (15 November 2005).

¹³ Special Envoy of UN Secretary-General, *Report on Kosovo's future status*, UN doc S/2007/168 (26 March 2007), paras. 11.13.

¹⁴ https://www.securitycouncilreport.org/update-report/lookup_c_glkwlemtisg_b_3945613.php (4.11.2021).

¹⁵ *Belgium, France, Germany, Italy, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and United States of America: draft resolution*, UN doc S/2007/437 (17 July 2007), paras. 4, 8.

¹⁶ International Civilian Office, *State Building and Exit: The International Civilian Office and Kosovo's Supervised Independence 2008 – 2012*, Pristina: ICO, p. 7.

dak) i crvenu liniju - „bez srpske paralelne bezbednosne strukture na teritoriji Kosova“.¹⁷ Stav ovih država o nezavisnosti Kosova nije iznenađujući budući da je devet od deset učestvovalo u napadu na SRJ i njihovo zagovaranje tranzicije ne bi bio od značaja da svojim postupcima nisu podrivali uspostavljeni međunarodnopravni poredak na KiM. U tom smislu su, na primer, samovlasno preuzele nadzornu ulogu od administracije UNMIK, tako što su podržale da EULEKS odmah nakon Deklaracije o nezavisnosti počne da se raspoređuje na čitavoj teritoriji južne srpske pokrajine.¹⁸ U vezi sa tim, sa aspekta ovog rada treba istaći reakciju GSUN, koji je nakon usvajanja Ustava „Kosova“, kojim je počela jednostrana primena nevažećeg plana SIGS i uvođenje ograničenja nadležnostima UNMIK, obavestio SBUN o nameri „da preoblikuje strukturu i profil međunarodnog civilnog prisustva na onu koja odgovara evoluirajućoj situaciji na Kosovu i omogućava EU da preuzme pojačanu operativnu ulogu na Kosovu“.

U vezi postupanja ove koalicije, neophodno je imati u vidu prirodu akta koji su prihvatile kao međunarodnopravno relevantan. Deklaracija o nezavisnosti Kosova usvojena je 17. februara 2008. godine, na vanrednom sastanku saziva Skupštine Kosova, koji je izabran na izborima za zakonodavni organ Privremenih institucija samouprave, odnosno u okviru međunarodnog prisustva. U tom proglasu se ističe: „Zahvalni što je 1999 svet intervenisao, i samim tim uklonio upravu Beograda sa Kosova i postavio Kosovo pod privremenom administracijom Ujedinjenih nacija... Pozivamo i pozdravljamo NATO da zadrži vodeću ulogu u međunarodnom vojnom prisustvu i da sprovede odgovornosti koje su date na osnovu Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija (1999) i Ahtisarijevog plana.“¹⁹ Može se razumeti da koalicija država koje su učestvovala u oružanom napadu na SRJ bez odobrenja SBUN podržava proglas u kojem se izražava zahvalnost na tom činu, ali je sporno da tri stalne članice SBUN u toj koalicije podržavaju primenu plana (Ahtisarijevog) koji nije bio usvojen na tom organu i praktično je predstavljao privatan stav SIGS. Uz podršku ove koalicije, 15. juna iste godine, separatisti su usvojili Ustav „Kosova“ i, nakon toga, kako je u izveštaju primetio GSUN, „nastavili da preduzimaju korake ka državnosti.“²⁰ S druge strane, GSUN je konstatovao i pravno relevantnu činjenicu - da se političko rukovodstvo kosmetskih Srba na severu pokrajine protivi širenju EULEKS, pri čemu samoorganizovane Srbe naziva „samoproglášena Skupština Zajednice opština Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija“, ²¹ što nije konstatovao sa isto tako jednostrano proglašenu državu „Kosovo“.

¹⁷ *Ibid.*, p. 15.

¹⁸ *Ibid.*, p. 12.

¹⁹ *Deklaracija o nezavisnosti Kosova*, 17.02.2008. Preamble, para. 5. https://www.files.ethz.ch/isn/125409/8009_Kosovo_Independence.pdf (4.11.2021)

²⁰ *Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo*, UN doc S2208/692 (24 November 2008), para. 2.

²¹ *Ibid.*, para. 5.

U savetodavnom mišljenju o legalnosti jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova, koje je inicirala Republika Srbija, Međunarodni sud pravde (MSP) je našao da „deklaracija o nezavisnosti nije prekršila opšte međunarodno pravo, Rezoluciju 1244 Saveta bezbednosti, ni ustavni okvir“ i da „njeno usvajanje nije prekršilo nijedno primenljivo načelo međunarodnog prava.“²² Sa aspekta ovog rada, treba naglasiti da je MSP konstatovao da Rezolucija 1244 i Uredba UNMIK 1999/1 potiskuju na teritoriji KiM pravni poredak SRJ i uspostavljaju međunarodnu teritorijalnu administraciju i da pravila ovih akata, uključujući Ustavni okvir, „crpe svoj legitimitet iz obavezujućeg karaktera Rezolucije 1244, dakle iz međunarodnog prava“ i „poseduju međunarodna pravna svojstva“.²³ Sud, takođe, nalazi da tvorci deklaracije nisu delovali, niti nameravali da deluju, u svojstvu institucije ovlašćene da deluje u okviru tog pravnog poretka, već da usvoje meru čija su dejstva izvan tog poretka.²⁴ U prilog tome ističe da u prvom pasusu stoji „Mi, demokratski izabrane vođe našeg naroda“ dok akti skupštine Kosova koriste treće lice jednine; da izjava nije dostavljena SIGS radi objavljivanja u službenom glasniku; te da nereagovanje SIGS, ovlašćenog da kontroliše mere privremenih institucija, navodi na zaključak da on nije smatrao da je deklaracija delo institucija privremene samouprave, usvojena kako bi stupila na snagu u pravnom poretku za koji je on odgovoran.²⁵ Sud je zaključio da su autori deklaracije delovali kao osobe koje su istupile u svojstvu predstavnika naroda Kosova izvan okvira privremene administracije, a da Rezolucija 1244 ne zabranjuje proglašavanje nezavisnosti.²⁶ To samoproглаšenje nezavisnosti i izjavu o prihvatanju obaveze iz neusvojenog Ahtisarijevog plana iskoristile su države okupljene u Međunarodnu upravljačku grupu za Kosovo, ignorišući da je proglas izvan okvira privremene administracije (a da je saziv izabran u tom okviru), izveštaj GSUN da je srpsko stanovništvo na KiM protivno dejstvu ovog separatističkog čina, i da plan nije prihvaćen u SBUN. Ova koalicija je imenovala svog „međunarodnog civilnog predstavnika na Kosovu“ i proglasila ga za „konačni autoritet na Kosovu u pogledu tumačenja“ tog plana. Njega je podržala i Međunarodna civilna kancelarija, koja je bila neposredno vezana za organ EU, Savet, i kao takva mandatovana za ostvarivanje prava manjinskog srpskog življa na KiM. Ova koalicija je samovlasni mandat na teritoriji Srbije prekinula u septembru 2012. godine i proglasila da je Kosovo „postalo odgovorno za sopstveno upravljanje“,²⁷ uprkos prisustvu EULEKS i KFOR. U kontekstu rada, treba istaći da neusvojeni predlog SIGS uvažava postojanje srpskog verskog

²² International Court of Justice, *Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence by the Provisional Institutions of Self-Government of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, ICJ Reports 2010, para. 122.

²³ *Ibid.*, para. 97.

²⁴ *Ibid.*, para. 105.

²⁵ *Ibid.*, paras. 107, 108.

²⁶ *Ibid.*, paras. 109, 114.

²⁷ International Civilian Office, *op. cit.* (fn. 16), pp. 133-135.

i kulturnog nasleđa, tako što navodi da će „Kosovo priznati Srpsku pravoslavnu crkvu na Kosovu, uključujući manastire, crkve i druga mesta koja se koriste u verske svrhe, kao sastavni deo Srpske pravoslavne crkve sa sedištem u Beogradu“,²⁸ a da čak je i „međunarodni civilni predstavnik“ trebalo da organizuje nadgledanje i omogućavanje zaštite SPC i srpskih verskih i kulturnih lokacija.

2.1. Šteta za nacionalnu baštinu na KiM tokom međunarodne uprave

U martu 2004. godine, nadležne snage KFOR nisu sprečile albanske ekstremiste da za dva dana zapale ili potpuno unište 35 pravoslavnih crkava i manastira, proteraju preko četiri hiljade Srba i unište stotine srpskih kuća širom KiM.²⁹ Nakon četrnaest godina međunarodnog mandata na KiM, Misija OEBS je konstatovala da „zanemarivanje i vandalizam na kulturnim i verskim lokalitetima, nekontrolisani urbani razvoj i slabo posvećivanje pažnje uravnoteženju zaštite kulturne i verske baštine i prava pojedinaca i zajednica koje žive oko tih lokaliteta ugrožavaju kulturnu i versku baštinu“.³⁰

U pogledu zaštite kulturnog nasleđa na KiM, pod kontrolom i nadzorom međunarodnog činioca, do kraja 2017. godine, kako primećuju Misija OEBS i UNMIK, nije rešeno pitanje obnove oštećenih srpskih pravoslavnih verskih objekata, niti ima napretka u primeni Zakona o kulturnom nasleđu.³¹ Kao problemi se konstatuju kontinuitet uzurpacije i neodgovarajuće funkcionisanje zaštite prema Rezoluciji 1244, kao i pokušaji prekranja prirode tamošnje baštine i njenog prisvajanja na političko-teritorijalnoj osnovi.³²

Tokom međunarodnog prisustva, od 1999. godine, na KiM je uništeno 156 pravoslavnih crkava (33 su pre 16. veka), od kojih je 60 klasifikovano u UNESCO kao spomenici kulture.³³ U navedenom periodu, sa KiM je otišlo oko 200.000 Srba, a do 2017 godine se vratilo samo 1,9%.³⁴ Uz rušenje spomenika i pritisak na

²⁸ United Nations Secretary-General, *op. cit.* (fn. 13), Annex V, para. 1.2.

²⁹ Detaljnije: *Martovski pogrom na Kosovu i Metohiji: 17-19. mart 2004. godine: s kratkim pregledom uništenog i ugroženog hrišćanskog kulturnog nasleđa*, Jokić, Branko (ur.), Beograd: Ministarstvo kulture R Srbije, 2004; *Godišnjica Martovskog pogroma na Kosovu i Metohiji, Srpska pravoslavna crkva*, 17. Mart 2017. http://www.spc.rs/sr/godishnjica_martovskog_pogroma_na_kosovu_metohiji_0 (4.11.2021.)

³⁰ Stevanović, Miroslav, Đurđević, Dragan, *Kulturno nasleđe na KiM u svetlu primene Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti UN, Megatrend Revija* 18:2/2021, str. 186.

³¹ Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities, *Comments by the UNMIK on the Fourth Opinion of the Advisory Committee on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities in Kosovo*, GVT/COM/IV(2017)007 (21.12.2017.), para. 36.

³² Stevanović, Miroslav; Đurđević, Dragan, *op. cit.* (fn. 30), str. 193.

³³ <https://rs.n1info.com/english/news/a635685-abbot-worried-about-serbian-monasteries-in-kosovo/>

³⁴ UN Security Council, *UNSC Meeting S/PV.8025*, Press release SC/12957 (16 August 2017).

srpsko stanovništvo, sprovodi se i brisanje srpskih naziva opština, a u diskursu međunarodnih organizacija koje su deo međunarodnog prisustva, Srbi se često podvode pod termine „nealbanske manjine“; „nealbansko stanovništvo“. Međutim, o tradicionalnom srpskom prisustvu svedoče istorijski podaci, poput Osmanskog popisa iz 1455. godine, koji na teritoriji koja pokriva većinu KiM beleži 13.000 srpskih domaćinstava u 480 sela i varoši, a 46 albanskih u 23 sela, kao i da je 95.88% imena bilo srpskog, a 0.26% albanskog porekla³⁵

U okviru međunarodnog prisustva na KiM, OEBS, EU i NATO su regionalni aranžmani u smislu Glave VIII Povelje UN.³⁶ Pomenute međunarodne organizacije pomažu UN, preko svojih misija (OEBS, EU) i preko KFOR (NATO), ali je odgovornost za održavanje međunarodnog mira i bezbednosti i dalje na SBUN.³⁷ Treba naglasiti da, kada se radi o mirovnim operacijama koje sprovode regionalne organizacije, NATO snage su na KiM nastavile da deluju bez bilo kakve odluke u pogledu nadležnosti.³⁸ S tim u vezi, predstavnik Srbije je, 2017. godine, pred SBUN ukazao da je upotreba sile protiv SRJ bila u suprotnosti sa imperativnom odredbom iz člana 53 Povelje, po kojoj ni jedna prinudna akcija neće biti preduzeta pod regionalnim aranžmanima ili od strane regionalnih agencija, bez odobrenja Saveta bezbednosti, ali da Srbija nastavlja da učestvuje u statusno neutralnom okviru³⁹ Čak i nakon usvajanja „Ustava Kosova“, GSUN je na sednici SBUN istakao da „međunarodno prisustvo mora da funkcioniše na statusno neutralan način i u skladu sa rezolucijom 1244 (1999) i drugim odlukama koje je doneo Savet“ i da „Savet mora da ostane čuvar međunarodnog prava i sprovođenja sopstvenih odluka.“⁴⁰

3. Pripisivanje odgovornosti za uništavanje nacionalne baštine na KiM

Nacrt članova o odgovornosti međunarodnih organizacija za međunarodno protivpravne akte određuje međunarodno protivpravan akt međunarodne organizacije kao svaki onaj koji „povlači za sobom međunarodnu odgovornost te

³⁵ *Oblast Brankovića - opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Hadžibegić, Hamid, Handžić, Adem, Kovačević, Ešref (prir.), Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1972.

³⁶ UN Department of Peacekeeping, *Cooperation Between the United Nations and Regional Organizations/ Arrangements: Suggested Principles and Mechanisms*, New York: United Nations, 1999, Annex Regional, Subregional and Inter-regional Organizations/ Arrangements

³⁷ Povelja Ujedinjenih nacija, *op.cit.* (fn 11), чл. 24.

³⁸ United Nations, *Repertoire of the Practice of the Security Council: Supplement 2018*, 2020, p. 420.

³⁹ UN Security Council, *Security Council resolutions 1160 (1998), 1199 (1998), 1203 (1998), 1239 (1999) and 1244 (1999)*, UN doc S/PV.7940 (16 May 2017), pp. 4, 6.

⁴⁰ UN Security Council, *Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo (S/2009/300)*, UN doc S/PV-6144 - SC/9683 (17 June 2009), pp. 4, 5.

organizacije²⁴¹ (prethodni predlog je eksplicirao ponašanje koje se sastoji od radnje ili propuštanja koje se pripisuje međunarodnoj organizaciji prema međunarodnom pravu). U komentaru ove formulacije, Komisija za međunarodno pravo se poziva na opšte načelo, da međunarodnu odgovornost povlače: šteta nastala kršenjem postojeće međunarodne obaveze i da se ta šteta pripisuje organizaciji. Napad bez pravnog osnova NATO na SRJ, 1999. godine, pokrenuo je raspravu da li se ponašanje mora pripisati međunarodnoj organizaciji ili njenim članicama. U vezi sa tim, SRJ je tužila neke članice NATO zbog protivpravne upotrebe sile i u svakom slučaju je predložila privremenu meru, kako bi se obezbedilo da konkretna država „odmah prekine sa upotrebom sile i... uzdrži se od bilo kakvog čina pretnje ili upotrebe sile”. MSP je odbacio dva slučaja (Španija i Sjedinjene Američke Države), ali je razmatrao prigovore nenadležnosti ostalih tužnih država (Belgija, Kanada, Francuska, Nemačka, Italija, Holandija, Portugal i Velika Britanija).⁴² S druge strane, Evropski sud za ljudska prava je, po prijavi porodica ubijenih u bombardovanju zgrade Radio-televizije Srbije, odbacio tužbu, sa obrazloženjem da radnja tuženih država ne obuhvata njihovu odgovornost prema Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima i stoga nije potrebno razmatrati druga pitanja dopuštenosti.⁴³ U ovom slučaju, Sud nije prihvatio dopuštenost tužbe protiv država članica, zauzimanjem stanovišta da je u pitanju delo međunarodne organizacije čiji su tužene države članice i da zbog eksteritorijalnog akta tih država podnosioci predstavki nisu mogli da dođu pod njihovu nadležnost.⁴⁴ Sa aspekta problema ovog rada, interesantno je da su tužene države tvrdile da bi akt trebalo pripisati NATO, a vlada Francuske je u tom smislu istakla da je NATO „organizacija sa međunarodnim pravnim subjektivitetom odvojenim od tuženih država”.⁴⁵ Pitanje pripisivosti je posebno složeno kada postoji vojni aspekt, koji je u suverenom domenu. Ovome se može pristupiti na različite načine: od toga da se ponašanje snaga NATO može pripisati organizaciji; preko poricanja pravne ličnosti NATO - u smislu da nije institucionalna zajednica koja deluje kroz zajedničke organe; ili u smislu da ima svoje organe i budžet nezavisne u odnosu na države članice ali je zatvorena zajednica koja ima pravnu ličnost samo u odnosu na države koje je priznaju kao takvu (sa kojima je zaključivao međunarodne ugovore i gde organizacija i osoblje uživaju privilegije i imunitete); do toga da članice NATO imaju autonomiju kada deluju u okviru organizacije.

⁴¹ International Law Commission, *Draft articles on the responsibility of international organizations, with commentaries*, ILC Yearbook 2011, Vol. II, Art. 3.

⁴² International Court of Justice, *Legality of Use of Force cases*, (FR Yugoslavia v. Spain v. United States of America v. Belgium; Serbia and Montenegro v. Canada v. France v. Germany Montenegro v. Italy v. Netherlands v. Portugal v. United Kingdom), Orders 2 June 1999, ICJ. Reports 1999.

⁴³ European Court of Human Rights, *Banković and Others v. Belgium and Others*, Grand Chamber, 2001, Application No. 52207/99, para. 84

⁴⁴ *Ibid.*, paras. 82, 83.

⁴⁵ *Ibid.*, para. 32.

Otklanjanje sumnje u pogledu pripisivosti, čini se, omogućava izvođenje procesnog okvira iz primene pravila iz člana 6 Konvencije o pravu mora, koje predviđa će odgovornost za nepoštovanje obaveza ili za bilo koje drugo kršenje te konvencije snositi "strane koje imaju nadležnost", ako se ta odredba shvati kao upućivanje na pripisivanje odgovornosti, a ne ponašanja.⁴⁶ U pogledu pripisivanja odgovornosti za štetu nastalu u izvršavanju centralizovanih misija, što je slučaj kada se deluje po odluci SBUN, treba imati u vidu da „u slučaju sukoba između obaveza članica UN prema Povelji i njihovih obaveza prema bilo kom drugom međunarodnom sporazumu, „njihove obaveze prema Povelji imaju prednost“,⁴⁷ što implicira pretpostavku da se odgovornost može pripisati UN, ukoliko protivpravno ponašanje i odgovornost za štetu nisu pripisivali državi. U tom smislu je i stav Suda pravde Evropskih zajednica, koji je našao da se „protivpravni akti koje je podnosilac predstavke naveo kako bi zasnovao svoj zahtev za naknadu ne može pripisati Saveznoj agenciji (SR Nemačke, članice EZ), koja je bila u obavezi da deluje u skladu sa uputstvima Komisije, već samoj Komisiji“⁴⁸ U pomenutom slučaju, odgovornost organa međunarodne organizacije nije proisticala iz toga što je neki organ države članice njen organ, već iz toga što je organ države članice imao međunarodnu pravnu obavezu da postupa po nalogima organa te međunarodne organizacije.

Vezano za postupanje po nalogu organa, kada se radi o UN, treba napomenuti da neke odredbe Povelje UN pominju „organi“, a član 7. "glavni organi" i "pomoćni organi" (koji se pominju i u članovima 22 i 29). Razmatrajući status onoga koji deluje za UN, MSP je značaj pridao samo činjenici da li je organ UN nekome dodelio funkcije i u tom smislu izraz „agenti“ shvata u najslobodnijem smislu, kao svaku osobu preko koje deluje.⁴⁹ U kasnijem savetodavnom mišljenju (vezano za imunitete), MSP je primetio da su UN poveravale misije i osobama koje nemaju status službenika, ali da suština nije njihov administrativni položaj, već priroda njihove misije.⁵⁰ Razmatrajući odgovornost za naknadu štete kao rezultat radnje koje su izvršile UN ili njihovi agenti u službenom svojstvu, MSP je postavio pitanje pripisivanja ponašanja, napominjući da UN mogu biti obavezne da snose odgovornost za štetu nastalu takvim aktima. U tom kontekstu, ponašanje UN obuhvata akte glavnih i pomoćnih organa; radnje ili propuste „agenata“,

⁴⁶ Heliskoski, Joni, *Mixed Agreements as a Technique for Organizing the International Relations of the European Community and its Member States*, The Hague: Kluwer Law International, 2001, p. 165.

⁴⁷ *Povelja Ujedinjenih nacija*, (op. cit. (fn. 12), čl. 103.

⁴⁸ Court of Justice of the European Communities, *Krohn & Co. v. Commission of the European Communities*, Case 175/84, Reports of Cases before the Court of Justice (1986-2), p. 768.

⁴⁹ International Court of Justice, *Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations*, Advisory Opinion of 11 April 1949, ICJ Reports 1949, p. 177.

⁵⁰ International Court of Justice, *Applicability of Article VI, Section 22, of the Convention on the Privileges and Immunities of the UN*, Advisory Opinion of 15 December 1989, ICJ Reports 1989, para. 48.

kako službenika tako i drugih lica koja deluju na osnovu funkcija koje im je dodelio organ organizacije. Navedeno se odnosi uopšte na međunarodne organizacije, koje deluju preko svojih organa i preko agenata kojima su poverene funkcije organizacije. U tom smislu, međunarodnoj organizaciji se, po pravilu, mogu pripisati postupci i propusti njenih organa i njenih agenata u vršenju njihovih nadležnosti. Prethodno pitanje je pravni osnov delovanja organizacije, njenih organa i agenata. U tom pogledu, Bečka konvencija o predstavljanju država u njihovim odnosima sa međunarodnim organizacijama univerzalnog karaktera pod pravilima organizacije „označava naročito: akte o osnivanju, odgovarajuće odluke i rezolucije, kao i ustaljenu praksu organizacije“.⁵¹ S tim u vezi, MSP je našao da „prava i dužnosti entiteta kao što je Organizacija (UN) moraju zavisiti od ciljeva i funkcija kako je navedeno ili implicirano u njenim osnivačkim dokumentima i razvijeno u praksi, na šta se u svojoj praksi pozvao i Stalni arbitražni sud.“⁵²

Imajući u vidu da se na teritoriji suverene članice UN, tokom međunarodnog mandata ove organizacije i uz učešće NATO, EU i OEBS kao regionalnih aranžmana, stvara nova „država“, izvan pravnog okvira međunarodnog prisustva i suprotno načelima ostvarivanja ciljeva, nemeće se problem prakse koja se razvija na način koji nije u skladu sa osnivačkim ugovorom organizacija. U slučaju ponašanja organa i agenata koje se izlazi izvan nadležnosti organizacije (*ultra vires*), čini se da organizaciju ne bi trebalo nužno izuzeti od odgovornosti. Međutim, u takvom slučaju, prilikom razmatranje *ultra vires* postupaka trebalo bi uzeti u obzir i pripisivost tog ponašanja. Dilema pripisivanja ponašanja UN ili državi/međunarodnoj organizaciji je posebno složena u vezi ponašanja vojnih snaga tokom angažovanja koje je preporučio ili odobrio SBUN. U takvom slučaju, kako pokazuje i primer angažovanja NATO u misiji UN (KFOR) na KiM, ne bi se moglo reći da su snage koje sprovod mandat stavljene na raspolaganje UN, te se ni eventualna odgovornost UN ne bi se mogla zasnivati na pripisivanju ponašanja. Ovo potvrđuje praksa u međunarodnim odnosima.⁵³

⁵¹ Bečka konvencija o predstavljanju država u njihovim odnosima sa međunarodnim organizacijama univerzalnog karaktera, „Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori“, br. 3/77, čl. 1, tč. 1 pod 34.

⁵² International Court of Justice, *op. cit.* (fn. 55), p. 180; takođe: Permanent Court of Arbitration, the *Lawfulness of the recall of the privately held shares on 8 January 2001 and the applicable standards for valuation of those shares*, Partial Award of 22 November 2002, UNRIIA XXIII, para. 145.

⁵³ Na primer, tokom rata u Koreji, snage SAD su greškom bombardovale ciljeve na teritoriji Kine i SSSR. Prema Kini, Vlada SAD je prihvatila da preuzme odgovornost i isplati odštetu preko UN (Videti: *Letter from the Deputy Representative of the United States to the Secretary-General concerning the bombing by air forces of the territory of China*, UN doc S/1813 (26 September 1950), a u pogledu SSSR, predstavnik SAD je tvrdio da se ponašanje mora pripisati UN, ali je problem rešen tako što je Vlada SAD formalno podržala stav svog predstavnika i izrazila „žaljenje što su američke snage pod komandom UN morale biti umešane“ (u kršenje sovjetskog suvereniteta) ali je ujedno izjavila da je „spremna da obezbedi sredstva za isplatu bilo kakve štete koju utvrdi Komisija UN“. (Videti: *Note of*

Mirovne snage deluju u okrilju UN, međutim njih čine snage država, te stoga, kada, na primer, kontigent jedne od država koja daje kontigent KFOR ignoriše svoju misiju i posmatra paljenje hrama Bogorodice Ljeviške iz XIV veka, nije jasno kome je pripisivo ponašanje. UN su prihvatale svoju odgovornost za privatnopravnu štetu koja je rezultat štetnih radnji osoblja iz nacionalnih kontingenata operacije UN i u svojim pravnim dokumentima ne sugerišu nužnu odgovornost država uključenih snaga.⁵⁴ Isto načelo je primenljivo i u pogledu pripisivanja ponašanja u odnosu na odgovornost po međunarodnom pravu. Naime, at mirovnih snaga, kao pomoćnog organa UN, načelno se može pripisati Organizaciji, a ako je počinjen kršenjem međunarodne obaveze povlači međunarodnu odgovornost Organizacije i njenu odgovornost za naknadu štete.⁵⁵ Prilikom pripisivanja ponašanja nacionalnog kontigenta odlučujuća činjenica nije čiji je organ ili osoba navodno prouzrokovala štetu, već funkcionalni aspekt - u čije ime i za koga je delovala u relevantno vreme.⁵⁶ Međutim, pripisivanje ponašanja nacionalnih kontingenata takođe bi trebalo da uzme u obzir činjenicu da nacionalni kontigent nije potpuno stavljen na raspolaganje UN, najmanje disciplinski i krivično, što bi u pogledu pripisivanja ponašanja moglo imati posledice, usled jasne linije razgraničenja između operativne i organizacione kontrole.⁵⁷ Ovo shvatanje je, čini se, po analogiji, primenljivo i ukoliko međunarodna organizacija neki od svojih organa stavila na raspolaganje drugoj međunarodnoj organizaciji.

S obzirom na *ultra vires* delovanje nekih organizacija koje su u okviru međunarodnog prisustva u skladu sa Rezolucijom 1244 bile deo regionalnih aranžmana po Glavi VIII Povelje, treba istaći da se radi o ponašanju koje prevazi-
lazi njihova ovlašćenja, UN i Rezoluciju (na primer, prenos nadležnosti za čuvanje srpske kulturne baštine na KiM, za čiji zaštitu Rezolucija izričito predviđa mogućnost raspoređivanja određenog broja oružanih snaga Republike Srbije⁵⁸). Po međunarodnom pravu, međunarodne organizacije osnivaju države, koje im poveravaju ovlašćenja, čije granice predstavljaju funkciju zajedničkih interesa.

from the representative of the United States addressed to the Secretary-General, UN doc S/1856 (19 October 1950).

⁵⁴ United Nations, *United Nations Juridical Yearbook: 1975*, UN doc ST/LEG/SER.C/13, pp. 154-156.

⁵⁵ UN Secretary-General, *Report of the on financing of United Nations peacekeeping operations*, UN doc A/51/389 (20 September 1996), para. 7.

⁵⁶ Ovo stanovište je zauzeo Viši pokrajinski sud u Beču u slučaju odgovornosti za štetu aktom vojnika austrijskog kontigenta u mirovnoj operaciji na Golanskoj visoravni. (Videti: Provincial Court of Vienna, *N. K. v. Austria*, Judgement of 26 February 1979, *International Law Reports*, Vol. 77, p. 472).

⁵⁷ United Nations, *United Nations Juridical Yearbook: 1994*, UN doc ST/LEG/SER.C/32, p. 450.

⁵⁸ Stevanović, Miroslav; Đurđević, Dragan, *op. cit.* (fn. 30), str. 198.

MSP je prepoznao mogućnost pripisivanja radnji međunarodnoj organizaciji za postupanje *ultra vires*, aktom organa ili agenta.⁵⁹

Pitanje ko će morati da snosi troškove koji proizilaze iz ponašanja *ultra vires* posebno je značajno kada postoji međunarodno protivpravno ponašanje, jer uskraćivanje pripisivanja ponašanja može lišiti treće strane obeštećenja, ukoliko se ne može pripisati državi ili drugoj organizaciji. Ukoliko nacionalni kontingent deluje *ultra vires* zbog pritiska države koja daje doprinos, Nacrt pravila o odgovornosti država upućuje da ponašanje treba pripisati samo toj državi, ukoliko postoji odnos između ponašanja *ultra vires* i funkcija koje su poverene organu, telu, licu ili službenom licu, izuzev ukoliko je toliko van delokruga službenih funkcija da ga treba pripisati samom privatnom licu, ako se ne može pripisati državi.⁶⁰ U sudskoj praksi postoje primeri priznavanja ili prihvatanja akta od strane međunarodne organizacija. Tako je, Međunarodni krivični tribunal za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji, u predmetu protiv Dragana Nikolića, razmatrao pitanje pripisivanja hapšenja optuženog Stabilizacionim snagama (SFOR) i nakon što je konstatovao da nacrti članova o odgovornosti država za međunarodno protivpravne akte nisu obavezujući za države, kao odlučujuće za pripisivanje našao to da li je ponašanje pojedinaca SFOR „priznao i usvojio“, „kao svoje”.⁶¹

3.1. Pitanje solidarne odgovornosti

SBUN je podržao samo plan GSUN o rekonfiguraciji UNMIK, kojim su otvorena vrata raspoređivanju EULEKS, ali uz garancije da će potpunosti poštovati rezoluciju 1244 i delovati pod autoritetom i u statusno neutralnom okviru UN. To implicira da postupanje nije smelo biti zasnovano na sprovođenju Ahtisarijevog plana. Tako se dolazi do pitanja da li se uništavanje srpske baštine na KiM može pripisati organizaciji ili članicama (uglavnom države NATO, sa SAD na čelu). U slučajevima zakonitosti upotrebe sile, SRJ (DZ Srbija i Crna Gora) je istakla da su tužene države solidarno odgovorne za svoje postupke u okviru vojnih komandnih struktura NATO, koji je predstavljao instrument svake od njih, u smislu da je usmerio napad na SRJ kao zajednički poduhvat.

Ova solidarna odgovornost, teorijski posmatrano, nastaje kada se ponašanje sastoji od radnje ili propusta koje se može pripisati više država i predstavlja povredu međunarodne obaveze svake od njih i doprinosi nedeljivoj povredi drugog lica. Ovakva situacija je moguća kada su protivpravni akti pripisivi svakoj od njih posebno, i to: kada je doprinela nedeljivoj povredi; kada svesno pomaže;

⁵⁹ International Court of Justice, *Certain expenses of the United Nations (Article 17, paragraph 2, of the Charter)*, Advisory Opinion of 20 July 1962, ICJ Reports 1962, p. 168.

⁶⁰ International Law Commission, *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries.*, Yearbook 2001, vol. II (Part Two), p. 46.

⁶¹ International Tribunal for Crimes in Former Yugoslavia, *Decision on defence motion challenging the exercise of jurisdiction by the Tribunal*, Case No. IT-94-2-PT, para. 60.

kada postupa usklađeno sa drugima; kada postupa odvojeno ali postoji koordinacija; ili kada postoji kontrola postupaka.⁶² U kontekstu ovog rada, prihvatanje solidarne odgovornosti bi podrazumevalo da je uništenje srpske baštine na KiM posledica nametanja nepostojećeg osnova kao načina da se ne sprovede međunarodnopravna obaveza njene zaštite, a kao rezultat skupa radnji država članica mandatovanih organizacija počinjenih sa odgovarajućom namerom. Sporno je, međutim, da li bi se tužba mogla upraviti protiv svake od više odgovornih država, na način kako je to učinjeno u ranijem slučaju pred MSP. Tada je, valja primetiti, MSP našao da pravo na utuženje ne prejudicira da li će tužba biti upravljena protiv više odgovornih država,⁶³ te ne bi trebalo ni da prejudicira ni da li podneta protiv organizacije u okviru koje je ponašanje bilo koordinirano, ili zajedničko, ili pomoć, ili pod kontrolom, s obzirom da se radi o nedeljivoj posledici. Ali druge strane, osim ukoliko se radi o vojnim kontingentima, teško je zanemariti da agenti međunarodnih organizacija nisu postupali ispred svojih država i da je odgovornost njihovih država prvenstveno prema međunarodnim organizacijama čije su članice, te je ovakav pristup više teorijski, nego što objektivno ima praktično uporište.

4. Zaključak

Pre izvođenja zaključaka potrebno se odrediti prema pitanju da li je sporan suverenitet Srbije na KiM. Činjenica da je KFOR raspoređen prema sporazumu sa Srbijom (i SRJ), kao i da Rezolucija 1244 ne dovodi u pitanje suverenitet na KiM, su dovoljni pokazatelji. Primedba kako je Vojnotehnički sporazum predstavljao čin kapitulacije nije od značaja u kontekstu suvereniteta, jer čak i da je tako međunarodno pravo zabranjuje debelaciju. Kako je našao MSP, proglas nezavisnosti grupe predstavnika etničkih Albanaca, koji su bili izabrani u okviru međunarodnopravnog poretka, predstavlja privatni čin, bez obzira na podršku grupe moćnih država. U tom smislu, sepratističke institucije na KiM, kojima neke mandatovane međunarodne organizacije neovlašćeno prenose delove svog mandata koji im je poveren u skladu sa međunarodnim pravom, ne mogu biti međunarodnopravno odgovorne za pokušaj brisanja tragova srpskog prisustva, masovnim uništavanjem srpske nacionalne baštine.

S obzirom da se Republika Srbija prihvata primenu Povelje i odluka SBUN i mandate koje je dodelio u skladu sa njom, na svojoj teritoriji, činjenica da se na tom prostoru ugrožava njen nacionalni identitet predstavlja objektivnu štetu, bez

⁶² Nollkaemper, André *et al.*, „Guiding Principles on Shared Responsibility in International Law“, *European Journal of International Law*, 31:4/2020, pp. 16-18.

⁶³ International Court of Justice, *Case of the Monetary Gold Removed from Rome in 1943* (Italy v. France, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and United States of America), Judgment of 15 June 1954, ICJ Reports 1954, para. 19.

obzira kakav će u budućnosti biti status južne srpske pokrajine. U ovom radu je postavljeno pitanje da li međunarodne organizacije kojima je dodeljen mandat na KiM u skladu sa međunarodnim pravom, pre svega da obezbede standarde, mogu snositi odgovornost za neispunjenje mandata, što je rezultiralo proterivanjem Srba i uništavanjem tragova srpske istorije na toj teritoriji.

Odgovornost UN, kao nosioca međunarodnog prisustva, je dvojaka. S jedne strane, SBUN je dopustio grupi država proizvoljno tumačenje pojma teritorijalnog suvereniteta članice UN, kojima je faktički koristio samo kao diplomatsko okruženje. S druge strane, uz prećutnu podršku i nečinjenje GSUN, regionalnih aranžmana, pre svega EU i NATO, međunarodno prisustvo je delovalo kao instrument otimanja teritorije Srbije. U tom kontekstu, regionalni aranžmani su, kršeći mandat, prenosili nadležnosti koje su im poverile UN na institucije koje su nastajale na osnovu proglasa koji je izvan pravnog poretka koji su bile u obavezi da štite. Za međunarodno protivpravne akte GSUN i regionalnih aranžmana i štetu koja je rezultirala po baštinu Srbije objektivno su odgovorne UN.

Problem koji ostaje otvoren jeste da li se UN može pripisati činjenje i nečinjenje organizacija kojima je mandat na KiM utvrđen kao regionalni aranžman. Misije EU i OEBS, a posebno KFOR, su otvorno postupale izvan delokruga, tako da je odgovornost za šteta po srpsku baštinu na KiM kao rezultat njihovog činjenja i nečinjenja teško pripisati samoj UN.

Literatura

- UN Security Council, *UNSC Meeting S/PV.8025*, Press release SC/12957 (16 August 2017).
- Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities, *Comments by the UNMIK on the Fourth Opinion of the Advisory Committee on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities in Kosovo*, GVT/COM/IV(2017)007 (21.12.2017.).
- Bečka konvencija o predstavljanju država u njihovim odnosima sa međunarodnim organizacijama univerzalnog karaktera, „*Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori*“, br. 3/77.
- *Belgium, France, Germany, Italy, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and United States of America: Draft resolution*, UN doc S/2007/437 (17 July 2007).
- Court of Justice, *Krohn & Co. v. Commission of the European Communities*, Case 175/84, Reports of Cases before the Court of Justice and the Court of First Instance (1986–2).
- *Deklaracija o nezavisnosti Kosova*, , 17.02.2008. https://www.files.ethz.ch/isn/125409/8009_Kosovo_Independence.pdf (4.11.2021)

- Deklaracija o principima zaštite nacionalnog i državnog interesa Savezne Republike Jugoslavije povodom eskalacije albanskog terorizma na Kosovu i Metohiji i u kopnenoj zoni bezbednosti, „Sl. list SRJ”, br. 73/2000.
- European Court of Human Rights, *Banković and Others v. Belgium and Others*, Grand Chamber, Application No. 52207/99, 2001.
- Godišnjica Martovskog pogroma na Kosovu i Metohiji, *Srpska pravoslavna crkva*, 17. Mart 2017. http://www.spc.rs/sr/godishnjica_martovskog_pogroma_na_kosovu_metohiji_0
- Heliskoski, Joni, *Mixed Agreements as a Technique for Organizing the International Relations of the European Community and its Member States*, The Hague: Kluwer Law, 2001.
- https://www.ots.at/presseaussendung/OTS_20100412_OTS0218/kosovo-vatikan-nimmt-ruecksicht-auf-serbisch-orthodoxe-kirche/ (4.11.2021.)
- https://www.securitycouncilreport.org/update-report/lookup_c_glkwlemtisg_b_3945613.php (4.11.2021).
- International Civilian Office, *State Building and Exit: The International Civilian Office and Kosovo's Supervised Independence 2008 – 2012*, Pristina: ICO.
- International Court of Justice, *Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence by the Provisional Institutions of Self-Government of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, ICJ Reports 2010.
- International Court of Justice, *Applicability of Art. VI of the Convention on the Privileges and Immunities of the United Nations*, Advisory Opinion of 15 December 1989, ICJ Reports 1989.
- International Court of Justice, *Case of the Monetary Gold Removed from Rome in 1943 (Italy v. France, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and United States of America)*, Judgment of 15 June 1954, ICJ Reports 1954.
- International Court of Justice, *Certain expenses of the United Nations (Article 17, paragraph 2, of the Charter)*, Advisory Opinion of 20 July 1962, ICJ Reports 1962.
- International Court of Justice, *Legality of Use of Force cases*, (FR Yugoslavia v. Spain v. United States of America v. Belgium; Serbia and Montenegro v. Canada v. France v. Germany Montenegro v. Italy v. Netherlands v. Portugal v. United Kingdom), Orders 2 June 1999, ICJ Reports 1999.
- International Court of Justice, *Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations*, Advisory Opinion of 11 April 1949, ICJ Reports 1949.
- International Law Commission, *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries*, Yearbook 2001, vol. II.
- International Law Commission, *Draft Articles on the Responsibility of International Organizations, with Commentaries*, ILC Yearbook 2011, Vol. II.
- International Tribunal for Crimes in Former Yugoslavia, *Decision on defence motion challenging the exercise of jurisdiction by the Tribunal*, Case No. IT-94-2-PT.

- *Letter from the Deputy Representative of the United States to the Secretary-General concerning the bombing by air forces of the territory of China*, UN doc S/1813 (26 September 1950).
- *Martovski pogrom na Kosovu i Metohiji: 17-19. mart 2004. godine: s kratkim pregledom uništenog i ugroženog hrišćanskog kulturnog nasleđa*, Jokić, Branko (ur.), Beograd: Ministarstvo kulture Republike Srbije, 2004.
- *Mission in Kosovo* (S/2009/300), UN doc S/PV-6144 - SC/9683 (17 June 2009).
- Nollkaemper, André *et al.*, „Guiding Principles on Shared Responsibility in International Law“, *European Journal of International Law*, 31:4/2020, 15-72.
- *Note of from the representative of the United States addressed to the Secretary-General*, UN doc S/1856 (19 October 1950).
- *Oblast Brankovića - opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Hadžibegić, Hamid, Handžić, Adem, Kovačević, Ešref (prir.), Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1972.
- Permanent Court of Arbitration, *Lawfulness of the recall of the privately held shares on 8 January 2001 and the applicable standards for valuation of those shares*, Partial Award of 22 November 2002, UNRIAA XXIII.
- Provincial Court of Vienna, *N. K. v. Austria*, Judgement of 26 February 1979, *International Law Reports*, Vol. 77.
- *Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo*, UN doc S2208/692 (24 November 2008).
- Secretary-General Special Envoy for the future status process for Kosovo, *Report of the Special Envoy of the Secretary-General on Kosovo's future status*, UN doc S/2007/168 (26 March 2007).
- Special Envoy for the Future Status Process for Kosovo, *Comprehensive proposal for the Kosovo status settlement*, UN doc S/2007/168/Add.1 (26 March 2007).
- Special Representative of the Secretary General, *Regulation on the Kosovo Joint Interim Administrative Structure*, UN doc UNMIK/REG/2000/1 (14 January 2000).
- Stevanović Miroslav; Đurđević, Dragan, „Kulturno nasleđe na KiM u svetlu primene Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti UN“, *Megatrend Revija*, 18:2/2021, str. 185-204.
- Tansey Oisín, *Regime-Building: Democratization and International Administration*, Oxford: Oxford University Press, 2009.
- UN Department of Peacekeeping, *Cooperation Between the UN and Regional Organizations Arrangements: Suggested Principles and Mechanisms*, New York: United Nations, 1999.
- UN Secretary General, UN doc SG/A/955-BIO/3714 (15 November 2005).
- UN Secretary-General, *Letter concerning intention to appoint Martti Ahtisaari as Special Envoy for the future status process*, UN doc S/2005/708 (31. October 2005).

- UN Secretary-General, *Report of the on financing of United Nations peace-keeping operations*, UN doc A/51/389 (20 September 1996).
- UN Security Council, *Letter dated 10 November 2005 from the President of the Security Council to the Secretary-General* (UN doc S/2005/709), UN Yearbook 2005.
- UN Security Council, *Report on the United Nations Interim Administration*
- UN Security Council, *Resolution 1244*, UN doc S/RES/1244 (10 June 1999).
- UN Security Council, *Security Council resolutions 1160 (1998), 1199 (1998), 1203 (1998), 1239 (1999) and 1244 (1999)*, UN doc S/PV.7940 (16 May 2017).
- United Nations Publication, *UN Juridical Yearbook: 1975*, UN doc ST/LEG/SER.C/13.
- United Nations Publication, *UN Juridical Yearbook: 1994*, UN doc ST/LEG/SER.C/32.
- United Nations, *Repertoire of the Practice of the Security Council: Supplement 2018, 2020*.
- UNMIK, *Regulation on the status, privileges and immunities of KFOR and UNMIK and their personnel in Kosovo*, UNMIK/REG/2000/47 (18 August 2000).
- *Vojno-tehnički sporazum između Međunarodnih bezbednosnih snaga ("KFOR") i Vlade Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srbije*, 9. jun 1999. godine. Dostupno: <https://kossev.info/wp-content/uploads/public/dokumenti/Kumanovski%20sporazum%20.pdf>;
- Zakon o Povelji Ujedinjenih nacija, "Službeni list DFJ", 69/45.

DOI: 10.5937/MegRev2104303S

Review scientific article

Received 12.02.2021.

Approved 19.04.2021.

RESPONSIBILITY FOR DESTRUCTION OF SERBIAN NATIONAL HERITAGE DURING INTERNATIONAL MANDATE IN K&M

Abstract *After the suspension of the unilateral North Atlantic Treaty Organization's attack on FR Yugoslavia, without an appropriate decision of the United Nations Security Council, in the Autonomous Province of Kosovo and Metohija an international legal order has been introduced, under the auspices of the UN Security Council, with the participation of regional international organizations. Since then, some of these organizations, despite being mandated in K&M in accordance with the decisions of the UN Security Council, not only violated its binding Resolution by supporting and transferring competencies to the separatist entity, but also did not perform the duties from the assigned mandates. The inaction and internationally wrongful acts of these organizations resulted in the widespread devastation of the Serbian heritage and the removal of traces of the Serbian presence in the region that is the territorial and spiritual root of the nation. This article discusses the international legal responsibility of international organizations that had a mandate to provide standards in the southern Autonomous Province of the Republic of Serbia, for the harm caused to the Serbian national heritage during international presence. The need to shed light on this issue stems from the possible risk for international law if the destruction of the millennial national heritage, under the international mandate, remains with impunity.*

Keywords: *aggression, debellation, national identity, regional arrangements, responsibility attribution*

IZAZOVI ENERGETSKE BEZBEDNOSTI REPUBLIKE SRBIJE**

Sažetak: *U kontekstu nove realnosti izazvane pandemijom COVID 19, neophodno je da se ukaže na pretnje održavanju stabilnosti energetskeg sistema Republike Srbije. Oslanjajući na uvoz nafte i prirodnog gasa ostaje najveća pretnja energetskeg bezbednosti jer su zemlje izvoznice ovih energenata u prilici da uvode unilateralne mere restrikcija njihove isporuke i da utiču na promene njihovih cena. Pored toga, izgradnja infrastrukture sektora obnovljive energije takođe zavisi od redovnog snabdevanja kritičnim resursima kao što su nafta i gas. U situaciji opterećenoj nesigurnošću i u nemogućnosti pouzdanog strateškog planiranja, u geoekonomskom smislu mogu se očekivati pojave izmenjenih odnosa zavisnosti u energetskeg sektoru.*

Ključne reči: *energetska bezbednost, COVID 19, uvoz energenata, Republika Srbija*

* Vanredni profesor, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd;
ratko_ljubojevic@yahoo.com

** Ovaj rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPBISD – Bezbednosni izazovi savremenog društva. U prethodnoj verziji, na engleskom jeziku, pod naslovom: „Energy security of the Republic of Serbia in the conditions of COVID 19 pandemic“, rad je prezentiran 23. oktobra 2021. godine na Međunarodnom simpozijumu o upravljanju prirodnim resursima, u organizaciji Fakulteta za menadžment u Zaječaru Megatrend univerziteta.

1. Uvod

Sa izbijanjem i širenjem pandemije COVID 19, ugrožen je savremeni sistem bezbednosti koji u prvi plan stavlja kolektivnu bezbednost. Pošast međunarodnih razmera izazvana pandemijom, pokazala je da se u kriznim situacijama čak i najrazvijenije zemlje prvenstveno rukovode sopstvenim interesima, stavljajući u drugi plan kolektivnu bezbednost. U takvim uslovima, međunarodna ekonomska saradnja je u značajnoj meri ugrožena.

Jedan od temelja kolektivne bezbednosti je energetska bezbednost. Pod pritiskom pandemije, u prvi plan su izbili problemi vezani za poteškoće u snabdevanju energijom i posledice koje ove poteškoće stvaraju u privredi i društvu. Ekonomski opstanak i naročito razvoj u svetu uslovljeni su obezbeđivanjem dovoljne količine ograničenih prirodnih resursa. Drugim rečima, ekonomski razvoj nije moguć bez stabilnog snabdevanja energentima.¹ U uslovima COVID 19 pandemije, zemlje uvoznice energenata su posebno i životno zainteresovane za dugoročnu stabilnost u snabdevanju energentima. Kao što je podvučeno u Izveštaju Ekonomskog i socijalnog saveta Ujedinjenih nacija (ESCAP), „u uslovima pandemije COVID 19 povećana je svest o kritičnoj ulozi energetskog sistema, naročito sistema snabdevanja električnom energijom u pružanju zdravstvene nege, funkcionisanju informacionih i komunikacionih tehnologija, vodosnabdevanju, logistici, obrazovanju i drugim sektorima kritičnim za sveukupno funkcionisanje društava i privreda.“²

2. Geoekonomija energije

Fosilna goriva su neobnovljivi izvori energije. Zbog njihove viševjekovne eksploatacije, njihove svetske rezerve ne samo da su ograničene već su u značajnom obimu već iscrpljene. Tehnološka otkrića su uticala na njihovu ubrzanu eksploataciju, od koje zavisi opstanak pojedinaca, država i čitavog ljudskog društva. Intenzivan rast populacije praćen je stalnim porastom potrošnje energenata po stanovniku. Tokom 20. veka, populacija se uvećala 3,7 puta a finalna potrošnja energije 30 puta.³

Posedovanje energenata kao i njihova potrošnja direktno utiču na geoekonomsko i geopolitičko pozicioniranje država. Oni koji raspolazu energentima i distribuiraju ih, u mogućnosti su da formiraju njihove cene na svetskom tržištu,

¹ Dorđević, B. (2017). Analiza energetske bezbednosti Republike Srbije: Geoekonomski pristup, *Megabiznis*, god. 1, br. 1, str. 47.

² United Nations Economic and Social Council (2021). *Enhancing energy security in the context of the coronavirus diseasepandemic for a greener, more resilient and inclusive energy future in the region*, ESCAP77/17, str. 22.

³ Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2025. godine sa projekcijama do 2035. godine. 2014. *Službeni glasnik Republike Srbije*, No. 145/14.

i na taj način stiču ekonomsku i političku nadmoć. Zbog toga, energija ima nezaobilaznu ulogu u savremenim međunarodnim odnosima, oblikujući globalne i nacionalne geoe ekonomske strategije.⁴ Uzimajući u obzir nejasno razgraničenje između geopolitike i geoe ekonomije, naročito u kreiranju političkih i ekonomskih ciljeva, energija ostaje nezaobilazni činilac geopolitičkih interesa.⁵

Energija je garancija za održiv ekonomski razvoj. Od energije iz obnovljivih izvora, kao što su solarna energija, energija vetra i hidroenergija, do energije iz neobnovljivih izvora kao što su fosilna goriva, čiji su resursi ograničeni, energija ostaje ekonomski zamajac svakog društva. Zbog toga troškovi proizvodnje svih industrijskih proizvoda bez izuzetka uključuju troškove utrošene energije. Zbog toga je cena energenata značajan činilac savremenih ekonomskih odnosa. Pri tome, na cenu energenata posebno utiču troškovi kompanija u energetskom sektoru, a od te cene zavise i njihovi profiti kao i investicije u razvoj energetskog sektora.

Fosilna goriva dominiraju u potrošnji energenata u svetu. Prema podacima Statističke revije za energiju u svetu za 2020. godinu, učešće fosilnih goriva u ukupnoj svetskoj potrošnji energenata je 83,1%, pri čemu je učešće nafte 31,2%, učešće uglja 27,2%, a prirodnog gasa 24,7%. Među ostalim izvorima energije, hidroenergija učestvuje sa 6,9%, nuklearna energija sa 4,3%, a učešće svih ostalih vidova energije u ukupnoj svetskoj potrošnji energije je 5,4%.⁶ Prekomerna upotreba uglja i nafte dovela je do iscrpljivanja njihovih rezervi, proizvodeći negativne posledice po životnu sredinu. Zbog toga se nacionalne ekonomije sve više orijentišu ka upotrebi prirodnog gasa. Iako se radi o fosilnom gorivu, ovaj obnovljivi izvor energije pripada takozvanoj čistoj energiji. Pored ekološki prihvatljivih karakteristika, ovaj energetski izvor je relativno ekonomičan zahvaljujući relativno niskim transportnim troškovima jer se transportuje isključivo gasovodima. U tom smislu, rute transporta gasa imaju izuzetno veliki geoe ekonomski i geopolitički značaj kako za zemlje izvoznice gasa tako i za zemlje koje uvoze gas.⁷

Pored većeg oslanjanja na prirodni gas, zahtev dugoročne ekološke pa samim tim i energetske politike je sve veća preorijentacija nacionalnih ekonomija na takozvanu zelenu energiju iz obnovljivih izvora, pre svega na solarnu energiju, energiju vetra i geotermalnu energiju. Međutim, i pored napora da se ubrza primena novih ekoloških standarda, učešće uglja i nafte u ukupnoj potrošnji energenata je i dalje veoma visoko. Preorijentacija na ekološki prihvatljivije izvore energije je dugoročan proces, tako da se procenjuje da će i u godinama

⁴ Babić, B. (2009). Geoe ekonomija, stvarnost i nauka. *Megatrend revija*, god. 6, br. 1, str. 33.

⁵ Ljubojević, R. (2014). Energetska bezbednost Republike Srbije između Rusije i Evropske Unije. *Srbija, region i Evropska unija*. Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 68.

⁶ BP plc. (2021). *bp Statistical Review of World Energy, 2021*, str. 10. <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf>

⁷ Proroković, D. (2020). Geopolitički kontekst energetske bezbednosti. *Međunarodni problemi*, god.. LXXII, br. 1, str. 260.

koje dolaze fosilna goriva ostati najznačajniji izvori energije, sa relativno najvećim učešćem u svetskoj potrošnji energenata.⁸

Činjenica je da se svetske cene nafte i prirodnog gasa formiraju u zavisnosti od tražnje za ovim energentima ali i u zavisnosti od njihove ponude. Proizvodnja nafte dostigla je rekordni nivo od oko 95 miliona barela dnevno 2019. godine. Međutim, pandemija COVID 19 i njen uticaj na tražnju i transport goriva doveli su i do značajnog pada proizvodnje ovog energenta. Naime, globalna proizvodnja nafte pala je na 88,4 miliona barela dnevno tokom 2020. godine (Statista, 2021). Smanjena tražnja uticala je i na pad cena nafte na svetskom tržištu, da bi zatim, smanjena ponuda nafte uticala na ponovni rast svetskih cena ovog energenta. O tome svedoči primer cena sirove nafte Organizacije zemalja izvoznica nafte (Organization of Petroleum Exporting Countries - OPEC). Zemlje OPEC učestvuju sa 25% u ukupnoj svetskoj proizvodnji nafte, što im obezbeđuje oligopolistički položaj na svetskom tržištu ovog tečnog goriva. OPEC je osnovana u Bagdadu, Irak, 1960. godine, sa primarnim ciljem da posredstvom uticaja na formiranje cene nafte dugoročno obezbeđuje tržišnu stabilnost u svetu u snabdevanju ovim energentom. OPEC je stalna međuvladina organizacija u kojoj se danas nalazi četrnaest zemalja izvoznica nafte: Alžir, Angola, Ekvador, Ekvatorijalna Gvineja, Gabon, Irak, Iran, Kuvajt, Libija, Nigerija, Katar, Saudijska Arabija, Ujedinjeni Arapski Emirati i Venecuela. Prema Statutu OPEC, glavni cilj ove organizacije je "koordinacija i harmonizacija politika proizvodnje i izvoza nafte zemalja članica i obezbeđivanje efikasnog, ekonomičnog i redovnog snabdevanja potrošača, obezbeđivanje stabilnog prihoda proizvođačima i adekvatnih profita onima koji investiraju u naftnu industriju".⁹ Međutim, u situaciji pandemije COVID 19, ovi ciljevi su ugroženi jer se smanjena tražnja za naftom odrazila i na cene ovog energenta. Dok je 30. decembra 2019. godine cena barela OPEC sirove nafte bila 68,89 SAD dolara, ona je do 28. aprila 2020. godine pala na 12,41 SAD dolara. Posle intervencije zemalja OPEC u pravcu smanjivanja proizvodnje nafte, do 4. januara 2021. godine njena cena se popela na 51,35 dolara.¹⁰ Kako se svet još uvek bori sa pandemijom COVID 19, nije moguće sa sigurnošću predvideti da će u skoroj budućnosti doći do stabilizacije cena nafte na svetskom tržištu.

Pandemija COVID 19 dovela je i do kolebljivosti proizvodnje i tržišnih cena prirodnog gasa. Godine 2019, proizvodnja prirodnog gasa dostigla je svoj maksimum od četiri triliona kubnih metara, da bi tokom 2020. godine pala na oko 3,85 triliona kubnih metara.¹¹ Dok je u decembru 2019. godine svetska cena kub-

⁸ Op.cit.

⁹ Organization of the Oil Exporting Countries. (2021). *OPEC Statute*, Vienna . https://www.opec.org/opec_web/static_files_project/media/downloads/publications/OPEC%20Statute.pdf

¹⁰ Statista. (2021). *Oil Production Worldwide from 1998 to 2020*. <https://www.statista.com/statistics/265203/global-oil-production-since-in-barrels-per-day/>

¹¹ Op. cit.

nog metra prirodnog gasa bila 2,22 SAD dolara, dotle je u martu 2021. godine ona pala na 1,74 SAD dolara. Zatim je svetska cena prirodnog gasa počela da raste, da bi u decembru 2020. godine bila 2,47 SAD dolara.¹² Imajući u vidu da je ponuda prirodnog gasa manje cenovno elastična od ponude sirove nafte, može se očekivati porast učešća prirodnog gasa u svetskoj ponudi fosilnih goriva.

Prema Izveštaju Međunarodne agencije za energiju, objavljenom 2017. godine (IEA), bilo je predviđeno da se svetska potrošnja primarne energije poveća za 40% do 2025. godine, u poređenju sa svetskom potrošnjom energije 2005. godine.¹³ Ove procene su uticale na strateško planiranje dugoročnih investicija u sektoru energetike u svetu, pre svega radi transformacije nacionalnih energetskih sistema u pravcu smanjivanja upotrebe neobnovljivih izvora energije i povećavanja upotrebe obnovljivih izvora energije. Međutim, kao što je objašnjeno u Izveštaju Međunarodne agencije za energiju iz 2021. godine, (IEA), jedna od posledica pandemije COVID 19 bio je nagli pad potrošnje energenata 2020. godine. Naime, zbog mera izolacije u okviru nacionalnih granica, globalna tražnja za fosilnim gorivima bila je 57% niža u 2020. godini u odnosu na globalnu tražnju za ovim energentima 2019. godine.¹⁴ Zbog toga su i investicije u energetski sektor bile za petinu niže 2020. godine u poređenju sa investicijama u ovaj sektor 2019. godine, ali ne samo zbog smanjene tražnje energenata već i zbog neizvesnosti o kretanju ove tražnje u godinama koje dolaze. To je razlog što se savremena tehnološka rešenja još uvek prvenstveno oslanjaju na fosilna goriva, bez obzira na strateško opredeljenje za transformaciju nacionalnih energetskih sistema u pravcu veće upotrebe obnovljivih izvora.

3. Potrebe za primarnom energijom Republike Srbije

Proizvodnja primarne energije u Republici Srbiji podeljena je u nekoliko grupa. Najzastupljenija su fosilna goriva, i to ona konvencionalna: uglj, nafta i prirodni gas. Uljani škriljci su nekonvencionalna goriva i njihovo učešće u proizvodnji je još uvek skromno, kao što je slučaj i sa učešćem obnovljivih izvora energije. Domaća proizvodnja zadovoljava samo deo potreba za primarnom energijom, zbog čega Republika Srbija spada u zemlje koje su zavisne od uvoza energenata. Ukupna zavisnost Republike Srbije od uvoza energenata bila je 2010. godine 33,5%, da bi 2019. godine ona iznosila 35,9%, što je još uvek niže od zavisnosti od uvoza energenata mnogih zemalja Evropske unije.¹⁵ Ono što se može

¹² MacroTrends. 2021. *Natural Gas Prices - Historical Chart*. <https://www.macrotrends.net/2478/natural-gas-prices-historical-chart>

¹³ International Energy Agency. (2017). *World Energy Outlook 2017*, Paris

¹⁴ International Energy Agency. (2021). *World Energy Outlook 2021*, Paris

¹⁵ Dedanski S., Ljubijević, R. (2019). Turski tok kao alternativa Severnom toku, *Energetska diplomatija Republike Srbije u savremenim međunarodnim odnosima*, Institut za

očekivati u budućnosti, to je porast potrošnje primarne energije u industrijskom sektoru što će dovesti do novog rasta uvoza energenata.

Raspoloživost ekonomičnih mineralnih depozita igra veoma značajnu ulogu u privredi Republike Srbije. Njihovom eksploatacijom obezbeđuju se energetski izvori i sirovine za proizvodnju materijalnih dobara. Geološkim istraživanjima i otkrićima novih depozita uglja i tečnih i gasovitih fosilnih goriva povećavaju se mogućnosti proizvodnje uglja kao i proizvodnje nafte i gasa, što neposredno utiče na proširivanje materijalne osnove rasta i razvoja nacionalne ekonomije.¹⁶ Posmatrano sa stanovišta ekonomičnosti eksploatacije, ustanovljena je podela istraženih rezervi na dokazano ekonomične i verovatno ekonomične. Dokazano ekonomična su istražena ležišta mineralnih resursa koji se mogu eksploatisati i prerađivati na ekonomičan način primenom postojećih tehnika i tehnologija. Verovatno ekonomična su istražena ležišta mineralnih resursa čija eksploatacija ne bi bila ekonomična primenom postojećih tehnika i tehnologija. U nastavku je dat kratak pregled najznačajnijih istraženih geoloških rezervi fosilnih goriva, prema podacima iz Strategije razvoja energetike Republike Srbije do 2025. godine.¹⁷

Fosilna goriva: ugalj, nafta i prirodni gas kao izvori energije imaju strateški važnu ulogu u privredi Republike Srbije. Ukupne geološke rezerve fosilnih goriva, odnosno rezerve nafte i gasa čine 1% geološki dokazano ekonomičnih i verovatno ekonomičnih rezervi visokog stepena istraživosti, dok preostalih 99% energetskih rezervi čine različite vrste uglja. U dokazano ekonomičnim rezervama uglja 95% se odnosi na lignit. Ukupne geološke rezerve uglja iznose 4,6 milijardi tona i predstavljaju realnu osnovu za dugoročni razvoj energetike uopšte, a posebno za proizvodnju električne energije u Republici Srbiji.¹⁸

Valja napomenuti da se oko 76% ukupnih dokazano ekonomičnih rezervi uglja nalazi u ležištima kosovsko-metohijskog bazena, a oko 24% u užem području Srbije, uglavnom u ležištima Kolubarskog bazena i Kostolačkog bazena. Ugalj iz Kolubare i Kostolca osigurava oko 70% proizvodnje električne energije u zemlji. Od toga, ugalj iz rudarskog bazena Kolubara omogućava proizvodnju oko 53% električne energije, a ugalj iz rudnika Kostolac obezbeđuje oko 17% proizvodnje električne energije.¹⁹

Rezerve nafte i prirodnog gasa koje se eksploatišu u Republici Srbiji nalaze se na teritoriji AP Vojvodine, u Banatu i Bačkoj. Glavni problem njihove eksploatacije je to što su istražene i utvrđene rezerve značajno iscrpljene. Preostale dokazano ekonomične rezerve nafte iznose oko 10,5 miliona tona. U Strategiji

međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 177.

¹⁶ Gnjatović, D., Leković, M. (2019). *Nacionalna ekonomija*. Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet za hotelijerstvo i turizam, Vrnjačka Banja, str. 56.

¹⁷ Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2025. godine sa projekcijama do 2035. godine. 2014. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 145/14

¹⁸ Gnjatović, D., Leković, M., op. cit.

¹⁹ Elektroprivreda Srbije. (2018). *Ugalj*. <http://eps.rs/lat/poslovanje-ugalj>

upravljanja mineralnim resursima Republike Srbije navodi se da je 2010. godine nivo iskorišćenosti naftnih ležišta bio oko 80%. Što se tiče prirodnog gasa, preostale dokazano ekonomične rezerve iznose oko 4,35 milijardi m³. Spomenuta Strategija navodi da su te rezerve „relativno male zapremine i niskog kvaliteta iskoristivosti”.²⁰

Budući da rezerve sirove nafte i prirodnog gasa, kao kvalitetnih energenata, iznose manje od 1% rezervi fosilnih goriva Republike Srbije, energetski sistem Republike Srbije prvenstveno se mora oslanjati na proizvodnju uglja. Uzimajući u obzir sve rezerve lignita, u užoj Srbiji i u Autonomnoj pokrajini Kosovo i Metohija, a prema dostupnim geološkim procenama, utvrđeno je da u Republici Srbiji ima 8,88 milijardi tona lignita. Na temelju predviđene potrošnje uglja, rezerve Republike Srbije mogu podmiriti potrebe sledećih 80 godina.²¹

Takođe, neophodno je pomenuti i nekonvencionalna goriva. Geološka istraživanja su pokazala da Republika Srbija raspolaže rezervama uljanih škriljaca koje se procenjuju na 4,8 milijardi tona. Međutim, rezerve uljanih škriljaca se smatraju verovatno ekonomičnim s obzirom na to da tehnologija prerade nije specifikovana u tehničkim uslovima eksploatacije jer postoje prepreke na području zaštite životne sredine. Nuklearne rezerve su procenjene na oko 9,2 miliona tona rude uranijuma i kao takve se klasifikuju kao verovatno ekonomične. Rezerve uranijuma nisu zanemarljive. Međutim, neophodno je definisati i razviti tehnologiju eksploatacije koja će poštovati ograničenja koja postavlja zaštita ljudskih života.²²

Prema podacima iz Energetskog bilansa za 2021. godinu, Republika Srbija zadovoljava svoje potrebe za primarnom energijom pre svega fosilnim gorivima. Fosilna goriva učestvuju sa 85% u ukupnoj potrošnji primarne energije, gde ugalj učestvuje sa 45%, nafta sa 27,4% i prirodni gas sa 12,6%. Republika Srbija proizvodi 64,1% neophodne primarne energije, dok se 34,9% obezbeđuje uvozom. Pri tome, 80% potreba za naftom i čak 84% potreba za prirodnim gasom se obezbeđuje iz uvoza. Domaća proizvodnja primarne energije uključuje eksploataciju domaćih rezervi uglja, sirove nafte, prirodnog gasa i obnovljivih izvora: hidro potencijala, geotermalne energije, energije vetra, solarne energije, biogasa, biomase. U strukturi proizvodnje primarne energije, ugalj učestvuje sa 68,5%, nafta sa 8%, prirodni gas sa 3,1%, hidropotencijal sa 7,2%, biomasa sa 11,8%, dok geotermalna energija, solarna energija, energija vetra i biogas učestvuju sa 1,4%. Sirova nafta i naftni derivati imaju najveće učešće u uvozu energenata, koje iznosi 60%, zatim sledi prirodni gas sa 25%, ugalj sa 8%, električna energija sa

²⁰ Ministarstvo rudarstva i energetike Republike Srbije. (2012). *Strategija upravljanja mineralnim resursima Republike Srbije do 2030. godine*. <http://www.ekoregistar.sepa.gov.rs/strategija-upravljanja-mineralnim-resursima-republike-srbije-do-2030-godine>

²¹ Mitrović, S., Milosavljević, J. (2011). Perspektiva pozicije uglja kao energenta u budućnosti. *Termotehnika*, god. 37, br.1, str. 137.

²² Parezanović, M. (2014). *Energetska bezbednost*. Nova srpska politička misao, Beograd, str. 63.

6,6% i biomasa sa manje od 1%.²³ Može se zaključiti da je ugalj osnovni izvor primarne energije koji se proizvodi i troši u Republici Srbiji, dok su nafta i gas glavni energenti koji se obezbeđuju iz uvoza. Stoga, energetske sektor Republike Srbije primarno zavisi od proizvodnje i uvoza neobnovljivih izvora energije.

4. Energetska bezbednost Republike Srbije

Kada se razmatra energetska bezbednost Republike Srbije, mora se imati na umu da se potrošnja energije ne temelji samo na domaćoj proizvodnji, već uveliko zavisi od uvoza primarnih izvora energije. Stoga se sa sigurnošću može reći da je uvoz primarne energije izuzetno važan za opstanak privrede i razvoj društva u celini. Zato je planiranje dovoljnih količina proizvodnje i uvoza energenata od strateške važnosti. U protivnom, bez strateškog planiranja, zanemarivanjem energetskog sektora, stanovništvo i privreda u celini suočili bi se s teškim posledicama.²⁴

Narodna skupština Republike Srbije usvojila je 2015. godine Strategiju razvoja energetike do 2025. godine, s projekcijama do 2030. godine.²⁵ Prema toj Strategiji, razvoj privrede Republike Srbije trebalo bi da se temelji na efikasnijem korišćenju relativno čiste energije, što je u skladu s preporukama Evropske komisije.²⁶ Osim toga, sprovođenjem Strategije predviđena je redovna dostupnost različitih izvora energije, imajući u vidu stratešku važnost diverzifikacije proizvođača i distributera energenata. Važno je napomenuti da Strategija pretpostavlja da će se dugoročno privreda Republike Srbije temeljiti na najvišim standardima savremene tehnologije, što će smanjiti energetske intenzitet po jedinici bruto domaćeg proizvoda. Primarni izvori energije i dalje će biti temelj za planiranje privrednog razvoja Republike Srbije. Potrebno je uvažavati vremenski faktor u smislu razvoja energetskog sektora, uzimajući u obzir raspoloživi energetske potencijal i savremena tehnološka rešenja.

Poseban zahtev s kojim se suočava čitav svet pa tako i Republika Srbija jeste smanjenje negativnih posledica potrošnje energije koje neposredno narušavaju životnu sredinu. Stoga je navedenom Strategijom predviđeno uvođenje savremenih tehnoloških procesa s visokim stepenom energetske efikasnosti. Danas se energija smatra robom na koju utiču ponuda i potražnja, čime se formira cena na svetskom tržištu. Ponuda i tražnja uslovljene su različitim činiocima, posebno

²³ Energetski bilans Republike Srbije za 2021. godinu. (2020). *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 156/20.

²⁴ Parezanović, M., op. cit.

²⁵ Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2025. godine sa projekcijama do 2035. godine. 2014. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 145/14.

²⁶ European Commission. (2021). *Energy Communities in the Clean Energy Package: Best Practices and Recommendations for Implementation*. Bruxelles, Belgium

uslovima isporuke koji zavise od međunarodnog razvoja i odnosa. Cena energije uključuje i spoljne troškove, kao što su, na primer, tranzicione naknade i tehnološka prilagođavanja. Budući da Republika Srbija u velikoj meri zavisi od uvoza primarne energije, od vitalne je važnosti dobro diverzifikovati strane proizvođače i distributere uvezene energije.

Održivost energetskog sektora je, zapravo, nemoguće ostvariti bez odgovarajućih institucionalnih rešenja, za šta je odgovorno upravljanje krizama političke elite, čiji je zadatak da na vreme otkrije moguće nadolazeće krize.²⁷ Povećanje nivoa energetske efikasnosti posmatra se naročito sa stanovišta sigurnosti životne sredine. Od velike su važnosti zakonski propisi koji bi podstaknuli proizvođače, distributere i korisnike na primenu savremenih tehnologija, koje utiču na održivost optimalnog nivoa ekološke zaštite. Osim navedenog, potrebno je uskladiti razvoj energetskog sektora sa društvenim i materijalnim standardom građana. Nagle promene, koliko god bile napredne, mogle bi poremetiti energetsko tržište, što bi za većinu građana Republike Srbije proizvelo društvene posledice.²⁸

Potreba za smanjenjem zavisnosti od fosilnih goriva u ukupnoj potrošnji energije, pozivajući na izdvajanje znatnih ulaganja u naučna istraživanja i posebne projekte u vezi s obnovljivom energijom, doneće rezultate tek dugo-ročno. Kratkoročno, jedini realan pristup pitanju u vezi s diverzifikacijom izvora energije za potrošnju u Republici Srbiji jeste povećanje, u relativnim razmerama, upotrebe nafte i prirodnog gasa na račun upotrebe uglja. U svetlu rastućih potreba industrije za primarnom energijom, s preteranim oslanjanjem na ugali koji najgore zagađuje životnu sredinu, realno je očekivati da bi logično preusmeravanje bilo u pravcu veće upotrebe nafte, a naročito prirodnog gasa. U tom smislu, značajna zavisnost od uvoza energije zahteva siguran i redovan transport gasovodom.

Transport nafte u Republiku Srbiju obavlja se naftovodom koji se proteže rutom od reke Dunav na granici s Republikom Hrvatskom do Pančeva, u ukupnoj dužini od 154,4 km. Povezana infrastruktura naftovoda sastoji se od terminala u Novom Sadu s četiri rezervoara sirove nafte od po 10.000 m³, dispečerskog centra i crpne stanice, zatim merne stanice u Pančevu i osam blok stanica duž trase gasovoda.²⁹ Osim transporta, skladištenje nafte i njenih derivata igra značajnu ulogu. Skladištenje obaveznih rezervi nafte i naftnih derivata regulisano je Direktivom Evropske unije iz 2009. godine.³⁰ Države članice i zemlje

²⁷ Milašinović, R., Milašinović, S., Putnik, N. (2012). *Teorija konflikata*. Fakultet bezbednosti, Beograd, str. 33.

²⁸ Očić, Č. (2014). Strategije razvoja - zamisli i ostvarenja. u: Očić Časlav [ur.] *Moguće strategije razvoja Srbije - ekonomski zbornik*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, Knjiga XIII, str. 9-97.

²⁹ Transnafta. (2021). *O nama*. <https://transnafta.rs/cp/o-nama-cp/>

³⁰ European Commission. (2017). *EU Oil Stocks. EU's Oil Stocks Directive (2009/119/EC)*. https://ec.europa.eu/energy/topics/energy-security/eu-oil-stocks_en

kandidati za članstvo u EU bile su dužne uskladiti svoje nacionalno zakonodavstvo sa spomenutom direktivom EU kako bi obezbedile sigurnu isporuku nafte i njenih derivata.³¹ Najveća ležišta nafte i naftnih derivata u Republici Srbiji u vlasništvu su kompanija *NIS* i *Transnafta*.

Do 2021. godine, Republika Srbija je mogla da uvozi gas samo iz pravca Mađarske. Zbog toga je postojala stalna pretnja ugrožavanja energetske bezbednosti, zbog potencijalnih problema koji bi se dogodili u slučaju prekida isporuke gasa iz tog pravca. Izgradnjom gasnog priključka na tzv. Turski tok koji prolazi kroz Republiku Srbiju od bugarske granice kod Zaječara na istoku, do Horgoša kod Mađarske na severu, kao i puštanjem u rad ovog novog gasovoda 2021. godine obezbeđeno je snabdevanje gasa iz dva pravca. Deonica gasovoda Turski tok koja prolazi kroz Srbiju izgrađena je zajedničkim naporima Ruske Federacije i Republike Srbije, kroz mešovito preduzeće *Gastrans*. U ovom preduzeću, 51% je u vlasništvu ruske državne kompanije *Gazprom*, a 49% je u vlasništvu domaćeg javnog preduzeća *Srbijagas*. Dužina gasovoda je 402 km.³² Zahvaljujući gasnom priključku na Turski tok, stvorena je mogućnost da Republika Srbija postane tranzitna zemlja za isporuku gasa u Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu, kao i mogućnost da južni i istočni delovi zemlje budu priključeni na gas.³³

U uslovima pandemije COVID 19, treba uzeti u obzir nove strateške pravce u planiranju energetske bezbednosti i ulaganjima. Naime, bilo bi od velikog značaja da privreda Republike Srbije postane manje zavisna od uvoza primarne energije. Nestabilnost proizvodnje i cena uvezenih fosilnih goriva, kao posledica prekida u funkcioniranju globalnog energetskog tržišta 2020. godine, ukazala je na teškoće u realizaciji nacionalnih planova snabdevanja energijom. Te teškoće mogle bi da se pojave i u godinama koje dolaze jer nije jasno koliko će korona virusna bolest trajati u budućnosti i koliko će biti ozbiljna.

Treba uzeti u obzir dva pravca ulaganja u povećanje proizvodnje primarne energije u Republici Srbiji. Prvo, ako se pođe od činjenice da će se domaća proizvodnja i dalje prvenstveno zasnivati na eksploataciji uglja, trebalo bi uložiti u nove tehnologije za ovu eksploataciju, u skladu sa zahtevima za čistijom energijom. Drugo, ulaganja u obnovljive izvore trebalo bi da budu strukturirana na takav način da prioriteti zavise od relativnih troškova implementacije ekoloških standarda u izgradnji njihovih infrastrukture. Takvi strateški pravci u planiranju energetske bezbednosti i ulaganjima u skladu su s istraživanjima na području teorijskih mogućnosti i stvarnosti u racionalnom korišćenju izvora energije. Prema

³¹ Ljubojević, R. (2014). Energetska bezbednost Republike Srbije između Rusije i Evropske Unije. u: Đukanović, D. [ur.] *Srbija, region i Evropska unija*. Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 66.

³² *Gastrans*. (2021). *Trasa gasovoda*. <https://gastrans.rs/about-the-project/?lang=en>

³³ Dedanski S., Ljubijević, R. (2019). Turski tok kao alternativa Severnom toku, u: Proroković, D. [ur.] *Energetska diplomatija Republike Srbije u savremenim međunarodnim odnosima*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 177.

Milovanović et al., ova istraživanja idu u dva pravca.³⁴ Prvo, u pravcu produžavanja veka mogućeg korišćenja neobnovljivih izvora energije i, drugo, u pravcu preusmeravanja na obnovljive izvore energije kao i na tehnološke postupke koji minimalno utiču na zagađivanje vazduha i životne sredine u celini.

5. Zaključak

Republika Srbija zadovoljava 64,1% potreba za energentima iz domaće proizvodnje i 35,9% iz uvoza. Glavni izvori energije su konvencionalna goriva: ugalj, nafta i gas. Potrebe za ugljem zadovoljavaju se gotovo u potpunosti iz domaće proizvodnje dok u isto vreme postoji visoka uvozna zavisnost od uvoza nafte i prirodnog gasa. Čak 80% potreba za naftom i 84% potreba za prirodnim gasom zadovoljava se iz uvoza. Imajući u vidu da se prirodni gas smatra "čistom" energijom, iako se radi o fosilnom gorivu, u narednom period će biti ekološki prihvatljivo da se Srbija više osloni na uvoz ovog energenta, na račun uvoza nafte. Takvoj politici uvoza primarne energije pogoduje činjenica da je sa izgradnjom konekcije na tzv. Turski tok omogućeno snabdevanje prirodnim gasom iz više pravaca.

U kratkom roku, od vitalnog je interesa za Republiku Srbiju da diversifikuje i poveća domaću proizvodnju energenata. Naročito u uslovima krize, oslanjanje u značajnoj meri na uvoz energenata je rizično. Bilo kakav poremećaj na svetskom tržištu energenata koji pogađa proizvođače i distributere energenata u svetu automatski se preliva i na Republiku Srbiju. Takav poremećaj, koji se manifestovao kroz značajnu nestabilnost cena energenata, dogodio se 2020. godine, pod uticajem krize izazvane pandemijom COVID 19. Fluktuacije cena energenata negativno su uticale na makroekonomsku stabilnost nacionalnih privreda zato što su energenti deo troškova proizvodnje svih proizvoda i usluga.

U dugom roku, održavanje energetske bezbednosti Republike Srbije zavisice od uspeha u većem oslanjanju na sopstvene izvore energije, odnosno od smanjivanja zavisnosti od uvoza energenata. Osim na ugalj, koji je neobnovljivi izvor energije, energetski sistem bi trebalo više da se oslanja na obnovljive izvore energije: solarnu energiju, energiju vetra i geotermalnu energiju. Brzina i tok supstitucije nafte i gasa iz uvoza domaćim obnovljivim izvorima energije zavisice od troškova i koristi ovakve supstitucije. Naime, preorijentacija na obnovljive izvore energije je moguća samo sa obimnim investicijama u infrastrukturne objekte kao što su solarni paneli, vetro generatori ili geotermalne elektrane.

³⁴ Milovanović, Z., Milašinović, A., Papić, Lj., Knežević, D. (2018). Nekonvencionalne, poboljšane i nove tehnologije za proizvodnju korisnih oblika energije. *Održivo planiranje energije, tehnologije i energetska efikasnost*, Istraživački centar DQM, Prijedor, Čačak, str. 161.

Literatura

- Babić, B. (2009). Geoeconomija, stvarnost i nauka. *Megatrend revija*, god. 6, br. 1, str. 29-58.
- BP plc. (2021). *bp Statistical Review of World Energy, 2021* <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf>
- Dedanski S., Ljubijević, R. (2019). Turski tok kao alternativa Severnom toku, *Energetska diplomatija Republike Srbije u savremenim međunarodnim odnosima*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 169-182.
- Đorđević, B. (2017). Analiza energetske bezbednosti Republike Srbije: Geoekonomski pristup, *Megabiznis*, god. 1, br. 1, str. 45-64.
- Elektroprivreda Srbije. (2018). *Ugalj*. <http://eps.rs/lat/poslovanje-ugalj>
- Energetski bilan Republike Srbije za 2021. godinu. 2020. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 156/20
- European Commission. (2017). *EU Oil Stocks. EU's Oil Stocks Directive (2009/119/EC)* https://ec.europa.eu/energy/topics/energy-security/eu-oil-stocks_en
- European Commission. (2021). *Energy Communities in the Clean Energy Package: Best Practices and Recommendations for Implementation*. Bruxelles, Belgium
- Gastrans. (2021). *Trasa gasovoda*. <https://gastrans.rs/about-the-project/?lang=en>
- Gnjatović, D., Leković, M. (2019). *Nacionalna ekonomija*. Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet za hotelijerstvo i turizam, Vrnjačka Banja
- International Energy Agency. (2017). *World Energy Outlook 2017*, Paris
- International Energy Agency. (2021). *World Energy Outlook 2021*, Paris
- Ljubojević, R. (2014). Energetska bezbednost Republike Srbije između Rusije i Evropske Unije. u: Đukanović, D. [ur.] *Srbija, region i Evropska unija*. Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 64-71.
- MacroTrends. 2021. *Natural Gas Prices - Historical Chart*. <https://www.macrotrends.net/2478/natural-gas-prices-historical-chart>
- Milašinović, R., Milašinović, S., Putnik, N. (2012). *Teorija konflikata*. Fakultet bezbednosti, Beograd
- Milovanović, Z., Milašinović, A., Papić, Lj., Knežević, D. (2018). Nekonvencionalne, poboljšane i nove tehnologije za proizvodnju korisnih oblika energije. *Održivo planiranje energije, tehnologije i energetska efikasnost*, Istraživački centar DQM, Prijedor, Čačak, str. 151-180
- Ministarstvo rudarstva i energetike Republike Srbije. (2012). *Strategija upravljanja mineralnim resursima Republike Srbije do 2030. godine*. <http://www.ekoregistar.sepa.gov.rs/strategija-upravljanja-mineralnim-resursima-republike-srbije-do-2030-godine>

- Mitrović, S., Milosavljević, J. (2011). Perspektiva pozicije uglja kao energenta u budućnosti. *Termotehnika*, god. 37, br.1, str.. 131-141.
- Očić, Č. (2014). Strategije razvoja - zamisli i ostvarenja. u: Očić, Č. [ur.] *Moguće strategije razvoja Srbije - ekonomski zbornik*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, Knjiga XIII, str. 9-97.
- Organization of the Oil Exporting Countries. (2021). *OPEC Statute*, Vienna. https://www.opec.org/opec_web/static_files_project/media/downloads/publications/OPEC%20Statute.pdf
- Proroković, D. (2020). Geopolitički kontekst energetske bezbednosti. *Međunarodni problemi*, god.. LXXII, br. 1, str. 254-273.
- Parezanović, M. (2014). *Energetska bezbednost*. Nova srpska politička misao, Beograd
- Statista. (2021). *Oil Production Worldwide from 1998 to 2020*. <https://www.statista.com/statistics/265203/global-oil-production-since-in-barrels-per-day/>
- Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2025. godine sa projekcijama do 2035. godine. 2014. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 145/14
- Transnafta. (2021). *O nama*, <https://transnafta.rs/cp/o-nama-cp/>
- United Nations Economic and Social Council. (2021). *Enhancing energy security in the context of the coronavirus diseasepandemic for a greener, more resilient and inclusive energy future in the region*, ESCAP77/17.

THE ENERGY SECURITY CHALLENGES OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *In the context of the new reality caused by the COVID 19 pandemic, it is necessary to point out the threats to maintaining the stability of the energy system of the Republic of Serbia. Reliance on oil and natural gas imports remains the biggest threat to energy security as countries exporting these energy sources have the opportunity to introduce unilateral measures to restrict their supply and influence changes in their prices. In addition, the constriction of the infrastructure for the renewable energy sector also depends on a regular supply of critical resources such as oil and gas. In a situation burdened with uncertainty and in the impossibility of reliable strategic planning, in the geo-economics sense, the appearance of changed dependence relations in the energy sector can be expected.*

Key words: *energy security, COVID 19, energy imports, Republic of Serbia*

EVROPSKA UNIJA I RUSKA FEDERACIJA – KRATAK ISTORIJAT ODNOSA OD 1991. DO 2021. GODINE**

Sažetak: Ovaj članak se bavi međunarodnim odnosima EU i Ruske Federacije nakon pada Berlinskog zida i sloma komunističkih režima u zemljama Istočnog bloka, Autor pokušava da osvetli tri perioda. Prvi period je od 1991. do 2000. godine tokom mandata predsednika Borisa Jeljcina u Rusiji. Ovaj period je prožet brzim opadanjem ruske moći i snažnijoj integraciji Evrope zahvaljujući Ugovorima iz Mاستrihta i Amsterdama. Drugi period je period dolaska na vlast Vladimira Putina i uspona Rusije. Ovaj period traje do 2014. godine, kada su odnosi bili manje-više stabilni, izuzimajući sukob u Gruziji. Treći period se tiče konflikta u Ukrajini u 2014. godini i energetske krize iz 2021. godine. Konflikt u Ukrajini je pokazao da EU još uvek nema snage da odstupi od spoljne politike SAD, koja se oslikava u delovanju NATO-a. Autor zaključuje rad sa nadom da će sećanje na dva svetska rata biti dovoljno čvrsto za političare sa obe strane da ne dozvole da se ponovo desi svetski rat, kao i da će naći nove načine za poboljšanje međunarodne saradnje.

Ključne reči: Evropska Unija; Rusija; Kriza u Ukrajini; Energetska kriza

* Asistent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd;
aleksandar05101990@gmail.com

** Ovaj rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPBISD – Bezbednosni izazovi savremenog društva.

1. Uvod

Posle pada Berlinskog zida, geopolitička situacija u Evropi, ali i u celom svetu se dramatično promenila. Države komunističkog režima su krenule u tranziciju svojih političkih sistema koji su pre svega težili političkom pluralizmu i sve većem okretanju ka Zapadu. U vojnom smislu, Varšavski pakt je nestao, a Sovjetski Savez je doživljavao rascep praćen brojnim secesijama i stvaranjem novih država. Bilo je to vreme kada je u Jugoslaviji počeo građanski rat koji je doveo do stvaranja novih nezavisnih država. SAD su ostale jedina svetska super sila sa ogromnim uticajem u NATO. Sa ujedinjenjem između Zapadne i Istočne Nemačke koje se desilo oktobra 1990. godine, Nemačka je postala vodeća sila u Evropi. Prirodno, kada imate finansijsku i vojnu moć, možete da utičete na određene procese. Dolaskom Jeljcina na mesto predsednika Ruske Federacije u junu 1991. godine, pokrenute su promene u Rusiji u cilju liberalizacije ekonomije, stvaranja slobodnog tržišta i političkog pluralizma koji je omogućio višepartijski sistem. Ove ekonomske reforme su nazvane „šok terapija“, sprovedene od strane SAD i MMF.¹ Ali te mere nisu imale pozitivne efekte na rusku ekonomiju. Kada je Putin došao na vlast, morao je da se suoči sa mnogobrojnim problemima, ali je započeo proces oživljavanja Rusije kao svetske sile. Perspektive odnosa EU i Rusije nisu svetle, ali verujem da je moguće da ti odnosi budu značajno bolji u budućnosti. Odnosi Evropske unije i Ruske Federacije su od posebnog značaja za međunarodne odnose u celini, što je veoma važno prevashodno sa stanovišta da su obe strane zainteresovane za koordiniranu saradnju međunarodne zajednice na osnovima opštepriznatih normi međunarodnog prava. Rusija i Evropska unija se, svaka na svoj način, i polazeći od sopstvenih interesa, protive unilaterizmu kada je reč o rešavanju složenih problema u međunarodnim odnosima.²

2. EU i Rusija od 1991. do 2000. godine

Od 1991. do 2000. godine, Rusija je prošla vrlo tešku fazu tokom koje se mnogo ruskih milijardera koji žive na Zapadu obogatilo. Ruska ekonomija je pala, BDP se srozao na najniži nivo. U to vreme počeo je i rat u Čečeniji, koji se okončao kada je Putin došao na vlast. EU je u to vreme snažno napredovala. Ekonomija je rasla, a u pravnom smislu usvojen je Ugovor iz Mاستrihta 1992. godine koji je ustanovio državljanstvo EU i dao EU današnje ime. EU je imala novo proširenje 1995 godine i nove članice su postale Austrija, Finska i Švedska. Ugovor iz Amsterdama je potpisan 2. oktobra 1997. godine, a stupio je na snagu

¹ <http://www.nytimes.com/1993/12/21/world/us-is-abandoning-shock-therapy-for-therusians.html>, (3.11.2021.)

² Baranovsky Vladimir (ed.) (1997): *Russia and Europe: The Emerging Security Agenda*, Oxford University Press, New York, 3.

1. maja 1999. godine. Ovaj ugovor je ustanovio Šengenski sporazum u pravni system EU, kao i poziciju Visokog predstavnika za Spoljnu politiku.

Na sastanku Evropskog saveta održanom u Madridu u decembru 1995. godine usvojena je „Strategija za buduće odnose EU i Rusije”. U ovoj prvoj zvaničnoj strategiji Unije o Rusiji navodi se da su dobri odnosi sa demokratskom Rusijom od suštinske važnosti za stabilnost u Evropi. Zalažu se za „uspostavljanje stvarnog partnerstva u cilju promovisanja demokratije, ekonomskih reformi, unapređenja poštovanja ljudskih prava, konsolidacije mira, stabilnosti i bezbednosti, kako bi se izbegle nove linije podele u Evropi i postigla puna integracija Rusije u zajednicu slobodnih i demokratskih naroda”.³ Rusija je 1996. godine postala 39. članica Saveta Evrope. Nakon toga, Rusija je ratifikovala Evropsku konvenciju o ljudskim pravima 1998. godine.⁴ To je bio dokaz da će Rusija deliti osnovne evropske vrednosti proklamovane u EKLJP. Značajan dokument u ovom periodu istorije međunarodnih odnosa EU i Rusije bio je Sporazum o partnerstvu i saradnji koji je stupio na snagu 1997. godine. Ovaj sporazum je pozvao na mir i poštovanje demokratije i ljudskih prava.

Ono što je vidljivo jeste da je EU u tom periodu počela da se priprema za nova proširenja koja su se desila 2004. i 2007. godine. Proširenja su podrazumevala baltičke zemlje, Poljsku, Češku, Slovačku, Sloveniju, kao i Bugarsku, i Rumuniju. Članstvo u EU podrazumevalo je i članstvo u NATO, pa se tako NATO približio granicama Rusije. Ipak, Rusija sa Putinom na čelu je uspela da zaustavi procese u Gruziji i Ukrajini koji su išli na njenu štetu. Sa ovim činjenicama se suočio i bivši danski ministar spoljnih poslova Per Stig Møller rekavši: „Suprotno SAD, Evropa nije obećala Gruziji i Ukrajini brz ulazak u NATO aprila 1998. godine. Umesto toga, mi smo ih stavili u geopolitički limbo i Rusija je preuzela inicijativu – prvo u avgustu 2008. godine, a onda i u proleće 2014. Godine. Rusija će ove probleme držati zamrznutim sve onda dok im ne bude odgovaralo da opet budu vreli. Usudujemo li se da zaštitimo Gruziju, Ukrajinu i Moldaviju i da ih uključimo u našu porodicu?”⁵

Na osnovama Sporazuma o partnerstvu i saradnji koji je zaključen 1994. godine Unija i Rusija su izgradile razgranat sistem institucionalne saradnje, koji se razvijao u nizu oblasti uključujući međunarodne odnose i međunarodnu bezbednost. Iako u najvećoj meri reguliše trgovinsku i ekonomsku saradnju, jedan od ciljeva Sporazuma je i razvoj političkog dijaloga Rusije i EU koji bi trebalo da omogući veće usaglašavanja stavova kada je reč o međunarodnim pitanjima od zajedničkog interesa i tako doprinese većoj stabilnosti i sigurnosti.⁶

³ “European Union’s Strategy for Future EU/Russia Relations”, European Council, Presidency Conclusions, Madrid, 15 and 16 December 1995, Annex 8, Internet, http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/00400-C.EN5.htm. (2.11.2021.)

⁴ <http://www.coe.int/en/web/portal/russian-federation;jsessionid=72C03060D9E7D3EB3C05D542C3E3E1E8>, (2.11.2021.)

⁵ Møller Per Stig (2015): „Russia and other quandaries“, *Horizons* 2/2015, 109.

⁶ Jović Lazić Ana (2009): „Saradnja Evropske Unije i Rusije“, *Međunarodna politika*, 3/2009, 297.

Zajednička strategija EU prema Rusiji usvojena u Kelnu u junu 1999. godine predstavljala je prvi okvirni dokument koji utvrđuje ciljeve koji bi trebalo da opredeljuju kako aktivnosti Unije, tako i zemalja članica. Činjenica da je to bila prva zajednička strategija EU često se ocenjuje kao snažan simbol značaja koji za Uniju ima saradnja sa Rusijom. Strategija je kao jedan od strateških ciljeva te saradnje definisala „održanje evropske stabilnosti, unapređenje globalne bezbednosti i odgovor na zajedničke izazove evropskog kontinenta”. Poziva se na efikasniju, intenzivniju saradnju i stalni politički dijalog kako bi se približili stavovi EU i Rusije i omogućio zajednički odgovor na bezbednosne probleme koji se mogu javiti u Evropi.⁷

3. EU i Rusija od 2000. do krize u Ukrajini

Kada je Vladimir Putin postao predsednik Ruske Federacije stvari su počele postepeno da se menjaju na bolje za Rusiju. On je uspeo da završi rat u Čečeniji, smanjio je korupciju i ojačao ekonomiju, prevashodno trgovinom naftom i gasom. Kada je EU obznanila svoju Evropsku politiku susedstva, Rusija je izabrala da se ne pridruži, jer je želela da bude ravnopravan partner, a ne „mlađi partner” kako je prvobitno stajalo. Posledično, Rusija i EU su se dogovorili da kreiraju četiri Zajednička prostora za saradnju u različitim sferama. Praktično, nema nikakve razlike (izuzev imena) između zbira ovih sporazuma i Planova Evropske politike susedstva. U oba slučaja konačni sporazum je zasnovan na odredbama EU komunitarnog prava. Iz ovog razloga, ovaj sporazum je dobijao novac iz fonda namenjenog za Evropsku politiku susedstva. Ova četiri sporazuma ticala su se: zajedničkog ekonomskog prostora, zajedničkog prostora slobode, bezbednosti i pravde, zajedničkog prostora za istraživanje, obrazovanje i kulturu. Uspostavljanjem strateškog partnerstva sa Rusijom, Unija je nastojala da obezbedi da Rusija ne shvati proširenje EU kao sopstvenu marginalizaciju i stvaranje novih linija podela u Evropi.⁸

Na Zajedničku strategiju Unije, Rusija je odgovorila usvajanjem „Srednjoročne strategije razvoja odnosa Ruske Federacije i Evropske unije (2000–2010)” koja je predstavljena Evropskom savetu u Helsinkiju krajem 1999. godine. Dokument ima za cilj da, jačanjem strateškog partnerstva sa Unijom, unapredi ulogu i uticaj Rusije u ukupnim međunarodnim odnosima i doprinese stvaranju multipolarnog sveta. Dalje se navodi da je Rusija zainteresovana za razvoj zajedničke spoljne i bezbednosne politike i saradnju sa Unijom u ovoj oblasti, što bi trebalo da omogući da se očuva evropska bezbednost bez izolacije SAD i NATO, ali i bez njihovog monopola na kontinentu. Ukazuje se da odnosi EU i Rusije

⁷ „Common strategy of the European Union on Russia”, *Official Journal of the European Communities*, Brussels, 1999

⁸ Jović Lazić Ana, 308.

moraju doprineti razvoju „panevropskog sistema kolektivne bezbednosti” koji bi zemljama koje nisu članice NATO omogućio da imaju veću ulogu. U tom kontekstu se poziva na intenzivniju saradnju u cilju jačanja uloge OEBS-a kao „ključne osnove za evropsku bezbednost”.⁹

3.1. Zajednički ekonomski prostor

Cilj zajedničkog ekonomskog prostora je da kreira otvoreno i integrisano tržište između EU i Rusije. Ovaj prostor je nameravao da ukloni carine u trgovini i investicijama i da promoviše reforme i takmičenje, zasnovane na principima nediskriminacije, transparentnosti i dobre uprave.

Među širokim spektrom predviđenih akcija, treba pokrenuti niz novih dijaloga. Saradnja će biti pojačana u oblasti regulatorne politike, investicionih pitanja, konkurencije, finansijskih usluga, telekomunikacija, transporta, energetike, svemirskih aktivnosti i lansiranja svemira, itd. Pitanja životne sredine, uključujući nuklearnu bezbednost i sprovođenje Protokola iz Kjota takođe zauzimaju značajno mesto.

Za ovu temu je vrlo interesantan predlog koji je izneo ruski predsednik, a tiče se postepene harmonizacije između Evropskog i Evroazijskog integracionog procesa, uključujući i predlog za uspostavljanje Slobodne trgovinske zone između Evroazijske ekonomske unije i Evropske Unije do 2020. godine.¹⁰ Nažalost, ovaj predlog nije zaživeo u praksi.

O ekonomskim temama, svoj stav izneo je i ruski ministar spoljnih poslova rekavši: “Evropska Unija je naš veliki trgovinski i ekonomski partner. Rusija će ostati ključni donor energije u doglednoj budućnosti. Naša država je uvek poštovala i nastaviće da poštuje svoje obaveze na ovom polju.”¹¹

3.2. Zajednički prostor slobode, bezbednosti i pravde

Rad na ovom prostoru već je napravio veliki iskorak zaključenjem pregovora o viznim olakšicama i sporazumima o readmisiji. Dijalog o vizama će se nastaviti sa ciljem da se ispituju uslovi za uzajamni bezvizni režim putovanja kao dugoročna perspektiva. U izjavi od 15. decembra 2011. nakon samita EU-Rusija, predsednik Evropske komisije je potvrdio pokretanje „Zajedničkih koraka ka bezviznom putovanju” sa Rusijom.¹² Ali i dalje su vize za ruske državljane ostale, što znači da i dalje postoji nepoverenje sa strane EU.

Nastaviće se saradnja u borbi protiv terorizma i drugih oblika međunarodnih nezakonitih aktivnosti kao što su: pranje novca, borba protiv droge i trgovine

⁹ *Ibid.*, 299.

¹⁰ Lavrov Sergey (2015): „Russia’s priorities in Europe and the world“, *Horizons* 2/ 2015, 15.

¹¹ *Ibid.*

¹² http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-11-894_en.htm?locale=en, (2.11.2021.)

ljudima, kao i na bezbednosti dokumenata kroz uvođenje biometrijskih obeležja u niz ličnih dokumenata Podrška EU graničnom upravljanju i reformi ruskog pravosudnog sistema su među najvažnijim tačkama ovog prostora.

3.3. *Zajednički prostor spoljne bezbednosti*

Ovaj zajednički prostor zasnivao se na dogovoru da će obe strane poštovati osnovne vrednosti koje su duboko unete u Poglavlje UN, kao i da će OEBS imati važnu ulogu u uspostavljanju mira i bezbednosti. Gospodin Lavrov smatra da te vrednosti nisu ostvarene. On je istakao da principi postavljeni u Završnom aktu iz Helsinkija nisu pretočeni u pravno obavezujuće dokumente.¹³ EU je svoje aktivnosti u ovoj oblasti objavila Zajedničkom spoljnom i bezbednosnom politikom.

3.4. *Zajednički prostor za istraživanje, obrazovanje i kulturu*

Ovaj prostor se nadovezuje na dugogodišnje odnose sa Rusijom kroz njeno učešće u istraživačkim i razvojnim aktivnostima EU i posebno u okviru programa TEMPUS. Ima za cilj da iskoristi snagu istraživačke zajednice EU i Rusije i kulturnog i intelektualnog nasleđa jačanjem veza između istraživanja i inovacija i bližom saradnjom u obrazovanju, kao što je konvergencija univerzitetskih nastavnih planova i programa i kvalifikacija.

3.5. *Izazovi rusko-gruzijskog rata*

U ovom trenutku postavljeno je još jedno interesantno pitanje, a to je članstvo Rusije u EU. Bivši italijanski premijer Silivo Berlusconi snažno je podržao ovu ideju. U oktobru 2008. rekao je: „Smatram Rusiju zapadnom zemljom i moj plan je da Ruska Federacija u narednim godinama postane članica Evropske unije“ i naveo da je tu viziju imao godinama.¹⁴

Bivši nemački kancelar Gerhard Šreder je takođe rekao da, iako Rusija mora da „nađe svoje mesto i u NATO-u, i, dugoročno gledano, u Evropskoj uniji, i ako se stvore uslovi da se to dogodi“, tako nešto nije ekonomski izvodljivo u bliskoj budućnosti.

Ali, s druge strane, Vladimir Putin je rekao da ulazak Rusije u EU ne bi bio u interesu ni Rusije ni EU, iako se zalagao za blisku integraciju u različitim dimenzijama, uključujući uspostavljanje četiri zajednička prostora između Rusije i EU, kao i ujedinjenje u ekonomskim, obrazovnim i naučnim prostorima kako je to deklarirano sporazumom 2003. godine.¹⁵

¹³ Lavrov Sergey 15.

¹⁴ <http://www.panarmenian.net/eng/world/news/27275/>, (2.11.2021.)

¹⁵ <http://www.rg.ru/2005/11/10/rossia-es.html>, (2.11.2021.)

U tom periodu dogodio se rusko-gruzijski rat 2008. godine, koji je predstavljao najveću krizu u to vreme. Evropska unija je preuzela ulogu borca za mirno rešavanje sukoba. Evropski parlament je 5. juna 2008. usvojio rezoluciju kojom se izražava zabrinutost zbog eskalacije situacije u Abhaziji. Rezolucijom se izražava žaljenje zbog raspoređivanja ruskih snaga u Abhaziji radi obnavljanja železničke i putne infrastrukture i podržava teritorijalni integritet Gruzije. Rezolucija je pozvala Rusku Federaciju da odmah povuče svoje dodatne trupe iz Abhazije. EP je saopštio da su ruske mirovne snage izgubile neutralnost i da se sadašnji mirovni format mora revidirati, uz dublje učešće Evrope u sukobima.¹⁶

Dana 7. juna 2008. petnaest ambasadora EU na čelu sa visokim predstavnikom EU za zajedničku spoljnu politiku i bezbednost Havijerom Solanom završilo je dvodnevnu posetu Abhaziji. Posle sastanka sa Solanom, predsednik Abhazije Sergej Bagapš je rekao: „Ne postoji alternativa ruskim mirovnjacima u regionu. O njihovoj zameni bilo kojim drugim trupama neće se razgovarati ni sa kim... Ako Gruzija želi da napusti svoje teritorije, mi ćemo učiniti sve da oni ostanu u Abhaziji.” Solana je rekao da se sukob ne može rešiti bez Rusije naglasivši da je Rusija ključni igrač u mirovnom procesu.¹⁷

Na samom kraju sukoba Rusija je 26. avgusta 2008. zvanično priznala i Južnu Osetiju i Abhaziju kao nezavisne države. Kao odgovor na rusko priznanje Abhazije i Južne Osetije, gruzijska vlada je saopštila da je ta zemlja prekinula sve diplomatske odnose sa Rusijom. Početkom maja 2009. godine EU je pokrenula tzv. istočno partnerstvo kako bi uspostavila bliže političke i ekonomske odnose sa šest bivših sovjetskih republika koje su danas istočni susedi Unije – Ukrajinom, Belorusijom, Moldavijom, Azerbejdžanom, Gruzijom i Jermenijom. Na uvođenje nove politike Rusija je negativno reagovala, jer je ocenila da ona predstavlja pokušaj Unije povećati uticaj u zemljama u kojima Rusija ima strateške interese, dok Unija naglašava da time samo želi da obezbedi stabilnost zemalja u svom susedstvu.¹⁸

4. Kriza u Ukrajini

Kriza u Ukrajini je počela posle smene predsednika Viktora Janukoviča, ali to nije bila legalna smena jer je po ustavu Ukrajine za smenu predsednika neophodna većina od $\frac{3}{4}$ poslanika, a u ovom slučaju ona nije postojala. Za ruskog predsednika Vladimira Putina, Viktor Janukovič je ostao legitimni predsednik. Posle svih tih nereda, parlament Krima proglasio je referendum o sopstvenom statusu. Pitanje je bilo da li Krim treba da ostane u sastavu Ukrajine, da postane

¹⁶ <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0253+0+DOC+XML+V0//EN&language=EN>, (2.11.2021.)

¹⁷ <http://sputniknews.com/analysis/20080607/109497832.html>, (3.11.2021.)

¹⁸ Jović Lazić Ana, 310.

nezavisna država ili da postane deo Ruske federacije.¹⁹ SAD, EU, NATO i OEBS nisu priznali rezultat ovog referenduma. Krim je proglasio nezavisnost od Ukrajine i pripajanje Rusiji.

Po mišljenju ruskog ministra spoljnih poslova Lavrova, građani Krima su slobodno izrazili svoju volju. To je jednostavno bio odgovor na akcije ultranacionalista, koji su svoju zemlju gurnuli u ponor građanskog rata umesto da teže da konsoliduju ukrajinsko društvo.²⁰

U međuvremenu je u istočnom delu Ukrajine počeo rat između vojske Ukrajine i ruskih stanovnika u tom delu Ukrajine. Najveće borbe bile su u oblasti Luganska i Donjecka. Posle mnogo pregovora u septembru 2014. godine potpisan je sporazum iz Minska koji je proglasio veću autonomiju za pobunjeničke regione. Ruski ministar Lavrov je rekao da je „za sprečavanje daljeg raspada Ukrajine neophodno da zemlja zadrži neutralni status. Istovremeno, treba shvatiti da pokušaji pritiska na Rusiju jednostranim sankcijama, koje su nelegitimne i koje je osudila Generalna skupština UN, neće nas naterati da se odrekemo onoga što mislimo da je ispravno i pravedno.“²¹

Stav EU u ovom problemu, iz ruskog ugla, nije bio fer. Imali su dvostruke standarde. Mislim da je to bila provokacija sa Zapada da bi se jače približili ruskim granicama. Nije isključeno da se u evropskoj strategiji proširenja Ukrajina smatra veoma važnim partnerom. Definitivno će jedan od glavnih razloga biti gasovod. Ali i u Ukrajini će se voditi žestoka debata o ciljevima njene spoljne politike. Činjenica je da je Ukrajina 1994. godine potpisala Sporazum o partnerstvu i saradnji sa Evropskom Unijom. Ukrajina je 1998. usvojila formalnu strategiju za evropske integracije. U narednim godinama Ukrajina se pridružila dva važna programa integracije u EU – Evropskoj politici susedstva 2003. i Istočnom partnerstvu 2009.²² Ali Sporazum o pridruživanju između EU i Ukrajine potpisan je tek u novembru 2013. Nakon novog pritiska Rusije na Ukrajinu odloženo je stupanje na snagu Sporazuma o pridruživanju EU-Ukrajina. To je dokaz da Rusija neće dozvoliti proširenje EU, koje može ugroziti njihove interese. Po mišljenju gospodina Kvasnievskog, bivšeg poljskog predsednika, Krim ni u jednom trenutku nije bio strateški cilj Moskve. Strateški cilj ostaje politička i ekonomska kontrola cele Ukrajine.²³ Za spoljnu politiku EU, Kvasnievski predlaže da EU odmah počne da uči kako da strateški razmišlja o spoljnim odnosima, odnosno kako da formuliše dugoročne ciljeve i dosledno teži njihovom ostvarenju.²⁴ Na kraju svojih zaključaka, ukratko, bivši poljski predsednik je rekao:

¹⁹ <http://ria.ru/world/20140301/997663501.html>, (4.11.2021.)

²⁰ Lavrov Sergey, 14.

²¹ *Ibid.*

²² Kwasniewski Aleksander (2015): „Ukrainian-russian relations, lessons for contemporary international politics“, *Horizons* 2/2015, 26.

²³ *Ibid*, 30.

²⁴ *Ibid*, 32.

„Demokratija treba da ubedi. Samo na taj način dragocena kohezija EU može biti dugotrajnija nego što se ispostavilo da je njena uobičajena spoljna politika.“²⁵

Iz ovih reči mogu samo da zaključim da će Ukrajina u bliskoj budućnosti ostati mesto velikih geopolitičkih bitaka. Ko će pobediti? Neko vreme daću više šansi Rusiji, ali će ipak SAD početi mnogo jače da se prepliću, posebno u radu NATO alijanse. Na ovaj način gospoda Karl – Teodor Gutenberg i Džejms Stavridis zaključuju da su Centralni i Istočni Evropljani hteli da uđu u Alijansu zbog svojih mračnih iskustava kao dela Varšavskog pakta i osećaja da će Rusija na duge staze uvek tražiti sferu. privilegovanog uticaja koji bi ih uključio.²⁶ Oni takođe misle da neće samo članstvo Ukrajine u EU biti pretnja po Rusiju, već i Jermenija, Moldavija i Azerbejdžan će možda postati članice EU jednoga dana.

Ali na samom kraju se pitam da li imamo novi Hladni rat? Iz neke perspektive, rekao bih da. su za EU i SAD uvele sankcije – skupe za sve, posebno za Evropljane i, naravno, za samu Rusiju, čija je ekonomija počela naglo da opada. Ipak, najgore je izbegnuto - prekid isporuke gasa Ukrajini.²⁷ Reagujući na novi hladni rat, Putin je pokrenuo inicijative za približavanje Kini, Brazilu, Indiji, Južnoj Africi i drugim državama. Kao dokaz ove nove strategije je i činjenica o stvaranju nove banke, čiji su osnivači ovih 5 država. Ova nova banka imaće kapital oko 100 milijardi dolara i biće rival MMF-u i Svetskoj banci. Od nekog trenutka, svetski ekonomski poredak stvoren posle Drugog svetskog rata biće slomljen. Zemlje BRIKS-a ponovo su ujedinile samo kritike rigidnog poretka, i nakon dve godine pregovora, postigle dogovor o osnivanju zajedničke razvojne banke. Naklonost im je činjenica da teritorije Brazila, Rusije, Indije, Kine i Južne Afrike imaju 40 odsto svetske populacije i stvaraju petinu globalnog BDP-a. Dodatni podsticaj dala je činjenica da upravo u ovim zemljama postoji ogroman infrastrukturni deficit. Procenjuje se da bi samo ovih pet zemalja u narednih pet godina trebalo da u infrastrukturi zarade oko četiri i po milijarde dolara.²⁸

Dakle, kakva je pozicija EU u ovom trenutku? EU treba da pokuša da ima dublje veze sa Ukrajinom, a u isto vreme da ima novi pristup, možda neki pristup koji neće biti pod vođstvom SAD. Ova ružna kriza negativno utiče i na evropske interese, jer Evropljani mogu da izgube, i ekonomski i strateški, ako se ponovo nađu u nekoj vrsti hladnoratovske situacije.²⁹ U tom smislu najveće zemlje u EU neće imati želju da šire sankcije Rusiji. Nemačka ima preko 6000 kompanija u Rusiji, Velika Britanija je izrazila da ne želi da prekine ekonomsku

²⁵ *Ibid*, 33.

²⁶ Theodor zu Gutenberg Karl, Stavridis James (2015): „Who is to blame“, *Horizons* 2/2015, 66.

²⁷ De Montbrial Thierry (2015): „The Ugly crisis – Ukraine, West and Russia“, *Horizons* 2/2015, 76.

²⁸ <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:501724-Osnivanje-banke-BRIKS-je-prag-novog-poretka>, (4.11.2021.)

²⁹ De Montbrial Thierry, 80.

saradnju sa Rusijom, posebno ruske investicije u Londonu. Italija je takođe protiv jačih sankcija Rusiji. Isti stav ima i Francuska.

Za Dmitrija Trenina EU poseduje ogroman interes za trgovinskim odnosima sa Rusijom. On kaže: „Ako Evropa predvođena Nemačkom želi da bude ozbiljan igrač, a treba da postane zarad sopstvene bezbednosti, Evropa će morati da gradi odnos sa Rusijom na novim temeljima realizma i pragmatizma, bez slatke iluzije i lažnih očekivanja iz prošlosti.“³⁰ Pored toga, Trenin potvrđuje svoju izjavu da će novi svetski poredak biti nametnut vrlo brzo. U tom smislu Ukrajina je simbol ozbiljne i sve dublje krize između SAD i Rusije. Suštinska stvar je da je Rusija, u obračunu sa Ukrajinom, izbila iz međunarodnog sistema kojim dominiraju SAD.³¹

Kada je reč o vojnim debatama, može biti zanimljivo videti šta misli o tom jednom od najistaknutijih evropskih diplomata Wolfgang Išinger. On ne podržava sankcije Rusiji kao neku dobru meru. Uprkos tome, on smatra da EU treba da ojača Ukrajinu. Veliki strateški zadatak Zapada je da ove zemlje, koje nemaju kratkoročne izgleda za članstvo u EU i NATO, budu u mogućnosti da slobodno biraju svoju budućnost.³² On takođe smatra da nije potrebno graditi novu bazu NATO blizu ruske granice. Kada je reč o evropskim odbrambenim naporima, ukrajinska kriza je najglasniji poziv za buđenje. „Bojim se da još uvek nismo spremni da sami preuzmemo punu odgovornost. Zato nam je potrebno američko prisustvo; zato su nam potrebne Sjedinjene Države da nas podstaknu da mnogo bolje udružimo i podelimo naše vojne kapacitete, da mudrije trošimo naše odbrambene evre i da se konačno okupimo na spoljnoj politici EU i odbrambenoj politici dostojnoj 500 miliona ljudi ujedinjenih u EU.“³³ Sa njegove tačke gledišta, u Nemačkoj postoji ogromna podrška stvaranju Evropske armije. Kako su nemačka kancelarka Angela Merkel i drugi nemački zvaničnici izrazili: „Uspostavljanje Evropske vojske pod punom parlamentarnom kontrolom ostaje za nas dugoročni cilj.“³⁴ Za Išingera, postoji snažna potreba za pravljnjenjem nove evropske bezbednosne strategije, ali ipak, američko prisustvo mora ostati. On je potpuno svestan da je svetski poredak stvoren posle 1945. destabilizovan i da se Zapad mora ujediniti protiv novih pristupa svetskoj ekonomiji. Zapad da ostane jedinstven je ono što je najvažnije – i za budućnost Ukrajine i za budućnost liberalnog svetskog poretka.³⁵

Ova izjava potvrđuje da se Zapad pomalo plaši promena koje se dešavaju na Istoku. Posebno opasni mogu biti novi ugovori o trgovini naftom i gasom koje su

³⁰ Trenin Dmitri (2015):, „From cooperation to competition, Russia and West“, *Horizons*, 2/2015, 90.

³¹ *Ibid.*, 88.

³² Išinger Wolfgang (2015):, „The Ukraine crisis and European security“, *Horizons* .2/2015, 98.

³³ *Ibid.*, 100.

³⁴ <http://www.aa.com.tr/en/politics/476112--merkel-backs-calls-for-eu-army>, (4.11.2021.)

³⁵ Išinger Wolfgang, 103.

potpisale Kina i Rusija. To znači da će Rusija imati različita tržišta za izvoz svoje nafte i gasa. Dakle, EU mora da reaguje, jer je EU najveći uvoznik ruskog gasa. Zavisnost EU od ruskog gasa pokazaće i kriza u 2021.

5. Energetska kriza u 2021. godini

Energetska kriza koja je nastupila u 2021. godini, samo je još više produčila ionako zategnute odnose između EU i Rusije. Zvanična Moskva je okrivila Evropu za nedovoljno skladištenje gasa kao priprema za predstojeću zimu. Međutim, Međunarodna agencija za energetiku veruje da bi Rusija mogla učiniti više za povećanje dostupnosti gasa u Evropi. Kritičari Kremlja sumnjaju da Rusija koristi krizu kako bi ubrzala evropsko odobrenje za kontroverzni novi gasovod u Rusiji. Kada evropski regulatori potpišu papire, Severni tok 2 će prenositi prirodni gas iz Rusije u Nemačku, zaobilazeći Ukrajinu. Protivnici naftovoda veruju da je to politički projekat osmišljen da poveća zavisnost Evrope od ruske energije.³⁶

S preporukama kako zaštititi najugroženije kategorije stanovništva, Evropska komisija predstavila je niz mera za pomoć vladama u rešavanju krize izazvane rekordnim cenama energenata. Energetska kriza je izazvala široko nezadovoljstvo i kritike planova za prestanak korišćenja fosilnih goriva.³⁷ Nezadovoljni ministri energetike su zahtevali od Evropske komisije da preuzme inicijativu u ovoj situaciji, ali je komesarka za energetiku Kadri Simson odgovorila na njihove molbe, ne novim propisima, već saopštenjem o cenama energije – vodičem do mogućih političkih opcija koje vlade mogu da koriste za smanjenje računa za energiju bez kršenja propisa EU.

Ipak, čini se da će kriza svoj epilog dobiti u tome da će Rusija pustiti svoj gas u EU, nakon što je predsednik Putin to naložio u telefonskom razgovoru sa direktorom Gazproma Aleksejom Milerom. Gazpromu je rečeno da počne sa dopremanjem gasa u Austriju i Nemačku posle 8. novembra, jer će do tog datuma Rusija da napuni svoja skladišta gasa. „To će omogućiti da ispoštujemo ugovore i obezbedimo nesmetano snabdevanje gasom naših evropskih partnera ove jeseni i zime”, naveo je Putin i dodao da će time i situacija sa snabdevanjem u Evropi biti normalizovana. Trenutna situacija je takva da 27 zemalja članica EU, zavisi od Rusije jer iz nje uvozi više od 40 odsto potrebnog gasa.³⁸

³⁶ <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-58899916> (3.11.2021.)

³⁷ <https://www.slobodnaevropa.org/a/eu-energetska-kriza-rast-cijena-klimatske-promjene-rusija/31509636.html> (3.11.2021.)

³⁸ <https://www.euronews.rs/evropa/vesti/22899/energetska-kriza-u-evropi-cene-gasa-u-padu-nakon-putinove-naredbe-gaspromu-da-popuni-zalihe-eu/vest> (3.11.2021.)

6. Zaključak

U narednim godinama Rusija će definitivno imati politiku rekreacije sovjet-skog prostora uticaja, koliko god je to moguće, tako da će to sigurno biti u sukobu njenih interesa sa interesima NATO-a i EU. Rusija će nastaviti da igra na kartu nafte i gasa, što bi moglo uplašiti EU, jer je Evropa postala previše zavisna od ruskih ugljovodonika.³⁹

Ali mislim da će se zamrznuti konflikt vrlo brzo istopiti. EU će se suočiti sa nekim geopolitičkim poteškoćama, kao što je proširenje na Balkan, gde ruski uticaj i dalje postoji na visokom nivou, posebno u Srbiji i Crnoj Gori. Cena ekonomskih sankcija će rasti, a kompanije iz EU će naterati političare da ponovo pokrenu odnose.

Iako Rusija i Evropska unija imaju redovan politički dijalog i konsultacije o brojnim pitanjima u oblasti bezbednosti i odbrane, načelna spremnost da se sarađuje u maloj meri se realizuje u praksi. Kroz politički dijalog EU i Rusija nastoje da koordinišu spoljnostopolitičke stavove, posebno na Balkanu, Bliskom istoku i u svim područjima regionalnih sukoba.⁴⁰

Svet se može učiniti boljim samo kada se suprotstavi najgorem. Kada se opasnosti koje predstoje ne prepoznaju na vreme, one će se manifestovati kada su najmanje tražene i kada su oni protiv kojih su usmerene najmanje spremni da im se suprotstave. Siguran sam da će svetski lideri u 21. veku pokazati da su sposobni da rešavaju probleme bez jakih sukoba. Ne smeju se zaboraviti iskustva iz dva svetska rata. To je potrebno uvek imati na umu kada se mora suočiti sa nespornom između velikih sila.

Literatura

- Baranovsky Vladimir (ed.) (1997): *Russia and Europe: The Emerging Security Agenda*, Oxford University Press, New York
- Gutenberg Karl – Theodor zu and Stavridis James, „Who is to blame”, *Horizons* 2/2015
- Ischinger Wolfgang, „The Ukraine crisis and European security”, *Horizons* 2/2015
- Jović Lazić Ana (2009): „Saradnja Evropske Unije i Rusije“, *Međunarodna politika*, 3/2009
- Kwasniewski Aleksander, „Ukrainian-russian relations, lessons for contemporary international politics”, *Horizons* 2/2015.
- Lavrov Sergey, „Russia's priorities in Europe and the world“, *Horizons* 2/2015.

³⁹ Moller Per Stig, 108.

⁴⁰ Jović Lazić Ana, 311.

- Moller Stig Per, „Russia and other quandaries“, *Horizons* 2/2015.
- Montbrial Thierry de, „The Ugly crisis – Ukraine, West and Russia“, *Horizons* 2/ 2015.

Internet izvori:

- <http://www.nytimes.com/1993/12/21/world/us-is-abandoning-shock-the-rapy-for-therussians.html>
- <http://www.coe.int/en/web/portal/russian-federation;jsessionid=72C03060D9E7D3EB3C05D542C3E3E1E8>
- http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-11-894_en.htm?locale=en
- <http://www.panarmenian.net/eng/world/news/27275/>
- <http://www.rg.ru/2005/11/10/rossia-es.html>
- <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-1A-2008-0253+0+DOC+XML+V0//EN&language=EN>
- <http://sputniknews.com/analysis/20080607/109497832.html>
- <http://ria.ru/world/20140301/997663501.html>
- <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:501724-Osnivanje-banke-BRIKS-je-prag-novog-poretka>
- <http://www.aa.com.tr/en/politics/476112--merkel-backs-calls-for-eu-army>
- 11. <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-58899916>
- 12. <https://www.slobodnaevropa.org/a/eu-energetska-kriza-rast-cijena-klimatske-promjene-rusija/31509636.html>
- 13. <https://www.euronews.rs/evropa/vesti/22899/energetska-kriza-u-evropi-cene-gasa-u-padu-nakon-putinove-naredbe-gaspromu-da-popuni-zalihe-eu/vest>

Pravni izvori:

- “European Union’s Strategy for Future EU/Russia Relations”, European Council, Presidency Conclusions, Madrid, 15 and 16 December 1995, Annex 8, Internet, http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Da
- Common strategy of the European Union on Russia”, *Official Journal of the European Communities*, Brussels, 1999ta/docs/pressData/en/ec/ 00400-C.EN5.htm.

EUROPEAN UNION AND RUSSIAN FEDERATION – A BRIEF HISTORY OF RELATIONS FROM 1991 TO 2021

Abstract: *This article is dealing with international relations between EU and Russian Federation after falling of Berlin's wall and decline of communist regimes in countries of Eastern block. Author is trying to emphasize three periods. First period is from 1991. until 2000. During presidency of Boris Jelcin in Russia. This period is reflected by declining of russian power and stronger integration of Europe because of Treaties of Maastricht and Amsterdam. Second period is period of coming on power president Vladimir Putin and uprising of Russia. This period lasts until 2014. year, when relations were more-less stable, except conflict in Georgia. Third period is related to conflict in Ukraine in 2014. And energetic crisis in 2021. Conflict in Ukraine has shown that EU doesn't have force to stand from foreign policy of USA, which is reflected in actions of NATO. Author concludes article with hope that memory from two world wars will be enough strong for politicians from both sides to not let another world war, and they will find new ways to enhance international cooperation.*

Key words: *European Union; - Russian Federation; - Crisis in Ukraine; Energetic crisis*

**MOGUĆNOSTI NAŠE DRŽAVE
U ZAŠTITI SVOJIH INTERESA
U POSTOJEĆOJ MIGRANTSKOJ KRIZI
SA OSVRTOM NA PROBLEME SA MIGRANTIMA
KOJI SU U SUKOBU SA ZAKONOM*****

Apstrakt: *U savremenom svetu postoje mnogi izazovi koji sa pravom stvaraju zebnju za budućnost čovečanstva. Bezbednosnih izazova ima kako kod nas, tako i na Balkanu, Evropi pa i šire. Problem koji je aktuelan već nekoliko godina je migrantska kriza i kako se izboriti sa njom. Koliko god po ovom pitanju pokušavali da uvedemo red, da smanjimo bezbednosne rizike po našu zemlju, obzirom da se radi o licima drugih običaja, kulture, navika, načina života itd, pretnja u tom pogledu postoji, naročito od potencijalnih terorističkih napada. U radu smo ukazali samo na neke, pri tome dajući posebnu pažnju problemima sa migrantima koji su došli u sukob sa zakonom. Takođe je ukazano i na dileme i probleme na koje naši pravosudni organi nailaze u krivičnim postupcima i mogućnosti kako da ih prevaziđu, imajući u vidu da smo mi za te migrante samo tranzitna ruta ka zemljama zapadne Evrope.*

Ključne reči: *migranti, krivična dela, kaznena politika*

* Vanredni profesor, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd;
mmilovic@megatrend.edu.rs

** Docent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; vdarijevic@yahoo.com

*** Rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPBISD – Bezbednosni izazovi savremenog društva

1. Uvodna razmatranja

Izazovi u savremenom društvu su čini se nikada veći i opasniji. Sama tema projekta 'Bezbednosni izazovi savremenog društva' upravo ukazuje da nije u pitanju jedan 'izazov' već se govori u množini, o izazovima, a koliko je njih verovatno niko ne zna. Ovo s razloga što ne znamo kako ih odrediti (koji su kriterijumi), kako ih definisati, koliko predstavljaju pretnju za savremeni društveni poredak, za postojeća državna uređenja, pa čak i za opstanak određenih država. Izvesno je da ne postoji konsenzus oko toga kako bi se odredila neka pojava, događaj, određena kretanja u zemlji i inostranstvu kao izazov. Jednostavno rečeno, ono što za jedne predstavlja izazov, za druge nije i obratno, za neke je izazov sasvim nešto treće itd. Čovečanstvo je u celini ugroženo mnogim pojavama koje se dešavaju u novije doba, konkretno u 20. i 21 veku. Treba li istaći da je od polovine 20. veka najveći izazov i pretnja za čovečanstvo predstavljalo trka u naoružavanju koja je mogla da ima za posledicu nuklearni rat između tadašnja dva vojna bloka – Nato pakta i Varšavskog ugovora. Ni danas ta opasnost nije iščezla, naprotiv, permanentno je prisutna, a nemamo iluzije da ta pretnja neće postojati i u vremenu koje je pred nama. Takođe jedna od gorućih savremenih izazova su i klimatske promene u celom svetu. Posledice tih promena osećamo svi - «neko više, neko manje» ali one su prisutne i očigledne. Više niko ne može da govori da se to dešava negde tamo u svetu, daleko od nas. Na primeru ova dva savremena (globalna) problema i izazova, mi kao država takoreći ne može da ništa da utičemo. Jednostavnim rečnikom rečeno, suviše smo mali i teritorijalno i brojčano, a takođe i vojno, ekonomski i politički (u svetskim tokovima) da bi o tim izazovima i problemima se nešto pitali, ili pak uticali na njih.

Dakle, u vezi tih izazova, Srbija kao država, može da iznese svoje mišljenje kroz međunarodne institucije, pre svega Ujedinjene nacije, i druga međunarodna tela kao jedna od ravnopravnih članica. Ipak, jasno je da najveće svetske izazove i probleme u savremenom svetu treba da rešavaju najveće i najmoćnije sile odnosno države, ali to rešavanje često nije na način kako bi smo mi želeli ili bolje reći kako bi želela ogromna većina čovečanstva. Rivalstvo, otvorena netrpeljivost među pojedinim velikim silama, ne uliva nadu da će se mnogi savremeni problemi i izazovi koje imamo uopšte rešavati. Šta više, postojeća situacija u svetu govori u prilog zaoštavanja odnosa koje ima za posledicu stvaranje dodatnih izazova i potencijalno opasnih situacija koji se prelivaju na mnoge države. To stvara opravdanu bojazan da neki od tih problema (izazova) se mogu oteti kontroli, sa nesagledivim posledicama. Sa pozicija naše države (ali i mnogih drugih) očekivano se nadamo da će briga za čovečanstvo nadvladati podele i suprotstavljene interese u svetu.

Postoje i drugi problemi i izazovi u svetu, na koje možemo da utičemo, makar delimično. Jedna od takvih je migrantska kriza, koja je prisutna i na našim prostorima. Kako je reč o svetskom problemu, koji je postojao i ranije, ali

svoju ekspanziju doživljava naročito u ovom veku, suočavamo se sa situacijama koji mogu i već su stvorili komplikacije mnogim državama, pa i našoj. Problem sa migracijama je nastao sa oružanim pobunama i sukobima na severu Afrike i Bliskog istoka koji je u svetu označen kao «arapsko proleće»,¹ a koji je najviše pogodio evropski kontinent, u kojem ni Srbija nije pošteđena, jer se nalazi na tzv. Balkanskoj ruti kao tranzitno područje prema državama Evropske Unije, konkretno prema Mađarskoj i Hrvatskoj. Ovaj bezbednosni izazov koji je evidentan, Srbija će morati da rešava, ali to ne može da izolovano. Sa istim ili sličnim problemima se susreću i susedne zemlje, zemlje regiona, i ne samo one! S ovim problemom se faktički suočava cela Evropa. Možemo slobodno konstatovati da ovaj savremeni izazov koji nazivamo migrantska kriza, svaka evropska država mora da rešava samostalno, ali i zajedničkim snagama.

Kada je reč o Srbiji, problem predstavlja činjenica što se ne zna tačno koliko imamo migranata na svojoj teritoriji.² Iste probleme, u većoj ili manjoj meri imaju i druge države u okruženju. Ovde je pre svega reč o ilegalnim migrantima, odnosno migrantima koji su tajnim putevima, mimo graničnih prelaza prešli našu granicu i o kojima ne postoji nikakva evidencija. Takva lica predstavljaju višestruku opasnost za našu zemlju – pre svega ne znamo da li se radi o licima koji su povezani sa terorističkim organizacijama, te samim tim predstavljaju potencijalni bezbednosni problem. Postoji opravdana bojazan da bi sa takvim aktivnostima mogli da nastave i na našim prostorima, ali srećom do sada tih terorističkih aktivnosti (akcija) nije bilo, ali time opasnost nije umanjena, obzirom da ilegalne migracije neprekidno traju. No, problem predstavljaju i druga krivična dela koja vrše na našoj teritoriji. Tako na primer, u leto ove godine (2021.) pripadnici Ministarstva unutrašnjih poslova su na području naseljenog mesta Srpski Krstur u opštini Novi Kneževac sproveli akciju «usmerenu na otkrivanju iregularnih migranata i identifikaciju lica među njima za koje postoje indicije da se bave krijumčarenjem ljudi, građana, iznudama nad iregularnim migrantima i drugim krivičnim delima».³ Ovakvih i sličnih slučajeva ima još,

¹ Tzv. «arapsko proleće» je usled tih sukoba prouzrokovao talas migracija u pravcu Evrope, naročito u ekonomski jakim i razvijenim državama Evropske Unije. Osim migranata iz zemalja sa navedenih područja, u kojima besni rat ili su sukobi i nemiri većeg inteziteta, sve više je migranata i iz drugih država, uglavnom islamskih, koji su ovu situaciju iskoristili da bi se «dokopali» Evrope i tu i ostali. – napomena M.M.

² Kolike su razmere ilegalne migracije govori podatak da je u periodu od 1. januara do 31. oktobra 2015. godine u Srbiji otkriveno ukupno 358.885 iregularnih migranata što je preko 15 puta više u odnosu na celu 2014. godinu (23.373 iregularna migranta), ali je sa zatvaranjem granica Mađarske za nelegalne prelaske, te sprečavanjem državnim organa Hrvatske da uđu na njihovu teritoriju, broj iregularnih migranata u godinama koje su dolazile se značajno smanjivao. – Videti: D. Obradović, B. Antić, M. Ognjenović – Migranti - nova kategorija pacijenata u zdravstvenom sistemu Srbije i pojedini problemi, Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, broj 2/2019, str. 191.

³ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2217208/zanemarljiva-krivicna-delamigranata-u-srbiji-.html>

neka su obelodanjena, neka nisu, ali problem je što stalno pristižu novi migranti, traže se nove rute, nove lokacije, koje nisu dovoljno obezbeđene na našim granicama kao i zabačena i slabo nastanjena mesta gde je slabija državna kontrola, te se iznova mora pratiti njihovo (ilegalno) ulaženje i kretanje po našoj zemlji, kao i eventualne kriminalne aktivnosti.

Osim toga, treba pomenuti obzirom da je reč o licima koji nelegalno ulaze u našu zemlju, a dolaze sa ratom zahvaćenih prostora, i uopšte siromašnih i nerazvijenih prostora i država, da postoji latentna opasnost od zaraza. Zdravstveni faktor je itekako bitan, jer kod tih lica ne postoji uvid u njihovo zdravstveno stanje, a da ne govorimo o njihovom zdravstvenom kartonu (pod pretpostavkom da su ga uopšte i imali u zemlji odakle potiču). Opasnost od zaraznih bolesti, infekcija je velika i nikada se ne zna kada može izazvati neko žarište (epidemiju) koju je posle teško «kanalisati» i sanirati, a iz razloga što niti se ne zna kako je nastala, od koga potiče, niti koliko ih je zaraženo i koliko ih je ušlo bolesno ilegalno u Srbiju.

Pitanje je da li bi podizanje «zidova» odnosno žičanih ograda uz granicu Srbije rešilo problem ili ga bar ublažio. U samom «komšiluku» imamo takve ograde – konkretno na granici sa Mađarskom. Činjenica je da je sa takvom žičanom ogradom Mađarska za sada uspela da redukuje broj ilegalnih ulazaka migranata. Samim tim problem u vezi ilegalnog kretanja migranata o kojima smo prethodno govorili su drastično manji nego što je to slučaj kod nas i u drugim državama koje nisu stavljale ograde na svoje granice.

Međutim, da li se tim žičanim ogradama smanjuju bezbednosni izazovi?

Da li se time trajno rešava problem ilegalnih migracija?

Istorija nas uči da to nije moguće! U antička vremena, stari Grci su sve one koji nisu bili u njihovom kulturnom krugu, koji nisu govorili njihov jezik, nisu poznavali i prihvatili njihove bogove i običaje zvali varvari. Taj termin je imao pogrдно značenje, ali danas umesto varvara, za ljude koji dolaze iz drugih kulturoloških, jezičkih, geografskih područja se govori o sukobu civilizacija, što je suštinski isto, ali dolazi do izražaja kada se govori o fenomenu terorizma. Svima je jasno da se teroristi regrutuju sa prostora odakle dolaze migranti i da postoje u migrantskoj populaciji, ali ih je teško otkriti, njihovim dolaskom u ogromnom broju stvara se strah domicilnog stanovništva od njih, zbog čega dolazi do podela na «nas» i «njih». Postoji i bojazan da dolaskom na naše prostore, pa i prostore Evrope deo te populacije želi da satre naše običaje, religiju – hrišćanstvo, način života, modernu civilizaciju i slično.⁴

Podele su već izražene i vidljive, no kakva je dalja sudbina tih podela i šta može doneti u budućosti. Posmatrano sa istorijskog aspekta, ne mogu trajati u

Zanemarljiva krivična dela migranata u Srbiji subota, 20. FEB 2016,08:00 -> 11:03, IZVOR:RTS) (pristup: 31.10.2021).

⁴ O tome više: J. Čirić – N. Drndarević, Migracije, strah, predrasude I manipulacije, Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, broj 2, 2019, Beograd, str. 20-21.

nedogled, naročito ako se živi (tj. «mi» i «oni» na istim prostorima. Kao što znamo, podele i prepreke između tadašnjih starih Grka s jedne strane i varvara sa druge strane, oдавно ne postoje, kao što ne postoje više ni zidovi koji su čuvali rimsko carstvo, kineski zid je takođe izgubio svoju prvobitnu funkciju (zaštitu od Mongola), kao i berlinski zid iz novije istorije koji nije sačuvao nekadašnji socijalistički blok država od «uticaja» Zapadne Evrope.⁵ Verovatno će slična sudbina zadesiti i zidove i ograde između granice Mađarske i Srbije i drugih takvih granica. Kako, na koji način, kada to je u sadašnjem momentu nepoznanica. Kao zaključak se nameće da bi u tom slučaju trebalo tražiti neka druga dugoročnija, praktičnija i efikasnija rešenja, koja bi postojeće problema sa migrantskom krizom prebrodili.

2. Izazovi pred kojima se nalaze državni organi Srbije zbog kažnjivih ponašanja migranata

Ono što je izazov i ujedno problem sa kojim se susreće kako Srbija, tako i druge države u kojima se nalaze migranti jesu vršenje kažnjivih radnji – krivičnih i prekršajnih. Dosadašnja iskustva su pokazala da se dve trećine krivičnih dela odnosi na nanošenje lakih i teških telesnih povreda, krivična dela protiv imovine (krađe, teške krađe...) i falsifikovanja putnih isprava (uglavnom pasoša).⁶

Kod nas nema precizne evidencije od strane Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije, ali ni od pravosudnih institucija (tužilaštva, sudova) koliki je broj krivičnih dela koji su izvršili migranti i koja su krivična dela. Bilo da govorimo o krivičnim delima nedozvoljen prelaz državne granice i krijumčarenja ljudi (član 350. KZ), bilo da je reč o krađi (član 203. KZ), teškoj krađi (član 204. KZ), sitnoj krađi (član 210. KZ) kao najčešćim, možemo konstatovati da se radi o pojavi koja je u kriminologiji poznata kao tamna brojka kriminaliteta.⁷

⁵ Navedeni zidovi, a pre svega kineski, ali i drugi koje smo naveli, ali i koje nismo, odnosno ostaci tih zidova predstavljaju danas samo istorijska obeležja određenih epoha pomoću kojih su se države, savezi država i nekadašnje civilizacije pokušavale štititi od naježde neprijateljskih vojski i ujedno poučnu i zanimljivu turističku atrakciju. – napomena M.M.

⁶ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2217208/zanemarljiva-krivica-nadelamigranata-u-srbiji-.html> Zanemarljiva krivična dela migranata u Srbiji subota, 20. FEB 2016, 08:00 -> 11:03, IZVOR:RTS) (pristup: 31.10.2021).

“Na svom putu prema „obećanim zemljama“ pojedini migranti – izbeglice, među kojima su i potencijalni teroristi umiru odnosno bivaju povređeni na najrazličitije načine – u saobraćajnim nezgodama, tučama, pogođeni vatrenim oružjem, od strane hladnog oružja ili oruđa, bolest. To se dešava u svim državama kroz koje migranti prolaze, pa i u Srbiji.” – D. Obradović, Pojedini problemi u radu policije i pravosuđa Srbije u borbi protiv migranata u sukobu sa zakonom. – Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, broj 2, 2018, Beograd, str. 300-301.

⁷ Tamna brojka kriminaliteta je razlika između stvarno izvršenog i zvanično evidentiranog kriminaliteta, pri čemu najveći deo neregistrovanog kriminaliteta čine dela protiv imo-

Izvesno je da to nije veliki broj krivičnih dela, i to je procena mnogih relevantnih faktora u Srbiji. Svakako da je to ohrabrujući podatak, ali i taj manji broj krivičnih dela koji su izvršili predstavlja strepnju za stanovništvo, a za državne organe poseban bezbednosni izazov.⁸ Osim toga, migrante koji vrše krivična dela ne treba posmatrati kao jednu monolitnu grupu, organizovanu celinu, kolika god ona brojčano bila. Među njima ima međusobnih sukoba, po više osnova (suniti – šiiti, borba između izbegličkih i imigrantskih grupa, borba između migranata iz različitih država – Pakistana, Avganistana, Sirije, Iraka, Libije..., borbe između nekadašnjih boraca itd.) i to nekada veoma žestokih, koji često rezultiraju i ubistvom i teškim povredama. Logično je da što je više migranata na našoj teritoriji, to je više i izvršenih krivičnih dela, a to se odnosi i na druge države. Iako nema preciznih zvaničnih podataka kod nas kada su u pitanju izvršena krivična dela od strane migranata, kao što smo već istakli, neke države ipak vode pedantnu evidenciju u meri koliko je to moguće. Navešćemo podatke nemačke policije prema kojoj su migranti 2015. godine u toj zemlji počinili više od 180.000 krivičnih dela, što je za 70.000 kako su izneli više nego u 2014. godini.⁹ Šta su sve uzroci porasta krivičnih dela teško je proceniti, ali sigurno je da ih ima više, počev od povećanog broja migranata, smanjivanja povlastica koje su dobijali u državama u kojima traže boravak, sukoba sa domaćim stanovništvom, kao i međusobni sukobi kojih je sve više itd.

Činjenica je da je Nemačka jedna od glavnih zemalja koja je odredište, krajnja destinacija mnogih migranata, pa je jasno da je za ogromnu većinu tamo „obećani život“, naročito ako se ima u vidu da dolaze iz ratom zahvaćenih područja, iz država sa velikim siromaštvom i tome slično. Međutim, određen broj njih (koji ne može nikada tačno biti utvrđen), nema tu sreću da može trajno ili na duži rok se nastaniti u tim obećanim zemljama kao što su Nemačka, Danska, Švedska, Belgija, Holandija, Norveška... Oni koji ne mogu da ostanu, moraju da se vrate, a to je malo verovatno da će biti države odakle potiču, pa se silom prilika vraćaju u države tranzita, kao što je su Srbija i zemlje regiona. Analitičari upozoravaju da bi novi bezbednosni problem mogle da budu izbeglice koje

vine, osobito ona lakša. – Više o tome: Đ. Ignjatović, *Kriminologija*, četrnaesto izdanje, Beograd, 2018, str. 56.

⁸ J. Ćirić i N. Drndarević ispravno zaključuju da kada je reč o stanovništvu, možemo govoriti najpre o strahovima od nepoznate kulture i navika koje sa sobom ti ljudi donose, ali takođe i o strahovima od kriminala koji oni čine, a po sistemu „došli su da siluju naše žene“. Tada samo jedan eventualni slučaj može kroz prepričavanja i naročito medijskim prikazivanjima i preuveličavanjima da naraste na opštu pojavu koja dalje samo povećava strah, a pri tome postoji i potencijalni strah od bolesti koje migranti sa sobom donose iz Afrike ili Azije, a ponajviše postoji strah od terorizma obzirom da migranti iz arapskih muslimanskih zemalja u zapadnom svetu se označavaju kao potencijalni teroristi. – op.cit. 22-23.

⁹ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2217208/zanemarljiva-krivica-delamigranata-u-srbiji-.html> Zanimarljiva krivična dela migranata u Srbiji subota, 20. FEB 2016,08:00 -> 11:03, IZVOR:RTS) (pristup: 31.10.2021).

druge zemlje vrate u Srbiju, pri tome novac su potrošili, ostali bez nade da će stići do boljeg života, a prilikom ulaska u zemlju pretresaju se i oduzima im se sve što bi moglo da posluži kao oružje.¹⁰

Dakle, u tom beznađu i očaju kada ostanu bez novca, proterani iz država u kojoj su želeli da žive, bez ikakve nade u bolji život i najzad sa objektivnom opasnošću da budu deportovani u zemlje odakle su pobjegli, u stanju su da učine mnogo toga opasnog za države i njihovo stanovništvo u kojima se ponovo vraćaju. Logično se nameće kao zaključak da vršenje krivičnih dela je za mnoge sasvim realna opcija, a često i neizbežna, kao što su krađe, teške krađe, razbojništva, silovanja, «poslovi» sa drogom, falsifikovanje isprava (pasoša), pa čak i vršenja terorističkih akata. Na te migrante, naša zemlja, ali i druge zemlje koje su tranzitne moraju posebno da obrate pažnju.

3. Svrsishodnost kaznene politike Srbije prema migrantima koji su u sukobu sa zakonom

U pogledu kaznene politike prema migrantima, Srbija se nalazi u veoma nezahvalnoj situaciji, kao i druge tranzitne zemlje. Naime, postavlja se pitanje da li prema njima primenjivati blaže ili oštrije krivične sankcije. Naravno, to zavisi i od drugih faktora, pre svega izvršenog krivičnog dela, odnosno zaprećene kazne za ta krivična dela, okolnosti pod kojima je delo izvršeno, ličnost migranta (koja je uglavnom nepoznata, uključujući i njegove godine života). Ovo poslednje – o ličnosti učinioca i njegovim godinama, ako je u pitanju mlađe lice, je najteže utvrditi. Identifikacija učinioca – migranta koji nema nikakav identifikacioni dokumenat kod sebe je početni problem, na koji se nekako po prirodi stvari nadovezuje i nepoznavanje jezika kojim govore odnosno nemogućnost komunikacije. Naši državni organi su prinuđeni kako u pretkrivičnom postupku, tako i kasnije, da lične podatke – ime, prezime, mesto rođenja, državljanstvo zemlje odakle dolaze, godine života uzimaju kao tačne, od učinioca koji eventualno zna engleski jezik, ili ako ne zna preko drugih migranata koji eventualno se služe engleskim jezikom, ali svakako najpouzdanije je preko prevodioca za jezike kao što su paštu, urdu, farsi...¹¹ No, time se ne otklanja problem, jer nemamo načina da proverimo istinitost tih podataka. Uvereni smo da u takvim situacijama daju često pogrešne podatke o sebi, jer znaju da se to ne može proveriti i utvrditi. Faktički, nailazimo na nepremostive prepreke, na koje se mora hitno reagovati, naročito ako se odlučuje da li će ta lica u daljem toku postupka se braniti sa slobode ili će im biti određen pritvor.

Određivanje pritvora je takođe jedan od gorućih problema, jer nije svako izvršeno krivično delo razlog da neki migrant bude pritvoren. Naravno, za neka

¹⁰ Ibid

¹¹ Više o tome: D. Obradović, op. cit. str. 306-307.

krivična dela poput ubistva, silovanja, pa i nanošenja teških telesnih povreda (što se sve dešavalo, srećom u veoma malom broju) pitanje određivanja pritvora se ne postavlja, jer je to jedino rešenje radi daljeg neometanog vođenja krivičnog postupka. No, tamo gde nema mesta određivanju pritvora, naročito kada su sitnija, bagatelna krivična dela (kao što su krađe, nanošenje lakih telesnih povreda, pa čak i falsifikovanje isprave) pritvor se ne određuje, ali tu nastaje dodatni problem, Ti migranti nemaju prebivalište niti boravište na teritoriji Republike Srbije, neki čak nisu ni registrovani (evidentirani) kao lica koja su ušla u našu zemlju. Dosadašnja praksa je pokazala da ta lica, koja se brane sa slobode, budu kasnije nedostupna. Jednostavno rečeno, otišli su u nepoznatom pravcu.¹² Ni jedan razlog ne postoji zbog čega bi se zadržavali u Srbiji, a osim toga zašto bi čekali krivični postupak i bili krivično sankcionisani ako to mogu izbeći, uglavnom bez ikakvih posledica po njih.

Najzad, može se postaviti pitanje i kaznene politike prema njima! S ovim problemom naši pravosudni organi se prvi put susreću, i javlja se dilema da li primenjivati oštrije ili blaže krivične sankcije i za koja krivična dela? Naime, reč je kao što znamo o stranim licima (često nepoznatog porekla i nepoznatih ličnih podataka), pa se postavlja pitanje šta dobijamo sa većim ili sa manjim kaznama. Splet povoljnih okolnosti po nas je da našu zemlju doživljavaju samo kao usputnu stanicu ka trajnim odredištima – zemljama Evropske Unije, i razumljivo je da nemaju nameru da se kod nas duže zadržavaju, naprotiv! S tim u vezi možemo postaviti pitanje da li je svrsishodno izricati oštrije krivične sankcije, pre svega kazne zatvora. Šta se dobija time? Svrha kažnjavanja, u smislu člana 42. tačka 1. i 2. Krivičnog zakonika kada se analizira celokupna situacija u vezi njih, postaje bespredmetna, nema svoju težinu i značaj, bolje reći nema svrhu kako i glasi pomenuti član zakona. Konkretno, na planu specijalne i generalne prevencije se ne postiže mnogo, takoreći ništa. Kada govorimo o specijalnoj prevenciji izrečena krivična sankcija, pre svega zatvor neće postići svoj cilj, a to je da to lice ubuduće ne vrši krivična dela. Ta lica neće kroz odsluženu kaznu zatvora biti prevaspitana, ma kolika ta kazna bila, jer nakon izdržavanja napuštaju Srbiju i odlaze «svojim» putem. Na njih kazna, kao što možemo zaključiti, ne utiče. U pogledu generalne prevencije, imamo sličnu situaciju. Kako se radi o stranim državljanima koji su izvršili krivična dela, izrečena kazna zatvora, ma kolika bila, neće uticati na druge da ne vrše krivična dela. Najpre, naši građani nastoje da se distanciraju u pogledu bilo čega što ima veze sa migrantima, dobrog ili lošeg, te bilo koje kazne koje se njima izriču neće biti od uticaja na njihovo buduće pona-

¹² D. Obradović s pravom ističe da ukoliko nadležni organi, pre svega javni tužioci žele da postupak koji ima obeležja krivičnog dela protiv nekog migranta bude pravnosnažno okončan je da predlože određivanje pritvora protiv migranta – poznatog izvršioca krivičnog dela izvršenog na štetu drugog migranta ili domaćih državljana, jer samo pritvor, kao najteža mera za obezbeđenje prisustva okrivljenog u krivičnom postupku, može u takvim slučajevima da bude efikasna mera koja dovodi i do okončanja krivičnog postupka u kratkom roku – op. cir. str. 310.

šanje. Šta više, to neće uticati ni na migrantsku populaciju koja trenutno boravi u Srbiji. U poziciji u kojoj se nalaze, uslovima života, nisu ni informisani kako «prolaze» u pogledu kazni njihovi zemljaci koji imaju problema sa zakonom, niti bi ta činjenica čak i da znaju uticala na njih da ne vrše krivična dela. Oni su ovde na našim prostorima samo da bi se domogli zemalja Evropske Unije, i ništa ih drugo ne zanima.

Značajno pitanje za našu državu su i sudski troškovi. U svakom pojedinačnom predmetu ti troškovi nisu mali i finansijski predstavljaju opterećenje za državni budžet obzirom da u krivičnom postupku mora da bude obezbeđen tumač jer ne znaju naš jezik, angažovan advokat po službenoj dužnosti jer uglavnom nemaju novca da ga sami angažuju, troškovi njihovog boravka u pritvoru, a potom i u kazneno-popravnim ustanovama¹³, eventualna veštačenja u nekim od tih predmeta itd. Pitanje sudskih troškova postupka u vezi migranata nije tema ovog rada, ali treba istaći i tu činjenicu u okviru celokupne problematike.

Na kraju, sumirajući ovo izlaganje smatramo da u pogledu rešenja treba tražiti neki kompromis u smislu određivanja pritvora samo kada je to zaista neophodno (najviše zbog opasnosti od ponavljanja dela) i izricati što je moguće blaže kazne zatvora, kada je takva kazna zaista neophodna. Ovo s razloga što sa visokim kaznama zatvora prema migrantima nećemo mnogo postići, a dosadašnja iskustva su pokazala da takva lica odmah ili u najkraćem roku napuštaju Srbiju i više se ne vraćaju. S druge strane to ima i pozitivan efekat jer iako je činjenica da pravda neće biti zadovoljena na taj način se bezbednosni problemi i izazovi od tih lica smanjuju, a pre svega rizici od ponovnog vršenja krivičnih dela, uključujući i krivična dela terorizma.

Zaključak

Migrantska kriza, i sve što je prati, izvesno je neće još dugo nestati sa «dnevnog reda» kako u našoj zemlji, tako u zemljama regiona, ali i u čitavoj Evropi. Rešavanje ovog problema ne zavisi od naše države koliko od najznačajnijih međunarodnih faktora, a naročito od velikih sila koji jedino mogu da zaustave ili ozbiljno uspore talas migranata prema evropskom kontinentu. Naš geostrateški položaj, je «odvajkada» bio interesantan mnogim narodima, imperijama, vojnim savezima itd. kako pre mnogo vekova, tako i danas, pa smo i u ovoj situaciji silom prilika postali zemlja preko koje prelazi tzv. balkanska ruta iz pravca Azije i Afrike ka zemljama Evropske Unije. Srbija, pored svih nedaća i bezbednosnih izazova koje je imala i ima bilo da je reč o Kosovu i Metohiji, nedavnim

¹³ Procene su da pritvorena lica ili osuđena lica državu koštaju na dnevnom nivou između 15 i 20 evra. – napomena M.M. Postoje procene i da boravak u pritvoru odnosno zatvoru košta i do 50 evra. – list "Politika", tekst "Dan zatvora vredi 1000 dinara", autora Aleksandre Petrović, od 26.09.2009. godine

ratovima, Nato bombardovanju, sankcijama, dobila je i novi problem a to je tzv. migrantska kriza. Činjenica je da smo se vremenom postepeno sve bolje organizovali, formirali više prihvatnih centara, uspostavili bolju kontrolu na granica u meri koliko je to moguće, vrše se česte provere tih lica, ali iako je taj bezbednosni problem objektivno manji, i dalje postoji.

Probleme koji naši pravosudni organi imaju u krivičnom postupku počev od identifikacije lica, utvrđivanje životne dobi, otežano komuniciranje zbog nepoznavanja jezika na kojem govore će izvesno postojati i u narednom periodu. Do sada srećom nije bilo veliki broj krivičnih dela od strane tih lica, ali pouzdane podatke nemamo jer se o tome ne vodi precizna evidencija. Konkretnog rešenja nema, kao što ga nemaju ni zemlje koje su u sličnoj poziciji poput naše, ali smo u radu nastojali da ukažemo kako ih što »bezbolnije« prevazići. Dakle, krivične postupke (pa i prekršajne), treba rešavati u najkraćem mogućem roku, i da imaju prioritet zbog specifičnosti položaja migranata kao okrivljenih. Dosadašnja praksa je pokazala da ta lica u krivičnom postupku ukoliko se brane sa slobode, gotovo bez izuzetka postaju nedostupna jer odlaze iz naše zemlje, čime se obesmišljava rad naših pravosudnih organa. Stoga proizilazi da je određivanje pritvora jedino rešenje (ma koliko to nekada bilo besmisleno) da bi se postupak protiv njih okončao. Takođe, ni izricanje u dužem vremenskom trajanju kazni zatvora prema migrantima nemaju svrhu, jer se specijalna i generalna prevencija propisana u članu 42. Krivičnog zakonika iz razloga koji smo naveli - ne ostvaruje.

Literatura

- Ćirić J. – Drndarević N., Migracije, strah, predrasude I manipulacije, Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, broj 2, 2019.
- Ignjatović Đ., Kriminologija, četrnaesto izdanje, Beograd, 2018.
- Obradović D. – Antić B. – Ognjenović M., Migranti - nova kategorija pacijenata u zdravstvenom sistemu Srbije i pojedini problemi, Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, broj 2/2019.
- Obradović, D., Pojedini problemi u radu policije i pravosuđa Srbije u borbi protiv migranata u sukobu sa zakonom – Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd broj 2, 2018.
- Politika, dnevi list, tekst "Dan zatvora vredi 1000 dinara", autora Aleksandre Petrović, od 26.09.2009. godine
- <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2217208/zanemarljiva-krivicna-dela-migranata-u-srbiji-.html> - Zanemarljiva krivična dela migranata u Srbiji subota, 20. FEB 2016,08:00 -> 11:03, IZVOR:RTS) (pristup: 31.10.2021).

**OPPORTUNITIES OF OUR STATE
IN PROTECTING ITS INTERESTS
IN THE EXISTING MIGRANT CRISIS
WITH REFERENCE TO PROBLEMS
WITH MIGRANTS IN CONFLICT WITH THE LAW**

Abstract: *In the modern world, there are many challenges that rightly create anxiety for the future of humanity. There are security challenges in our country, as well as in the Balkans, Europe and beyond. The problem that has been current for several years is the migrant crisis and how to deal with it. No matter how much we try to bring order to this issue, to reduce security risks for our country, given that these are people of other customs, cultures, habits, lifestyles, etc., there is a threat in this regard, especially from potential terrorist attacks. In the paper, we have pointed out only a few, while paying special attention to the problems with migrants who have come into conflict with the law. It also pointed out the dilemmas and problems that our judicial authorities encounter in criminal proceedings and the possibilities of how to overcome them, bearing in mind that for these migrants we are only a transit route to the countries of Western Europe.*

Keywords: *migrants, crimes, penal policy*

PRISTUP PROBLEMU UREĐENJA ZAŠTITE INFORMACIJA U ORGANIZACIJI**

Sažetak: *Informacije predstavljaju strateški resurs savremenog društva, odakle proizilazi značaj koji njihova zaštita ima za funkcionisanje organizacija, kao i za sam njihov opstanak. Naučna teorija danas je saglasna da pitanje bezbednosti, odnosno zaštite informacija i njihovih resursa prevazilazi oblast neophodnih znanja koje su isključivo tehničke prirode i bez kojih nije moguće uspostaviti informacioni sistem, već da su za proces zaštite informacija od presudne važnosti netehnički aspekti, kao što su organizaciona kultura, veličina organizacije, iznos budžeta za potrebe bezbednosti i drugo. Proces uređenja zaštite informacija u organizaciji u velikoj meri zavisi od razumevanja odnosa pojmova zaštite informacija (engl: Information Security – IS) i zaštite/bezbednosti u IT oblasti (engl: IT security), gde se u praksi javlja štetna praksa da je IT security nadređen pojam zaštiti informacija (IS). Ovakva praksa dovodi do zanemarivanja netehničkih aspekata zaštite informacija kao dela sistema bezbednosti organizacije, a posebno u delu razvijanja svesti zaposlenih o bezbednom ponašanju u okviru organizacije, što u konačnom daje veću izloženost organizacije delovanju bezbednosnih izazova, rizika i pretnji.*

Ključne reči: *zaštita informacija, bezbednost, organizacija, bezbednosna kultura, svest o bezbednosti*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; pmiletic011@gmail.com

** Rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPBISD - Bezbednosni izazovi savremenog društva

1. Uvod

Ne postoje nikakve sumnje da bi u pokušaju opisa današnjeg sveta, pa i kada uzmemo u obzir moguće različite uglove posmatranja fenomenologije savremenih pojava, bilo one ekonomskog, političkog, socijalnog, tehničkog, tehnološkog, istorijskog, kulturološkog ili nekog drugog aspekta razumevanja stvarnosti, primetili značaj koje na savremeni život imaju informacije i informacione tehnologije.

U istoriji čovečanstva gotovo da ne postoji tehnološki pronalazak koji je našao tako široku primenu i u tolikoj meri izmenio život ljudi, kao što je to informaciona tehnologija. Na ovaj način izazvane promene, odnose se na način prikupljanja, skladištenja, obrade i prezentiranja informacija, pri čemu informacija postaje strateški resurs koji se u postindustrijskog eri može pokazati vrednim i uticajnim u meri u kojoj je to kapital bio u industrijskog eri.¹

Iz ovog razloga, problem zaštite informacija nameće se kao imperativ u svakom obliku organizacije, a diskusije na naučnom i stručnom nivou sastavni su deo naše svakodnevnice, pa čak i onda kada delatnost ljudi nema očiglednu povezanost sa informacionim tehnologijama. Takođe, sveprisutnost problema zaštite informacija, od individualnog nivoa pa do nivoa državnih i međudržavnih saveza, kao i posmatrano od preduzetničkog nivoa pojedinca pa sve do globalnih ekonomskih organizacija, dovela je do pomeranja sfere bezbednosti u sve aspekte savremenog života ljudi. To je učinilo da je bezbednost danas, bez ikakve sumnje, postala deo sistema vrednosti opšte kulture, kako pojedinca tako i organizacija, čime je zaštita/bezbednost informacija postala takođe njen neodvojivi deo.

Očekujući, ovako značajnom problemu pristupa se sa mnogo aspekata: tehničkog, pravnog, organizacionog, psihološkog, sociološkog, odnosno prilazi se sa pozicija (svih) drugih oblasti koje čine ambijent savremenog društva. Sa druge strane, kompleksan, sveobuhvatan pristup ovoj problematici vrlo je retko susresti u praksi, a obojenost (isključivost) tih pristupa zavisi od perspektive iz koje se fenomen zaštite informacija posmatra.

Sam pogled na terminologiju koja se koristi u oblasti zaštite informacija govori u prilog prethodno navedenoj tvrdnji. Da bi problem bio složeniji, doprinose i sledeće okolnosti: teorijska definicija bezbednosti nije uspostavljena i pored toga što se ona kao fenomen relativno lako uočava; posledično, u srpskom jeziku nije jasno određen obim i sadržaj pojmova bezbednosti i zaštite, pa se u praksi susreću oba pojma (da li govorimo o bezbednosti ili o zaštiti informacija?) i – sveprisutan je trend, ne samo u našem jeziku, da se za određene fenomene, procese, pojave, pojmove, mere i aktivnosti koriste termini koji dolaze iz drugih jezika (na ovim prostorima obično iz engleskog jezika). Izostanak konsenzusa po ovim pitanjima je nešto što tek treba istražiti, a da je reč o globalnom problemu savremenog društva govori u prilog činjenica da se i u engleskom jeziku istovremeno koriste termini poput: *information security*, *IT security*, *ICT security*, *Cyber security* i drugi.

¹ Petrović R. Slobodan (2004): *Kompjuterski kriminal*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 8

Istražujući ovaj fenomen, kao prilog prethodno iznetoj tezi pronašli smo podatke da neka bankarska regulatorna tela (navodi se kao primer Banka Indije i monetarne uprave Hong Konga i Singapura) zahtevaju od banaka da imaju odvojene politike bezbednosti informacija i sajber bezbednosti² – čime se ne samo potvrđuju, nego i apostrofiraju razlike i nedoslednosti koje smo prethodno naveli.

Problem terminološke neusaglašenosti prevazilazi nivo teorijske rasprave, budući da je direktna posledica ovakvog stanja favorizovanje pojedinih segmenata zaštite informacija, a na račun drugih, koje su tom prilikom gotovo po pravilu zapostavljaju. Posledica – u praksi možemo da opazimo da se pitanjima zaštite informacija bave uglavnom stručnjaci tehničke, odnosno IT struke.

U svom radu koji se bavi problemom obuka za podizanje svesti o informacionoj bezbednosti, Haris (Mark A. Harris) se poziva na Dilonu (Dhillon Gurpreet) koji informacionu bezbednost određuje kao sistem koji obrađuje informacije na tri nivoa: tehničkom, formalnom i neformalnom nivou. Softver, hardver, podaci i mrežne komponente čine tehnički nivo. To je sve ono što podržava protok i obradu informacija. Formalni nivo podrazumeva pravila i procedure (kao što su bezbednosne strategije, politike i procesi). Prihvatanje pravila formalnog sistema od strane ljudi je društveni proces, koji je deo neformalnog sistema, kojeg takođe sačinjavaju i kultura, norme, verovanja, stavovi i neformalna komunikacija. Dilon insistira na koordinaciji između ova tri sistema i tom prilikom koristi analogiju sa prženim jajetom. Žumance predstavlja tehnički sistem, formalni sistem predstavlja opnu između žumanceta i belanceta, koje predstavlja neformalni deo informacionog sistema. Autor ističe značaj neformalnog sistema i, u smislu analogije koju je dao, tehničkom delu dodeljuje podređenu ulogu. Takođe Dilon upozorava i na važnost „preformalizacije“ formalnog dela i značaja koji on ima u odnosu sa neformalnim delom sistema.³

Mišljenja smo da se na navedenoj ideji, koja podrazumeva neophodnost istovremenog i ravnopravnog postojanja tehničkog, formalnog i neformalnog fronta u ostvarivanju zaštite informacija, mogu nadalje voditi diskusije koje bez obzira na njihov sadržaj ne bi napravile grešku zapostavljanja nekog vida zaštite informacija.

Brojni drugi autori takođe se bave istraživanjem sadržaja zaštite/bezbednosti informacija. O tome Miletić (2020) navodi da se pregledom radova iz predmetne oblasti može zaključiti da se informaciona bezbednost ne može posmatrati (samo) sa tehničkog aspekta, već je ispravan pristup da se u obzir uzmu i drugi aspekti koje autori različito nazivaju, ali se njihova ideja svodi na potrebu razmatranja netehničkih mera, koje obuhvataju normativne i organizacione aspekte.⁴

² „Understanding difference between Cyber Security & Information Security - CISO Platform“, https://www.cisoplatform.com/profiles/blogs/understanding-difference-between-cyber-security-information?xg_source=activity (03.08.2021).

³ Mark A Harris (2010): *The shaping of manager's security objectives through information security awareness training*, PhD dissertation, Virginia Commonwealth University, <https://scholarscompass.vcu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3207&context=etd> (05.08.2021), 10

⁴ Miletić, Perica (2020): *Organizaciono i normativno uređenje zaštite informacija u funkciji bezbednosti poslovanja banaka i finansijskih institucija*, doktorska disertacija, Fakultet

Na osnovu analize više naučnih radova, Miletić navodi da organizaciona struktura i sistematizacija organizacije znatno utiču na profilisanje sistema zaštite informacija kao i da na taj način određuju njegovu efikasnost. Uslovi uske specijalizacije sistema zaštite na nivo tehničkih znanja čine da se zapostavljaju druge oblasti koje podrazumeva efikasan bezbednosni sistem, kao što su pitanja fizičke bezbednosti, pitanja svesti zaposlenih o bezbednosti, druga pitanja koja se odnose na bezbednosnu problematiku koju nose kadrovi, probleme internih istraga, pitanja podrške rukovodećeg menadžmenta i drugo.⁵

Mere zaštite mogu se posmatrati kao odgovor na pitanje „čime“ štiti proklamovane vrednosti, što podrazumeva identifikaciju svih mera koje stoje na raspolaganju u izgradnji celovitog i pouzdanog sistema zaštite (Petrović, 2004).⁶ Polazeći od predmeta istraživanja ovog rada, smatramo da je korisno da prikazemo način na koji navedeni autor razvrstava mere zaštite, budući da su prema njegovom mišljenju mere organizacionog uređenja zaštite informacija, zajedno sa pravnim i kadrovskim, nalaze u oblasti normativnog uređenja oblasti, što je u koncepcijskom smislu saglasno ideji koju je izložio Dillon, kako smo prethodno naveli, i ako je reč o drugačijem razvrstavanju (na tehnički, formalni i neformalni nivo). Pored normativnih, Petrović uočava i fizičko-tehničke i logičke mere, ali eksplicitno navodi da su normativne mere zaštite nešto od čega se počinje, te da im u tom smislu treba dati prednost u odnosu na druge dve.⁷

Za potrebe ovog rada, mišljenja smo da ne treba insistirati na kritici prikazane naučne klasifikacije, već da prioritet treba biti na određivanju sadržaja organizacionog i normativnog uređenja zaštite informacija. U tom smislu bliži smo stanovištu da sve nabrojane mere ne treba posmatrati kao konačnu i zatvoreno listu aktivnosti, već ih treba ravnopravno tretirati kao posebne oblasti u ostvarivanju zaštite informacija (normativne, organizacione, logičke itd.).

Sve ove mere mogu se razvrstati u različite logičke celine, u zavisnosti od potreba konkretnog sistema (organizacije). Suština je da one postoje, te da se ne svode samo na tehnički nivo. Organizaciono i normativno uređenje zaštite informacija u tom smislu treba da je uvek prisutno, bez obzira na različite potrebe organizacija (različite i po vrsti delatnosti i po njihovoj veličini).

Način uređenja organizacione strukture u ostvarivanju zaštite informacija određen je sa više elemenata: organizacionom kulturom, veličinom organizacije i iznosom budžeta za potrebe bezbednosti.⁸

Organizaciona kultura je verovatno najvažniji element, budući da ukoliko viši menadžment i ostali zaposleni ne smatraju da je zaštita informacija bitna za ostvarenje ciljeva organizacije, onda će se napori koje čini (ma kako oni bili veliki i na profe-

bezbednosti, Univerzitet u Beogradu, 72-84

⁵ *Ibid*, 73.

⁶ Petrović, S., op.cit., 21

⁷ *Ibid*, 23

⁸ Miletić, P., op.cit., 114-116

sionalno visokom nivou) informaciona bezbednost u praksi ostvarivati sa skromnim rezultatima, a sama organizacija će ove napore smatrati suprotnim svojim interesima i uzaludnim trošenjem resursa.

Veličina organizacije i dostupni resursi direktno se odražavaju na strukturu resursa za zaštitu informacija. Kada su u pitanju subjekti sa velikim i zahtevnim IT sistemima, ona se očekuje veća podrška (uloga) od strane informacione bezbednosti. Veliki sistemi mogu čak imati posebne sektore (engl: *divisions*) koji su posvećeni poslovima informacione bezbednosti, uključujući i funkciju CISO (engl: *chief information security officer – CISO*), odnosno osobe koje predstavljaju izvršni viši nivou u organizaciji, koja je odgovorna za zaštitu informacija, kao i za te svrhe posvećene menadžere (bezbednosti), aministratore i drugo tehničko osoblje. Manje organizacije, sa druge strane, mogu imati samo jednog administratora bezbednosti.

Iznos budžeta za informacionu bezbednost je u direktnoj povezanosti sa veličinom organizacije. U praksi, ne postoji pravi standard za veličinu budžeta za informacionu bezbednost. Ove veličine mogu biti iskazane različito, kao odnos budžeta za zaštitu informacija prema ostvarenom prihodu organizacije, ili kao odnos broja zaposlenih u informacionoj bezbednosti prema ukupnom broju zaposlenih u organizaciji, odnosno na neki drugi način. Ipak, postoje podaci koji nedvosmisleno ukazuju da budžeti za potrebe informacione bezbednosti u svetu stalno rastu, te da se u 2020. godini, potrošilo preko sto dvadeset milijardi dolara (u odnosu na sedamdeset pet, koliko se potrošilo u 2015. godini).⁹ Naša je pretpostavka da će se sa promenama u poslovanju koje je izazvala pandemija *Covid 19*, a pre svega sa novim rizicima za bezbednost informacija koje je donelo poslovanje „od kuće“, ovi budžeti u narednom periodu znatno uvećati.

Bez obzira na organizacionu strukturu zaštite informacija, u cilju izbegavanja zamke da se ona svede na (samo) tehnički nivo, odnosno u cilju postizanja njene funkcionalnosti i efikasnosti, postoje određene standardne funkcije koje treba da budu uključene u program zaštite informacija. Vitman i Matord (Michael E. Whitman, Herbert J. Mattord), dali su pregled osnovnih funkcija koje treba da budu uključene u program zaštite informacija. Ovi autori su stava da te funkcije nisu obavezujuće da budu razvijene u okviru Odeljenja za informacionu bezbednost, ali da svakako treba da budu razvijene „negde u organizaciji“.¹⁰

Vitman i Matord u svom popisu osnovnih funkcija zaštite informacija navode oblast, opis funkcije, kao i bliže detalje koje se odnose na opis konkretne funkcije. U tom smislu navode: Procenu rizika (engl: *Risk Assessment*), upravljanje rizikom (engl: *Risk Management*), testiranja (engl: *System Testing*), formulisanje politika (engl: *Policy*), poštovanje zakonitosti (engl: *Legal Assessment*), reagovanje na incidente (engl: *Incident Response*), Planiranje (engl: *Planning*), sprovođenje merenja (engl: *Measurement*), Usaglašenost za zakonima (engl:

⁹ *Ibid*, 127

¹⁰ Michael E. Whitman, Herbert J. Mattord (2008): *Management of Information Security*, second edition, Boston, USA, 161-163

Compliance), Upravljanje mrežnim i sistemskim akreditacijama organizacije (engl: *Centralized Authentication*), Adnimistriranje i konfiguraciju računara (engl: *Systems Security Adnimistration*) – mesto u organizacijama gde se često delegiraju funkcije zaštite informacija (bez obzira na svest o sukobu interesa, naša je primedba), Mrežna bezbednost (engl: *Network Security Administration*), i Procena ranjivosti (engl: *Vulnerability Assemssment/Penetration testing*).¹¹

Iz datog popisa poslovnih funkcija uočljivo je da neke od njih nije moguće organizovati u okviru IT odeljenja (ili IT poslovne funkcije), kao što su: procena u upravljanje rizikom (jer se rizik odnosi na celu organizaciju), formulisanje politika (moraju biti usaglašene sa drugim poslovnim funkcijama i procesima u organizaciji), reagovanje u incidentima (neizostavno učestvuje srednji menadžment iz drugih poslovnih funkcija), kao i planiranje (potrebno je da se koordinira sa drugim procesima i politikama u organizaciji).

Primećujemo da se na ovakav način, kako su to navedeni autori sistematizovali, izložena funkcionalnost poslova zaštite informacija svodi na problematiku koja je u najužoj i pretežnoj vezi sa IT resursima, odakle izostaje pogled koji mi preferiramo u ovom radu, a to je da poslove zaštite informacija sagledamo u širem kontekstu, a pre svega sa aspekta funkcionalnog uređenja ovih poslova u organizaciji i nesumnjive potrebe organizovanja bezbednosti kao celovitog sistema.

Vitman i Matord navode, u vezi sa veličinom posmatrane organizacije, da one sa više od hiljadu radnih stanica verovatno imaju sopstvene zaposlene, koji će im omogućiti da ispune većinu funkcija navedenih u prethodnoj tabali koju smo dali. Ovakve organizacije često organizuju posebne organizacione celine. Kako su i same organizacije uvek različite po svojoj organizacionoj strukturi, tako je i organizovanje bezbednosnih funkcija prati ove specifičnosti konkretnih organizacija. Odeljenja za informacionu bezbednost u velikim organizacijama imaju tendenciju da formiraju i preoblikuju unutrašnje grupe, kako bi obezbedile funkcionisanje većine funkcija zaštite informacija. Autori navode da se funkcije zaštite informacija obično dele u grupe u velikim organizacijama, a da se u manjim stvara i manji broj grupa, ali tako da uvek postoji organizacioni deo za zaštitu informacija. Jedan od mogućih pristupa je odvajanje funkcija zaštite informacija u četiri grupe, i to:¹²

1. funkcije koje obavljaju netehničke poslovne jedinice izvan IT-a, kao što su pravni poslovi ili trening;
2. funkcije koje obavljaju IT grupe izvan područja informacione bezbednosti, kao što su:
 - poslovi administracije sistema bezbednosti (engl: *sistem security administration*);
 - administracija mrežne bezbednosti (engl: *network security administration*);

¹¹ *Ibid.*

¹² *Ibid*, 163-164

- centralizovana administracija bezbednosti (engl: *centralized security administration*).
- 3. funkcije koje se obavljaju u odeljenju za informacionu bezbednost, kao što su:
 - procena rizika (engl: *risk assessment*);
 - testiranje sistema (engl: *system testing*);
 - odgovor na incident (engl: *incident response*);
 - planiranje (engl: *planning*);
 - merenje (engl: *measurement*);
 - procena ranjivosti (engl: *vulnerability assessment*).
- 4. funkcije koje se obavljaju u odeljenju za informacionu bezbednost, a proizilaze iz zakonskih obaveza, kao što su:
 - pisanje bezbednosnih politika (engl: *pollicy*);
 - Usklađenost sa zakonom/revizija (engl: *compliance/audit*);
 - Upravljanje rizikom (engl: *risk management*).

Kada je u pitanju dužnost rukovodioca informacione bezbednosti (engl: *chief information security officer – CISO*) , Vitman i Matord navode da je to prvenstveno organizovanje primene funkcija bezbednosti informacija „negde“ u organizaciji. Velike organizacije obično imaju sopstvene kadrove za ostvarivanje programa zaštite informacija. Kolika će biti organizaciona struktura zavisi od niza faktora, uključujući potrebe koje slede iz osetljivosti dostupnih informacija, zakonskih propisa koji važe za konkretnu industriju (kao što je na primer u bankama i finansijskim institucijama), kao i od profitabilnosti organizacije. Što su veće finansijske mogućnosti organizacije za odvajanje budžeta za potrebe zaštite informacija, to će pre imati veću organizacijsku strukturu za zaštitu informacija. Autori navode da tipično velika organizacija obično ima preko dvadeset administratora/tehničara (kojom prilikom u taj broj računaju i stalno zaposlene i one sa nepunim radnim vremenom) koji su posvećeni poslovima zaštite informacija. Kako smo prethodno naveli, pojedine poslove (funkcije) zaštite informacija mogu da obavljaju i zaposleni koji prioritetno imaju druga poslovna zaduženja, a primer su IT administratori koji su zaduženi za funkcionisanje pojedinih servera od čije funkcionalnosti zavisi poslovanje cele organizacije, pa oni tom prilikom održavaju i bezbednosne aplikacije koje se nalaze na njemu. Jako velike organizacije mogu imati i preko dvadeset stalno zaposlenih na poslovima zaštite informacija, kao i preko četrdeset zaposlenih koji su uz svoje redovne obaveze angažovani na ispunjavanju dela obaveza u informacionoj bezbednosti.

Organizacije sa srednjom veličinom, one koje imaju od sto do hiljadu radnih stanica, još uvek su dovoljno velike da mogu da primene višeslojni pristup bezbednosti koji smo videli kod velikih organizacija, ali sa manje namenskih grupa i više dodeljenih funkcija u okviru svake grupe. Posebno, ovde se mnoge bezbednosne funkcije dodeljuju IT-u. Problem koji se javlja je pojava tendencije da se ignorišu neke od funkcija koje smo naveli u pregledu funkcija koje su potrebne za

organizovanje programa zaštite informacija, a posebno kada odeljenje za informacionu bezbednost (engl: *information security department – IS department*) ne može da postigne da obavlja pojedine aktivnosti, a IT odnosno drugo odeljenje nije ohrabreno da tu funkciju obavlja umesto njega. U tom slučaju rukovodilac bezbednosti mora da poboljša saradnju između ovih grupa i mora da predstavlja lidera koji je svestan ograničenosti performansi organizacije.

Male organizacije, koje imaju manje od sto radnih stanica, bezbednosne funkcije obično svode na minimum, a one koje postoje, obavljaju se u različitim organizacionim delovima. U ovakvim organizacijama često se angažuju spoljašnji saradnici, za pitanja koje ovakve organizacije ne mogu same da reše, a lokalni administratori informacionog sistema obavljaju pridruženo poslove za koje imaju potrebna znanja. Male organizacije uglavnom imaju potrebne politike za zaštitu informacija, a spoljni saradnici svoje aktivnosti obavljaju preko veba. Prednost ovakvih organizacija u odnosu na veće je u tome što se trening za povećanje bezbednosne svesti u pogledu zaštite informacija može da sprovodi pojedinačno, a zaposlenima je uvek na raspolaganju IT administrator za pružanje odgovarajućih odgovora i pomoć. Takođe, velika prednost je broj zaposlenih, gde se oni praktično poznaju između sebe, odakle se lakše uspostavlja odgovarajuća bezbednosna kultura organizacije.¹³

U velikim organizacijama odeljenje za informacionu bezbednost često se nalazi u okviru IT-a. Radom odeljenja rukovodi rukovodilac za informacionu bezbednost, koji raportira izvršnom direktoru zaduženom za IT. Takva organizacija podrazumeva da su ciljevi ova dva rukovodioca usaglašeni, što u praksi može da predstavlja problem. Sa jedne strane rukovodilac IT-a je zadužen za efikasnost informacionog sistema, a svako ograničavanje pristupa ili usporavanje procesa ga ograničava da bude uspešan u obavljanju ove funkcije. Rukovodilac bezbednosti je često u ulozi revizora, jer se bavi otkrivanjem nedostataka u informacionoj tehnologiji, softveru i aktivnostima i procesima zaposlenih, što nekada može da ometa obradu i pristup informacijama. Iz ovih razloga nije teško razumeti potrebu odvajanja ovih poslovnih funkcija (u osnovi je to izbegavanje sukoba interesa koje može da ima IT).¹⁴

Pitanja o mestu informacione bezbednosti (engl: *information security – IS*) u organizaciji, sa aspekta odnosa između informacione bezbednosti (IS) i IT-a, često se razmatra u naučnoj i stručnoj javnosti. Uopšteno govoreći, ove diskusije prepoznaju potrebu razdvajanja, u organizacionom smislu, ove dve funkcije organizacija, ali istovremeno i primećuju da se ta transformacija odvija sporo, te da će digitalizacija (koja je u toku) doneti ubrzavanje ovog procesa. Jedna od tih studija pokazuje podatak da oko 34% CISO (rukovodilaca informacione bezbednosti) raportira CIO (engl: *Chief information officer – CIO*), 18% izveštava rukovodioce sektora za rizik, *compliance* ili pravne poslove, dok 10% raportira teh-

¹³ *Ibid*, 165-167

¹⁴ Miletić, P., op.cit., 120

ničkom direktoru (engl: *Chief technology officer – CTO*). U organizacijama koje su svojom tehnologijom radnog procesa zahtevnije, kao što su banke i finansijske institucije, ta struktura je povoljnija. Ovo iz razloga što u državama po definiciji postoje regulatorni mehanizmi u finansijskom sektoru, zbog čega funkcija bezbednosti informacija raportira poslovnoj funkciji koja se bavi rizikom, odnosno generalnom direktoru (engl: *Chief executive officer – CEO*). U istom tekstu navodi se da je u Evropskoj uniji ovakav trend već na snazi, zahvaljujući donošenju i primeni novog pravnog okvira (u primeni je od 25. maja 2018. godine), koji propisuje način korišćenja podataka o ličnosti građana Evropske unije (engl: *General Data Protection Regulation – GDPR*).¹⁵

U mnogim slučajevima, organizacioni deo koji je zadužen za bezbednost informacija ubačen je u strukturu organizacije tako da pokazuje njen marginalni status. Organizacije koje tragaju za racionalnim kompromisom pokušaću da pronađu takvo mesto u organizaciji koje će omogućiti balans između potreba informacione bezbednosti i mogućnosti organizacije. Idealna je pozicija koja će da omogući da informaciona bezbednost postane deo organizacione kulture, sa napomenom da se podrazumeva da samo pozicioniranje u organizacionoj strukturi nije i garant da će poslovi zaštite informacija biti optimalno organizovani.

Naše je mišljenje, da izbor odgovarajućeg modela zaštite informacija u organizaciji zavisi od više elemenata, u koje mogu da spadaju: vrsta industrije kojoj pripada organizacija, nacionalna kultura (bezbednosna kultura), geografski prostor sa svojim ekonomskim osobinama tržišta, normativni okvir, veličina organizacije, starost organizacije, stepen kriminaliteta okruženja, organizaciona kultura, raspoloživi ljudski resursi, poslovni ciljevi organizacije, veličina budžeta organizacije i drugo. Bezbednost, kao poslovnu funkciju organizacije, dakle i zaštitu informacija koja čini njen integralni deo, ne treba posmatrati kao gotov proizvod, već je to proces koji treba prilagođavati uslovima ambijenta u kojem se nalazi.

¹⁵ „Changing CISO’s Reporting Structure: Why The Debate Is Back“, <https://www.cio-andleader.com/article/2019/07/03/changing-cisos-reporting-structure-why-debate-back> (15.09.2021.)

Literatura:

- Michael E. Whitman, Herbert J. Mattord (2008): *Management of Information Security*, second edition, Boston, USA
 - Miletić, Perica (2020): *Organizaciono i normativno uređenje zaštite informacija u funkciji bezbednosti poslovanja banaka i finansijskih institucija*, doktorska disertacija, Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu
 - Petrović, R. Slobodan (2004): *Kompjuterski kriminal*, Vojnoizdavački zavod, Beograd
- Elektronska literatura:
- „Understanding difference between Cyber Security & Information Security - CISO Platform“, https://www.cisoplatform.com/profiles/blogs/understanding-difference-between-cyber-security-information?xg_source=activity (03.08.2021)
 - Mark A Harris (2010): *The shaping of manager's security objectives through information security awareness training*, PhD dissertation, Virginia Commonwealth University, <https://scholarscompass.vcu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3207&context=etd> (05.08.2021),
 - „Changing CISO's Reporting Structure: Why The Debate Is Back“, <https://www.cioandleader.com/article/2019/07/03/changing-cisos-reporting-structure-why-debate-back> (15.09.2021).

APPROACH TO THE PROBLEM OF INFORMATION PROTECTION IN THE ORGANIZATION

Summary: *Information is a strategic resource of modern society, hence the importance that their protection has for the functioning of organizations, as well as for their very survival. Scientific theory today agrees that the issue of security, ie protection of information and their resources goes beyond the area of necessary knowledge that is exclusively technical in nature and without which it is not possible to establish an information system, but that non-technical aspects are crucial for the information protection process. culture, size of the organization, amount of budget for security needs and more. The process of arranging information protection in an organization largely depends on understanding the relationship between the concepts of information security (IS) and IT security / security in the IT field, where in practice there is a harmful practice that IT security is superior. The term information protection (IS). This practice leads to neglect of non-technical aspects of information protection as part of the organization's security system, and especially in the area of developing employees' awareness of safe behavior within the organization, which ultimately gives the organization greater exposure to security challenges, risks and threats.*

Keywords: *information protection, security, organization, security culture, security awareness*

MEĐUNARODNI NORMATIVNI OKVIR ZAŠTITE INFORMACIJA U BANKAMA I FINANSIJSKIM INSTITUCIJAMA KROZ PRIMER KONSTITUISANJA BAZELSKIH SPORAZUMA I ODREĐENJE OPERATIVNIH RIZIKA**

Sažetak: *Međunarodna koordinacija bankarskih politika može se sagledati kroz rad bazelskog komiteta, gde se svojim značajem za bezbednost i zaštitu informacija u bankama i drugim finansijskim institucijama izdvaja sporazum Bazel II, budući da on određuje operativni rizik kao jedan od ključnih rizika za poslovanje ovih subjekata. Narodna banka Srbije je na osnovu navedenog sporazuma donela prateću normativu, čime oblast zaštite informacija u tom smislu nije iscrpljena, ali predstavlja dobru osnovu za dalju razradu sistema zaštite informacija u bankama, kroz izradu lokalnih bezbednosnih politika i drugih akata koji uređuju oblast zaštite informacija u njima.*

Ključne reči: *Bazel II, operativni rizici, zaštita informacionih sistema, zaštita informacija, bezbednost, bezbednosna svest zaposlenih, bezbednosne politike, interni akti*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; pmiletic011@gmail.com

** Rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPBISD - Bezbednosni izazovi savremenog društva

1. Uvod

Neupitna je povezanost različitih ekonomskih sistema na međunarodnom nivou, odakle se može zaključiti da su oni međusobno osetljivi i da imaju uticaje jedni na druge. Ova povezanost posebno je izražena u oblasti bankarskog i finansijskog poslovanja, budući da njih karakteriše međuzavisnost na globalnom nivou, kao i proces digitalizacije procesa koje obavljaju, što predstavlja još jednu platformu za brisanje nacionalnih granica u njihovom poslovanju, sa jedne strane, i sa druge strane predstavlja još izraženiju potrebu kontrole poslovanja ovih subjekata od strane nadležnih tela.

Takođe, budući da banke i bankarske organizacije predstavljaju celovit sistem, izražena je potreba i za koordinacijom uspostavljenih kontrola i bankarskih politika, ne samo na nivou jedne države (preko nacionalnih regulacionih tela), već i na međunarodnom nivou.

Kompleksnost ovih sistema, podrazumeva i definisanje pravila po kojima se odvijaju poslovni procesi, što se u krajnjem manifestuje kroz uspostavljanje formalnih procesa na nivou jedne organizacije, a time i određivanje odgovarajućih dokumenata u kojima su ova pravila sadržana. S tim u vezi, od velikog je značaja utvrđivanje politika banaka u nekoj oblasti, budući da su na njima kasnije zasni-vaju standardi, politike, pravila, procedure i drugi interni akti ovih organizacija, odakle u konačnom imamo normativni okvir uređenja neke oblasti, od čega nisu izuzeti na poslovi bezbednosti i zaštite informacija u bankama i finansijskim institucijama.

Mehanizam međunarodne koordinacije bankarskih politika može se sagledati kroz rad Bazelskog komiteta. Njegovo delovanje ima nekoliko dimenzija: harmonizaciju standarda za poslovanje banaka, nadzor nad radom bananka i saradnju sa drugim međunarodnim mehanizmima za koordinaciju bankarskih politika.¹

Bazelski komitet za nadzor nad bankama osnovan je sedamdesetih godina prošlog veka, i tada su nacionalni organi za nadzor nad bankama nekoliko razvijenih zemalja ocenili da međunarodno poslovanje banaka, potrebe koordinacije njihovih politika i međuzavisnost nacionalnih bankarskih sistema, zahteva koordinaciju i dalje aktivnosti u tom smislu. Članovi, osnivači Bazelskog komiteta bili su guverneri centralnih banaka zemalja OECD (Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj), odnosno Grupe 10 i Guverner Centralne banke Švajcarske, a sve u okviru Banke za međunarodna poravnanja.²

¹ Ognjanović, Vuk (2005): „Međunarodna koordinacija bankarskih politika”, časopis *Bankarstvo*, https://www.ubs-asb.com/Portals/0/Casopis/2005/5_6/UBS-Bankarstvo-5-6-2005-Ognjanovic.pdf (21.08.2021.)

² Miletić, Perica (2020): *Organizazione i normativno uređenje zaštite informacija u funkciji bezbednosti poslovanja banaka i finansijskih institucija*, doktorska disertacija, Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu, 241

Banka za međunarodna poravnanja (engl: Bank for International Settlements – BIS) je najstarija međunarodna finansijska organizacija, osnovana 17. maja 1930. godine u Bazelu. Banka je akcionarsko društvo sa ograničenom odgovornošću, u vlasništvu i pod upravom centralnih banaka, koje imaju pravo glasa u skladu sa brojem akcija koje poseduju. Osnovna uloga BIS-a je da podstiče međunarodnu monetarnu i finansijsku saradnju i posreduje u finansijskim transakcijama između centralnih banaka. Narodna banka Kraljevine Jugoslavije je bila članica od 1931. godine. Učešće SFRJ je zamrznuto 1992. godine, a SR Jugoslavija je 2001. godine obnovila članstvo. NBS je 2009. godine je nastavila članstvo sa 2.920 akcija. U maju 2012. godine NBS je postala član Mreže za unapređenje upravljanja centralnim bankama u okviru BIS-a.³

Osnovna ideja ovog tela je da standardi i smernice koje utvrđuje budu primenjivani od strane nadzornih organa učesnika, odnosno da predstavljaju neobavezujuće konvencionalne sporazume za druge zemlje. Potrebe međunarodne koordinacije bankarskih politika, zbog kvaliteta i sadržaja pravila koje je Bazelski komitet doneo, učinili su da su akta Bazelskog komiteta opšte prihvaćen model međunarodne koordinacije bankarskih politika. Glavni ciljevi Bazelskog komiteta su: jačanje zdravlja i stabilnosti sve više međuzavisnog međunarodnog bankarskog sistema i – smanjenje postojećih nejednakosti u konkurenciji između banaka osnovanih u različitim zemljama.⁴

Bazelski sporazum je više puta menjan i dopunjivan, a danas postoje: Bazelski sporazumi I, II i III, gde našu pažnju, polazeći od predmeta istraživanja, posebno privlači Basel II, budući da on tretira operativni rizik, koji je od ključne važnosti za zaštitu informacija u bankama i finansijskim institucijama.

Basel I sporazum je imao za svrhu uvođenje jedinstvenog načina za izračunavanje adekvatnosti kapitala, kako bi se ojačala finansijska stabilnost. Uprkos prednostima i pozitivnim efektima, vremenom je pokazao neke nedostatke, a za predmet našeg rada je ključno što prema datom standardu adekvatnost kapitala zavisi od kreditnog rizika, dok su ostali rizici (tržišni i operativni) izostavljeni iz analize.⁵

Basel II se sastoji iz tri stuba:⁶

- 1) stub 1 definiše minimalne kapitalne zahteve za kreditni, tržišni i **operativni rizik**, uz mogućnost korišćenja sofisticiranih modela i tehnika za njihovo izračunavanje;

³ „Odnosi sa Bankom za međunarodna poravnanja“, <https://nbs.rs/sr/ciljevi-i-funkcije/međunarodna-saradnja/bis/> (12.09.2021.)

⁴ Ognjanović Vuk, 55

⁵ „Basel I“, <https://nbs.rs/sr/finansijske-institucije/banke/bazelski-standardi/bazel-I/> (15.09.2021.)

⁶ „Basel II“, <https://nbs.rs/sr/finansijske-institucije/banke/bazelski-standardi/bazel-II/> (16.09.2021.)

- 2) stub 2 učvršćuje vezu između optimalnih kapitalnih zahteva i vrste i stepena rizika kojima je banka izložena u svom poslovanju, uvodeći proces interne procene adekvatnosti kapitala (ICAAP) i jačajući proces supervizije;
- 3) stub 3 upotpunjuje vezu između stuba I i stuba II, ističući značaj tržišne discipline uvođenjem minimalnih zahteva za objavljivanje informacija banaka.

Na osnovu Bazel II NBS je donela sledeća akta (objavljena u *Službenom glasniku Republike Srbije*, 45/2011 i 46/2011):

- Odluka o adekvatnosti kapitala banke;
- Odluka o upravljanju rizicima banke;
- Odluka o objavljivanju podataka i informacija banke;
- Odluka o kontroli bankarske grupe na konsolidovanoj osnovi, i
- Odluka o izveštavanju i izveštavanju o adekvatnosti kapitala banke.

Bazel III je donet na bazi prethodnih sporazuma, kao i na osnovu iskustava svetske finansijsko-ekonomske krize. Izmene se odnose pre svega na tržišne rizike i sekjuritizaciju. Prvi put su uvedeni minimalni standardi koji se odnose na zahteve u pogledu likvidnosti banaka.⁷

Polazeći od predmeta istraživanja ovog rada, od posebnog značaja je sporazum Bazel II, budući da on kako smo prethodno naveli, u okviru stuba I tretira operativne rizike (pored kreditnih i tržišnih rizika). Neki domaći autori navode da operativni rizik prvi rizik koji investiciona društva moraju ocenjivati, znatno pre upravljanja kreditnim i tržišnim rizicima.⁸

Uvođenjem operativnog rizika u Bazelski sporazum II težilo se sledećem:⁹

- postići sveobuhvatniji tretman izloženosti rizicima, s obzirom da je prvi put pored kreditnih i tržišnih rizika regulisan i operativni rizik, kao vodeći rizik u grupi nefinansijskih rizika;
- definisanju pojma operativnog rizika;
- utvrđivanju međunarodno priznatog okvira za izračunavanje potrebnog kapitala za ukupne izloženosti rizicima, koji obuhvataju i operativne rizike;
- definisanju okvira za istraživanje i prikupljanje podataka kroz ponudenu klasifikaciju operativnih rizičnih događaja u nekoliko kategorija.

Bazelski komitet za bankarski nadzor objavio dokument pod nazivom „Međunarodna merenja kapitala i standardi o kapitalu, revidirani okvir“, šire

⁷ „Bazel III“, [https://nbs.rs/sr/finansijske-institucije/banke/bazelski-standardi/\(17.09.2021.\)](https://nbs.rs/sr/finansijske-institucije/banke/bazelski-standardi/(17.09.2021.))

⁸ Sovilj Ranko, Stojković Zlatanović Sanja (2018): „Modeli upravljanja operativnim rizikom u investicionim društvima u procesu evropskih integracija Republike Srbije“, Institut društvenih nauka, *Megatrend revija*, Vol. 15, № 2, 1-16, <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1820-3159/2018/1820-31591802001S.pdf> (20.09.2021.)

⁹ *Ibid*

poznat kao Bazel II, čime se postigla nova arhitektura bazirana na tri komplementarna koncepta: minimumu kapitalne adekvatnosti, kontrolnoj funkciji i tržišnoj disciplini. Ovaj sporazum zahteva od banaka da razvijaju robusne okvire za upravljanje rizicima, što daje sledeće pogodnosti:¹⁰

- obuhvatniji tretman rizika (prvi put se pored kreditnog i tržišnih rizika uključuju operativni rizici);
- šira lepeza ponuđenih pristupa za merenje rizika i kalkulacija potrebnog kapitala;
- sofisticirani način merenja rizika koje omogućava precizno određivanje rizičnog profila banke i kalkulaciju potrebnog ekonomskog kapitala;
- nov tretman instrumenata za ublažavanje izloženosti rizicima
- u okviru komplementarnog koncepta („stuba“) kontrolne funkcije, dat je značajan naglasak široj ulozi nacionalnih kontrola, i to ne samo u smislu razvoja internih metoda za procenu rizika, već i u smislu da kontrolori procene efekat koji rizici proizvode u odnosu na različite metode utvrđivanja ekonomskog kapitala;
- komplementarni koncept 3 („treći stub“), tržišna disciplina, zahteva od banaka da javno prezentuju visinu kapitalnih troškova, kao i procedure i mehanizme za kontrolu rizika.

Veza poslovne funkcije bezbednosti (time i zaštite informacija) i operativnih rizika u bankarstvu je očigledna, posebno kada se sagleda da „operativni rizik, kao nefinansijski rizik, predstavlja rizik direktnih i indirektnih gubitaka, koji su posledica neusaglašenih postupaka, kao i ljudskog, internog i eksternog faktora, te ukoliko se pristupi tehnološkom tumačenju pomenute definicije, primećuje se sinergija u delovanju rizika ljudskog faktora, rizika poslovanja, rizika transakcija, kao i tehnoloških rizika”.¹¹

Najznačajniji izvori operativnog rizika su:¹²

- interne prevare – obuhvataju pogrešno izveštavanje i druge neovlašćene aktivnosti poput neprijavljenih ili neovlašćenih transakcija, krađe, korupcije, falsifikovanja, utaje poreza, namernog uništavanja imovine, zloupotrebe ličnih podataka klijenata, insajderska trgovanja i drugo;
- eksterne prevare – obuhvataju fizičke krađe, falsifikovanje, neovlašćene upade u informacione sisteme, krađu podataka i drugo;
- propusti u odnosima sa zaposlenima i u sistemu bezbednosti na radu – obuhvataju odgovornost za zaposlene (bezbednost i zdravlje na radu), obešteće-

¹⁰ Matić, Vesna (2009): „Bazelski sporazum II“, časopis *Bankarstvo*, 7-8/2009, 118, https://www.casopisbankarstvo.rs/Portals/0/Casopis/2009/7_8/B07-08-2009-Ekoleks.pdf (22.09.2021.)

¹¹ Sovilj Ranko, Stojković Zlatanović Sanja, 3

¹² *Ibid*, 3-4

- nje zaposlenih (isplata zarada, naknada, beneficija, prekid radnog odnosa i dr.), kao i sve vrste diskriminacije na radnom mestu;
- gubici nastali u odnosima sa klijentima, plasmanom proizvoda ili u poslovnoj praksi – odnose se na transparentnost poslovanja (kao što su agresivna prodaja, narušavanje privatnosti, zloupotreba poverljivih informacija i dr.), neodgovarajuću tržišnu ili poslovnu praksu (kršenje antimonopolskih propisa, insajdersko trgovanje, pranje novca i dr.), greške u proizvodima, loš izbor klijenata i drugo;
 - oštećenje sredstava i imovine – nastalih usled prirodnih katastrofa, vandal-skihi ili terorističkih napada i drugo;
 - prekidi u poslovanju i pad sistema – odnose se na pad sistema prouzrokovan padom hardvera, softvera, telekomunikacijskih problema, prekidom u napajanju električnom energijom, gasom, vodom i drugo;
 - gubici nastali izvršenjem transakcija, isporukom i procesima upravljanja – odnose se na evidentiranje i izvršavanje transakcija (na primer: pogrešan unos podataka, neoperativnost, propušteni rokovi, računovodstvene greške, pogrešne isporuke i dr.), propusti u obaveznom izveštavanju, nepotpuna dokumentacija klijenta, neovlašćeni pristup računima klijenata, šteta na imovini klijenata, različite vrste sporova i drugo.

Sa aspekta zaštite informacija, neusaglašenost postupaka zaposlenih, odnosno kako je to prethodno dato u određenju operativnih rizika, sinergija ljudskih i tehnoloških rizika, prave ambijent u kojem se najčešće i događaju bezbednosni propusti, na ovom mestu manje važno da li sa ili bez elemenata zlonamernosti.

Funkcionalan sistem zaštite informacija podrazumeva zaštitu od svih izvora ugrožavanja (posebno u teorijskom konceptu), ali razumljivo je da nisu svi oni događaji sa jednakom verovatnoćom nastanka, kao i događaji čije nastupanje izaziva jednako vredne posledice za poslovanje organizacije.

S tim u vezi, moguće je odrediti osnovne kategorije operativnih rizika i to:¹³

- standardni operativni rizici: prate redovne, tekuće aktivnosti u poslovanju i u proseku se događaju jednom nedeljno, a gubici su male vrednosti;
- ključni operativni rizici: javljaju se ređe, ali prouzrokuju veće gubitke naspram standardnih, ali ne mogu svojim iznosom da ugroze opstanak organizacije;
- izuzetni operativni rizici: katastrofalni, ili „rizici ubice“, javljaju se izuzetno retko (jednom u deset godina), ali su posledice toliko razorne, da onemogućavaju realizovanje strateških ciljeva društva, a ponekad prete i njihovom opstanku.

¹³ *Ibid.*

Na koji način je moguće suprotstaviti se ovakvim rizicima, a posebno onim koji su ključni ili katastrofalni, uvek je aktuelno pitanje. Načelno, ne postoji jednoznačan odgovor, a organizacija sistema zaštite informacija (kao i celokupnog sistema bezbednosti) zavisi od mnogo činilaca. U njih se mogu svrstati (pored identifikacije rizika) osobine koje se odnose na samo organizaciju, a gde mogu da spadaju: vrsta delatnosti (samo bankarstvo, kada je o tome reč, ima različite vrste usluga koje banke pružaju klijentima i od čega će zavisiti vrsta rizika kojoj je banka izložena. Banke koje rade pretežno sa fizičkim licima i u tradicionalnoj ekspozituri, neće biti izložena istoj vrsti rizika kao ona koja radi pretežno uslugu elektronskog bankarstva, ili ona koja pretežno radi sa privredom i drugo), veličina organizacija, razuđenost/raširenost poslovne mreže, kadrovska struktura, materijalna i tehnička opremljenost, organizacija poslovnih funkcija i brojni drugi elementi.

Nasuprot ovim različitostima, bazelski komitet je predvideo mehanizme na koji način se organizacije nose sa velikim i specifičnim skupom događaja koji mogu da predstavljaju operativni rizik, pa su na osnovu toga nacionalni regulatori (u slučaju Republike Srbije – Narodna Banka Srbije) predvidele konkretne nadležnosti. Odlukom o upravljanju rizicima banke, određeno je da:¹⁴

- Odbor direktora – usvaja strategije upravljanja operativnim rizicima. Ključni deo je odobravanje tolerisanog rizika od strane organizacije. Odgovoran je za efikasan nadzor nad procesom upravljanja operativnim rizikom, za razmatranje politika i procedura, preispitivanje planova za vanredne situacije. Usvaja plan kontinuiteta poslovanja (engl. *Business Continuity Plan* – BCP) i plan oporavka aktivnosti u slučaju katastrofa (engl. *Disaster Recovery Plan* – DRP)
- Zaposleni zaduženi za upravljanje operativnim rizicima – prate izloženost operativnom riziku prema vrstama, uzrocima i značaju događaja i o tome redovno izveštavaju članove uprave

Istim normativnim aktom Narodne banke Srbije navodi se „operativni rizik je rizik od mogućeg nastanka negativnih efekata na finansijski rezultat i kapital banke usled propusta (nenamernih i namernih) u radu zaposlenih, neodgovarajućih unutrašnjih procedura i procesa, neadekvatnog upravljanja informacionim i drugim sistemima u banci, kao i usled nastupanja nepredvidivih eksternih događaja. Operativni rizik uključuje pravni rizik.”¹⁵

¹⁴ Odluka o upravljanju rizicima banke, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 45/2011, 94/2011, 119/2012, 123/2012, 23/2013 – dr. odluka, 43/2013, 92/2013, 33/2015, 61/2015, 61/2016, 103/2016 i 119/2017, čl. 67 i 68, https://nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/propisi/propisi-kpb/upravljanju_rizicima_p_2017119.pdf (25.09.2021.)

¹⁵ *Ibid*, čl. 64

Mišljenja smo da se na ovaj način potencira značaj podizanja svesti zaposlenih (engl: risk awareness) i kulture njihovog ponašanja u odnosu na izloženost operativnim rizicima, što i jeste intencija u savremenom naučnom pristupu organizovanja sistema bezbednosti organizacije. Miletić navodi da je podizanje svesti o informacionoj bezbednosti moguće organizovati preko organizacione kulture, kao i da je standardom ISO 17799 (odnosno kasnije ISO/IEC 27002) edukacija korisnika za zaštitu informacija jedan od ključnih faktora u ostvarivanju zaštite informacija.¹⁶ I drugi naučni radovi potvrđuju postojanje značajnog pozitivnog odnosa između organizacione kulture, kulture bezbednosti i informacione bezbednosti.¹⁷

Polazeći od navedenog u ovom radu, možemo primetiti da je zaštita informacija, odnosno sama oblast bezbednosti, prepoznata kroz bazelske sporazume određenjem operativnih rizika kao grupe ključnih rizika za poslovanje banaka i finansijskih institucija. Narodna banka Srbije je s tim u vezi donela prethodno navedenu Odluku o upravljanju rizicima banke (način identifikacije, merenja i procene rizika kojima je banka izložena u svom poslovanju), gde se bliže određuju obaveza banaka u ovom pogledu, ali je takođe donela i druge akte koji se u većoj ili manjoj meri odnose na zaštitu informacionih sistema, gde se prema svom značaju za zaštitu informacija ističe Odluka o minimalnim standardima upravljanja informacionim sistemom finansijske institucije (u daljem tekstu: Odluka o minimalnim standardima).¹⁸

Ovaj dokument utvrđuje minimalne standarde i uslove stabilnog i sigurnog poslovanja koji se odnose na upravljanje informacionim sistemima u bankama kao i minimalne standarde za upravljanje kontinuitetom poslovanja i oporavak u slučaju katastrofa.¹⁹ Na taj način, ovaj normativni akt eksplicitno se odnosi na zaštitu informacija u bankama i finansijskim institucijama. Od posebne važnosti, polazeći od predmeta istraživanja ovog rada, jeste odredba da je *finansijska institucija dužna da donese unutrašnji opšti akt kojim se uspostavlja okvir za upravljanje bezbednošću informacionog sistema – Politiku bezbednosti informacionog sistema*.²⁰ Takođe, aktom je određeno da upravljanje bezbednošću informacionog sistema podrazumeva uključivanje dovoljnog broja zaposlenih koji imaju odgovarajuću stručnost i profesionalno iskustvo.²¹

Većina autora se slaže da se dobri bezbednosni programi zaštite informacija zasnivaju upravo na politikama (engl: *policy*). Vitman i Matord (Michael E. Whitman, Herbert J. Mattord) navode da iako su politike najjeftinije sredstvo za

¹⁶ Miletić Perica, 334

¹⁷ *Ibid*, 294-303

¹⁸ Odluka o minimalnim standardima upravljanja informacionim sistemom finansijske institucije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 23/2013, 113/2013, 2/2017, 88/2019 i 37/2021

¹⁹ *Ibid*, čl. 1/1 i 2

²⁰ *Ibid*, čl. 16

²¹ *Ibid*, čl. 17/3/3

kontrolu, njih je obično i najteže primeniti, budući da zavise od mere u kojoj ih prihvate zaposleni u organizaciji.²² Na ovaj način, potencira se značaj obuka, treninga, edukacija, odnosno naglašava se značaj svesti o bezbednosti zaposlenih, budući da se ovim aktivnostima utiče na njen rast.

Iako je bezbednosna politika dokument koji u strateškom smislu određuje politiku organizacije prema oblasti zaštite informacija, odakle je u tom smislu jedinstven za svaki slučaj ponaosob, može se zaključiti da postoje određena pravila za njihovo oblikovanje, i to:²³

- nikada ne smeju da budu u suprotnosti sa zakonima;
- moraju da budu u stanju da budu održive na sudu, ukoliko ih neko osporava;
- moraju da budu ažurirane (da uvažavaju konkretne potrebe i specifičnosti organizacije, naše je mišljenje).

U praksi, svi se slažu da bezbednosne politike nije teško definisati. Problem je u njihovoj primeni, kao što smo već izneli. Autori navode da prihvatanju politika od strane organizacije pomažu sledeće smernice:²⁴

- moraju se odnositi na organizaciju;
- menadžment mora obezbediti adekvatnu podelu odgovornosti za poštovanje zaštite informacija;
- krajnji korisnici (dakle svi zaposleni) treba uključiti u proces definisanja politika;
- moraju se pisati jasnim i konciznim stilom, kako njihova komplikovana struktura ne bi demoralisala zaposlene da je primenjuju (ovo se obično događa kada su politike zasnovane na komplikovanim tehničkim rešenjima ili kada su pisane jezikom koji razume samo tehničko osoblje).

Bezbednosne politike (u smislu dokumenta) definišu se kao plan akcije, slično kao u politici, tako je i u poslovnom kontekstu. Ona predstavlja formalnu izjavu upravljačke filozofije organizacije u pogledu zaštite informacija. Jednom kada se politike osmisle, definišu, odobre i primene, postupci koji su potrebni za realizaciju proklamovanog mogu se nadograđivati (specifikovati prema problemu koji dokument obrađuje) i dalje primeniti. Politike su dakle skup *pravila* koja određuju prihvatljivo i neprihvatljivo ponašanje u organizaciji. Konkretizacija utvrđene politike, daje se kroz druga dokumenta, kao što su: standardi, procedure, uputstva, smernice i drugo.

Standardi su više detaljni od politika i određuju *šta* je potrebno tačno uraditi da bi bilo u skladu sa politikom. U tom smislu mogu se odrediti i tehničke kon-

²² Whitman, M., Mattord, H. J.: Management of Information security, Course Technology Cengage Learning, second edition, Boston, USA, 2008., стр. 108. – 113.

²³ Miletić Perica, 144

²⁴ *Ibid.*

trole koje obezbeđuju nadgledanje primene politike, kao i napisati pripadajuće procedure. Uputstva, procedure i smernice daju odgovor na pitanje *kako* nešto uraditi, da bi bilo saglasno politici.

Politika zaštite informacija razlikuje se za svaku organizaciju pojedinačno, čak i kada je u pitanju ista industrija, budući da je svako pravno lice specifično u pogledu mnogih elemenata, a posebno kada je u pitanju njihova veličina, interna organizacija, tehnologija koja se koristi, organizaciona kultura, bezbednosna kultura i drugo.

Ipak, mogu se pronaći neka opšta načela koja ovi dokumenti treba da ispunjavaju, kao što su:²⁵

- osvrt na bezbednosnu filozofiju u organizaciji;
- informacije o strukturi informacione bezbednosti u organizaciji, kao i podaci o pojedincima koji su u tom smislu najodgovorniji;
- potpuno definisanu odgovornost za bezbednost svih učesnika u organizaciji (svi zaposleni, poslovni saradnici, konsultanti, posetioci i dr.);
- potpuno definisanu odgovornost za bezbednost za svaku ulogu u organizaciji.

Da ova opšta načela mogu da variraju, u zavisnosti od mnogih uslova (nacionalna kultura, organizaciona kultura, bezbednosna kultura organizacije, normativni okvir ambijenta, vrsta industrije i drugo), možemo primeti u praktičnom ostvarivanju poslova zaštite informacija. Nije redak slučaj da se teorija bavi istraživanjima odnosa navedenih elemenata (promenljivih) i bezbednosne svesti zaposlenih, što može biti sugestija za dalja istraživanja na polju bezbednosti.²⁶

U industriji bezbednosti ne postoji opšteprihvaćena praksa o klasifikaciji dokumentacije koja se odnosi na zaštitu informacija, tako da se osnovni principi, koje smo prethodno izneli, u načelu poštuju, sa povremenim odstupanjima.

Kinnari (Kinnari Johanna) je istraživala problem potrebne dokumentacije za uspostavljanje bezbednosne politike u organizaciji. Tom prilikom je pregledom literature i analizom rada više autora, došla je do zaključka da ne postoji jedinstveni stav o ustrojstvu bezbednosne dokumentacije, ali da razlike u mišljenjima nisu suštinske, te da pristup ovog problema zavisi od konteksta (od konkretnih uslova organizacijskog ambijenta).²⁷ Autorka je u svom radu proučila devet različitih pristupa, u pogledu hijerarhijske uređenosti bezbednosne dokumentacije, a

²⁵ *Ibid*, 145

²⁶ *Ibid*, 146

²⁷ Kinnari Johanna (2013): „Development of a Structured Security Document Framework”, Laurea University of Applied Sciences, Master’s Thesis, Vantaa, Finland, https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/57628/Kinnari_Johanna.pdf;jsessionid=7599D39C85C7600A43B55B320B786B8B?sequence=1 (01.10.2021.)

prema njihovoj prioritizaciji, kojom prilikom su dokumenta koja su predstavljala normativni okvir data prema sledećem:

- Povelja (deklaracija) o bezbednosti (engl: *Charter/Code of Conduct*)
- Politika bezbednosti (engl: *Policy*)
- Bezbednosni standardi (engl: *Standard*)
- Smernice iz oblasti bezbednosti (engl: *Guideline*)
- Bezbednosne procedure (engl: *Procedure*)
- Instrukcije iz oblasti bezbednosti (engl: *Instuction*)
- Kontrolne liste, alati i slično (engl: *Tool, Control, Baseline etc*)

Različiti izvori dali su i različite stavove po pitanju prioritizacije bezbednosnih dokumenata. Ne ulazeći u detaljnija razmatranja ovog istraživanja, možemo da zaključimo, da pored određenih različitosti, postoje i sličnosti koje su indikativne i mogu da nam koriste za buduća teorijska i stručna razmatranja, prema sledećem:²⁸

- Bezbednosne politike se neizostavni deo normative u organizacijama. Ovaj dokument ima najveći prioritet, u skladu sa prethodno iznetim u našem radu, ukoliko se zanemare deklarativne (ali ne manje važne) „svečane izjave“ o važnosti zaštite informacija
- Standardi su dokumenti koji po prioritetu prate bezbednosne politike, s tim da neki izvori, koji su u manjini, navode da im prethode smernice, odnosno procedure. Ovaj nalaz nam može biti prihvatljiv sa stanovišta konteksta o kojem smo prethodno govorili (dakle prioritet u donošenju ovog akta zavisi od konkretne organizacije, normativnog ambijenta, bezbednosne kulture organizacije i dr.)
- Smernice i procedure se gotovo jednako često nalaze na listi normativnog okvira, kao i Standardi, kao dokumenta sa nižom prioritizacijom u normativnom okviru zaštite informacija i sa većim stepenom konkretizacije tretirane oblasti koju regulišu

Ne ulazeći u detaljniju diskusiju, možemo da konstatujemo da u praksi postoje izvesna odstupanja kada je u pitanju terminologija naziva dokumenata koji čine normativni okvir organizacija kod ostvarivanja zaštite informacija. Ovo se posebno odnosi na domaću nomenklature internih akata koji se donose u organizacijama. Sa druge strane, odluke, pravilnici, naredbe, uputstva, i drugi dokumenti koji mogu biti sadržani u normativnom okviru, neće u potpunosti biti prepoznati ako to iskustvo svedemo na ravan iskustva najbolje međunarodne prakse, kada je u pitanju zaštita informacija. Tako se može dogoditi da neka organizacija nema Politiku zaštite informacija, ali ima Pravilnik koji reguliše ovu oblast. Ili – da organizacija nema Politiku koja reguliše obavezu sklanjanja dokumentacije na kraju radnog vremena (engl: *Clean Desk Policy*), ali da ima

²⁸ Miletić Perica, 146-147

Pravilnik u kojem su sadržane ovakve obaveze zaposlenih, ili Naredbu, odnosno drugi dokument kojim je suštinski regulisan *Clean Desk Policy*.

Na primeru donošenja Odluke o upravljanju rizicima banke i Odluke o minimalnim standardima, bez detaljnije analize njihovog sadržaja, želeli smo da ilustrujemo na koji način međunarodni normativni okvir (bazelski sporazumi) može da predstavlja osnovu za dalje regulisanje neke problemske oblasti (zaštite informacija) kod nacionalnog regulatora (Narodne banke Srbije). Odlukom u upravljanju rizicima, postigao se obavezujući tretman prisutnih rizika u bankarskom poslovanju, a posebno operativnih rizika (i rizika od kojih dolazi najveći broj bezbednosnih rizika), čime su (u ovom delu) ispunjene obaveze bazelskih sporazuma. Takođe, Odlukom o minimalnim standardima, dodatno je regulisana oblast zaštite informacionih resursa u bankama i finansijskim institucijama, na osnovu čega ovi subjekti mogu posle izrade opšteg akta (Politike bezbednosti) da dalje razrađuju drugim aktima mere i postupke koji se odnose na zaštitu informacija, a što praktično predstavlja neograničen skup pratećih tema i dokumenata, u zavisnosti od osobina konkretne organizacije i (promenljivog i nepresušnog) skupa bezbednosnih izazova, rizika i pretnji.

Literatura:

- Miletić Perica (2020): *Organizaciono i normativno uređenje zaštite informacija u funkciji bezbednosti poslovanja banaka i finansijskih institucija*, doktorska disertacija, Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu, 241

Elektronska literatura:

- „Bazel I“, <https://nbs.rs/sr/finansijske-institucije/banke/bazelski-standardi/bazel-I/> (15.09.2021.)
- „Bazel II“, <https://nbs.rs/sr/finansijske-institucije/banke/bazelski-standardi/bazel-II/> (16.09.2021.)
- „Bazel III“, [https://nbs.rs/sr/finansijske-institucije/banke/bazelski-standardi/\(17.09.2021.\)](https://nbs.rs/sr/finansijske-institucije/banke/bazelski-standardi/(17.09.2021.))
- Kinnari Johanna (2013): „Development of a Structured Security Document Framework“, Laurea University of Applied Sciences, Master's Thesis, Vantaa, Finland, https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/57628/Kinnari_Johanna.pdf;jsessionid=7599D39C85C7600A43B55B320B786B8B?sequence=1 (01.10.2021.)
- Matić, Vesna (2009): „Bazelski sporazum II“, *časopis Bankarstvo*, 7-8/2009, 118, https://www.casopisbankarstvo.rs/Portals/0/Casopis/2009/7_8/B07-08-2009-Ekoleks.pdf (22.09.2021.)
- Odluka o upravljanju rizicima banke, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 45/2011, 94/2011, 119/2012, 123/2012, 23/2013 – dr. odluka, 43/2013, 92/2013, 33/2015, 61/2015, 61/2016, 103/2016 i 119/2017, čl. 67 i 68, <https://>

nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/propisi/propisi-kpb/upravljanju_rizicima_p_20171119.pdf (25.09.2021.)

- Odluka o minimalnim standardima upravljanja informacionim sistemom finansijske institucije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 23/2013, 113/2013, 2/2017, 88/2019 i 37/2021
- „Odnosi sa Bankom za međunarodna poravnanja“, <https://nbs.rs/sr/ciljevi-i-funkcije/medjunarodna-saradnja/bis/> (12.09.2021.)
- Ognjanović Vuk (2005): „Međunarodna koordinacija bankarskih politika“, *časopis Bankarstvo*, https://www.ubs-asb.com/Portals/0/Casopis/2005/5_6/UBS-Bankarstvo-5-6-2005-Ognjanovic.pdf (21.08.2021.)
- Sovilj Ranko, Stojković Zlatanović Sanja (2018): „Modeli upravljanja operativnim rizikom u investicionim društvima u procesu evropskih integracija Republike Srbije“, Institut društvenih nauka, *Megatrend revija*, Vol. 15, № 2, 1-16, <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1820-3159/2018/1820-31591802001S.pdf> (20.09.2021.)

INTERNATIONAL NORMATIVE FRAMEWORK FOR INFORMATION PROTECTION IN BANKS AND FINANCIAL INSTITUTIONS THROUGH THE EXAMPLE OF CONSTITUTING BASEL AGREEMENTS AND DETERMINING OPERATIONAL RISKS

Abstract: *International coordination of banking policies can be seen through the work of the Basel Committee, where the importance of security and protection of information in banks and other financial institutions highlights the Basel II agreement, as it identifies operational risk as one of the key risks for these entities. Based on the said agreement, the National Bank of Serbia adopted an accompanying norm, which does not exhaust the field of information protection in that sense, but represents a good basis for further elaboration of information protection systems in banks, through development of local security policies and other acts regulating information protection in them.*

Keywords: *Basel II, operational risks, information systems protection, information protection, security, employee security awareness, security policies, internal acts*

TERORIZAM KAO SAVREMENI IZAZOV BEZBEDNOSTI***

Sažetak: *Terorizam je jedan od najvećih izazova savremene bezbednosti. U ovom radu nastojimo da objasnimo kako je terorizam regulisan u zakonodavstvu Republike Srbije i kako i na koji način utiče na bezbednost Republike Srbije i okolnih zemalja. Počevši od AP KiM gde se terorizam pojavljuje još devedesetih godina u ideji da se stvori „Velika Albanija“. Terorizam kao pojava počiva na upotrebi nasilja i ideologiji koja je verski, rasno ili etnički čvrsto opredeljena. Terorizam kao krivično delo u našem zakonodavstvu predstavlja jedno od najtežih krivičnih dela svrstano u kategoriju krivičnih dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom. Ono što se smatra problemom u borbi protiv terorizma jeste što dan danas ne postoji opšteprihvaćeno shvatanje o tome šta je zapravo terorizam? Ova pojava koja danas već uzima maha, konstantno napreduje u svakom smislu, te je neophodno za početak pronaći put koji vodi do kontrolisanja ove pojave. Narušavanjem ljudskih prava i drugih materijalnih dobara terorizam ugrožava globalni poredak.*

Ključne reči: *terorizam, krivično delo, bezbednosti.*

* Docent Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; lakusic2@gmail.com

* Saradnik u nastavi, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; slolic97@gmail.com

** Rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPBISD - Bezbednosni izazovi savremenog društva

1. Uvod

Globalni fenomen, savremeni izazov bezbednosti, oblik političkog kriminaliteta i pre svega u našem zakonodavstvu krivično delo-terorizam. Terorizam je izuzetno složen problem današnjice, opasan po društvo zbog njegove osnovne karakteristike a to je manifestacija nasilja. On se najčešće u literaturi definiše i postavlja kao oblik političkog kriminaliteta koji kroz nasilje i zastrašivanje teži da ostvari svoje ciljeve.

Republika Srbija prepoznaje terorizam kao pretnju po osnovne vrednosti na kojima počiva, kao što su vladavina prava, ljudska prava i demokratija, uključujući slobodu, mir i bezbednost građana, suverenitet i teritorijalni integritet, stabilnost i bezbednost države i legitimno izabranih vlasti, kao i međunarodni mir i bezbednost međunarodne zajednice.¹ Terorizam nije novija pojava, ali ono šta se danas smatra terorizmom definitivno je put ka ostvarenju određenih političkih ciljeva. Veliki broj nevladinih organizacija osniva se za finansiranje terorizma. Takođe je krivično delo pranja novca izrazito povezano sa terorizmom u današnjici.

Ono što je karakteristično za sam pojam terorizma jeste da je nosilac radnje čovek kao pojedinac, najčešće član određene terorističke grupe. Terorizam potekao je od Francuske reči "terreur" što znači strah. Terorizam odlikuje nasilje, strah, fizičko i psihičko zlostavljanje. Glavna meta napada je država kao i njen integritet.

Mnoštvo je zemalja na svetu koje su pod konstantnim pritiskom zbog terorističkih akcija. Motivi za terorističke akcije su raznovrsne prirode, ali mahom u svim zemljama su ciljevi koji su zasnovani na političkim, verskim i socijalnim motivima. Ne postavlja se pitanje samo kako se finansiraju teroristički akti? Nego je pitanje kako se države i njihovi stanovnici oporavljaju nakon terorističkih akata? Zar i danas kada živimo u vremenu u kom je vladavina prava neophodna u kom je prioritet zaštititi ljudska prava, ne možemo da stanemo na put ovom globalnom problemu. Zar se za ostvarenje političkih ciljeva sprovode teroristički akti? Terorizam je pre svega nehuman akt, kršenje ljudskih prava, ugrožavanje okoline i još mnogo toga što šteti čoveku i društvu.

2. Pojam terorizma i terorizam kao krivično delo u zakonodavstvu Republike Srbije

Terorizam u našem zakonodavstvu svrstava se u krivično delo protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom. Vlada Republike Srbije donela je Nacionalnu strategiju za sprečavanje i borbu protiv terorizma za period od 2017 do 2021. godine. Cilj strategije jeste prevencija u borbi protiv terorizma

¹ Nacionalna strategija za borbu protiv terorizma za period 2017-2021. str 1.

kao i da se obezbedi i omogućiti stabilna spoljna politika, trajna globalna i unutrašnja stabilnost. Strategija naglašava da se terorizam ne treba povezivati sa bilo kakvim verskim, rasnim, etničkim i drugim grupama.

Terorizam se svrstava u kategoriju krivičnih dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom. Naše zakonodavstvo u Krivičnom zakoniku terorizam definiše članom 391. i navodi sledeće: „Ko u nameri da ozbiljno zastraši stanovništvo, ili da prinudi Srbiju, stranu državu ili međunarodnu organizaciju da nešto učini ili ne učini, ili da ozbiljno ugrozi ili povredi osnovne ustavne, političke, ekonomske ili društvene strukture Srbije, strane države ili međunarodne organizacije: 1) napadne na život, telo ili slobodu drugog lica; 2) izvrši otmicu ili uzimanje talaca; 3) uništi državni ili javni objekat, saobraćajni sistem, infrastrukturu uključujući i informacione sisteme, nepokretnu platformu u epikontinentalnom pojasu, opšte dobro ili privatnu imovinu na način koji može da ugrozi živote ljudi ili da prouzrokuje znatnu štetu za privredu; 4) izvrši otmicu vazduhoplova, broda ili drugih sredstava javnog prevoza ili prevoza robe; 5) proizvodi, poseduje, nabavlja, prevozi, snabdeva ili upotrebljava nuklearno, biološko, hemijsko ili drugo oružje, eksploziv, nuklearni ili radioaktivni materijal ili uređaj, uključujući i istraživanje i razvoj nuklearnog, biološkog ili hemijskog oružja; 6) ispusti opasne materije ili prouzrokuje požar, eksploziju ili poplavu ili preduzima druge opšteopasne radnje koje mogu da ugroze život ljudi; 7) ometa ili obustavi snabdevanje vodom, električnom energijom ili drugim osnovnim prirodnim resursom koje može da ugrozi život ljudi, kazniće se zatvorom od pet do petnaest godina.”²

Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranju terorizma u članu 2. definiše šta se podrazumeva pod finansiranjem terorizma i pod pojmom „terorizam“.

Finansiranjem terorizma, u smislu ovog zakona, smatra se obezbeđivanje ili prikupljanje imovine ili pokušaj njenog obezbeđivanja ili prikupljanja, u nameri da se koristi ili sa znanjem da može biti korišćena, u celosti ili delimično:

- 1) za izvršenje terorističkog akta;
- 2) od strane terorista;
- 3) od strane terorističkih organizacija.

Pod finansiranjem terorizma smatra se i podstrekavanje i pomaganje u obezbeđivanju i prikupljanju imovine, bez obzira da li je teroristički akt izvršen i da li je imovina korišćena za izvršenje terorističkog akta.

Terorističkim aktom, u smislu ovog zakona, smatra se delo utvrđeno sporazumima navedenim u aneksu uz Međunarodnu konvenciju o suzbijanju finansiranja terorizma, kao i bilo koje drugo delo čiji je cilj da izazove smrt ili težu

² Krivični zakonik, (*“Sl. glasnik RS”, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019*), čl 391.

telesnu povredu civila ili bilo kog drugog lica koje ne učestvuje aktivno u neprijateljstvima u slučaju oružanog sukoba, kada je svrha takvog dela, po njegovoj prirodi ili spletu okolnosti povezanih sa tim delom, da zastraši stanovništvo, ili da primora neku vladu ili neku međunarodnu organizaciju da učini ili da se uzdrži od činjenja nekog dela. Teroristom, u smislu ovog zakona, smatra se lice koje samo ili sa drugim licima sa umišljajem:

- 1) pokuša ili učini teroristički akt na bilo koji način, neposredno ili posredno;
- 2) podstrekava i pomaže u izvršenju terorističkog akta;
- 3) raspolaže saznanjem o nameri grupe terorista da izvrši teroristički akt, doprinese izvršenju ili pomogne grupi nastavljanje vršenja terorističkog akta sa zajedničkom svrhom.

Terorističkom organizacijom, u smislu ovog zakona, smatra se grupa terorista koja:

- 1) pokuša ili učini teroristički akt na bilo koji način, neposredno ili posredno;
- 2) podstrekava i pomaže u izvršenju terorističkog akta;
- 3) raspolaže saznanjem o nameri grupe terorista da izvrši teroristički akt, doprinese izvršenju ili pomogne grupi nastavljanje vršenja terorističkog akta sa zajedničkom svrhom.³

Republika Srbija donela je Zakon o potvrđivanju konvencije Saveta Evrope o sprečavanju terorizma. Zakon navodi sledeće: „Zemlje članice Saveta Evrope i druge potpisnice ovog dokumenta, smatrajući da je cilj Saveta Evrope postizanje većeg jedinstva među zemljama članicama; priznajući vrednost snaženja saradnje sa drugim potpisnicama ove konvencije; želeći da preduzmu delotvorne mere za sprečavanje terorizma i, pre svega, za suprotstavljanje javnim provokacijama da se počine teroristička dela i da se regrutuju i obučavaju lica za terorizam; svesne duboke zabrinutosti koju izazivaju povećanje broja terorističkih krivičnih dela i rastuća teroristička pretnja; svesne neizvesne i opasne situacije sa kojom su suočeni oni koji trpe zbog terorizma, i s tim u vezi još jednom naglašavajući svoju duboku solidarnost sa žrtvama terorizma i njihovim porodicama; priznajući da krivična dela terorizma i krivična dela koja su navedena u ovoj konvenciji, ko god da je njihov učinilac, ni pod kakvim okolnostima ne mogu biti opravdana razlozima političke, filozofske, ideološke, rasne, etničke, verske ili neke druge slične prirode, i podsećajući na obavezu svih strana ugovornica da spreče takva krivična dela i da ih, ako nisu bila sprečena, krivično gone i obezbede da ona budu kažnjiva kaznama kod kojih se uzima u obzir sva težina prirode tih dela; podsećajući na potrebu za jačanjem borbe protiv terorizma i iznova potvrđujući da sve mere koje se preduzimaju radi sprečavanja ili suzbijanja terorističkih krivičnih dela moraju poštovati vladavinu prava i demokratske vrednosti, ljudska prava i osnovne slo-

³ Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma (*“Sl. glasnik RS”, br. 113/2017, 91/2019 i 153/2020*) član 2.

bode, kao i ostale odredbe međunarodnog prava, uključujući, gde je primenljivo, međunarodno humanitarno pravo; priznajući da nije svrha ove konvencije da utiče na ustanovljena načela u vezi sa slobodom izražavanja i slobodom udruživanja; podsećajući da teroristički akti imaju, po svojoj prirodi ili kontekstu, namenu da ozbiljno zastraše stanovništvo ili da protivno zakonima i propisima primoraju neku vladu ili neku međunarodnu organizaciju da preduzme neku akciju ili da se uzdrži od preduzimanja neke akcije ili da ozbiljno destabilizuju ili unište osnovne političke, ustavne, ekonomske ili socijalne strukture zemlje ili međunarodne organizacije.”⁴

Neminovno je da naše zakonodavstvo reguliše pitanje i problematiku terorizma donošenjem zakona i ratifikovanjem međunarodnih konvencija i ugovora. Ono što vidimo jeste da to u pojedinim slučajevima nije dovoljno, šta više neophodno je postići međunarodni konsenzus po pitanju definisanja samog pojma terorizma. Još uvek nije utvrđena opšteprihvaćena definicija koju prihvataju apsolutno sve države na svetu, ali kada bi do toga došlo, postigli bismo zasigurno napredak. Terorizam kao krivično delo, opstaje, menja se i prilagođava današnjici. Terorističke grupe zasnivaju se na njihovim “ideološkim načelima”, ali je osnov ideje zastrašivanje naroda, politički uticaj i ostvarivanje cilja kroz primenu nasilja i političkog kriminaliteta.

Pojam terorizam često dovodimo u vezu sa pojmom ekstremizma iako se radi o dva pojma koji su na određeni način povezani ovi pojmovi se ujedno i razlikuju.

Ekstremizam spada u red fenomena koji se neprestano eksploatišu u svakodnevnom životu i koje je sa teorijskog stanovništva teško definisati. Ekstremizam potiče od latinske reči *extremus* što znači krajnost, nepopustivost u određenim idejama, stavovima i postupcima. Ekstremizam korespondira sa idejom granice odnosno ograničavanja.⁵

Termini radikalizam i ekstremizam se često smatraju sinonimima, ali stoji mogućnost i potreba razgraničenja ova dva fenomena. Sve ekstremističke grupe imaju radikalne stavove, pa možemo reći da je radikalizacija svakako jedan od preduslova za ekstremizam.⁶

Od svih vrsta ekstremizma najopasniji je onaj u politici, jer može dovesti do velikih posledica po društvo. Da bi mu se pripisalo političko svojstvo, ekstremizam mora ispuniti dva uslova: mora imati političke motive i političke posledice. Politički ekstremizam uvek nastaje „sa političkim namerama i egzistira u polju politike. Ukoliko ne postoji politička motivisanost, odnosno, politički cilj, ne može se govoriti o političkom ekstremizmu. Politički ekstremizam uvek predstavlja borbu protiv neke i nečije politike, odnosno, političke vlasti i pokušaj zasnivanja sopstvene ili, pak, borbu za održanje nekog režima na vlasti.”⁷

⁴ “Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori”, br. 19/2009

⁵ Đorić, Marija, „Teorijsko određenje ekstremizma“, Kultura polisa, 2012, br. 17, str. 45.

⁶ Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OSCE) (2014).

⁷ D. Simeunović; Terorizam – drugo izdanje, Pravni fakultet, Beograd, 2009., str. 156

Zakon o organizovanju raspolaganja imovinom u cilju sprečavanja terorizma i širenja oružja za masovno uništenje u svojim odredbama uređuje pojam "označeno lice", navodi: da je označeno lice fizičko lice, pravno lice, kao i grupa ili udruženje, registrovano ili neregistrovano, koje je označeno i stavljeno na listu terorista, terorističkih organizacija ili finansijera terorista, kao i na listu lica koja se dovode u vezu sa širenjem oružja za masovno uništenje i posebnim listama na osnovu: odgovarajućih rezolucija Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija ili akata međunarodnih organizacija čiji je država član, predloga nadležnih državnih organa ili na osnovu obrazloženog zahteva strane države.

Pod posebnim listama podrazumevaju se liste na osnovu rezolucija Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija ili akata međunarodnih organizacija čiji je država član, a koje se ne odnose na fizička ili pravna lica, grupe ili udruženja, već na pokretne i nepokretne stvari koje se dovode u vezu sa širenjem oružja za masovno uništenje, kao što su brodovi, avioni i drugo. Postoje dve vrste listi označenih lica:

1. Lista označenih lica Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija i drugih međunarodnih organizacija u kojima je Republika Srbija član. Ova lista se primenjuje direktno, preuzima se u originalu na engleskom jeziku i objavljuje na veb sajtu Uprave. Ažurira se u realnom vremenu i može se pretražiti na pretraživaču koji se nalazi na veb sajtu Uprave;
2. Lista koju Vlada Republike Srbije utvrđuje rešenjem. Ona se može utvrditi na osnovu a) predloga nadležnih državnih organa, na osnovu opravdanog uverenja da je lice terorista, da finansira terorizam, da je uključeno u aktivnosti terorističke grupe ili vršenje terorističkog akta, odnosno da je u vezi sa širenjem oružja za masovno uništenje (tzv. domaća lista); b) obrazloženog zahteva druge države.

Opravdano uverenje da je lice terorista, da finansira terorizam, da je uključeno u aktivnosti terorističke grupe ili vršenje terorističkog akta ili je u vezi sa širenjem oružja za masovno uništenje» je onaj stepen uverenja koji razuman čovek prosečnih intelektualnih sposobnosti može steći na osnovu dokaza - činjenica koje su opštepoznate ili dokazive i verodostojnih informacija kojima raspolažu nadležni državni organi.⁸

3. Organi nadležni za borbu protiv terorizma na teritoriji Republike Srbije

U sastavu direkcije policije- uprava kriminalističke policije osnovana je Služba za borbu protiv terorizma i ekstremizma u decembru 2013. godine, proširenjem Odeljenja za praćenje i istraživanje pojava terorizma. Ova služba pri-

⁸ <http://www.apml.gov.rs/latinica/kako-se-lica-oznacavaju-kao-teroristi>

kuplja operativna saznanja na teritoriji Republike Srbije u vezi sa svim licima, grupama i organizacijama za koje postoji naznaka da su u vezi sa ekstremizmom i terorizmom.

Služba kontinuirano radi i prikuplja sve informacije na teritoriji Republike Srbije kako bi suzbila svaku vrstu terorizma i ekstremizma, koja može znatno da utiče na stabilnost države. Ona sarađuje sa organizacionim jedinicama Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije, kako sa pravosudnim organima tako i sa bezbednosno-obaveštajnim, kao i drugim nadležnim organizacijama. Služba za borbu protiv terorizma i ekstremizma se sastoji od Odeljenja za borbu protiv terorizma i Odeljenja za borbu protiv ekstremizma, kao i četiri terenska odseka u Beogradu, Novom Sadu, Nišu i Novom Pazaru.

Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, terorizma i korupcije, propisuje nadležnost državnih organa koji su nadležni za suzbijanje u ovom slučaju konkretno terorizma. Nadležnost državnih organa koji postupaju u predmetima krivičnih dela organizovanog kriminala i terorizma uređeni su članom 4. Zakonom o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala. Nadležni za postupanje u navedenim krivičnim delima su: Tužilaštvo za organizovani kriminal, Ministarstvo unutrašnjih poslova - organizaciona jedinica nadležna za suzbijanje organizovanog kriminala, posebno odeljenje Višeg suda u Beogradu za organizovani kriminal, posebno odeljenje Apelacionog suda u Beogradu za organizovani kriminal i posebna pritvorska jedinica Okružnog zatvora u Beogradu.

Vlada Republike Srbije 2020. godine potpisala je sporazum sa Vladom Ruske Federacije o saradnji u borbi protiv terorizma. Član 1. ovog sporazuma propisuje da je predmet saradnje borba protiv terorizma i finansiranja terorizma u skladu sa odredbama ovog sporazuma i uz poštovanje zakonodavstva i međunarodnih obaveza svojih država. Član 2. ovog sporazuma govori o nadležnim organima za realizaciju ovog sporazuma. Nadležni organi od strane Republike Srbije su: Ministarstvo unutrašnjih poslova RS; Bezbednosno-informativna agencija; Ministarstvo odbrane RS; Republičko javno tužilaštvo i Tužilaštvo za organizovani kriminal.

4. Teroristički akti u Republici Srbiji i na teritoriji AP KiM

Albanski terorizam na Kosovu i Metohiji (KiM), kao i u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa, povezan sa raznovrsnim oblicima organizovanog kriminala, predstavlja stalnu opasnost za bezbednost građana i političku stabilnost ne samo naše zemlje, već i drugih država u regionu. Nosioци takvog delovanja imaju za cilj da obezbede legalizaciju svojih kriminalnih aktivnosti i stečenog bogatstva, da izdejstvuju stvaranje Velike Albanije ili Velikog Kosova kako bi zaokružili teritoriju koju smatraju albanskim etničkim prostorom i proširili svoje unutrašnje tržište, te da, recipročno svojoj ekonomskoj snazi, ostvare politički uticaj

i učešće u najvišim organima vlasti na ovoj teritoriji. Podsticanje nasilja i stalno proizvođenje nestabilnosti na Balkanu, omogućava da se navedeni scenario što efikasnije realizuje.⁹

Albanci, posebno sa Kosova i Metohije, razvili su osećaj kolektivnog identiteta, koji je neophodan preduslov za bavljenje organizovanim kriminalom. Upravo je ovaj element, zasnovan na pripadnosti određenoj grupi, povezo albanški organizovani kriminal sa panalbanskim idealima, politikom, vojnim aktivnostima i terorizmom.¹⁰

Ideja o nastanku „velike Albanije“ potiče još od perioda kada je osnovana sama Prizrenska liga i traje sve do dana današnjeg. Sama ideja o stvaranju albanske države razvijala se na ekstremno način i proizvela mnoštvo terorističkih akata koji su ugrozili ljudska i manjinska prava stanovnika KiM.

Ključni, savremeni dokument koji je definisao i opravdao koncept stvaranja Velike Albanije je

„Platforma za rešenje albanskog nacionalnog pitanja“ albanske Akademije nauka iz Tirane, koji je prvi put objavljen u javnosti oktobra 1998. godine. Sva navedena dokumenta polaze od toga da su Albanci praktično podeljeni u pet država, zbog čega nalaze da je jedini put za rešenje albanskog nacionalnog pitanja ujedinjenje u jednu državu.¹¹

Oslobodilačka Vojska Kosova poznatija kao OVK osnovana je 1994. godine sa ciljem da stvori nezavisno Kosovo. Trgovina narkoticima, oružjem i sl. samo su neki od načina na koji se finansirala Oslobodilačka Vojska Kosova. Povezivanjem sa albanskim narodom na različitim teritorijama u jednom trenutku stvorila je toliko jaku mrežu da je brojala čak 20.000 pripadnika.

List «Washington times» je, 1999. godine, objavio tvrdnju američkih agenata za borbu protiv droge da je OVK povezana sa proširenom mrežom organizovanog kriminala, čiji je centar u Albaniji. Dokumenti koje oni poseduju, ukazuju da se radi o jednoj od najmoćnijih organizacija za krijumčarenje heroína na svetu, a da se veliki deo profita ostvarenog ovom nelegalnom delatnošću, usmerava na kupovinu oružja za OVK.¹²

5. Pranje novca i finansiranje terorizma

Terorizam kao teroristički akt i oružana sila na globalnom nivou ugrožava ljudska prava. U našem zakonodavstvu Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma posebnu pažnju posvećuje konkretno finansiranju terorizma.

⁹ Bela knjiga str. 1. https://www.media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/bela_knjiga1.pdf

¹⁰ Ibid

¹¹ <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0042-8426/2014/0042-84261401160Z.pdf>

¹² Bela knjiga, str. 10. https://www.media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/bela_knjiga1.pdf

Terorističke grupe imaju potrebu za finansiranjem terorističkih napada. Teroristi se koriste različitim metodima za prenošenje novca unutar organizacije ili između terorističkih organizacija, između ostalog i preko finansijskog sektora, fizičkim prenošenjem gotovine putem kurira, i prenošenjem robe kroz sistem trgovine. Dobrotvorne organizacije i alternativni sistemi doznačavanja novca takođe se koriste za prikrivanje prenošenja novca od strane terorista. Sposobnost prilagođavanja i korišćenja pogodnih prilika koju su pokazali teroristi ukazuju na to da su svi načini prenosa novca u svetu donekle izloženi riziku.¹³

Postoji nekolicina terorističkih grupa koje su finansirane od strane pojedinih organizacija u današnjici pa ćemo za to upotrebiti termin „sponzorisani terorizam“. Ilegalne aktivnosti donose prihode i stiče se velika suma novca te je i terorizam pored pranja novca povezan sa ilegalnim delatnostima poput trgovine narkotika, trgovine oružjem i slično. Organizovane kriminalne grupe stiču novac i koriste ga u svrhe finansiranja terorizma. Novac se prikuplja za finansiranje terorističkog akta od strane terorista ili terorističkih organizacija. Sam pojam terorizam nastao je od reči teror što znači sejanje straha. Ono što obeležava terorizam jeste prvenstveno prenošenje određene poruke. Teroristi kroz prvu karakteristiku tačnije kroz prenošenje poruke izazivaju strah među građanima. Oni najčešće koriste monstruozne metode kako bi zastrašili narod i preneli poruku. Jedna od glavnih odlika terorizma takođe je nasilnost i brutalnost. Koriste se izuzetno brutalnim poduhvatima što su pokazali mnogi dosadašnji teroristički akti. Oni planski odrađuju sve svoje poduhvate pa smo do sada na globalnom nivou videli različite terorističke akte. Od napadanja turista verovatno kako bi preneli poruku državi, do stavljanja i aktiviranja eksplozivnih naprava na koncertima ili masovnim okupljanjima.

Kontrolisanje tokova ilegalnog novca, prilikom pranja novca radimo i samom suzbijanju terorizma. Pre svega treba početi od toga koje su potrebe terorističkih grupa, kako i na koji način one finansiraju terorističke akte? Terorističke grupe današnjice su izuzetno razvijene, njihova mreža je veoma široka, te njihovi pripadnici obavljaju najrazličitije poslove. Izvori njihovog finansiranja najčešće potiču od ilegalnih aktivnosti, bilo da se radi o pranju novca kao izvoru prihoda ili trgovina oružjem, narkoticima i sl. Neminovno je da su im potrebna sredstva za promovisanje njihovih ideologija, falsifikovanje isprava, plaćanje operativaca, obuke i različite druge namene.

Terorističke mreže često koriste kompromitovane dobrotvorne organizacije i privredna društva, ili organizacije i društva koja na to pristanu, kao podršku za svoje ciljeve. Na primer, neke grupe povezane su sa ograncima dobrotvornih organizacija u oblastima visokog rizika, odnosno u nedovoljno razvijenim delovima sveta, gde su socijalna davanja od strane države ograničena ili ih uopšte nema. U ovom kontekstu, grupe koje se služe terorizmom kao primarnim

¹³ Radna grupa za finansijske akcije (FAFT), FAFT+GAFI, str 4, preuzeto sa sajta : <http://www.apml.gov.rs/latinica/tipologije>

sredstvom u postizanju svojih ciljeva mogu koristiti i dobrotvorne organizacije koje su sa njima povezane na način da se sredstva preusmeravaju na finansiranje terorističkih napada ili regrutacije, a da se stvara prividan utisak zakonitosti, jer je navodno reč o dobrotvornoj organizaciji.¹⁴

6. Zaključak

Kako bi došlo do suzbijanja ovog pre svega krivičnog dela, samim tim i negativne pojave koja već godinama unazad ugrožava i narušava ljudska prava, neophodno je raditi na jačanju međunarodnih veza, između zemalja i raditi na preventivnim merama. Da bi se preduzele preventivne mere uopšte, neophodno je odvajanje ogromnih resursa kako finansijskih tako i drugih, kao i uključivanje svih državnih aparata. Glavni problem na koji kako teorija a tako i praksa nailaze već godinama unazad jeste kako i na koji način možemo još doprineti suzbijanju terorizma? Kako države odgovaraju na ovaj problem? Grana vlasti koja predstavlja granu zakonodavstva reguliše pravno pitanje, organi unutrašnjih poslova rade na suzbijanju i posledicama, obaveštajne službe prate svojim kontinuiranim radom svaku organizaciju nalik na terorističku, međutim sve je to bezuspešno dokle god ne postoji određen sistem koji će utvrditi kako sprečiti terorizam. Smatramo da se bez međunarodnog konsenzusa o definiciji samog terorizma i rešavanja pitanja šta za koju državu na svetu on predstavlja, ne možemo doći do napredovanja kada je reč o ovoj globalnoj pošasti. Sa aspekta pravnih nauka, terorizam se može i mora regulisati i prilagođavati kroz zakonodavstvo. Regulisanje pitanja, kako i na koji način se finansiraju terorističke grupe, može dati znatan doprinos ovom problemu. Nadležne institucije uz pojačanu kontrolu rada, takođe mogu pojačati mere prevencije, kako ne bi došlo do velikih gubitaka po čovečanstvo.

¹⁴ Radna grupa za finansijske akcije (FAFT), FAFT+GAFI, str 8, preuzeto sa sajta : <http://www.apml.gov.rs/latinica/tipologije>

Literatura:

- Bošković Goran, Pranje novca, Beosing, 2005;
- Đorić, Marija, „Teorijsko određenje ekstremizma“, Kultura polisa, 2012. br. 17.
- Ignjatović Đorđe, Kriminologija, Pravni fakultet, Beograd, 2016;
- Simeunović Dragan, Terorizam, Pravni fakultet, Beograd, 2009;
- Lutovac Svetislav, Lutovac Nikoleta, “Terorizam kao oblik političkog nasilja”, “Vojno djelo”, DOI: 10.5937/vojdelo1907491L;
- Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma, (“Sl. glasnik RS”, br. 113/2017, 91/2019 i 153/2020)
- Zakon o potvrđivanju konvencije Saveta Evrope o sprečavanju terorizma- („Službeni glasnik“, Međunarodni ugovori, br (19-2009)
- Krivični zakonik, (“Sl. glasnik RS”, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019;
- Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, terorizma i korupcije, (“Sl. glasnik RS”, br. 94/2016 i 87/2018 - dr. zakon);
- Konvencija o zaštiti ljudskih prava i sloboda;
- Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju terorizma;
- Međunarodni pakt o građanskim i ljudskim pravima;
- Nacionalna strategija za sprečavanje i borbu protiv terorizma za period 2017-2021, („Službeni glasnik RS”, br. 55/05, 71/05 – ispravka, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12 – US, 72/12, 7/14 – US i 44/14);
- Radna grupa za finansijske akcije (FAFT), FAFT+GAFI, str 8, preuzeto sa sajta : <http://www.apml.gov.rs/latinica/tipologije>;
- “Albanski terorizam na Kosovu i Metogiji”, Vlada RS, 2003. preuzeto sa sajta: https://www.media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/bela_knjiga1.pdf;
- http://www.mup.rs/wps/portal/sr/direkcija-policije/ojdpp/uprava%20kriminalisticke%20policije/szbpte!/ut/p/z0/fY2xCsIwF_AB_pcVZXow24BgArZBsIMxS3mWtj5b05DEDn69_QLHg-MOLBiwDhca-MNHscFr5bkVzOWqxU4yXqhKcSVEWSqvDnhUM6h1aa91sKk wOzmD_22uOB33SA1iP6bkl189gPj7ggtkY6E3rlGKiduwyp0_U0qsDE78Pnzrw o7pJ-mec_DYIBmw!!/

TERRORISM AS A CONTEMPORARY SECURITY CHALLENGE

Abstract: *Terrorism is one of the greatest challenges to modern security. In this paper, we try to explain how terrorism is regulated in the legislation of the Republic of Serbia and how and in what way it affects the security of the Republic of Serbia and surrounding countries. Starting with the AP of Kosovo and Metohija, where terrorism appears in the 1990s in the idea of creating a "Greater Albania". Terrorism as a phenomenon is based on the use of violence and an ideology that is religiously, racially or ethnically firmly determined. Terrorism as a crime in our legislation is one of the most serious crimes classified in the category of crimes against humanity and other goods protected internationally. What is considered a problem in the fight against terrorism is that even today there is no generally accepted understanding of what terrorism really is? This phenomenon, which is already gaining momentum today, is constantly advancing in every sense, and it is necessary to start finding a path that leads to controlling this phenomenon. By violating human rights and other material goods, terrorism threatens the global order.*

Key words: *terrorism, crime, security.*

MEĐUNARODNI IZAZOVI RIZICI I PRETNJE U LJUDSKOJ BEZBEDNOSTI I ZDRAVSTVU**

Sažetak: *Povećanje bezbednosnih pretnji prvo je izazvao čovek, svojim neracionalnim ponašanjem prema prirodi i prema ljudskoj vrsti i to najviše iz neznanja, ali i sebičnosti. Broj pretnji i izazova uglavnom je nastao zbog naglog tehnološkog i naučnog napretka čija upotreba je otišla u neželjenom pravcu.*

Protekle skoro dve godine obeležio je korona virus i njegovo širenje a vrlo verovatno ovaj trend će se nastaviti još neko vreme. Stoga treba posvetiti pažnju uticaju pandemije na bezbednost ljudi i pretnji koju virus COVID-19 predstavlja za pojedinca u različitim domenima. Pošto značaj zdravstvene bezbednosti do sada nije dovoljno istraživano, pitanje urušavanja globalnog zdravstvenog sistema i krize ljudske bezbednosti treba sagledati sa najrazličitijih aspekata.

Virus COVID-19, globalni je fenomen i bezbednosna pretnja, koja kontinuirano stavlja na test svaki stub društva u celom svetu.

Pandemija korona virusa ne doživljava se samo kao zdravstvena kriza, već „pitanje nacionalne bezbednosti“, Stoga je na Vladama da osiguraju ne samo bezbednost svojih granica i snabdevanje hranom, već i „ medicinskih proizvoda i zdravstva“. To iziskuje angažovanje gotovo svih resursa jednog društva, maltene kao u ratu, što u stvari i jesmo „u ratu protiv virusa“. Zdravstvo je u istoj meri postalo i pitanje nacionalne bezbednosti i međunarodne diplomatije.

Ključne reči: *pandemija, međunarodna bezbednost, nacionalna bezbednost, zdravstvena bezbednost.*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd;
mudrinic.ljiljana243@gmail.com

** Rad je deo projekta FPBISD- Bezbednosni izazovi savremenog društva

1. Uvod

Izazovi, rizici i pretnje predstavljaju sve pojave i procese koji su destruktivni po referentne vrednosti i interese jer onemogućavaju ili otežavaju njihovo dostizanje, postojanje, uživanje i razvoj. Oni se u raznim naukama i sferama prirodne i društvene stvarnosti različito tumače i određuju. Postoji uvek kada se dovodi u pitanje postojanje, ispoljavanje i uživanje onog što je vredno i značajno, odnosno kada se na referentnim vrednostima javljaju ili se mogu javiti neželjene promene ili se ne mogu nesmetano uživati.

Za razliku od tradicionalnog pristupa bezbednosti po kome su vojne pretnje i subverzije najveće opasnosti po društva i države, danas su bezbednosni izazovi, rizici i pretnje unutrašnji i spoljni, nevojni i vojni, dolaze od strane nedržavnih aktera i suverenih država. Danas dominiraju političke pretnje, ekonomske pretnje, čovekom izazvane ekološke pretnje i društvene pretnje. Vremenom je veoma izmenjena zamisao bezbednosti i, posebno njeni do sada manje poznati izazovi i pretnje koje ugrožavaju ne samo državu nego i pojedince, društvene grupe.¹ Zatim, pojedini izazovi kao što su oni iz grupe tzv. transnacionalnih – globalnih izazova i pretnji izjednačavaju dostizanje, očuvanje i unapređenje bezbednosti sa opstankom čoveka i ljudskog društva pa čak i života na zemlji. Isto tako se govori i o tome kako je teško odgonetati veoma izmenjenu prirodu bezbednosnih izazova i pretnji u razdoblju posle bipolarizma i hladnog rata jer se većina današnjih bezbednosnih izazova i pretnji najtačnije može iskazati kao, stanje pod pretnjom ili osećanje pretnje bez poznatog neprijatelja.

Izazovi podrazumevaju određenu aktivnost, proces, pojavu (fenomen) ili konkretan događaj, koji, svojom prirodom, dinamikom i potencijalnom energijom može u određenim okolnostima promeniti ili uticati na promene određenih stanja, uverenja, vrednosti, potreba, interesa i sl. i podstaći konkretne aktere na određenu reakciju kao konkretan odgovor na taj izazov. Reakcija ne mora predstavljati konkretnu radnju, već se može svesti i na neke mentalne (misaone, psihičke) reakcije, a u slučaju kada izazov deluje tako duboko i neminovno da proizvodi direktne posledice, svesnost je važan element reakcije. On je u stvari, neka vrsta podsticaja, stimulansa, podražaja, koji tera onog kome je upućen na odgovor, reakciju ili neku konkretnu radnju.²

Rizik znači izlaganje riziku, upuštanje u rizik u vezi s nečim i da uz rizik može nešto da se desi. Rizici su bliži, vidljiviji i jasnije merljivi oblici ugrožavanja suvereniteta i identiteta države i društva. Izvorišta su bezbednosnih pretnji a širina njihovog uticaja ima jasniji pojavni oblik. Imaju negativan predznak jer ugrožavaju opstanak države i društva ali uz mogućnost izbegavanja negativnih posledica i njihovo povoljno rešenje po objekat međunarodne bezbednosti.

¹ Simic R. Dragan, Nauka o bezbednosti, (2002), Sluzbeni list SRJ, Fakultet politickih nauka Beograd, str.62.

² Bajagic Mladen, Osnovi bezbednosti, (2007), Kriminalisticko-policijska akademija, Beograd, str.130.

Pretnjom se neko prisiljava na poslušnost bilo ucenom bilo silom.³ Pri pojmovnom određivanju izazova, rizika i pretnji ponaosob i procena vrednosti koju intenzitet delovanja ostavlja na određeni objekat – neutralan pozitivan i negativan.⁴ Pretnje su neposredni oblici ugrožavanja države i društva. To je vrsta pritisaka, činilac krize ili nekog sukoba, kojim želi da se nanese šteta ili neko zlo sa pozicija sile da bi se objekat pretnje prisilio na neke ustupke. Pretnje imaju jasne, predvidljive i određene oblike ugrožavanja – rat, ekonomske sankcije ili teroristički napadi – i negativne su po opstanak države i društva. To su konačni, najdirektniji izvod izazova i rizika⁵.

Povećanje spiska bezbednosnih pretnji najpre je izazvao čovek, svojim neracionalnim ponašanjem prema prirodi i prema ljudskoj vrsti i to najviše iz neznanja, ali i sebičnosti. Broj pretnji i izazova uglavnom je nastao zbog naglog tehnološkog i naučnog napretka koji je iskorišćen u neželjene svrhe.⁶

Spisak savremenih pretnji i izazova bezbednosti može se postaviti ovako: proliferacija nuklearnog i konvencionalnog oružja, pojava i širenje raznolikih vrsta bolesti, zagađenje životne sredine, neravnomerno crpljenje prirodnih bogatstava i raspoređenost materijalnog i duhovnog bogatstva, kao i neravnomerni naučni i tehnološki razvoj, etnonacionalni, verski i unutardržavni konflikti i netrpeljivosti, nepoštovanje osnovnih ljudskih prava i nedemokratska vladavina državom, međunarodni teroristički pokreti i organizovani kriminal, demografska eksplozija i velike migracije i unifikacija i globalizacija kulture.

Proces globalizacije imao je za posledicu i neke destruktivne pojave koje su izazvale regionalne i lokalne napetosti i konflikte. Novi izazovi, rizici i pretnje bezbednosti uslovljeni su sve izraženijim razlikama u ekonomskom razvoju pojedinih država i naroda. Savremeni svet je zbog toga postao opterećen mnogim neizvesnostima, s tim što je njegovo glavno obeležje u oblasti bezbednosti smanjenje opasnost od tradicionalnih vojnih sukobljavanja i direktnog konfrontiranja velikih sila, s jedne strane, i pojava mnoštva novih nevojnih izazova, rizika i prijetnji, s druge strane.⁷

2. Savremene međunarodne pretnje ljudskoj bezbednosti

Koncept ljudske bezbednosti javio se po završetku Hladnog rata kao novi nivo analize u studijama bezbednosti. Pomenuti koncept podrazumeva da se u središtu analize bezbednosne politike više ne nalazi država ili nacija, već pojedini

³ Orlic Dejan, (2004), Pojmovno odredjenje izazova, rizika i pretnji u procesu preoblikovanja međunarodne bezbednosti, Vojno delo, 3/04, str. 84.

⁴ Ibid

⁵ Ibid

⁶ Kesic Dalibor, (2004), Kultura bezbednosti u savremenom konceptu bezbednosti, Bezbednost, 2/04, str. 236.

⁷ Gacinovic Radoslav, (2007), Klasifikacija bezbednosti, Nauka, bezbednost, policija, 2/07, str. 21.

nac⁸. Ono što je karakteristično kada govorimo o ljudskoj bezbednosti jeste da je reč o „spornom konceptu“ oko čijeg se definisanja spore autori širom sveta⁹. Postoji značajan deo populacije koji se zalaže za ljudsku bezbednost iako dobar deo njih ne zna zapravo šta sve taj pojam podrazumeva. Prema Izveštaju o ljudskom razvoju iz 1994. godine „ona podrazumeva bezbednost od hroničnih pretnji, kao što su glad, bolest i represija“¹⁰ dok prema Doktrini ljudske bezbednosti za Evropu iz 2004. godine „ljudska bezbednost predstavlja individualnu slobodu od osnovnih nesigurnosti“¹¹. Kojim god od pomenutih određenja ljudske bezbednosti da se vodimo, dolazi se do zaključka da trenuci koje proživljavamo gotovo dve godine unazad, tj. pandemija virusa COVID-19 predstavlja pretnju ljudskoj bezbednosti. Pojedinci širom sveta strahuju za svoje zdravlje i za svoju sigurnost. Ukoliko se uzmu u obzir i elementi ljudske bezbednosti, a koji uključuju aspekte ekonomije, zdravlja, hrane, životne sredine, politike, individualne, ali i bezbednosti zajednice¹², može se reći da je pandemija koju proživljavamo ugrozila ne samo zdravlje pojedinaca, već ostavlja posledice i po grupe individua, kao i da nije reč samo o zdravstvenim posledicama, već se može govoriti i o ekonomskim i društvenim.

Način komunikacije u toku vanrednih situacija, zajedno sa propratnim političkim odlukama – ukidanje raznih sloboda i uvođenje ograničenja, homogenizacija javnog prostora sa svakodnevnim obraćanjima javnosti, radikalizacija medija, doprinose osećaju nesigurnosti kod građana. Možemo ustanoviti da je tako, pored prvo zdravstvene pa ekonomske i političke bezbednosti, ugrožena je i individualna sigurnost građana, koji se ratnom retorikom guraju u beznadežnost, anksioznost, osećaj straha, panike i očaja, pa i ozbiljnijih psihičkih poremećaja.

Tako usamljeni i nesigurni, sa ograničenim ličnim slobodama, mogu postati žrtva svake politike. Političari i donosioci odluka trebalo bi da imaju jasne predstave o retoričkim strategijama koje koriste, ako ih nisu svesni, a ako jesu, o efektima koje takva sredstva mogu proizvesti, a bez obzira na cilj radi kojeg je iskorišćena, trebalo bi da svaki pojedinac ume da prepozna koje ideološke namere stoje iza upotrebe metafore, što zahteva ne samo zavidnu jezičku sposobnost već i izgrađenu političku svest.

⁸ Ejodus, Filip. (2012). Međunarodna bezbednost: teorije, sektori i nivoi. Službeni glasnik. Str.215.

Ejodus, Filip. (2012). Međunarodna bezbednost: teorije, sektori i nivoi. Službeni glasnik. Str.107.

⁹ Ibid

¹⁰ United Nations Development Program. (1994). Human Development Report. Oxford University Press.

¹¹ Albrecht et al. (2004). A human security doctrine for Europe: the Barcelona Report of the Study Group on Europe's Security Capabilities. Study Group on Europe's Security Capabilities.

¹² Paris, Roland. (2001). Human Security: Paradigm Shift or Hot Air? International Security, 26(2), 87-102. <https://www.jstor.org/stable/3092123>

3. Bezbednosni rizici savremenog sveta

Sa stanovišta nacionalne i međunarodne bezbednosti, kao i sa stanovišta savremenih pretnji bezbednosti može se razmatrati i pitanje zdravlja (zaraznih bolesti, HIV/AIDS, bioterorizma, COVID-19). Zašto je značajno sagledati zdravlje kroz prizmu bezbednosti i kako su pojedine zemlje ovo pitanje regulisale strateškim dokumentima iz oblasti bezbednosti. Isto tako, neophodno je analizirati stanje javnog zdravlja u Republici Srbiji i Bosni i Hercegovini koje je znatno degradirano nakon događaja koji su obeležili poslednju deceniju XX veka a posebno kada je usledila poslednja pošast korona virusa koja je obeležila kraj druge i početak treće decenije XXI veka. To ukazuje da se mnogo više napora mora preduzeti u pravcu bezbednosti zdravlja, i institucionalnog posmatranja javnog zdravlja kroz prizmu bezbednosti. U suprotnom, zemlje Balkana i celog sveta u budućnosti se mogu suočiti sa ozbiljnim nedostatkom kapaciteta za prevenciju, suzbijanje i sanaciju pandemija i drugih zdravstvenih pretnji i posledica koje ove pretnje mogu ostaviti po nacionalnu bezbednost države.

Zarazne bolesti su u novim okolnostima intenzivnih komunikacija i sve veće međuzavisnosti postale ozbiljna pretnja globalnoj bezbednosti. Naime, ubrzani tempo kretanja ljudi i proizvoda, enormni porast stanovništva i krajnje ograničeni egzistencijalni uslovi za sve veći broj ljudi, uslovljavaju nastanak i širenje zaraznih bolesti, uključujući i njihove sve češće pandemijske oblike, koje sve ozbiljnije narušavaju zdravlje svetske populacije.

Među savremenim pretnjama bezbednosti nezaobilazno mesto ima i zdravlje, odnosno zarazne bolesti, COVID-19, bioterorizam i HIV/AIDS.¹³

Veza između zdravlja i bezbednosti i sagledavanje zdravstvenih problema kao problema bezbednosti našli su mesto i u Strategiji nacionalne bezbednosti SAD-a, gde se u najveće pretnje ubrajaju i „ozbiljne globalne pandemije zaraznih bolesti”.¹⁴ I u strategijama nacionalne bezbednosti drugih zemalja prepoznat je značaj i veza između zdravlja i bezbednosti. Strategijom nacionalne bezbednosti Velike Britanije naglašava se da je „rizik od pandemija ljudskih bolesti jedan od najvećih sa kojim se susreću”,¹⁵ a Nacionalni registar rizika označio je rizik od pandemijskog gripa kao rizik najvećeg prioriteta.¹⁶ Bela knjiga odbrane i bezbed-

¹³ Videti: Pol D. Vilijams (ur.) (2012), *Uvod u studije bezbednosti*, Službeni glasnik i Fakultet bezbednosti, Beograd; Victor Mauer and Myriam D. Cavelti (eds), *The Routledge Handbook of Security Studies*, Routledge, New York, 2012; Peter J. Burgess (ed.), *The Routledge Handbook of New Security Studies*, Routledge, New York, 2010.

¹⁴ “National Security Strategy”, The White House, 2015, www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf, 26.10.2021.

¹⁵ “A Strong Britain in an Age of Uncertainty: The National Security Strategy”, United Kingdom Government, 2010, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/61936/national-security-strategy.pdf, 26.10.2021, p. 30.

¹⁶ “National Risk Register of Civil Emergencies 2013 Edition”, Cabinet Office, 2013, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/211867/National

nosti Francuske od 2013. godine takođe je svrstala rizike od pandemija među prioritetne: „suočavamo se sa rizikom, naročito rizikom novih, visoko patogenih i smrtonosnih pandemija prouzrokovanih, npr. pojavom novih virusa ili oslobađanjem virusnih oblika iz laboratorija”.¹⁷

Ruskom strategijom nacionalne bezbednosti do 2020. godine, kao najznačajnija pretnja u sferi zdravlja i nacionalne bezbednosti naveden je širok spektar epidemija i pandemija, sa akcentom na masovno širenje infekcije HIV-om.¹⁸

Nasuprot tome, analiza strategije nacionalne bezbednosti Republike Srbije pokazuje da se pitanju zdravlja sa tog stanovišta nacionalne bezbednosti ne daje previše značaja. Strategija rizike i pretnje klasifikuje na osnovu posledica koje mogu ostaviti ukoliko se pojave, a zdravstvena dimenzija navedena je na kraju mogućih rizika i pretnji: „opasnosti povezane sa pojavljivanjem i širenjem infektivnih bolesti kod ljudi i zaraza kod životinja predstavljaju bezbednosni rizik koji bi u budućnosti mogao biti sve izraženiji”.¹⁹

Nesporno je da je bioterorizam zapravo jedan od najbrutalnijih oblika terorizma koji je često usmeren na nedužno i nezaštićeno stanovništvo, zagađivanje i kontaminaciju životne sredine, sa ciljem izazivanja straha i panike, odnosno ugrožavanja zdravlja i života ljudi, biljaka i životinja, posebno ako se uzme u obzir napredak nauke.²⁰ Posledice bioterorizma su vrlo opasne i nepredvidivog dometa, od postizanja taktičkih do ostvarenja strategijskih ciljeva.

Zarazne bolesti uzrokovane novim ili davno zaboravljenim infektivnim agensima, masovne epidemije do kojih dovode i potencijalna upotreba infektivnih agenasa u terorističke svrhe (bioterorizam) predstavljaju značajne bezbednosne rizike savremenog sveta, jasno prepoznate i definisane u strategijama vodećih zemalja sveta, SAD-a, Rusije, Kine, Francuske, Nemačke, Velike Britanije, ali i međunarodnih organizacija kao što su UN, EU, NATO, ODKB. Stručnjaci smatraju da su mikroorganizmi svemogući, da su svuda oko nas i da će imati poslednju reč, to govori zbog čega je važno prepoznati značaj ovog problema i osposobiti nacionalne kapacitete za adekvatnu prevenciju i reagovanje.

Agroterorizam kao podvrsta bioterorizma posebno je aktuelan za zemlje kao što je Srbija. Posebnu dimenziju ovaj problem ima danas kada se govori o zloupotrebi GMO, od čega je poljoprivredu teško odbraniti i zbog toga predstavlja meku metu.

RiskRegister2013_amended.pdf, 26.10.2021.

¹⁷ “French White Paper Defence and National Security”, President of French Republic, 2013, www.defense.gouv.fr/.../White%20paper%20on, 26.10.2021. p. 44.

¹⁸ “Russia’s National Security Strategy to 2020”, President of the Russian Federation, 2009, www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?id=154915, 26.10.2021.

¹⁹ „Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije”, *Službeni glasnik RS*, br. 28/10/2009.

²⁰ John L. Black, (2003) “Genome projects and gene therapy: gateways to next generation biological weapons”, *Military Medicine*, Vol. 168, Issue 11, 864–871.

Odgovor na eventualnu krizu izazvanu biološkim akcidentom ili upotrebom bioloških agenasa mora biti multidisciplinaran, integrisan i timski, a zadaci i obaveze svih moraju biti jasno definisane u okviru dobro izgrađene strategije koja nam u ovom polju nedostaje.

Kraj Hladnog rata obeležili su događaji koji su doveli do promena u shvaćanju koncepta bezbednosti i identifikovanja novih, netradicionalnih izazova, rizika i pretnji bezbednosti. Predmet izučavanja studija bezbednosti razvija, u smislu identifikovanja novih, nevojnih pretnji bezbednosti (kao što su degradacija životne sredine, širenje bolesti, masovno naseljavanje, migracije, nacionalizam, terorizam, i dr.), tako i po pomeranju koncepta bezbednosti od nacionalne ka bezbednosti pojedinca – ljudskoj bezbednosti.²¹ Iako zdravstvena bezbednost predstavlja jednu od dimenzija ljudske bezbednosti, o konceptu zdravstvene bezbednosti treba govoriti sa stanovišta nacionalne i međunarodne bezbednosti, kao i sa stanovišta savremenih pretnji bezbednosti.

Iako ne postoji univerzalno prihvaćena definicija zdravstvene bezbednosti, uočeno je da se ovaj koncept povezuje sa masovnim širenjem zaraznih bolesti; upotrebom patogenih mikroorganizama kao biološkog oružja u terorističke svrhe; kao i time da pojedine zarazne bolesti, mogu imati društvene, političke, ekonomske i vojne posledice, i samim tim ugroziti stabilnost i bezbednost, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou. Sve ovo uticalo je na to da se zdravstveni problemi počinju sagledavati kao bezbednosni problem.²²

Stoga, značajnu ulogu u bezbednosti zdravlja igraju visoki politički zvaničnici koji svojim izjavama, ukazuju na zdravstvene probleme kao probleme bezbednosti koje treba regulisati rezolucijama i strateškim dokumentima. Vodeću ulogu u bezbednosti zdravlja imaju SAD, koje su kroz značajne strateške dokumente i direktive potvrdile vezu između zdravlja i bezbednosti, ali i uticale na to da se određene bolesti, kroz rezolucije Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija, proglase pretnjom po međunarodni mir i bezbednost. Ovo pitanje nije obuhvaćeno strategijom nacionalne bezbednosti u BiH, niti drugim pravnim aktima iz oblasti bezbednosti.

4. Problemi u zdravstvu kao sistemski i bezbednosni

Srbija samo na papiru ima besplatan javni zdravstveni sistem, a ako ovako nastavi da ne ulaže u javno zdravlje, imaće samo privatno zdravstvo. Osim toga u Srbiji je sve manji broj lekara. Kada pominjemo stanje javnog zdravstvenog

²¹ Paris, Roland (2001) "Human Security Paradigm Shift or Hot Air?", *International Security*, Vol. 26, No. 2, p. 97.

²² Videti: Simon Ruhston and Jeremy Youde (eds), *Routledge Handbook of Global Health Security*, Routledge, New York, 2014; Simon Rushton, "Global Health Security: Security for Whom? Security from What?", *Political Studies*, Vol. 59, No. 4, 2011, pp. 779–796; David Fidler, "Public Health and National Security in the Global Age: Infectious Diseases, Bioterrorism, and Realpolitik", *Faculty Publications*, Paper 416, 2003.

sistema, treba reci da Srbija izdvaja svega 8,5 odsto BDP za zdravstvo, dok je u Evropi to 12,5 odsto. Od toga u Evropi se iz Budžeta izdvaja od 85 odsto do 95 odsto za javno zdravstvo. U Srbiji je to 59 odsto i opada. Drugim rečima Srbija samo na papiru ima besplatan javni zdravstveni sistem. I to je veliki problem i tendencija da će na kraju imati privatno zdravstvo, a ne javno zdravstvo, koje bi trebalo da bude besplatno.²³

Pre jedne decenije u javnom zdravstvenom sistemu bilo je zaposleno oko 85.000 lekara, a prošle godine ih je bilo manje od 79.000 ili za sedam odsto manje. Po zvaničnim podacima Doma zdravlja Novi Sad, u proteklih šest godina otišla su 33 lekara, a grad je narastao za 60.000 stanovnika. U primarnoj zdravstvenoj zaštiti u Americi radi se 51 sat nedeljno, dok se u Srbiji ne može ni izmeriti koliko radi jer u proseku treba da pregleda 2.700 pacijenata, a da bi to kvalitetno uradio, treba da radi 22 sata dnevno.

Zbog toga su ljudi primorani da se leče privatno, a pošto je to veoma skupo, većina se i ne leči. Lekari su pod sve većim pritiskom i u Novom Sadu za protekle dve godine smrtnost je povećana za 20 odsto, a u Srbiji za 13 odsto.

Činjenica je da su lekari i uopšte medicinsko osoblje pod ogromnim pritiskom i zbog svega toga masovno napuštaju zdravstvo, zbog loših plata, zbog loših odnosa, zbog nepotizma, partijskog pritiskanja i zbog nemanja plana i ideja u kojem pravcu treba da ide zdravstvo.²⁴

Bosna i Hercegovina način organizacije zdravstva – na entitetskom nivou (Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine), nivou distrikta Brčko, u deset kantonalnih zdravstvenih sistema na federalnom nivou, sa ograničenim finansijskim sredstvima, rezultira nizom nedostataka koji se negativno odražavaju na zdravstveno stanje stanovništva u BiH. „Upravljanje i finansiranje zdravstva u Republici Srpskoj je centralizovano, za razliku od federacije BiH gdje je ova oblast regulisana na nivoima kantona.

Zdravstveni sistem u BiH u celini je komplikovan i neefikasan. Organizacija zdravstva u BiH je uslovljena njenim ustavnim i političkim uređenjem tako da umesto jedinstvenog zdravstvenog sistema na državnom nivou, sa jednakim pristupom svim zdravstvenim uslugama, imamo trinaest „nezavisnih“ zdravstvenih sistema koji, zbog zakonske regulative pacijentima često onemogućavaju jednak pristup zdravstvenoj zaštiti na svim nivoima.²⁵

Nezadovoljstvo lošim uslovima rada, niskim platama i nedostatkom kontinuirane edukacije rezultira i odlaskom zdravstvenih profesionalaca u koje su uložena velika finansijska sredstva.

²³ <https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/287952/Akcija-progresivne-Vojvodine-Besplatno-javno-zdravstvo-samo-na-papiru.html> pristupljeno, 8.11.2021.

²⁴ <https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/287952/Akcija-progresivne-Vojvodine-Besplatno-javno-zdravstvo-samo-na-papiru.html> pristupljeno, 8.11.2021.

²⁵ <https://m.dw.com> pristupljeno 27.10.2021.

5. Zdravstveni rizici i teškoće u svetu i kod nas

Podaci do sada ukazuju na ljude koji su pod posebnim rizikom da dobiju ozbiljne simptome bolesti COVID-19. Ove grupe uključuju starije kao i one sa ozbiljnim, već postojećim zdravstvenim poteškoćama.

Američki Centar za kontrolu i prevenciju bolesti(CDC) kaže da rizični pojedinci mogu biti oni koji pate od hipertenzije ili drugih bolesti krvotoka, hronične bolesti pluća, dijabetesa, bolesti jetre ili bubrega ili ljudi s oslabljenim imunološkim sistemom. Dnevna kompilacija slučajeva zaraženih korona virusom koje objavljuje univerzitet Johons Hopkins je najkompletnija na svijetu, ali se oslanja na informacije koje dostavljaju vlade pojedinih država.²⁶

U mnogim zemljama postoje restrikcije o objavljivanju takvih informacija ili drugi razlozi zašto se ne želi prikazati puna slika. Isto tako slika se neprestano menja i zato ovde nismo izneli mnogo cifara o zaraženima i obolelima.

Metodologija, direktност, transparentnost i kvalitet ovih podataka može dramatično varirati od zemlje do zemlje.

CDC dodaje da je daleko više muškaraca nego žena umrlo ili doživjelo ozbiljne reakcije organizma na COVID-19, što potvrđuje trend koji se primjećuje u gotovo svim zemljama, a vidi se već u najranijim podacima iz Kine, odakle je potekao korona virus.

Istraživači oprezno govore o rodnim razlikama, iako istražuju moguće načine ponašanja, imunološke reakcije ili druga objašnjenja koja se tiču razlika između muškaraca i žena.

Uopšteno govoreći, deca u pandemiji prolaze mnogo bolje od odraslih. Više studija je pokazalo vrlo malu smrtnost među inficiranom decom i postepeni rast u smrtnosti od COVID-19 do dobi od 60 godina. Nakon 60-te godine, rizik od smrtnosti čini se da se dramatično uvećava.

Jedna od prvih velikih studija, objavljena u medicinskom žurnalu The Lancet opisuje „snažnu starosnu gradaciju smrtnog rizika“. Kasnija studija u The Lancetu, na desetinama hiljada slučajeva, sugerise stopu smrtnosti među odraslim pacijentima u 30-im godinama od 0.15 procenata – 0.15 procenata na 10.000 pacijenata – u poređenju sa 13.4 procenta – ili oko 1.500 na 10.000 – među pacijentima od 80 ili više godina.

Ipak povećan broj tinejdžera ili mlađih tinejdžera u Francuskoj, Belgiji i Sjedinjenim Državama još nije objašnjen. Gotovo na 100 djece u državi New York identifikovano je da pate od nove bolesti koja se povezuje sa izloženošću korona virusa i koju ljekari opisuju kao Kavasaki sindrom – bolest koja izaziva upale u organizmu – ili sindrom toksičnog šoka.

Najviše najgorih izbijanja zaraze od kada je korona virus najvjerovatnije prešao sa životinja na čovjeka krajem 2019 desio se u severnoj hemisferi, gdje je bila

²⁶ <https://www.slobodnaevropa.org /amp/covid-19-najve%C4%87i-rizici-%C5%A1ta-znamo-a-%C5%A1ta-ne/30612072.html>, pristupljeno 28.10.2021.

zima i proljeće. Ovaj oblik izbijanja generalno je poznat među bolestima kao što je obična prehlada – koju mogu izazvati četiri od sedam korona virusa za koje se zna da se prenose među ljudima – i gripa.

„Korona virusi su češći tokom hladnijeg vremena, ali ne svi“, rekao je Daniel Singer, regionalni direktor CDC-a za Centralnu Aziju. „Jedan korona virus je virus koji uzrokuje bliskoistočni respiratorni sindrom (MERS), a taj virus dolazi od kamila na Bliskom Istoku gdje je jako toplo. Dakle, ne postoji baš dobro pravilo koje će reći kako će se tačno ovaj virus ponašati“.²⁷

Postoje značajni dokazi koji pokazuju da mnogo ljudi u životnom prostoru može biti jedan od visokorizičnih faktora za infekcije korona virusa. „Jedna od stvari a to se pokazalo vrlo rano u izbijanju u Vuhanu, bila je ta što se događalo puno prenosa unutar domaćinstava – više nego generalno u zajednici, pre nego što je eksplodirao u zajednici“, kaže Marjorie Pollack, epidemiolog iz New Yorka i zamjenica urednika programa za monitoring bolesti (ProMED) što je sistem za rano upoznavanje na nove bolesti i izlaganje toksinima širom planete.

„To se više odnosi na domaćinstva ljudi koji žive zajedno u stanu. Male kuće jedna do druge – gusto raspoređena populacija – ne mora nužno značiti da će biti zaraze“, rekla je Pollack.²⁸

To se može primeniti na više stepene infekcije u mestima koja se dosta oslanjaju na migrantske radnike kao što je Rusija u kojoj ima dosta radnika iz centralne Azije, a koji često žive zajedno u malim prostorijama.

Zajednički život i deljenje domaćinstava otežava fizičko distanciranje i nije ograničeno samo na migrantske zajednice. Inače, zdravo stanovništvo i dobri resursi Italije naizgled bi mogli sugerisati manju verovatnoću od tako velike smrtnosti.

Ali, smrtnost od 50 plus na 100.000 bolesnika s COVID-19 učinilo je da je Italija treća po smrtnosti iza Belgije i Španije (ne uzimajući u obzir male države San Marino i Andoru). Autori ranije demografske studije o raširenosti i stopi smrtnosti od korona virusa zapazili su da Italiju „karakterišu ekstenzivni međugeneracijski kontakti, podržani gustom naseljenošću i suživota odrasle dece i roditelja. Čak i kad međugeneracijske porodice ne žive zajedno, svakodnevni kontakti su česti“.

Na drugoj strani dobrostojećeg spektra Afganistan ima jednu od najvećih prosečnih stopa zajedničkog života sa starijim članovima porodice, više od devet, što je podatak koji je iznelo UN-ovo odeljenje za populacionu politiku.

Potvrđeni broj infekcija je iznenađujuće nizak, u zemlji sa oko 37 miliona ljudi, ali to je takođe zemlja sa najmanje testiranja populacije na COVID-19 na svetu.

Svakako da je od pomoći ako tokom pandemije postoji medicinska pomoc u blizini.

²⁷ Ibid

²⁸ Ibid

Ali autori studije o “povećanoj potrebi za bolnicama” tokom pandemije COVID-19 upozoravaju na “pustinje bez bolnica” u Engleskoj i Welsu sa “nedovoljnim resursima koji bi se nosili sa talasima kritičnih slučajeva”.

Problemi se događaju i u zemljama koje na prvi pogled izgledaju da su uskladile kapacitet s demografijom. Posljednji podaci OESD-a svrstavaju Rusiju među svetske lidere po broju bolničkih kreveta – oko osam na 1.000 ljudi – iako su za trećinu udaljeni od Japana (13) i Južne Koreje (12).

Ipak, ruska Revizorska komora upozorila je na nedostatak kvalifikovanih lekara i rekla da su inspekcije u više od 100.000 medicinskih ustanova pokazale da gotovo trećini njih nedostaje tekuća voda. Čak ih više nije imalo centralno grejanje ili kanalizaciju. “Najgore mesto je ono koje nema medicinsku sposobnost za rešavanje ozbiljnih slučajeva”, rekla je Pollack.

Možda to sve nisu ni objekti s permanentnom funkcijom. Čak je i severna Italija, nakon što je u početku bila “shrvana” konačno bila u stanju da sakupi medicinske resurse kako bi odgovorila na “skokove slučajeva COVID-19”, rekla je Pollack.²⁹

Autori tekuće globalne studije o „Merenju ponašanja i verovanja o COVID-19 širom svijeta“ ne navode veze između poverenja i ozbiljnosti pandemije u državama obuhvaćenim ovom studijom. Umesto toga navode da je „nedostatak poverenja u vlade povezan sa gorim stanjem mentalnog zdravlja“, jedan od autora Jon Jachimowicz iz Harvard Business School's Organizational Behavior Unit, rekao je.

Ali takođe je tačno da su ispitanici u njihovoj studiji u nekim od najgore pogođenih zemalja na svijetu smatrali da su njihove vlade naj „neiskrenije“.

Rezultati sakupljeni od 85.000 ispitanika iz 51 države sveta smestili su Venecuelu, Rusiju, Sjedinjene Države i Belorusiju među 10 država koje su najmanje „iskrene o činjenicama vezanim za izbijanje korona virusa“.

Sjedinjene Države, Španija i Rusija vode u broju infekcija Covid-19 prema zvaničnim brojkama. Venecuelanski zvanični podaci o infekcijama su niži ali takođe upitni te okarakterisani kao „čudni“ kao i efikasnost njihove strategije testiranja na antitela na COVID-19. S druge strane, Singapur, Danska i Latvija su među vladama na koje se gleda kao da su najiskrenije.

Svi su uveliko viđeni kao pokretači raznih i efikasnih mera, ali sa različitim strategijama koje su održavale lokalni prenos korona virusa nižim nego u većini mesta. Ali u drugom podsećanju na opasnosti izvlačenja zaključaka o COVID-19, ispitanici su rangirali „neistinu“ Španije i Ujedinjenog Kraljevstva-dve najteže pogođene države na svetu – blizu proseka i pored manje pogođenih zemalja, poput Albanije i Slovačke.

Mnoge studije su ukazale na uslove na radnom mestu kao moguće razloge rizika od COVID-19, poput odlaska prevozom na posao i mogućnosti rada od

²⁹ <https://www.slobodnaevropa.org /amp/covid-19-najve%C4%87i-rizici-%C5%A1ta-znamo-a-%C5%A1ta-ne/30612072.html>, pristupljeno 28.10.2021.

kuće, skućenih radnih mesta i poštovanje poslodavaca najbolje prakse ili posebnim merama protiv pandemije.

U Kaliforniji jedan pokušaj testiranja pokazao je da je 90 posto onih koji su bili pozitivni na korona virus takodje „izvestili da ne mogu raditi kod kuće“. Brojke iz Engleske i Welsa sugerišu da muškarci sa niskom stručnom spremom imaju dva puta višu smrtnost u odnosu na ukupno zaposlene muškarce.

Ali, osim poticanja da se zdravstvenim radnicima pruži odgovarajuća zaštita i priznaju dodatni rizik za radnike u uslužnom sektoru koji ne mogu znati dolaze li u kontakt sa zaraženim kupcima, Međunarodna organizacija rada (ILO) odupire se odabiru određenih sektora kao posebno ugroženim.

Umesto toga, viši stručnjak za zaštitu na radu Shengli Niu naglasio je saradnju poslodavaca i lokalnih zdravstvenih vlasti.³⁰

„Da biste zaštitili radnike od uticaja ili prenošenja virusa, na radnom mjestu moraju se provesti određene mere...morate imati politiku i program“, rekao je.

Podatak Zavoda za javno zdravstvo FBiH je da je ukupan broj smrtnih ishoda od posledica zaraze korona virusom na području federacije BiH 6.310.

Do sada je u Republici Srpskoj preminulo ukupno 4.687 osoba kod kojih je potvrđen korona virus, navodi se u biltenu instituta za javno zdravstvo RS.

Ukupan broj preminulih od koronovirusa u Srbiji je 9,698 podatak je instituta za javno zdravlje Srbije. Ukupan broj slučajeva sa smrtnim ishodom u svijetu je 4,927,723. Brojevi zaraženih i onih sa smrtnim ishodom svakodnevno se povećavaju.³¹

„Nacionalizam vakcine“ može samo produbiti postojeće podele u svetu i voditi uspostavljanju novog globalnog poretka u kome će biti sve manje saradnje i multilateralizma, a sve više podozrenja, podela i sukoba. Stoga, postoji opasnost da „lek bude gori od bolesti“.

Virus ne poznaje nacionalne granice. Velike krize imaju i velike posledice, podseća Frensis Fukujama, profesor Univerziteta Stendford u tekstu u „Forin afersu“.

Tako je Velika Depresija izazvala izolacionizam, nacionalizam, fašizam i Drugi Svetski rat – ali i dovela do „Nju Dila“, uspona SAD kao supersile i na kraju dekolonizacije.

Političke posledice pandemije mogu biti još veće, smatra Fukujama. Počev od preraspodele globalne moći koja će se od zapada pomeriti ka Aziji, do jačanja nacionalizma koji će povećati mogućnost međunarodnih sukoba.³²

„Ipak, imajući u vidu i dalje stabilizirajuću ulogu nuklearnog oružja i zajedničke izazove sa kojima se suočavaju svi glavni akteri, međunarodne turbulencije su manje verovatne nego na domaćem planu“, smatra Fukujama.

³⁰ <https://www.slobodnaevropa.org> pristupljeno 28.10.2021.

³¹ <https://www.slobodnaevropa.org>, pristupljeno 27.10.2021.

³² <https://www.radioslobodnaevropa.org> „Vakcina će odrediti novi svetski poredak“ pristupljeno 14.11. 2021.

6. Zdravlje kao pitanje nacionalne bezbednosti

Srbija kao siromašna, ratovima, ali i epidemijom kolere iscrpljena zemlja ušla je u Prvi svetski rat koji je pokazao svoju razornost, i kroz epidemiju tifusa. Epidemija tifusa pojavila se krajem 1914. godine, a kulminaciju je dostigla 1915. godine kao „jedna od najtežih epidemija modernog doba”.³³

U periodu nakon Drugog svetskog rata, došlo je do ekonomskog jačanja zemlje i ulaganja u zdravstveni sistem, koji je pružao besplatnu sveobuhvatnu zdravstvenu zaštitu, imao više doktora po osobi od Švedske, i više lekova po osobi od Švajcarske.³⁴ Iako je u navedenom periodu bilo epidemija zaraznih bolesti, pa je ujedno i 1967. u Beogradu (kao i u Marburgu i Frankfurtu), po prvi put identifikovana Marburg groznica (uzrok je bio zaraženo tkivo majmuna koje je iz Ugande uvezeno za laboratorijska istraživanja), najveća epidemija koja je dovela do zatvaranja granica, ekonomskih i gubitaka života i angažovanja oružanih snaga bila je epidemija malih boginja 1972. godine. Danas se virus malih boginja čuva u laboratorijama samo dve zemlje: SAD i Rusije.

Značajna degradacija javnog zdravlja stanovništva Srbije, čije se posledice osećaju i danas, započela je devedesetih godina prošlog veka međunarodnom izolacijom (tadašnje SRJ) i sankcijama, da bi kulminaciju doživela NATO bombardovanjem 1999. godine. Tokom devedesetih godina došlo je do povećanja stope mortaliteta, porasta malignih oboljenja, smanjenja broja stanovnika, porasta broja samoubistava i postraumatskih poremećaja, kao i epidemija zaraznih bolesti.

U periodu od 2005. godine do 2009. godine došlo je i do porasta broja obolelih od infektivnih bolesti, čiji se virusi svrstavaju u A kategoriju potencijalnih bioloških agenasa (antraks, botulizam, tularemija).³⁵ Iako se do sada Srbija nije susrela sa bioterorizmom, postojanje ovih agenasa i mogućnost njihove upotrebe u terorističke svrhe, nameće potrebu pripreme javnog zdravstvenog sistema, ali i sistema bezbednosti za ovakve situacije. Treba istaći da je 2009. godina ostala upamćena i kao godina sa najviše infektivnih oboljenja, naročito respiratornih, što je bila direktna posledica pandemije svinjskog gripa (H1N1) 2009. godine.

Zdravstveni problemi ostavljaju i ekonomske posledice, pa se tako procenjuje da je epidemija H1N1 izazvala ekonomske gubitke u Srbiji u proizvodnji i trgovini, između 6,2 i 8,2 milijardi dinara.³⁶

³³ Richard P. Strong, et al., *Typhus Fever with Particular Reference to Serbian Epidemic*, The American Red Cross at the Harvard University Press, Cambridge, 1920, p. 3.

³⁴ Mary Black, (1993) "Collapsing health care in Serbia and Montenegro", *BMJ*, 307, p. 1135.

³⁵ Goran Bjelovic, (2013) "Case Study – Serbia", in: Iris Hunger, Vladan Radosavljevic, Goran Belojevic and Lisa D. Rotz (eds), *Biopreparedness and Public Health: Exploring Synergies*, Springer, p. 196.

³⁶ Želimir Kešetović, (2013) "Analysis of Civil Security Systems in Europe – Case Study: Serbia", Anvil Project, http://anvil-project.net/wp-content/uploads/2021/10/Serbia_v1.0.pdf.

7. Epidemije i terorizam u globalnoj bezbednosnoj strukturi savremenog sveta

U izmenjenoj globalnoj bezbednosnoj strukturi savremenog sveta zarazne bolesti prepoznaju se kao jedan od vodećih bezbednosnih rizika, upravo zbog dimenzija mogućih posledica koje mogu prouzrokovati, o čemu svedoče epidemije koje su u prošlosti menjale istoriju čovečanstva (kuga, variola, španski grip), kao i posledice koje su sa sobom ostavili epidemija Ebole ili sida kao interplanetarna kuga novog doba. Migracije stanovništva i klimatske promene predstavljaju rizik za pojavu novih ili povećanje incidence postojećih zaraznih bolesti. Zloupotreba mikroorganizama i njihovih produkata u terorističke svrhe-bioterrorizam, danas predstavlja veliki bezbednosni rizik i realnu opasnost, posebno zbog mogućnosti zloupotrebe genetičkog inženjeringa i biotehnologije. Zato je važno osposobiti resurse na nacionalnom i međunarodnom nivou za adekvatan odgovor na pojavu epidemija, prevenciju i reagovanje u slučaju bioterorističkog akta. Bezbednosna struktura savremenog sveta dinamično se menja, a u tom ritmu iskrsavaju novi bezbednosni izazovi. Jedan od najznačajnijih je svakako terorizam, koga danas teoretičari definišu kao zločin, kao bolest i kao rat. Iako terorizam predstavlja staru opasnost, on menja forme prilagođavajući se tehnološkom jeziku vremena. To nas je dovelo i do takozvanog postmodernog ili superterorizma koji podrazumeva korišćenje oružja za masovno uništenje, biološkog, hemijskog, radiološkog, nuklearnog. Među njima, svedoci smo zastrašujućeg širenja upravo biološkog oružja i tehnologija njegove proizvodnje, tako da ono danas po razmerama mogućih posledica predstavlja stratešku pretnju.

S druge strane, strategije nacionalnih bezbednosti su u ovom segmentu neadekvatne ili nedovoljno izgrađene, baš zbog toga što svest o ovoj vrsti pretnji, rizika i izazova nije na dovoljnom nivou.

Pod biološkim oružjem podrazumevamo mikroorganizme (bakterije, gljivice, viruse, parazite) i njihove produkte-toksine koji mogu biti upotrebljeni kao oružje u ratu ili rukama terorista. To su isti oni infektivni agensi izazivači bolesti od kojih su mnogi endemski rasprostranjeni na našem geografskom području, a posebno su nas mučili u formi epidemija u vremena ratnih dejstava, poput tifusa, tularemije, hemoragijske groznice, variole, i slično.

Zarazne bolesti danas svakako predstavljaju jednu od najvećih bezbednosnih pretnji, jer svakodnevno ugrožavaju ljudski život ubijajući i do 15 miliona ljudi godišnje i odgovorne su za 63% smrtnih slučajeva kod dece. Prema podacima Svetske zdravstvene organizacije (SZO), bolesti uzrokovane mikroorganizmima svrstavaju se u prvih deset vodećih uzroka smrtnosti u svetu. Smatra se i da je više od 15% svih malignih bolesti infektivne etiologije. Najviši procenat

pojavljivanja infektivnih bolesti beleži se u nerazvijenim zemljama u Africi i Jugoistočnoj Aziji, dok je u razvijenim državama, i pored napretka u iskorenjavanju tradicionalnih, došlo do pojave novih zaraznih bolesti sa potpuno novom kliničkom slikom i uzročnicima.

Ljudi su rano shvatili da se neke bolesti prenose kontaktom sa obolelim osobama i životinjama ili njihovim sekretima što su koristili za namerno izazivanje oboljenja i slabljenja ratnog potencijala protivnika. Upravo zato se može s pravom reći da biološko oružje predstavlja opasnost staru kao i ljudsko društvo i civilizacija u celini.

U Srednjem veku u utvrđene gradove ubacivani su, pomoću katapulte, leševi ljudi i životinja umrlih od zaraznih bolesti. Britanski kolonizatori su u pohodu na Severnu Ameriku domorodačkim plemenima u vidu humanitarne pomoći davali čebad, posteljinu i maramice kontaminirane izlučevinama obolelih od variole. Iako je i tada postojala svest o štetnosti ovakvih vrsta „oružja“ i posledicama koje ista izazivaju, tek od kraja XIX veka, razvojem znanja iz oblasti mikrobiologije i epidemiologije, počinje da jača strah od korišćenja patogenih bakterija kao oružja, pa se u zakone unose odredbe o zabrani njihove upotrebe u ratu.

U toku Prvog svetskog rata intenzivno su korišćeni biološki agensi, i to pre svega uzročnici zoonoza, bolesti ljudi i životinja. Nemačka je najaktivnije radila na razvoju, proizvodnji i primeni biološkog oružja. Period između dva svetska rata obeležila je pandemija španskog gripa čiji je uzročnik bio virus influence A (H1N1). U tom periodu Velika Britanija započela je sa istraživanjima antraksa kao biološkog oružja, a otpočeo je i razvoj biološkog programa u SSSR-u, Japanu i SAD-u.

Na osnovu navedenog, nesporno je da je bioterorizam zapravo jedan od najbrutalnijih oblika terorizma koji je često usmeren na nedužno i nezaštićeno stanovništvo, zagađivanje i kontaminaciju životne sredine, sa ciljem izazivanja straha i panike, odnosno ugrožavanja zdravlja i života ljudi, biljaka i životinja, posebno ako se uzme u obzir napredak nauke.³⁷ Posledice bioterorizma su vrlo opasne i nepredvidivog dometa, od postizanja taktičkih do ostvarenja strategijskih ciljeva.

Mikroorganizmi su kao izazivači velikih epidemija i pandemija do sada značajno menjali tokove istorije i živote ljudi. Tako je samo influenza (grip) do sada odnela 75 miliona ljudskih života, od toga 20 miliona u Evropi. Od teškog akutnog respiratornog sindroma ili SARS-a, zarazne bolesti uzrokovane korona virusom, čija je pojava prvi put registrovana u decembru 2002. godine u NR Kini, obolelo je 5.328 ljudi, a pojavila se spekulacija da je upravo SARS trebalo da osužeti kinesko privredno čudo. Kolera, akutna crevna infekcija izazvana bacilom *Vibrio cholerae*, u balkanskim ratovima i Prvom svetskom ratu uzrokovala je smrt više od 15.000 srpskih vojnika i starešina, a raširila se i među civilnim stanovništvom. U Drugom svetskom ratu, Japanci su u okviru biološkog programa proizvodili mesečno po 100 kg biomase kolere.

Virus ebole bio je veoma atraktivan za nosioce biološkog programa tokom Hladnog rata, a rađeni su eksperimenti njegovog ukrštanja sa virusom variole, kako bi se povećala efikasnost i ubojitost ovog oružja. Krajem 2015. i početkom 2016. godine, novu zabrinutost izazvala je epidemija izazvana Zika virusom.

³⁷ John L. Black, (2003), "Genome projects and gene therapy: gateways to next generation biological weapons", *Military Medicine*, Vol. 168, Issue 11, 864–871.

Ovaj virus je izolovan još 1947. godine iz majmuna u Zika šumama u Ugandi, a prvi put je dokazan kao uzročnik bolesti ljudi 1954. godine u Nigeriji. Istorija nas je naučila da kada virus uđe na novo područje i u novi ekosistem, možemo očekivati neočekivano.

Širenje infektivnih bolesti u formi velikih epidemija i pandemija može da utiče na nacionalnu i međunarodnu bezbednost bilo direktno, predstavljajući pretnju zdravlju i dobrobiti ljudi, članova zajednice, kao i kroz štetne posledice koju epidemije i njihovo suzbijanje mogu imati po socijalnu, političku i ekonomsku stabilnost država što ima bezbednosne implikacije na nacionalnom i međunarodnom nivou.

Jasno je zbog čega je važno prepoznati značaj problema bioterorizma i osposobiti nacionalne kapacitete za adekvatnu prevenciju i reagovanje u slučaju da dođe do bioterorističkog napada ili se pojavi npr. epidemija visokokontagioznih bolesti, novih, zaboravljenih ili atipičnih za naše geografsko područje. A rizici postoje i deo su, s jedne strane bioloških i ekoloških zakonitosti sveta mikroorganizama vezanih za njihovo kruženje i održavanje, klimatskih promena, globalizacije, socijalno-ekonomskog konteksta vezanog za krizu, siromaštva, aktuelnih velikih migracija iz zona epidemiološkog rizika, ali i mogućnosti zloupotrebe koji, pre svega genetički inženjering i biotehnologija, pružaju u ovoj oblasti. Izmena i ukrštanje postojećih mikroorganizama, sinteza potpuno novih agenasa, ubrzanje molekulske evolucije, kontrola fertilizacije pomoću mikroorganizama i stvaranje čak etnički specifičnog biološkog oružja koje bi delovalo na određenu naciju, populaciju, ciljnu grupu, više nije naučna fantastika već surova realnost vremena u kome živimo, koja ruši davno prihvaćenu tezu da je biološko oružje atomska bomba siromašnih i stavlja ga u arsenale tehnološki najsuperiornijih, ne isključujući mogućnost da u posed istog dođu i terorističke grupe nad kojima niko nema kontrolu.

Odgovor na eventualnu krizu izazvanu upotrebom bioloških agenasa mora biti multidisciplinaran, integrisan i timski, a zadaci i obaveze svih moraju biti jasno definisane u okviru dobro izgrađene strategije koja nam u ovom polju nedostaje. Šta to praktično obuhvata: sa aspekta biomedicine svakako stalni monitoring epidemiološke situacije na terenu, razvoj i stalno unapređenje mera detekcije i identifikacije potencijalnih bioloških agenasa uz pripremu adekvatnih kapaciteta, uključujući npr. mobilnu laboratoriju sa odgovarajućom opremom i obučanim kadrom, kapacitete za smeštaj visokokontagioznih bolesnika, sredstva za lečenje obolelih i profilaksu-zdravih eksponiranih, kao i jačanje standarda biološke bezbednosti i biološke sigurnosti na svim nivoima. To sve naravno košta, no štete od eventualne upotrebe bioloških agenasa ili masovnih epidemija izazvanih visokokontagioznim agensima bile bi mnogo veće ako se uzme u obzir samo, na primer, činjenica da su ukupni troškovi borbe sa sezonskim gripom u svetu svake godine 12 milijardi dolara, plus oko 250.000 smrtnih ishoda. Sastavni deo ove strategije mora biti poboljšanje kontrole potencijalnih bioloških

agenasa na svim nivoima, uključujući i kontrolu robe dvostruke namene, poboljšanje obaveštajnobezbednosnih mera i pravovremeno reagovanje, šira i iskrenija podrška Konvenciji o zabrani upotrebe bioloških agenasa i unapređenje međudržavne i međunarodne saradnje u ovoj oblasti.

8. Migracije kao rizik na nacionalnom i međunarodnom nivou

Trenutno se suočavamo sa neviđenim prilivom izbeglica, azilanata i drugih migranata koji pred ratom i siromaštvom beže na evropski kontinent. Samo u toku jedne godine u zemlje EU stiglo je 1.5 miliona ljudi iz zemalja zahvaćenih ratom, konfliktima ili ekonomskom krizom, pre svega iz Sirije, Iraka, Avganistana, Eritreje, Nigerije, Pakistana, Somalije. To je pored svih ostalih dimenzija, otvorilo i pitanja zdravstvene bezbednosti, jer se u velikim migracijama „sele” i bolesti, što pred evropske države nameće potrebu suočavanja i sa mogućim posledicama.

Zarazne (infektivne) bolesti su prevashodno vezane za loše uslove života i siromaštvo, a veliki broj njih, poput side, virusnih hepatitisa, sifilisa, tuberkuloze, lajšamnijaze, malarije i drugih bolesti prisutan je u znatno višem procentu u područjima iz kojih migranti dolaze u odnosu na evropsku teritoriju. Širenje bolesti vezuje se i za loše higijensko-sanitarne uslove u toku samih migracija, a neadekvatno snabdevanje vodom i hranom može povećati rizik za pojavu salmoneloza, hepatitisa A i kolere. Meningokokne infekcije mogle bi takođe predstavljati ozbiljan problem i vodeće uzročnike meningitisa i sepse, a mogu se takođe pojaviti, posebno među decom i adolescentnima, usled boravka u neadekvatnim uslovima kolektivnog smeštaja koji svakako pogoduju i lakšoj transmisiji influence, varicele, rubeole i drugih zaraznih bolesti.

Postoji i objektivni rizik za pojavu bolesti koje nisu bile rasprostranjene na našem geografskom području ili su prisutne u zanemarljivom procentu, a endemske su za područje iz kojih migranti dolaze (Denga, žuta groznica, virus Zapadnog Nila, MERS, SARS, Zika, Ebola, itd.). Vreme inkubacije ovih bolesti najčešće je kraće od vremena koje migranti provode na putu, pa je shodno tome rizik za transmisiju manji, ali budući da se vrlo često radi o vektorski-prenosivim bolestima rizik se ne sme zanemariti.

Zbog svega navedenog, neophodan je koordiniran zajednički pristup evropskih država u prevenciji zaraznih bolesti, što bi podrazumevalo jačanje svesti o rizicima i vrstama infekcija kojima migranti mogu biti izloženi, zavisno od zemalja iz kojih dolaze i tranzitne rute, obezbeđenje adekvatnih mera higijensko-epidemiološkog nadzora, medicinske dijagnostike i lečenja.³⁸

³⁸ Vi: “Health assessment of refugees and migrants in the EU/EEA” 2015, *European Commission*, World Health Organization (WHO), www.who.int/features/qa/88/en/, 29.10.2021.

9. Spremnost za bezbednosne rizike i upravljanje situacijom

Rizici kao i moguće posledice po zdravlje ljudi, materijalna dobra i funkcionisanje zajednice, svakodnevno se uvećavaju tako da se pred državom postavlja imperativ koordinirane aktivnosti za smanjenje rizika i posledica u eventualnim vanrednim situacijama. Koji je nivo spremnosti zdravstvenog sistema za reagovanje u vanrednim okolnostima koje direktno ugrožavaju živote i zdravlje ljudi na bazi analize reakcije sistema u događajima praćenim velikim brojem žrtava i obolelih.

Iako ima pozitivnih reakcija, ali i slabosti spremnost za vanredne situacije mora se unaprediti i zdravstveni sistem mora biti spreman na adekvatan odgovor u takvim situacijama. Zato mora delovati preventivno, jačati se i unapređivati kadrovski, opremom, infrastrukturom, kontinuiranom edukacijom. Važno je i definisati rizike, planove odgovora i spremnost prilagođavanja novonastaloj situaciji.

Masovne nesreće pojavljuju se iznenada i bez najave. Teško je predvideti njihov obim, vreme i način nastanka, a kada se dese najčešće prevazilaze mogućnosti službi u sistemu da daju adekvatan odgovor što dovodi do povećanog broja žrtava i obolelih.

Princip elastičnosti i adaptivnosti sistema na postojeći agens je izuzetno značajan za adekvatan odgovor.

Zato Nacionalna strategija za vanredne situacije mora biti predmet pažnje ukupne javnosti, ne samo Vlade i institucija sistema. Multisektorski pristup je od značaja za upravljanje situacijom i bezbednosne rizike može svesti na minimum. Sveobuhvatne odgovore na moguće izazove i pretnje potrebno je dočekati spremno kako na centralnom tako i lokalnom nivou i na nivou institucija. Specijalne obuke timova, planovi snabdevanja lekovima i medicinskim sredstvima, pitkom vodom, električnom energijom i gasovima, obezbeđenje adekvatnih prostornih kapaciteta mora biti rutinska procedura za ozbiljan zdravstveni sistem. Svoju fleksibilnost zdravstveni sistem iskazuje prilagođavanjem na vrstu agensa, obim, vreme i način nastanka vanrednih situacija. Multisektorski pristup je imperativ uspešno pružene pomoći, a kontinuirana medicinska edukacija je potreba vremena. Odgovornost, znanje, dostupnost, saradnja, koordinacija i komunikacija treba da budu temelj svakog zdravstvenog sistema u svakodnevnom funkcionisanju, a posebno u vanrednim situacijama.

10. Zaključak

Posledice koje pojedine zarazne bolesti ostavljaju po zdravlje stanovništva, ekonomiju, ali i samu bezbednost država, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou, uslovile su da se pitanja zdravlja počnu posmatrati kroz prizmu bezbednosti. Zdravstveni rizici prepoznati su kao ozbiljan izazov nacionalnoj i

međunarodnoj bezbednosti, što je potvrđeno i strateškim dokumentima razvijenih zemalja, ali i rezolucijama Saveta bezbednosti UN. Međutim, ovim rizicima se u Republici Srbiji ne pridaje dovoljno pažnje. Iako je u svojoj istoriji Srbija bila pogođena epidemijama koje su proglašene za najveće epidemije modernog doba (epidemija tifusa i malih boginja), a događaji iz novije istorije ostavili su nesagledive posledice po zdravlje stanovništva, ekonomiju i bezbednost države, Strategija nacionalne bezbednosti koja određuje prioritetne pretnje nacionalnoj bezbednosti, nije prepoznala zdravstvene pretnje kao jedan od prioriteta.

Imajući u vidu visoku stopu mortaliteta i morbiditeta, negativan prirodni priraštaj i starenje stanovništva, značajan porast malignih oboljenja, postojanje potencijalnih bioloških agenasa, kao i činjenicu da epidemije/pandemije zaraznih bolesti u daljoj i skorijoj prošlosti nisu zaobišle Srbiju, potrebno je preduzeti više napora u pravcu bezbednosti zdravstva i institucionalnog posmatranja javnog zdravlja kroz prizmu bezbednosti.

Neophodno je uraditi detaljnu analizu spremnosti reagovanja i saradnje svih državnih organa u slučaju novih epidemija. Ukoliko ovakva analiza i transformacija u posmatranju zdravstvene dimenzije bezbednosti izostane, Srbija se u budućnosti može suočiti sa ozbiljnim nedostatkom kapaciteta za suzbijanje i sanaciju pandemija, i drugih zdravstvenih pretnji.

Literatura

- Albrecht et al. (2004). A human security doctrine for Europe: the Barcelona Report of the Study Group on Europe's Security Capabilities. Study Group on Europe's Security Capabilities.
- "A Strong Britain in an Age of Uncertainty: The National Security Strategy", United Kingdom Government, 2010, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/61936/national-security-strategy.pdf, 26.10.2021, p. 30.
- Bajagic Mladen, Osnovi bezbednosti, (2007), Kriminalisticko-policijska akademija, Beograd, str.130.
- Gacinovic Radoslav, (2007), Klasifikacija bezbednosti, Nauka, bezbednost, policija, 2/07, str.21.
- Goran Bjelovic, (2013) "Case Study – Serbia", in: Iris Hunger, Vladan Radosavljevic, Goran Belojevic and Lisa D. Rotz (eds), *Biopreparedness and Public Health: Exploring Synergies*, Springer, p. 196.
- Ejodus, Filip. (2012). Međunarodna bezbednost: teorije, sektori i nivoi. Službeni glasnik. Str.215.
- Želimir Kešetović, (2013) "Analysis of Civil Security Systems in Europe – Case Study: Serbia", Anvil Project, http://anvil-project.net/wp-content/uploads/2021/10/Serbia_v1.0.pdf

- John L. Black, (2003), "Genome projects and gene therapy: gateways to next generation biological weapons", *Military Medicine*, Vol. 168, Issue 11, 864–871.
- Kesic Dalibor, (2004), Kultura bezbednosti u savremenom konceptu bezbednosti, *Bezbednost*, 2/04.str.236.
- Mary Black, (1993) "Collapsing health care in Serbia and Montenegro", *BMJ*, 307, p. 1135.
- "National Security Strategy", The White House, 2015, www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf, 26.10.2021.
- "National Risk Register of Civil Emergencies 2013 Edition", Cabinet Office, 2013, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/211867/National_RiskRegister2013_amended.pdf, 26.10.2021.
- "National Risk Register of Civil Emergencies 2013 Edition", Cabinet Office, 2013, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/211867/National_RiskRegister2013_amended.pdf, 26.10.2021.
- Orlic Dejan, (2004), Pojmovno odredjenje izazova, rizika i pretnji u procesu preoblikovanja medjunarodne bezbednosti, *Vojno delo*, 3/04, str. 84.
- Pol D. Vilijams (ur.) (2012), *Uvod u studije bezbednosti*, Službeni glasnik i Fakultet bezbednosti, Beograd; Victor Mauer and Myriam D. Cavelti (eds), *The Routledge Handbook of Security Studies*, Routledge, New York, 2012; Peter J. Burgess (ed.), *The Routledge Handbook of New Security Studies*, Routledge, New York, 2010.
- Roland Paris, (2001) "Human Security Paradigm Shift or Hot Air?", *International Security*, Vol. 26, No. 2, p. 97.
- Russia's National Security Strategy to 2020", President of the Russian Federation, 2009, www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?id=154915, 26.10.2021.
- Simic R. Dragan, Nauka o bezbednosti, (2002), Sluzbeni list SRJ, Fakultet politickih nauka Beograd, str.62.
- Simon Ruhston and Jeremy Youde (eds), *Routledge Handbook of Global Health Security*, Routledge, New York, 2014; Simon Rushton, "Global Health Security: Security forWhom? Security from What?", *Political Studies*, Vol. 59, No. 4, 2011, pp. 779–796;
- David Fidler, "Public Health and National Security in the Global Age: Infectious Diseases, Bioterrorism, and Realpolitik", *Faculty Publications*, Paper 416, 2003.
- „Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije”, *Službeni glasnik RS*, br. 28/10/2009.
- Richard P. Strong, et al., *Typhus Fever with Particular Reference to Serbian Epidemic*, The American Red Cross at the Harvard University Press, Cambridge, 1920, p. 3.

- United Nations Development Program. (1994). Human Development Report. Oxford .University Press.
- “French White Paper Defence and National Security”, President of French Republic, 2013, www.defense.gouv.fr/.../White%20paper%20on, 26.10.2021. p. 44.
- Vi: “Health assessment of refugees and migrants in the EU/EEA” 2015, *European Commission*, World Health Organization (WHO), www.who.int/features/qa/88/en/, 29.10.2021.
- <https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/287952/Akcija-progresivne-Vojvodine-Besplatno-javno-zdravstvo-samo-a-papiru.html> pristupljeno, 8.11.2021.
- <https://www.slobodnaevropa.org /amp/covid-19-najve%C4%87i-rizici-%C5%A1ta-znamo-a-%C5%A1ta-ne/30612072.html>, pristupljeno 28.10.2021.
- <https://m.dw.com> pristupljeno 27.10.2021.
- <https://www.slobodnaevropa.org> pristupljeno 28.10.2021.
- <https://www.slobodnaevropa.org>, pristupljeno 27.10.2021.
- [https:// www.radioslobodnaevropa.org](https://www.radioslobodnaevropa.org) „Vakcina će odrediti novi svetski poredak“ pristupljeno 14.11. 2021.

INTERNATIONAL CHALLENGES, RISKS AND THREATS IN HUMAN SECURITY AND HEALTHCARE

Abstract: *The increase of security threats was first caused by man, with his irrational behavior towards nature and the human species, mostly out of ignorance, but also out of selfishness. The number of threats and challenges was mainly caused due to the suddenness of technological and scientific progress whose use has gone in the wrong direction. The past two years have been marked by the corona virus and its spread. It is very likely that this trend will continue in the coming period. Therefore, attention should be paid to the impact of the pandemic on human safety and the threat posed by the COVID-19 virus to the individual in various domains. As the importance of health security has not been sufficiently researched so far, the issue of the collapse of the global health system and the human security crisis should be viewed from various aspects.*

The COVID-19 virus is a global phenomenon and a security threat, which continuously puts every pillar of society in the world to the test. The Coronavirus disease, which developed into a pandemic, is not only perceived as a health crisis, but also as a national security issue. So it is up to governments to ensure not only the security of their borders and food supply, but also medical products and health. This requires the engagement of almost all the resources of a society, almost like in a war, in which in fact we are: in a war against the virus. Health has become an issue of national security and international diplomacy to the same extent.

Keywords: *pandemic, human security, international security, health security.*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd;
mudrinić.ljiljana243@gmail.com

** Rad je deo projekta FPBISD- Bezbednosni izazovi savremenog društva

SPISAK RECENZENATA / LIST OF REVIEWERS

Prof. dr BABIĆ Blagoje – Srbija
Prof. dr BALTEZAREVIĆ Vesna – Srbija
Prof. dr BALTEZAREVIĆ Radoslav – Srbija
Prof. dr BAZIĆ Miljojko – Srbija
Dr BOGIĆEVIĆ Jasmina, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr BOŠKOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr BOŽOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr CVETKOVSKI Tatjana – Srbija
Prof. dr CVIJANOVIĆ Drago – Srbija
Prof. dr CVIJANOVIĆ Janko – Srbija
Prof. dr ĆALOVIĆ Dragan
Prof. dr DAMJANOVIĆ Mijat – Srbija
Prof. dr DAVIDOV Vladimir – Rusija
Prof. dr DE MONSERAT LJAJRO Marija – Argentina
Prof. dr DUGALIĆ Veroljub – Srbija
Prof. dr ĐURĐEVIĆ Dragan – Srbija
Prof. dr ĐORĐIĆ Dejana – Srbija
Doc. dr ĐURIĆ Zlata – Srbija
Prof. dr ETINSKI Rodoljub – Srbija
Doc. dr GAVRILOVIĆ Ana – Srbija
Prof. dr GRBIĆ Vladimir – Srbija
Prof. dr GRUJIĆ Biljana – Srbija
Prof. dr ILIĆ Radan – Srbija
Prof. dr ISAKOVIĆ Smiljka – Srbija
Prof. dr IVANOVIĆ M. Olja – Srbija
Prof. dr JAKŠIĆ Dejan – Srbija
Prof. dr JEROTIJEVIĆ Zoran – Srbija
Prof. dr JOVANOVIĆ Tomislav – Srbija
Doc. dr JOVIČIĆ Aleksandar – Srbija
Doc. dr JOVIĆ Vojislav – Srbija
Akademik KAMBOVSKI Vlado – Makedonija
Prof. dr KOMARISOV Vladimir S. – Rusija
Prof. dr KOVAČ Oskar – Srbija
Dr LABOVIĆ Dragana, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr LAĐEVAC Ivona – Srbija
Prof. dr LAKIĆ Danijela – Srbija
Dr LANGOVIĆ Zlatko, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr LANGOVIĆ-MILIĆEVIĆ Ana – Srbija

Msc LAZAREVIĆ Aleksandra – Srbija
Prof. dr LAZAREVIĆ Žarko – Slovenija
Prof. dr LENGHARTOVA Jana – Slovačka
Prof. dr LESAKOVA Dagmar – Slovačka
Prof. dr LJUBOJEVIĆ Ratko – Srbija
Dr LJUMOVIC Isidora, viši naučni saradnik – Srbija
Doc. dr MANDARIĆ Marija – Srbija
Prof. dr MARINKOVIĆ Darko – Srbija
Prof. dr MILANOVIĆ R. Milan – Srbija
Dr MILIĆEVIĆ Snežana, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr MILISAVLJEVIĆ Momčilo – Srbija
Prof. dr MILIVOJEVIĆ Tatjana – Srbija
Prof. dr MILOVANOVIĆ Goran – Srbija
Prof. dr MILJKOVIĆ D. Strahinja – Srbija
Prof. dr MILJKOVIĆ Dejan – Srbija
Doc. dr MITROVIĆ Ranka – Srbija
Prof. dr NIKODIJEVIĆ Dragan – Srbija
Doc. dr NIKOLIĆ Marija – Srbija
Doc. dr NOVAKOVIĆ Dragana – Srbija
Prof. dr NOVAKOVIĆ Ivan – Srbija
Akademik OČIĆ Časlav – Srbija
Prof. dr OZGERCIN Kevin V. – SAD
Prof. dr PAP Norbert – Mađarska
Prof. dr PARK Sung-Đo – Nemačka
Prof. dr PAUNKOVIĆ Džejn – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Milivoje – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Radica – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Vladan – Srbija
Prof. dr PERIŠIĆ Saša – Srbija
Doc. dr PETROVIĆ Daliborka – Srbija
Prof. dr PETROVIĆ Marko – Srbija
Prof. dr PETROVIĆ Zdravko – Srbija
Doc. dr POPOV Dejan – Srbija
Prof. dr POPOVIĆ Blaženka – Srbija
Prof. dr PRVULOVIĆ Vladimir – Srbija
Dr RABRENOVIĆ Mihajlo, vanredni profesor – Srbija
Dr RADIČEVIĆ-DRAGIĆEVIĆ Tatjana, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr RADOSAVLJEVIĆ Ivan – Srbija
Doc. dr RADOŠEVIĆ Igor – Srbija
Doc. dr RADOVIĆ-STOJANOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr RAKAS Smilja – Srbija
Prof. dr RAKIĆ Beba – Srbija

Prof. dr RAKIĆ Mira – Srbija
Prof. dr RISTANOVIĆ Vladimir – Srbija
Prof. dr RISTIĆ Lela – Srbija
Prof. dr RIZNIĆ Dejan – Srbija
Prof. dr SALVATORE Dominik – Italija
Prof. dr SIMIĆ Nataša, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr STEFANOVIĆ Vidoje – Srbija
Prof. dr STEVANOVIĆ Tatjana – Srbija
Prof. dr STOJANOVIĆ Biljana – Srbija
Prof. dr STOJANOVIĆ Vladica – Srbija
Prof. dr ŠANARON Žan Žak – Francuska
Prof. dr ŠARIĆ Branko – Srbija
Prof. dr ŠKULIĆ Milan – Srbija
Prof. dr TANČIĆ Dragan – Srbija
Prof. dr TERZIĆ Aleksandra – Srbija
Prof. dr TODIĆ Dragoljub – Srbija
Prof. dr VELJOVIĆ Alempije – Srbija
Prof. dr VITOMIR Jelena – Srbija
Prof. dr VESELINOVIĆ Petar – Srbija
Prof. dr VUJIČIĆ Milan – Srbija
Prof. dr VUKONJANSKI-BOKINČOV Igor – Srbija
Prof. dr VUKOVIĆ Darko – Srbija
Prof. dr VUKSANOVIĆ Emilija – Srbija
Dr ŽUNIĆ Dragiša, vanredni profesor – Srbija

OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU I UPUTSTVO ZA AUTORE

I. OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU

1. Opšte. – „Megatrend revija“ je naučno glasilo Megatrend univerziteta (Megatrend University).

Časopis je, prema klasifikaciji CEON visoko pozicioniran kao vodeći nacionalni naučni časopis u Republici Srbiji (M51) i prema klasifikaciji Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (M52).

„Megatrend revija“ izlazi od 2004. godine, na srpskom i engleskom jeziku. Otvorena je za sve kvalitetne radove i autore iz čitavog sveta. Ima međunarodnu redakciju i međunarodni izdavački savet. Putem razmene i na druge načine, stiže do čitalaca i van granica Srbije.

Časopis „Megatrend revija“ je interdisciplinarni časopis iz oblasti društvenih nauka, u kojem se objavljuju radovi iz sledećih tematskih oblasti:

- Ekonomija
- Pravo
- Politika i bezbednost
- Menadžment i marketing
- Međunarodni odnosi
- Javne politike
- Informaciono društvo

2. Recenzije. - Svaki rad se recenzira od strane dva recenzenta. Radovi su podložni proverbi na plagijat.

Rad koji dobije pozitivnu recenziju oba recenzenta objavljuje se u skladu sa standardnom kategorizacijom radova u naučnim časopisima kao: originalni naučni rad, pregledni naučni članak, stručni članak, saopštenje ili osvrt, prikaz knjige i prevod.

O kategorizaciji rada odlučuju recenzenti i glavni urednik, s tim da se u slučaju sumnje prihvata rešenje koje je povoljnije za autora (ako je jedan recenzent kategorisao rad na jedan, a drugi recenzent na drugi način, prihvatiće se viša kategorizacija).

U slučaju da jedan recenzent predloži da se rad objavi, a drugi da se ne objavi, rad se daje na recenziju trećem recenzentu i njegova odluka je konačna.

3. Anonimnost autora i recenzenata. - Redakcija se strogo drži pravila o međusobnoj anonimnosti autora i recenzenata. Drugim rečima, recenzenti ne znaju ko je i odakle je autor rada, kao što ni autor ne zna imena recenzenata. Pored ostalog, autor koji nije zadovoljan načinom na koji su recenzenti vrednovali njegov rad, ima pravo da dobije na uvid recenzije, ali bez imena recenzenata.

II. ORIGINALNOST RADA I BORBA PROTIV PLAGIJATA

Molimo autore da imaju u vidu sledeće.

1. Pisana potvrda o tome da je rad originalan. - Prilikom dostavljanja rukopisa autor je dužan da u pisanom obliku potvrdi da je njegov rad originalan, tj. da već nije negde drugde objavljen. Radovi koji budu poslani bez pisane potvrde autora o tome da je reč o originalnom delu, neće biti uzimani u obzir.

2. Rad koji je već negde prethodno objavljen. - Ako iz nekog razloga kandiduje rad koji je već negde objavljen (u inostranstvu, na stranom jeziku), autor je dužan da precizno navede gde je rad objavljen (u kom časopisu, kom broju, na kojim stranama) i da priloži pisanu saglasnost redakcije časopisa u kome je rad prvobitno objavljen. Ukoliko su ispunjeni ovi uslovi, a Redakcija „Megatrend revije“ (dalje: „Revija“) zaključi da je rad iz nekog razloga posebno interesantan i da ga treba objaviti, rad će biti objavljen, s tim što će biti naznačeno gde je prvi put objavljen i da se štampa uz odobrenje.

Ukoliko je, međutim, rad već negde objavljen, a predat je za objavljivanje u „Reviji“ bez informacije o tome, rad neće biti objavljen. Uz to, kao sankcija za nekorektan odnos, u prvom narednom broju „Revije“ u posebnoj rubrici biće objavljena informacija o tome da je odnosni autor na nekorektan način pokušao da ponovo objavi isti rad. Takođe, radovi istog autora neće se ubuduće objavljivati u „Reviji“.

3. Plagijat. - U slučaju da redakcija „Revije“ sama ili posredstvom recenzenta otkrije da je rad koji je predat za objavljivanje plagijat, u prvom narednom broju „Revije“ u posebnoj rubrici biće objavljena informacija o tome da je odnosni autor predao rad koji je plagijat, i biće navedeno originalno delo iz kog je plagijat uzet. Takođe, radovi istog autora neće se ubuduće objavljivati u „Reviji“. Po potrebi, biće obavešteni autor čiji je rad prepisan odn. redakcija časopisa u kome je objavljen originalni rad.

III. UPUTSTVO ZA AUTORE

Radove treba pripremiti u skladu sa sledećim uputstvom:

1. Rukopis

Rukopis se predaje u elektronskom obliku (MS Word). Predviđeni format stranice je A4, font Times New Roman (veličina 12 pt za tekst, uključujući i apstrakt, bez proreda. Radovi na srpskom jeziku se dostavljaju u srpskoj latinici. Rad se šalje na e-mail adresu: megatrendrevija@megatrend.edu.rs

Uz rad se obavezno dostavlja i pisana izjava autora o tome da je rad originalno delo (potpisana i skenirana izjava).

Uslov da rad uđe u proceduru recenziranja jeste da u potpunosti zadovoljava tehničke kriterijume koji su propisani ovim uputstvom. Rad mora biti lektorisan, tj. mora da zadovoljava jezičke i pravopisne standarde srpskog odnosno engleskog jezika.

2. Broj autora

Prednost imaju članci koje je napisao samo jedan autor (autor pojedinac), ali redakcija sprovodi aktuelne propise (*Pravilnik o postupku i načinu vrednovanja, i kvantitativnom iskazivanju naučnoistraživačkih rezultata istraživača*, Službeni glasnik RS br. 24/2016 i 21/2017), po kojima se rad prihvata ako nema više od tri koautora.

3. Jezik

Tekst se predaje na srpskom ili engleskom jeziku. Ako bude prihvaćen, biće objavljen na jeziku na kome je predat.

Izuzetno, redakcija ima pravo da zbog posebno opravdanih razloga odluči da se tekst koji je predat na srpskom prevede i objavi na engleskom jeziku, ili obrnuto.

4. Obim

Članak treba da ima približno 30.000 slovnih znakova, računajući i beline (1 autorski tabak). On može da bude i nešto kraći odn. nešto duži, s tim da broj slovnih znakova sa belinama ne bude manji od 20.000 niti veći od 45.000.

Iz naročito opravdanih razloga (poseban društveni značaj teme, koautorstvo nekoliko međunarodno priznatih naučnika i sl.), redakcija izuzetno može dozvoliti i objavljivanje članka većeg obima, ali ne većeg od 2,5 autorska tabaka (75.000 slovnih znakova).

5. Tabele i formule

Tabele praviti isključivo alatom za tabele u programu MS Word. Tabele moraju da imaju naslove i biti numerisane arapskim ciframa.

Formule raditi uz pomoć editora formula u programu MS Word.

6. Grafički prilozi i fotografije

Grafički prilozi mogu se predati nacrtani na papiru ili u elektronskom obliku. Kada se crteži predaju u elektronskom obliku, to treba da je u nekom od sledećih formata: EPS, AI, CDR, TIF ili JPG. Ako autor ne zna ili koristi neki specifičan program, potrebno je da se dogovori o formatu zapisa sa tehničkim urednikom. **Ne treba crtati crteže u programu MS Word!**

Fotografije moraju biti jasne, kontrastne i neoštećene. Autoru se ne preporučuje da slike skenira sam, već da taj osetljivi posao prepusti redakciji.

Ako u verziju na papiru nisu uključeni crteži i fotografije, moraju se jasno obeležiti mesta gde treba da se nalaze. Oznake u tekstu moraju se poklapati sa onima na priloženim slikama (ili fajlovima).

Crteži i fotografije moraju da imaju potpise i da budu numerisani arapskim ciframa.

7. Organizacija rukopisa

Članak mora da sadrži sledeće elemente i to ovim redom:

1. Podatke o autoru. - Ime i prezime, zvanje (titula) autora, naziv institucije u kojoj je autor zaposlen (afilijacija); obavezno navesti e-mail adresu autora.

2. Naslov rada. - Naslov treba da je jasan i precizan.

3. Sažetak (apstrakt). - To je kratak informativni prikaz sadržaja članka, koji sadrži cilj istraživanja, metode, rezultate i zaključak. Treba da je na istom jeziku na kome je napisan i sam rad. U pogledu obima, treba da ima od 100 do 250 reči odn. 4 do 8 rečenica ili od jedne trećine do polovine štampane strane i da stoji između naslova rada i ključnih reči, nakon kojih sledi tekst članka.

4. Ključne reči. - Predstavljaju termine ili fraze koji najbolje opisuju sadržaj članka. Dozvoljeno je navesti do pet reči odn. fraza.

5. Tekst članka. - Centralni deo predstavlja tekst članka u kojem autor uz upotrebu odgovarajuće aparature obrađuje određeni naučni problem.

6. Popis korišćene literature. - Posle teksta članka, daje se popis korišćene literature i to abecednim redom po prezimenima autora.

Popis se daje prema Uputstvu za citiranje, s tim da se godina izdanja stavlja odmah iza imena autora odn. urednika. Na kraju navođenja članka ili rada u zborniku navode se stranice na kojima se nalazi citirani rad.

Primeri:

- Knjiga: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London

- Poglavlje u knjizi više autora: Buchanan Allen (2010): "The Legitimacy of International Law", 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford

- Članak: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502-521

Radovi istog autora navode se hronološkim redom, a ako se navodi više radova istog autora objavljenih u istoj godini, uz godinu izdanja dodaju slova "a", "b", "c" itd.

Primeri:

- Cassese Antonio (1999a): "Ex iniuria ius oritur. Are We Mowing towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community?", *European Journal of International Law*, 1/1999, 23-30

- Cassese Antonio (1999b): "A Follow-Up: Forcible Humanitarian Countermeasures and Opinio Necessitatis", *European Journal of International Law*, 4/1999, 791-799

7. Rezime (Summary). - Na samom kraju daje se rezime tj. sažetak rada, koji može biti isti kao i sažetak (apstrakt), ali može biti i nešto većeg obima, ali ne više od 1 strane. Ako je rad pisan na srpskom jeziku, obavezno se dostavlja rezime na engleskom jeziku.

8. Nivoi naslova. - Zavisno od konkretnog teksta naslovi imaju različite nivoe, s tim da se koristi sledeći metod:

1. Prvi nivo naslova

(sredina, regular, bold, arapski brojevi)

1.1. Drugi nivo naslova

(sredina, italik, arapski brojevi)

1.1.1. Treći nivo naslova

(iznad početka pasusa, italik, arapski brojevi)

Za slučaj da ipak nešto nije jasno, autorima se savetuje da pogledaju prethodne brojeve „Megatrend revije“ ili da se obrate direktno sekretaru ili tehničkom uredniku časopisa.

Redakcija zadržava pravo da, u zavisnosti od specifičnosti teksta, a u cilju njegove bolje preglednosti, uredi naslove na nešto drugačiji način, ostajući u osnovnim okvirima izložene deobe naslova.

9. Citiranje. - Korišćenu literaturu citirati prema niže izloženom uputstvu za citiranje.

10. Adresa redakcije. - Radovi se šalju u elektronskoj formi na sledeću e-mail adresu: **megatrendrevija@megatrend.edu.rs**

Redakcija „Megatrend revije / Megatrend Review“
Megatrend univerzitet
Bulevar maršala Tolbuhina 8
11070 Beograd

Telefon redakcije: 011/220 31 50.

IV. UPUTSTVO ZA CITIRANJE

1. Opšta pravila

1. Ime autora. - Navodi se prvo prezime, pa ime autora. Ako postoji srednje slovo, ono se navodi između prezimena i imena.

Primer: Shaw N. Malcolm

2. Više autora. - Ako postoji više autora rada, razdvajaju se zapetama.

Primer: Simma Bruno, Alston Philip

Ako je više od 3 autora rada, navodi se prezime i ime samo prvog autora i dodaje se kurzivom (italikom) et al. (od *et alia*).

Primer: Henkin Louis et. al. (1993): *International Law: cases and Materials*, St. Paul. Minn.

3. Strane. - Kada se navodi određena strana (knjige, članka), ona se navodi samo brojem bez ikakvih dodataka (s., str., p., pp., стр., S., i sl.).

Primer: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9.

4. Fusnote. - Kada se navodi fusnota, iza broja strane piše se skraćenica „fn“ i onda navodi broj citirane fusnote.

Primer: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9, fn 2.

5. Ponovno citiranje istog rada. - Kada se rad koji je već citiran ponovo navodi, to se vrši tako što se navodi prezime i ime autora, pa iza toga, razdvojeno zapetom, stranica koja se citira. Sve bez korišćenja op. cit., nav. delo i slično.

Primer: Akehurst Michael, 15.

Ako je navedeno nekoliko radova istog autora, navodi se prezime i ime autora, u zagradi godina u kojoj je odnosni rad objavljen i strana.

Primer: Akehurst Michael (1984), 15.

Ako je navedeno nekoliko radova istog autora objavljenih u istoj godini, radovi se u spisku korišćene literature (koji se obavezno daje na kraju rada) iza godine publikovanja dopunski obeležavaju latiničnim slovima „a“, „b“, „c“ itd. i tako navode kod citiranja u fusnotama.

Primer: Akehurst Michael (1984a), 15.

6. Ponovno citiranje prethodno citiranog rada. - Ako se citira podatak sa iste strane istog dela koje je citirano u prethodnoj fusnoti, koristi se samo latinična skraćenica Ibid. (od ibidem), bez navođenja bilo kakvih drugih podataka.

Primer: Ibid.

Ako se citira podatak iz dela koje je citirano u prethodnoj fusnoti, ali sa različite strane, navodi se Ibid, a zatim zapeta i broj strane.

Primer: Ibid, 54.

7. Strana imena. - U radovima koji se predaju na srpskom jeziku, strana imena se transkribuju na srpski jezik, kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo ime i prezime navode se u zagradi u izvornom obliku.

Primer: Tomas Hobs (Thomas Hobbes)

2. Knjige

1. Opšte. - Knjige se navode na sledeći način: 1) prezime autora, 2) njegovo ime, 3) godina izdanja (u zagradi), 4) dve tačke, 5) naziv knjige kurzivom (italikom), 6) mesto izdanja kurentom (obično), 7) strana (bez ikakvih dodataka), 8) fusnota koja se citira.

Ako se navodi i izdavač, piše se kurentom (obično) pre mesta izdanja.

Primer: Scott V. Shirley (2010): International Law in World Politics, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder – London, 71, fn 45.

2. Više izdanja. - Ako knjiga ima više izdanja može se (ne mora) navesti broj izdanja u superskriptu.

Primer: Scott V. Shirley (2010²): International Law in World Politics, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder - London (objašnjenje: 2010² - drugo izdanje, objavljeno 2010)

3. Urednici. - Ako knjiga ima jednog ili više urednika, prvo se navode prezimena i imena urednika, razdvojena zapetama, zatim naznaka „(ur.)“ odnosno „ed.“ ili (ako ih je više) „eds.“, pa godina izdanja u zagradi, dvotačka, naziv knjige kurzivom (italikom), i mesto.

Primer: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.) (2010): The Philosophy of International Law, Oxford.

Ako je broj urednika veći od tri, navode se podaci samo za prvog urednika, zatim se posle zapete navodi „et al.“ i posle toga se navodi „ur.“.

Primer: Hamilton P. et al. (eds.) (1999): The Permanent Court of Arbitration: International Arbitration and Dispute Resolution, Kluwer International, The Hague-London-Boston.

4. Poglavlje u knjizi. - Poglavlje u knjizi koja ima urednika navodi se tako što se: 1) navode prezime i ime autora, 2) godina izdanja u zagradi, 3) dve tačke, 4) naziv poglavlja kurentom (pod navodnicama), 5) zapeta, 6) brojevi strana koje se citiraju, 7) „u“ odn. „in“, 8) prezime i ime urednika, 9) „(ur.)“ odn. „(eds.)“, 10) naziv knjige u kojoj je citirano delo, kurzivom (italikom) i 11) mesto izdanja.

Primer: Buchanan Allen (2010): “The Legitimacy of International Law”, 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): The Philosophy of International Law, Oxford.

3. Članci

1. Opšte. - Članci se navode na sledeći način: 1) prezime autora, 2) ime autora, 3) godina izdanja, 4) dve tačke, 5) naziv članka kurentom (obično) pod navodnicama, 6) naziv časopisa (zbornika i sl.) kurzivom (italikom), 7) broj i godište spojeni kosom crtom, 8) broj strane (bez ikakvih dodataka), 9) broj citirane fusnote.

Primer: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502, fn 1.

2. Skraćenica naziva časopisa. - Ako je naziv časopisa (zbornika i sl.) dug, prilikom prvog citiranja u zagradi sa navodi skraćenica pod kojom će se časopis (zbornik i sl.) nadalje pojavljivati.

Primer: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law (AJIL)* 3/1971, 502-521.

4. Propisi

1. Opšte. - Propisi se navode na sledeći način: 1) naziv propisa se navodi u kurentu (obično), 2) kurzivom (italikom) navodi se glasilo u kojem je propis objavljen, 3) na kraju se navodi broj i godina glasila u kojem je propis objavljen.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

2. Ponovno pominjanje propisa. - Ako se propis pominje kasnije, prilikom njegovog prvog pominjanja navodi se u zagradi njegov skraćeni naziv, s tim da se ispred skraćenog naziva stavlja objašnjenje „u daljem tekstu“.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije (u daljem tekstu: Zakon o službama bezbednosti), *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

3. Izmene i dopune. - Ako je propis naknadno menjan i dopunjavan, navode se jedan za drugim brojevi i godine glasila u kojima su objavljeni izvorni tekst odn. izmene i dopune.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007, 72/2012.

4. Članovi, stavovi i tačke propisa. - Članovi, stavovi, tačke (alineje) itd. propisa navode se kroz kosu crtu, tako što se prvo navodi broj člana, zatim stava, pa alineje itd.

Primer: Konvencija UN o pravu mora (1982) čl. 1/1/5/a/i.

5. Tekstovi sa interneta

Citiranje tekstova sa interneta treba da sadrži: 1) ime autora citiranog teksta (ako je reč o autorskom tekstu), 2) naziv citiranog teksta pod navodnicima, 3) podatke o tome gde je tekst objavljen (ako je objavljen u papirnoj verziji), 4) internet stranicu, 5) datum pristupa stranici.

Primer: Bradley A. Curtis, Gulati Mitu: "Withdrawing from International Custom", *The Yale Law Journal* 2/2010, 233-241, <http://yalelawjournal.org/images/pdfs/912.pdf> (18.11.2012).

GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL AND THE INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

I. GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL

1. General. – “Megatrend Review” is the scientific journal published by Megatrend University (Megatrend univerzitet).

According to the classification of CEON the journal is highly ranked amongst the leading national scientific journals in Serbia (M51) and by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (M52).

“Megatrend Review” journal has been published since 2004 in Serbian and English language. It is open to all high-quality papers and authors from around the world. It has an international Editorial Board and international Publishing Council. Through international exchange it reaches readers beyond the borders of Serbia.

“Megatrend Review” journal is a multidisciplinary journal in the fields of social sciences. Papers on following scientific fields are published:

- Economics
- Law
- Politics and Security
- Management and Marketing
- International Relations
- Public Policies
- Information Society

2. Reviews. – Each paper is reviewed by two reviewers. Paper that has received two positive reviews will be published according to standard categorization of the scientific journals: original scientific paper, review scientific article, expert article, preliminary report or overview, translation and book review.

The categorization of the paper is determined by the reviewers and Editor in chief. If there is any doubt regarding the categorisation, the given higher category will be applied.

In case that one of the reviewers suggests that the paper should be published and the other that it should not, the paper is going to be given to the third reviewer whose decision is final.

3. Anonymity of the authors and reviewers. – Editorial of the “Megatrend review” journal abides by the rule on mutual anonymity between authors and reviewers. Further, if the author is not satisfied with the reviews of the paper, he / she, has the right to receive the reviews.

II. PAPER ORIGINALITY AND FIGHTING AGAINST PLAGIARISM

We kindly ask the authors to take into consideration the following:

1. Written confirmation that the work is original. - When submitting a manuscript the author is required to confirm in writing that his/her paper is original and that it has not been published elsewhere. The paper that is sent without this written confirmation by the author, will not be accepted.

2. The paper that has previously been published elsewhere. - If for any reason the author submits the paper that has already been published elsewhere (abroad, in a foreign language), he/she is obliged to specify where the paper was published (the journal, issue and number, the number of pages) and enclose the written consent of the editorial board of the journal in which the paper was originally published. If these requirements are met, and editors conclude that the paper is for some reason of particular interest and should therefore be published, it will be published with indication where it was published first and that it is republished in "Megatrend Review" with permission.

However, if the paper has already been published elsewhere, and also submitted for publication in "Megatrend Review" with no information about previous publication, the paper will not be published. In addition, as a sanction for unfairness, in the next issue of "Megatrend Review" the information that a particular author has unfairly tried to re-publish the same paper will be published in a special section. Apart from that, the papers by the same author will not be published in "Megatrend Review" in the future.

3. Plagiarism. - Should the editors of "Megatrend Review" journal or through reviewers discover that the paper submitted for publication is plagiarism, in a special section of its next issue the information that a particular author has plagiarized a paper will be published, and the original paper from which the plagiarism is taken will be cited. In addition, the papers by the same author will not be published in "Megatrend Review" in the future. If necessary, the author whose paper has been copied or the editorial board of the journal that has published the original paper will be notified.

III. INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The papers are to be prepared in accordance with the following instructions:

1. The Manuscript

The manuscript is submitted in electronic form (MS Word). Page size: A4, font Times New Roman (size 12 pt for text including abstract, line spacing: single. The

papers written in Serbian language are submitted in Serbian Latin script. The papers are submitted to the following e-mail address: **megatrendrevija@megatrend.edu.rs**

The paper should be accompanied by the written Author's Statement of originality signed by the author (written, signed and scanned).

Precondition for the paper to be accepted for the reviewing procedure is that it fully satisfies technical criteria according to the instructions given here. Also, the paper must meet the criteria regarding the language (Serbian and English) and spelling. The paper has to be proofread before submission

2. Number of authors

As a rule, papers written only by one author are preferable for publication (an author as an individual). However, if consider justified, according to current Rules of Procedure, the Method of Evaluation and Quantitative Expression of Scientific Research Results of the Researchers (*Pravilnik o postupku, načinu vrednovanja i kvantitativnom iskazivanju naučnoistraživačkih rezultata istraživača*, Službeni glasnik RS no. 24/2016 and 21/2017), editors can decide to publish papers written by co-authors, but not more than three.

3. Language

The text is submitted in Serbian or English language. If accepted, it will be published in the language in which it was submitted.

Exceptionally, the editors will decide that the text submitted in Serbian language is to be translated and published in English, or vice versa.

4. Volume

The paper should approximately have 30.000 characters, including spaces (one author's sheet). Alternatively, it could be shorter or longer, the number of characters with spaces not being smaller than 20,000 nor bigger than 45,000.

Due to particularly justified reasons (the special social importance of the topic, the co-authorship of a number of internationally recognized scientists, etc.) the editorial board could exceptionally allow the publication of an article of a larger volume, but not larger than 2.5 author's sheets (75,000 characters).

5. Tables and Formulae

The tables should only be made by means of table tools in MS Word. The tables must have titles and be numbered in Arabic numerals.

The formulae should be written by means of the equation editor in MS Word.

6. Graphs, Figures and Photographs

Graphs and figures can be submitted drawn on paper or in electronic form. When the graphs and figures are submitted in electronic form, they should be in one of the following formats: EPS, AI, EPS, TIF or JPG. If the author uses these or uses a specific program, it is necessary to agree on the format with the technical editor. **Graphs and figures should not be made in MS Word!**

Photographs must be sharp, in good contrast and undamaged. The authors are not advised to scan the images themselves, but to leave this sensitive job to the editorial office.

If the version on the paper does not include graphs, figures and photographs, the spaces must be clearly marked where they should be inserted. The markings in the text must match the ones in the submitted photos (or files).

Graphs, figures and photographs must have the signatures and be numbered in Arabic numerals.

7. Organization of manuscript

The article must contain the following elements, in the following order:

1 Information about the author – Name and surname, title of the author, name of the institution where the author is employed (affiliation) and the author's e-mail address.

2. Title of the paper. – The title should be clear and precise.

3. Abstract. – This is a brief presentation of the article content, which contains the research goal, methods, results, and main conclusions. It should be in the same language in which the paper was written. In terms of volume, it should contain 100 to 250 words or 4 to 8 sentences, or a third to half of the printed page. It stands between the title and keywords, after which the text of the article follows.

4. Key words. – The terms or phrases which best describe the content of the article. It is allowed to write up to five words, i.e. phrases.

5. Text of the article. – The central part is the text of the article in which the author uses appropriate tools while processing the writing of a scientific paper.

6. List of used literature. – After the text of the article, the list of used literature is specified in alphabetical order by authors' last name.

The list is given according to the Citation instructions, with the year of publication coming right after the author's, i.e. editor's name. At the end of the information on an article or a paper in the collection of papers, the pages of the cited paper are given.

Examples:

- A book: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London

- A chapter in the book by several authors: Buchanan Allen (2010): "The Legitimacy of International Law", 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford

- A paper: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502-521

The papers by the same author are specified in chronological order. If several papers have been written by the same author and published in the same year, the year of publication is accompanied by the letters "a", "b", "c" etc.

Examples:

- Cassese Antonio (1999a): "Ex iniuria ius oritur. Are We Mowing towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community?", *European Journal of International Law*, 1/1999, 23-30

- Cassese Antonio (1999b): "A Follow-Up: Forcible Humanitarian Countermeasures and *Opinio Necessitatis*", *European Journal of International Law*, 4/1999, 791-799

7. Summary. – Summary is written at the very end of the text i.e. It can be the same as the abstract, but could also be wider in extent, yet no longer than one page. If the paper is written in Serbian language, the summary in English language should also be submitted.

8. The levels of the titles. - Depending on the text, the titles can have different levels. Therefore the following method is used for marking different title levels:

1. The First Level Title

(centre align, regular, bold, Arabic numerals)

1.1 The second level title

(centre align, italic, Arabic numerals)

1.1.1. The third level title

(Above the beginning of the paragraph, italic, Arabic numerals.)

To achieve complete clarity about the title levels, authors are advised to refer to the past issues of "Megatrend Review" journal available in PDF forms, under Archive, or contact the Editorial secretary via e-mail.

Depending on the specific characteristics of the text, and with the aim of achieving clarity of the paper's structure, the editorial office reserves the right to edit the titles in a slightly different way, leaving the original heading divisions.

9. Citations. – The used literature is to be cited according to the instructions for citations given below.

10. The address of the Editorial Board. – The papers are submitted via e-mail to the following address: **megatrendrevija@megatrend.edu.rs**

Editorial Board
Megatrend Review
Megatrend University / Megatrend univerzitet
Bulevar maršala Tolbuhina 8
11070 Belgrade, Serbia
Telephone: + 381 11 220-31-50

IV. INSTRUCTIONS FOR CITATIONS

1. General rules

1. Name of the author. - In writing author's name, surname is written before the first name. If there is the middle name/letter, it is written between surname and the first name.

Example: Shaw N. Malcolm

2. Several authors. – Names of the several authors are separated by commas.

Example: Simma Bruno, Alston Philip

If there are more than three authors, only the first author's surname and first name are specified, followed by the italicized et al. words (et alia).

Example: Henkin Louis *et. al.* (1993): *International Law: Cases and Materials*, St. Paul. Minn.

3. Pages. – When a particular page is specified (of the book or the paper), its number is written without any additions (p., pg., p., page, etc.).

Example: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9.

4. Footnotes. – When a footnote is given, after the number of the page, the sign "fn" is written, followed by the number of the footnote.

Example: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9, fn 2.

5. The repeated citation of the same article. – When an article that has been cited before is recited, the author's surname and first name are specified, followed by the cited page, separated by a comma, without using *op. cit.* etc.

Example: Akehurst Michael, 15.

If several papers by the same author are specified, the author's surname and first name are stated, followed by the brackets with the year when the paper has been published and followed by the number of the page.

Example: Akehurst Michael (1984), 15.

When specifying several papers written by the same author, published in the same year, papers are specified in the literature list (which is always given at the end of the paper) by adding Latin letters “a”, “b”, “c”, etc to each paper. They are also stated as such when cited in footnotes.

Example: Akehurst Michael (1984a), 15.

6. Recitation of the previously cited article. - If a piece of data from the same page of the same paper cited in the previous footnote is cited again, only the Latin abbreviation *Ibid.* (from *ibidem*) is used without giving any other data.

Example: *Ibid.*

If a piece of data cited in the previous footnote is cited again, but from a different page, the Latin abbreviation *Ibid.* is used, followed by a comma and the number of the page.

Example: *Ibid.*, 54.

7. Foreign names. – In papers submitted in Serbian language, foreign names are transcribed, i.e. written as they are pronounced in Serbian, and when first mentioned in the text, the author's surname and first name are given in their original form within the brackets.

Example: Tomas Hobs (Thomas Hobbes)

2. Books

1. General. – The books are cited in the following way:

1) author's surname, 2) author's first name, 3) the year of publication in brackets, 4) colon, 5) title of the book in italics, 6) place of the publication in lowercase (ordinary letters), 7) number of the page (without any additions), 8) footnote which is being cited.

If the information on the publisher is given as well, it is written in lowercase (ordinary letters) before the place of the publication.

Example: Scott V. Shirley (2010): *International Law in World Politics*, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder – London, 71, fn 45.

2. Several editions. – If a book has several editions the number of the edition need/need not be specified in the superscript.

Example: Scott V. Shirley (2010²): *International Law in World Politics*, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder - London (explanation: 2010² - second edition, published 2010)

3. Editors. – If a book has one or more editors, the editors' surnames and first names are given first, separated by commas, then the sign “ed”, or “eds” is

written if there are more of them, followed by the title of the book in italics, and finally the place and year of publication.

Example: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.) (2010): *The Philosophy of International Law*, Oxford.

If there are more than three editors, the data only for the first editor is given followed by a comma, then “et al.”, and finally “ed.”.

Example: Hamilton P. et al. (eds.) (1999): *The Permanent Court of Arbitration: International Arbitration and Dispute Resolution*, Kluwer International, The Hague-London-Boston.

4. Chapters in a book. – A chapter in a book with an editor is cited by giving the following: 1) authors surname and name, 2) year of publication in brackets, 3) colon, 4) title of the chapter in lowercase (under inverted commas), 5) comma 6) number of pages that are cited, 7) “in”, 8) editor’s surname and name, 9) “(eds.)”, 10) title of the book in which the cited text is in lowercase (in italics) and 11) place of publication.

Example: Buchanan Allen (2010): “The Legitimacy of International Law”, 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford.

3. Articles

1. General. – The articles are cited in the following way: 1) author’s surname, 2) author’s name, 3) year of publication in brackets, 4) colon, 5) title of the article in lowercase in ordinary letters under inverted commas, 6) title of the journal (book of proceedings, etc.) in italics, 7) issue and year separated by a slash, 8) number of the page (without any additions), 9) number of the cited footnote.

Example: Osakwe Chris (1971): “Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations”, *American Journal of International Law* 3/1971, 502, fn 1.

2. The abbreviation of the journal title. – If the title of the journal (collection of papers etc.) is a long one, when cited for the first time its abbreviation is given in brackets, which is later used when the same journal (book of proceedings, etc.) is cited again.

Example: Osakwe Chris (1971): “Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations”, *American Journal of International Law (AJIL)* 3/1971, 502-521.

4. Regulations

1. General. – Regulations are cited in the following way: 1) title of the regulation is given in lowercase (in general letters), 2) journal/magazine in which the regulation is published is given in italics, 3) number of the issue and the year in which the journal is published are given at the end.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

2. If the regulations are re-mentioned. – If a regulation is mentioned again later in the text, at the place where it appears for the first time its short title is given within the brackets, with the words “hereinafter referred to as” preceding it.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije (u daljem tekstu: Zakon o službama bezbednosti), *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

3. Amendments. – If a regulation has been changed and amended, one by one, the numbers of issues and year of the journals are given in the original text, i.e. amendments were published.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007, 72/2012.

4. Articles, paragraphs and items of regulations. – Articles, paragraphs and items of regulations are written separated by a slash, the number of the article comes first, followed by the number of the paragraph, and finally that of the item, etc.

Example: UN Convention on the Law of the Sea (1982) čl. 1/1/5/a/i.

5. The Internet texts

The citation of the text from the Internet should contain: 1) name of the author of the cited text (if it is the author's text), 2) title of the cited text under inverted commas, 3) data on where the text was published (if it is published in a printed version), 4) internet page, 5) date of the access to the page.

Example: Bradley A. Curtis, Gulati Mitu: “Withdrawing from International Custom”, *The Yale Law Journal* 2/2010, 233-241, <http://yalelawjournal.org/images/pdfs/912.pdf> (18.11.2012).

UNIVERZITET
MEGATREND
JOHN NAISBITT UNIVERSITY

www.megatrend.edu.rs